

I Çıld
Şeirler

II Çıld
Poemalar

III Çıld
Pyesler

IV Çıld
Nəşr

V Çıld
Elmi, ədəbi-tənqidî əsərlər

VI Çıld
Publisist əsərlər

VII Çıld

*Məktublar,
tərcümələr,
əforizmlər*

“Prometey”in kitabxanası

NƏRİMƏN HƏSƏNZADƏ

Seçilmiş Əsərləri

7 cilddə

5-ci cild

Elmi, ədəbi-tənqidi əsərlər

Bakı — 2011

“Prometey”in kitabxanası

N.Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri.

7 cilddə. 5-ci cild (Elmi, ədəbi-tənqidi əsərlər).

Tərtibçi:

Nazim Həsənzadə,
*filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru*

Redaktor:

Güldanə Əmrullahqızı,
*filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent*

“Prometey”in kitabxanası seriyasından Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin yeddicildiliyinin beşinci cildində müxtalif illərdə dərc olunan elmi, ədəbi-tənqidi əsərləri daxil edilmişdir.

Ali məktəblərdə tədris olunan “Kulturologiya” (Dünya mədəniyyəti tarixi) əsəri də bu cilddə müəllifin çoxsaylı oxucularına təqdim olunur.

KULTUROLOGİYA

(*Dünya mədəniyyəti tarixi*)

Dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin
716 sayılı 20 oktyabr 2005-ci il tarixli əmri
ilə dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

Bakı – 2005

Kulturologiya (Dünya mədəniyyəti tarixi) Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra ölkənin ali təhsil ocaqlarında, kolleclərdə geniş tədris olunmağa başlayan və mənəvi dəyər tutumuna görə miqyaslı estetik-fəlsəfi əhəmiyyətə malik elm sahələrindən biridir.

Müəllif dərsliyə bəşər cəmiyyətinin ilk ibtidai mədəniyyət epoxası, Mesopotamiya (İkiçayarası) dövlətlərinin mədəniyyəti, Antik dövr, Atropatena, qədim Şərq, orta əsrlər Qərbi Avropa, İntibah, Maarifçilik epoxaları mədəniyyəti, XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti (1918-1991) və s. mövzularda ali məktəb tələbələrinə oxuduğu mühazirələri daxil etmişdir. Bundan əlavə, yeri gəldikcə, dünya mədəniyyəti tarixi zəminində Azərbaycan mədəniyyətinə də nəzər yetirilmişdir.

Vəsait ali məktəb, litsey və kollec tələbələri, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRİNİN Ə M R İ

AZ1008, Bakı şəh., Xətai prospekti, 49. Tel.: 96-06-47

Nö^o 716

"20" 10 2005 il

Qrif verilməsi barədə

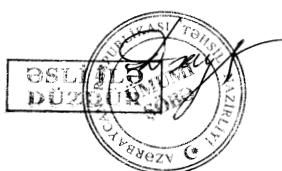
Milli Aviasiya Akademiyasında hazırlanmış
əlyazmasına qrif verilməsi ilə bağlı

Ə M R E D İ R Ə M :

Milli Aviasiya Akademiyasının dosenti f.e.n. Nəriman Həsənzadənin hazırladığı «Kulturologiya» (Dünya mədəniyyəti tarixi) adlı əlyazması dörslik kimi təsdiq edilsin.

- Əsas:** - Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «Sosial-siyasi elmlər» bölməsinin 15.10.2005-ci il tarixli 02 nömrəli iclas protokolundan çıxarış;
- Milli Aviasiya Akademiyası Elmi Şurasının 06.10.2005-ci il tarixli 67 nömrəli iclas protokolundan çıxarış;
 - Milli Aviasiya Akademiyası Humanitar fənlər kafedrasının 08.07.2005-ci il tarixli 15 nömrəli iclas protokolundan çıxarış;
 - prof. C.Mustafayev və prof. N.Cəfərovun röyləri;
 - Milli Aviasiya Akademiyasının 07.10.2005-ci il tarixli 1145 nömrəli məktubu.

MİSİR MƏRDANOV

**NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN
“Kulturologiya” (Dünya mədəniyyəti tarixi) dərsliyinə
RƏY**

Azərbaycanın Müstəqillik qazandığı ilk illərdən kulturologiya bir elm kimi öyrənilməyə başlanmış, programlar, dərsliklər hazırlanmışdır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, görülən işlər dünya mədəniyyətinin mükəmməl fəlsəfi-metodoloji interpretasiyasını vermək, milli ictimai təşəkkürü kulturoloji əsaslarla təmin etmək üçün kifayət deyil. Xalq şairi Milli Aviasiya Akademiyası Humanitar fənlər kafedrasının müdürü Nəriman Həsənzadənin yazdığı “Kulturologiya” dərsliyi mövcud ehtiyacı aradan qaldırmaq sahəsində mühüm addımlardan biri sayıla bələr.

Dərsliyin ən böyük məziyyəti ondan ibarətdir ki, müəllif:

- 1) Dünya mədəniyyətinin əsaslarına dərindən bələdir;
- 2) Azərbaycan mədəniyyəti texnologiyalarının bilavasitə daşıyıcısıdır;
- 3) Dünya mədəniyyəti sistemini, yaxud sistemlərini məhz Azərbaycan fəlsəfi-kulturoloji mövqeyindən şərh etməyə çalışır.

Bu isə Nəriman Həsənzadənin dərsliyini daha çox ümumi, yaxud neytral üslubda yazılan, milli idrakın, o cümlədən milli elmi-pedaqoji idrakın çətin daxil ola

bildiyi dərsliklərdən fərqləndirir. Müəllif ən ümumbəşəri mədəniyyət strukturlarına belə milli təşəkkürün ehtiva edəcəyi, anlayacağı, estetik zövq alacağı rakursdan baxır. Onun təqdimində ən “yad” mədəniyyət hadisəsi belə məhz insan fəaliyyətinin, yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün bizə doğma görünür. Dünyanın müxtəlif regionlarına (və etnoslarına) məxsus qədim (arxeoloji) mədəniyyətlər, antik dövr, Orta əsrlər, İntibah mədəniyyətləri, müasir mədəniyyət texnologiyaları, xristian və müsəlman mədəniyyəti tipologiyaları dərslikdə ümumdünya mədəniyyətinin tarixi bütövlüyü sübut edəcək bir məntiqi ardıcılıq, üzvü vəhdət hələndə verilmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyəti tarixindəki funksional mövqeyi düzgün müəyyən edilmişdir.

Müəllif kifayət qədər zəngin elmi-nəzəri ədəbiyyata, mövcüd fəlsəfi-kulturoloji müddəalara istinad etsə də, nəticə etibarı ilə orijinal, müasir Azərbaycan universitetlərində uzun illər uğurla işləyə biləcək və milli-fəlsəfi estetik, kulturoloji fikrin inkişafına təsir göstərəcək bir dərslik yaratmışdır.

Nizami CƏFƏROV,
*professor, Azərbaycan MEA-nın
müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi*

**NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN
“Kulturologiya” (Dünya mədəniyyəti tarixi) dərsliyinə
RƏY**

Nəriman Həsənzadənin mədəniyyətşünaslığa həsr etdiyi əsər ilk növbədə estetik məzmun zənginliyilə fərqlənir. Əlbəttə, hər hansı mövzu öz bilicisinin, sərrafının səmərəli araşdırımları sayesində zənginlik qazanır. Nəriman müəllim şöhrətli şairliyilə bərabər, estetika, mədəniyyət sahəsinin görkəmli mütəxəssisi kimi tanınır. Müxtəlif dövrlərin, xalqların fikir, sənət örnəklərini şövqlə araşdırmaq onun xüsusi zövq mənbəyidir. Dünya mədəniyyətində milliliklə bəşərinin vəhdətini şərtləndirən qanuna uyğunluqları izləyir. O cümlədən burda Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi yerini müəyyənləşdirir. Mədəniyyətlərin inkişafında tarixi varisliyin təzahürlərini estetik cəhətdən mənalandırır.

Nəriman Həsənzadənin həmin əsəri mədəniyyətşünaslığa həqiqətən dəyərli töhfədir. Bu əsərin nəşrindən sonra “Kulturologiya”dan dərslik kimi ali məktəblərdə səmərəli istifadə etmək olar.

*Camal Mustafayev,
fəlsəfə elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi*

MÜƏLLİFDƏN

- ◎ *Alman filosofu F.Hegel Qafqazı Prometeyin vətəni adlandırır və yazır ki, biz Şərqdən gəlirik...*
- ◎ *“Mədəniyyət” sözü ilk dəfə Qədim Romada əkinçiliyə aid edilmişdir.*
- ◎ *Tədqiqatçılar qədim misirlilərin Qafqaz irqindən olduğunu yazırlar.*
- ◎ *Aristotelin fikrincə, təbiətdə bir-birilə əlaqəsi olmayan, təsadüfi hadisələr yoxdur.*

Elm-i-fəlsəfi təfəkkürün tədqiqat obyektlərindən biri kimi, Qərb ölkələrində geniş yayılan kulturologiya son illərdə MDB dövlətlərinin ali təhsil ocaqlarında da tədris olunmağa başlamışdır.

İndi bu istiqamətdə Azərbaycanda nəşr edilən dərsliklər, elmi-metodik vəsaitlər, monoqrafiyalar mədəniyyətimizin tarixinə aid qiymətli mənbələrin üzə çıxması işinə xidmət edir.

İllər uzunu Azərbaycan ziyalısının dünyəvi biliklərə malik olması üçün başqa dillərdəki mənbələri tədqiq etməyə istənilən şəraitli olmamış, ana dilimizdəki bir çox qədim əlyazmaları xarici ölkə kitabxanalarında toz altında qalmış və demək olar ki, “unudulmuşdur”.

Nəriman Həsənzadə

Məlumdur ki, vətənpərvərlik hissələri heç də milli heysiyyət hissələrindən ayrı olmamış, bəlkə də, bir-birini tamamlamışdır. Qədim görkəmlı sərkərdələrin, yazıçı, alim və ictimai xadimlərin yaşadıqları mənali həyat dediklərimə nümunə ola bilər.

Vaxtilə **Şekspir** milli-mənəvi dəyərlərə etinasız münasibəti sar-kazm yolu ilə görün necə ifadə edirdi: “...qırx il oxuyub öyrəndiyim ana dilimi unutmalyam. Mənim dilim simsiz kamança, yaxud arfa kimi daha mənə gərək deyil”.¹

“...öz vətənimin dilində mənə ‘bağışlayıram!’ de, kral, fransız dili kobuddur, biz onu xoşlamırıq”.²

Müstəqil Azərbaycan Respublikası, başqa sahələrdə olduğu kimi, elmi-zehni fikrimizi də soykökümüzün tədqiqinə, yeni mənbələrin üzə çıxarılmasına yönəltmişdir.

Azərbaycanda estetik-fəlsəfi fikrin inkişafı ilə müntəzəm məşğul olan akademik Fuad Qasimzadə milli mədəniyyət tariximizə, onun bəşəri çalarlarına dair qiymətli elmi nəticələrə gələn tanınmış alimlərimizdəndir. Məşhur Azərbaycan filosofunun “Qəm karvanı, yaxud zülmətdə nur” (“Azərnəşər”, 1968) adlı sanballı tədqiqat əsərində Füzulinin dünyagörüşü, fəlsəfi və elmi irsi, dinə münasibətinin xarakteri, etik və estetik görüşləri, hadisələrə ictimai-siyasi münasibətlərinin istiqaməti, adət-ənənə kimi kulturoloji problemlər geniş şərh edilmiş və bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun türkoloji-fəlsəfi-estetik axtarışları – həmçinin elmi nailiyyətləri və onun çoxylonlu yaradıcılıq intellekti söykökümüzə qayıdışın yeni kulturoloji inkişaf mərhələsi kimi qiymətlidir.

Respublikada ilk Beynəlxalq Kulturoloji Tədqiqatlar Mərkəzi “Simurq” Mədəniyyət Assosiasiyanın təsisçisi və prezidenti, ictimai xadim, professor Fuad Məmmədov hələ 1989-90-ci illərdən bu sahədə geniş fəaliyyət programı ilə çıxış edir və genişmiqyaslı elmi axtarışlar aparır.

Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kulturologiya” əsəri bir sıra xarici ölkələrin milli kitabxanalarına göndərilmiş, Azərbaycan kul-

¹ Шекспир. Избранное произведения. С.-Петербург, 1873, стр.73.

² Yenə orada, səh.114.

turologiya elminin beynəlxalq aləmdə tanınmasına səbəb olmuşdur.

Görkəmli filosof, professor Camal Mustafayevin antik yunan, rus və Avropa fəlsəfi fikri kontekstində mühakimələri milli-mənəvi dəyərlərimizin özünüdərkinə xidmət edir. Onun Nizami humanizmi ilə ingilis yazıçısı T.Morun ideal cəmiyyət anlayışı arasında apardığı müqayisələr – Azərbaycan və Avropa İntibahı epoxalarına dair elmi düşüncələrə marağlı daha da artırır.

Son vaxtlarda A.Adilovun “Mədəniyyət nəzəriyyəsi” (1990), Ə.Tağıyevin və Q.Əliyevin “Kulturologiya” (1997), A.Şirinovun “Kulturologiya” (1998), A.Şükürovun “Kulturologiya” (1998) adlı dərslik və dərs vəsaitlərinin, monoqrafiyaların, metodik vəsaitlərin nəşri elmi-mədəni həyatımızın mənzərəsidir.

Görkəmli elm adamları, milli dünyagörüşlərilə seçilən qabaqcıl ziyalılar mədəni irsimizin araşdırılması sahəsində fəaliyyət göstərmiş və indi də göstərirlər.

Mir Cəlahın, B.Vahabzadənin, Anarın, Elçinin, V.Məmmədəliyevin mədəniyyət tariximizə aid əsərlərini, həmçinin N.Mehdinin, S.Dadaşovun, Ə.Abasovun, R.Bədəlovun, V.Paşayevin, M.Məmmədovun, F.Fərəcovun, M.Süleymanlinin, N.Mikayılovun, O.Sultanovun, İ.Hüseynovun, N.Ələkbərovun, R.Aslanovun, M.Zeynalovun, E.Nəcəfovun tədqiqat materiallarını oxucular həmişə məraqla qarşılıqlılaşmışlar.

Bununla belə, elmi nəşrlər tələbələrimizin mədəniyyət tariximizə olan sevgi və marağını tam ödəyə bilmir.

Etiraf edək ki, tariximiz, mədəniyyətimiz müəyyən vaxtlarda tədqiq edilsə də, ona tendensiyalı münasibət olmuş, bir çox hallarda mənəvi dəyərlərimizi gözdən salmaq üçün, bu iş qərəzli, daxilən millətə yad və düşmən adamlara tapşırılmış, kimliyimiz, soykökümüz, dilimiz danılmış, təhrif edilmişdir. Ziyahlarımızı savadsız qoymaqdan ötrü təhsil və maarif sistemimiz, əlifbamız, milli mədəniyyətə münasibətimiz dəfələrlə dəyişdirilmiş, özgələşdirilmişdir. Düşünən başlar sürgünlərə göndərildi, “sinə döyənlər” fəxri ad aldılar, “Fəxri Xiyaban”da yer tutdular və sonradan onların ədəbi taleyi gətirmədi. Unuduldular.

*İmzasını qoymuş miləl övraqı-həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində¹*

- deyərkən mütəfəkkir şairimiz M.Hadi haqlıydı. Çünkü tarix bizim olsa da, tariximizi yazanlar milliyətcə (təkcə milliyətcəmi?!) özgələr olurdu. Bizim kədərimiz, sevincimiz o tarix kitablarına düşmürdü. Məktəblərdə “SSRİ tarixi”, “Partiya tarixi” tədris edilirdi və s.

Bilirik ki, mədəniyyət müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçir, lakin tarixi inkişaf mədəni inkişafla həmişə üst-üstə düşmür.

Mədəniyyətin tərkibini elə mahiyyət elementləri təşkil edir ki, bunlar onun xarakterini, prosesin özünü müəyyənləşdirir, çoxşaxəli bir sistem kimi, yaradıcı insanın humanizmini, eləcə də mədəniyyətin aparıcı funksiyası kimi, qnesəoloji köklərini üzə çıxarıır.

Bəşəriyyətin nəsil-nəsil topladığı, formalasdırduğu, nəhayət, qazandığı mədəniyyət incilərini gələcək əsrlərə çatdırı bilmək əsas vəzifəmizdir. Gələcək yüzilliklərə mədəniyyətdən savayı nəyi yadigar qoyub gedə bilərik? Bəlkə də, elə buna görə mədəniyyəti bəşəriyyətin sosial yaddaşı kimi qiymətləndirirlər.

“Mədəniyyət yeniliyi”, “mədəni inqilab” pərdəsi altında daim milli mənliyini, adət-ənənəsini danan və özgələri yamsılayanlar, şübhəsiz, manqurtizm fenomeninə xidmət edirlər. Kimliyindən asılı olmayaraq, onlar doğmalar içində ögeylər zümrəsinə mənsub olurlar.

Belinski yazdı: “...Hər xalqın özünəməxsusluğu, yaxud bənzərsizliyi nədədir? Əsasən, yalnız ona xas olan fikir obrazlılığında, müxtəlif şeylərə olan münasibətində, dinində, dilində və ən çox adət-ənənəsindədir... Xalq ən müqəddəs nailiyyəti kimi, öz adətinin qədrini bilir və razılığı olmadan ona qəsd edib, qəfil bir həlledici islahatın keçirilməsini özünün adətinə və ənənəsinə qəsd kimi qiymətləndirir... Bəli, adət-ənənə müqəddəs şeydir, toxunulmazdır və heç bir həkimiyətin ixtiyarında deyil... onu qəfildən dağdırın... və siz bütün dayaqları, cəmiyyətin bütün əlaqələrini dağdırırsınız, bir sözlə, xalqı məhv edirsiniz”.²

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cild, 2-ci cild, B., “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı”, 1960, səh.820.

² В.Г.Белинский. Избранные произведения в 3-х т., т.1, М., изд. “Художественная литература”, 1948, стр.23.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev deyir: “*Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır*”. Bu, onun çar Rusiyası ilə İran şahının Azərbaycanı ilk dəfə rəsmən parçaladıqları “Kürəkçay” (1805), sonradan isə “Gülüstan” (1813), “Türkmənçay” (1828) müqavilələrindən bəri tariximizi sax-talaşdırınlara xəbərdarlığı, xalqına isə tarixi tövsiyəsiydi.

Vaxtilə F.Hegel bizim Qafqazı “*Prometeyin vətəni*” adlandıra-raq: “...*biz Şərqdən gəlirik: ümumdünya tarixi Avropaya Asiyadan gəlir*”¹, – deyirdi. Şumer dilinin türk ləhcələrilə qohumluq əla-qələrindən danışan alman kulturoloqu R.Günther XIX əsrin əvvəl-lərində belə bir mühəhizə ilə çıxış edirdi ki, *dünyanın ən qədim mədəniyyətini yaradan misirlilərin... əcdadları Qafqaz ırqindən olmuş² və onlar tarixəqədərki dövrə Şimali Afrikaya köçmüşlər*.

Bir sira tədqiqatlarda XIV əsr İtaliya İntibahının beşiyi başında duran Dantenin yaradıcılığına, eləcə də Avropa şairlərinə fars və ərəb poeziyasından (fars və ərəb dillərində divanlar yaradan milliyyətcə azərbaycanlı şairlər də farsın, ərəbin içində gedirdi) gəlmə rəmzlərin təsiri göstərilir. Lakin “...*İslam mistisizminin Avropa fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə birbaşa təsiri barədə çoxlu sübutlar var... Şərqdə elə bir zəngin fəlsəfi və mədəni irs var ki, bu, artıq İslam dün-yası çərçivəsindən kənara çıxır*”.³

Bu dərslik vaxtilə Bakı Dövlət Universitetində, son illərdə isə Azərbaycan İctimai-Siyasi Universitetində, eləcə də Milli Aviasiya Akademiyasında estetik fikir tarixinə və kulturologiyaya dair de-diyim mühazirələr əsasında hazırlanmışdır.

Milli Aviasiya Akademiyası Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra təşkil edilmiş ali təhsil ocağıdır. Burada, əsasən, texniki fənlər tədris olunsa da, milli və bəşəri mənəvi dəyərlərin öyrənilməsinə xüsusi əhə-miyyət verilir. Akademiyada ayrıca “Humanitar fənlər” kafedrası ya-radılmış və burada ictimai şürur formaları olan fəlsəfə, tarix, sosio-logiya, etika, Azərbaycan və rus dilləri üzrə mütəxəssislər çalışır.

¹ Ф.Гегель. Эстетика, М., изд.“Искусство”, т.4, 1973, стр.314.

² Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.159.

³ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.348.

Lakin dünya mədəniyyəti, onun tarixi, nəzəriyyəsi haqqında elm kimi qiymətləndirilən kulturologiyanın Milli Aviasiya Akademiyasında ayrıca fənn kimi keçilməsi bu təhsil ocağının rektoru, akademik Arif Mir Cəlal oğlu Paşayevin şəxsi təşəbbüsü və təklifi ilə tədris proqramlarına daxil edilmişdir.

Bütün bunlar texniki təhsil alan yeni Azərbaycan gəncliyinin müxtəlif elmi biliklərə yiyələnməsinə, cəmiyyətin zəngin dünyayağışa malik qabaqcıl üzvü kimi yetişməsinə səbəb olacaqdır.

Dünya mədəniyyət tarixinin ən qədim mənbələrdən – gil təbəqələrindən tutmuş, arxeoloji, paleontoloji, etnoqrafik tapıntılar qədər öyrənilməsi, həqiqətən, geniş, çeşidli və mürəkkəb elmi-fəlsəfi prosesdir. Bəlkə də, buna görə bir sıra hallarda kulturoqların yazdığı əsərlər (elmi məqalələr, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri) tədqiqat obyektiñə görə zahirən bir-birinə bənzəmir (buna yaxşı hal kimi baxmaq lazımdır), lakin mahiyyətcə bir-birini tamamlayır, mədəniyyət epoxalarının təkrarsız mənzərəsini yaratır. Məqsəd – cəmiyyət üçün humanist insan yetişdirməkdir.

Yeri gəlmışkən, qədim dünya tarixçisi Plutarxın bir sözünü xatırlatmaq istərdim. O yazırıdı: “...hadisələrin çoxluğu üzündən mən onların hamısını olduğu kimi yazmayıb, böyük bir hissəsinin üstündən keçirəmsə, boş ittihamlarla üstünmə düşməsinlər. Mən tarix yazmiram, tərcümeyi-hal yazıram.”¹

Beləliklə, çalışmışsam ki, ali məktəb proqramı əsasında dediyim mühazirələr mövzuya aid lazımi təsəvvür yaratsın, tələbələrə tövsiyə etdiyim ədəbiyyatın siyahısı tam kursun mənim sənilməsinə düzgün istiqamət versin.

Hesab edirəm, bu, əsas şərtdir.

¹ Вах: Арриан. Поход Александра. М., 1962, стр.238.

BƏŞƏRİYYƏTİN SOSİAL YADDAŞI

*Azıx mağarası Şimali Azərbaycanın Cənubi Azərbaycanla
kəsişdiyi yerdə (Qarabağ dağlarının cənub-şərqi yamaclarında)
yerləşir. Mağaranı ilk dəfə professor Məmmədəli Hüseynov
1960-ci ildə qeydə almışdır.*

Nəriman Həsənzadə

“Azərbaycan insanların, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azix mağarasında tapılmış Azixantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir.

Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta məladden əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur”.

Heydər Əliyev

◎ “Mədəniyyət” anlayışı və mənəvi təzadların yaranma səbəbləri.

◎ Bir sıra kulturoloqlar “mədəniyyət” sözünün, onun məhiyyətindən əvvəl əmələ gəldiyini deyirlər.

◎ Mədəniyyətin əhəmiyyəti, obyekti, əsas funksiyaları.

Görkəmli şəxsiyyətlər mədəniyyəti, adətən, insan-daki “insaniyyət”, Adəm övladındakı “adəmiyyət” kimi qiymətləndirmiş, əsərlərində təbliğ və tərənnüm etmişlər. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi bəşəri dəyərləri məhz bu baxımdan görür və: “...hamının əсли gedib Adəmə çıxırsa, demək, hamı insandır, o isə başdan-ayağa insaniyyətdir”, – deyirdi.¹

Göründüyü kimi, burada insani keyfiyyətlər insanın özündən yüksək tutulur və onun “yenidən doğuluşu”

¹ Nizami. İskəndərnamə. B., “Elm”, 1993, səh.54.

məsələsi qoyulur ki, bu da cəmiyyətdə şəxsiyyətin yetişməsi üçün, humanizm prinsiplərindən irəli gəlirdi.

Nizamidən yüz il sonra böyük fars şairi Sədi də (XIII əsr) fəlsəfi-didaktik əsərlərində müsəlman mədəniyyətini nümunə göstərərək yazırırdı: “Ölkə ağıllı adamlarla gözəlləşər, din pak adamlarla möhkəmlənər”.¹

İnsan mağaralar, cəngəlliklər sakını olsayıdı, yaxud tək özünü təmsil etsəydi, bəlkə də, ondan ali keyfiyyətlər tələb olunmazdı, hərçənd o, insan olaraq, yenə də instinctin yox, aqlın, şüurun diqtəsi ilə addım atmaliydi. Bəlkə də, “Azixantrop” adlandırılan insanın hərəkətlərini və məişət əşyalarını xatırlamaq kifayət edərdi ki, deyək: “insan nəinki cəmiyyətin üzvüdür, o, həm də bütün bəşər nəslini təmsil edir”.²

“Mədəniyyət” sözünün yaranma tarixi daha uzaq zamanlara gedib çıxır. Hələ Qədim Romada yazıçı və dövlət xadimi Mark Porsi Katon (e.ə. 234-149) “Əkinçilik haqqında” traktatında ilk dəfə “aqrikultura”* sözünü işlətmışdır.

Müəllif belə bir məsləhət verirdi: “Tənbəllik eləmək lazımdır, alındığın torpaq sahəsini bir neçə dəfə gəzib-dolaşmalısan, o torpaq sahəsi nə qədər yaxşıdırsa, bir az

¹ Sədi Şirazi. Gülüstan, B., “Azərnəşr”, 1987, səh.350 (tərcüməsi R.Sultanovundur).

² Э.Фромм. Душа человека. М., изд. “Республика” 1992, стр.350.

* Əkinçilik mədəniyyəti – (red.).

da gəzib baxsan, daha da xoşuna gələcək. “Xoşa gəlməsi” əsas şərtidir. Əgər bu yoxdursa, yaxşı qulluq olmaya-
caq, deməli, mədəniyyət də olmayacaq”.¹

Antropoloji inkişaf prosesinin müxtəlis dövrlərdə
öyrənilməsi və bu kontekstdə xalqın, millətin, ayrıca
fərdin belə təfəkkürü, xarakteri mədəniyyətin mahiy-
yətini şərtləndirən çeşidli məsələlərdəndir.

Deyilənləri izah edən XVIII əsr alman filosofu Kant
hesab edir ki: "...xalq sözü bu və ya başqa bir yerdə
çoxsaylı insanların tam, vahid birliyi mənasında başa
düşülür. Mənşəcə bir olan bu insanların hamısı, yaxud
bir hissəsi vahid və bütöv vətəndaş birliyini etiraf edirsə,
buna millət deyilir..."²

İbtidai dövr adamlarının möişətini və xarakterini
tədqiq edən ingilis kulturoloqu E.V.Taylor isə “Bəşəriy-
yətin tarixi - təbiətin tarixinin bir hissəsi, yaxud, heç
olmasa, kiçik bir hissəsidir” - deyir.³ Mədəniyyət haq-
qında elmdə təkamül nəzəriyyəsini əsas götürən ingilis
alimi təbii inkişaf prosesində sıçrayışları qəbul etmir. Və
bu barədə çoxlu misallar gətirir: Pifaqorun elmi
qənaətinə görə, Kainatın quruluşunda qanunauyğunluq
hakim mövqe tutur. Aristotel də təsdiq edir ki, təbiətdə,

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999,
стр.9.

² Кант. Сочинения, М., изд.“Мысль”, 1966, стр.562.

³ Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., “Политиздат”, 1989,
стр.10.

zəif faciələrdəki kimi, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan təsadüfi hadisələr yoxdur.¹

Bələliklə, mədəniyyətlərin rəngarəngliyinə onların özünəməxsusluğu kimi baxmaq lazımdır, bəşər mədəniyyəti məhz buna görə qiymətlidir və bir elm kimi tədris olunur.

Kulturologiya, sadəcə olaraq, əldə edilən mənəvi sərvətləri sadalamaq, yaxud mədəniyyəti, bir növ, “inventarlaşdırmaq” kimi başa düşməyi təklif etmir və buna onun bir elm kimi haqqı da yoxdur. **Bu elmin predmeti - ümumbəşəri və milli-mədəni prosesləri, insanların maddi və mənəvi həyatında baş verən hadisələri, tendensiyaları sosioloji mühit kontekstində öyrənmək, eləcə də, tarixilik baxımından tənəzzül və inkişaf meyllərini göstərməkdir.**

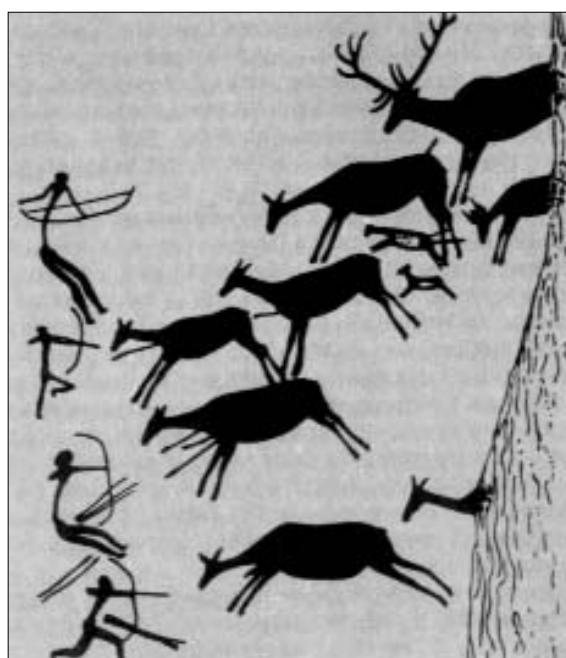
Kulturologiyanın problemlərindən biri də dünya mədəniyyət tarixini və nəzəriyyəsini mərhələlərlə izah etməkdir.

Əlbəttə, kulturologiyanın tədqiqat obyekti mədəniyyətdir, ancaq bir elm sahəsi kimi, onun başqa istiqamətləri, fərqli cəhətləri də vardır. Bunlar – mədəniyyətlərin meydana gəlməsi, yaranması, sonrakı inkişaf prosesi və dövrün, zamanın müxtəlif təsirləri nəticəsində məhv olması kimi məsələlərdir. Şübhəsiz, bütün bunlar cəmiyyətdəki ictimai-iqtisadi-siyasi şəraitlə bağlı olur.

¹ Bax: Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., “Политиздат”, 1989, стр.18.

Qobustan. "Kiçikdaş" dağında gəmi təsvirləri

*Ən qədim
mağara rəsmləri
(ovçuluq)*

Nizaminin fikrincə, ən ülvi hisslər, duyğular, birinci növbədə, insana aiddir. İnsanlığın sinonimi - ucalıqdı, keyfiyyət və ləyaqətdi, paklıqdı və s. Böyük şair belə bir misal çəkir: “Adəm ata cənnətdən qovuldusa, onun yerinə Həzrəti Məhəmməd peygəmbər gəldi”.

Bəzən mədəni adamlara ağıllı adam da deyirlər. Onlar biliyi, təhsili, dünyagörüşü, təfəkkür tərzi ilə başqalarından fərqlənir, cəmiyyətdə özlərini idarə edə və başqalarına nümunə ola bilirlər.

Mədəniyyət özlüyündə mürəkkəb sistem olduğuna görə, dünyanın təzadları mədəniyyət məsələlərində özünü daha tez bürüzə verir. Misal üçün, bir şəxsin yaşadığı cəmiyyətdə get-gedə sosiallaşması və eyni zamanda, fərdi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışması belə təzadlardan və ruhi ziddiyyətlərdəndir.

Yaxud, bir tərəfdən, cəmiyyətdə mədəniyyətin normativ qanun-qaydaları və o biri tərəfdən, şəxsiyyətin öz sərbəstliyini, azadlığını qoruyub saxlamaq istəyi ziddiyyət təşkil edir. Həmçinin, mədəniyyətin milli ənənələrə sonsuz tələrlə bağlılığı və onun yeniləşməsi, zamanla ayaqlaşması kimi tərəfləri insanın daxilində müəyyən təzadlar yaradır.

Biz mədəniyyəti müxtəlif mərhələli və müxtəlif səviyyəli bir sistem kimi qəbul ediriksə, birinci növbədə, onun ümumbəşəri və milli xüsusiyyətlərinən bəhs olunması lazım gəlir.

Bəşəri mədəniyyət nədir? Bu, planetimizdə yaşayan bütün xalqların mədəniyyətlərinə məxsus ən yaxşı nailiyyətlərin sintezidir. Onların da müxtəlif rənglərdə və

boyalarda bir-birindən seçilməsi, təkrarsızlığı – şübhəsiz, özünəməxsusluğunu ilə müəyyən edilir. Deməli, hər xalqın ayrıca mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin bir hissəsi olmaqla, həm də onu tamamlayan, zənginləşdirən insan mənəviyyatının təzahür formasıdır.

Milli mədəniyyət özü də müxtəlif siniflərin, sosial təbəqələrin və bütünlükdə, millətə aid olan mədəniyyətin sintezidir. Dil, ədəbiyyat, musiqi, təsviri sənət və din kimi mənəvi dəyərlərə malik mədəniyyətlə yanaşı, təsərrüfat, iqtisadiyyat, istehsalat sahələri də maddi dəyərləri olan milli mədəniyyət sayılır, bunlar həmişə əvəzsizdir, təkrarolunmazdır, qiymətlidir.

Şəhər mədəniyyəti, kənd mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti və ayrıca insanın öz fərdi mədəniyyəti milli mədəniyyətlərin tərkib hissələridir.

Mədəniyyətin dərk edilməsi də çox vacib məsələdir. Müxtəlif illərdə, əsrlərdə əldə olunan sosial təcrübə izah və təbliğ edilməli, cəmiyyətin intellektual sərvətinə çevriləlidir.

Mədəniyyətə sahib olmaq, onu yaşatmaq vacib vəzifələrdəndir. Şifahi, yaxud yazılı dil vasitəsilə, xüsusi hazırlanıdan sonra musiqini, təsviri sənəti, teatr mədəniyyətini öyrənmək, elmi biliklərə yiyələnməklə fizika, riyaziyyat, kimya, təbiətşünaslıq kimi mədəniyyətləri də öyrənmək, mənimsemək lazımdır.

Mədəniyyətin ən vacib funksiyalarından biri sosioloji təcrübənin bir nəsildən o biri nəslə ötürülməsi prosesi, yəni mənəvi sərvətlərin varisliyi məsələsidir.

Maddi mədəniyyət dedikdə, insanın yetişməsində əməyin və istehsalatın təsirini də nəzərdən qaćırma-malıyıq.

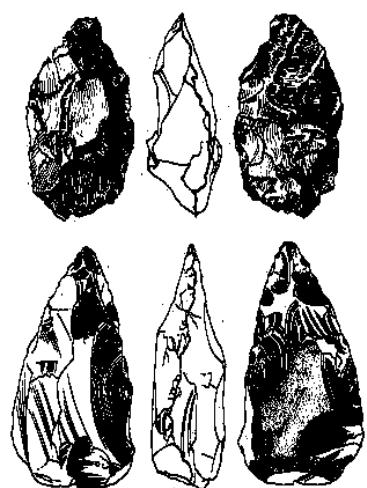
Hər bir insan mədəniyyətin bilavasitə və birbaşa ilk qaynağı sayılır. Cəmiyyət və dövlət buna müqavimət göstərə bilər və əksinə, yəni inkişafına şərait yaradar, lakin qarşısını ala bilməz.

İnsanın biliyi, təhsili və aldığı tərbiyə onun mədəniyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas götürülür.

Bir sıra alımlar “mədəniyyət” sözünün onun mahiyyətindən əvvəl meydana gəldiyini deyir, “mədəniyyət”i kapitalist istehsal münasibətlərinin, şəhər həyatının yaranması ilə əlaqələndirirlər.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, mədəniyyət məsələlərinin əsası antropoloji, sosioloji və fəlsəfi yanaşma metodu ilə bağlıdır.

İBTİDAİ MƏDƏNİYYƏT EPOXASI

*Quruçay mədəniyyətinin
əmək alətləri*

*"Azixantrop"un
alt çənəsinin bir hissəsi.
(Qədim Daş dövrü. Paleolit.
E.ə. 2 milyonuncu ildən XII
minilliyyət qədər.)*

*Qobustan.
"Böyükdaş" dağının yuxarı
hissəsində "Yallı" rəqsi
rəsmi*

“Şumer qrammatikasının əsasları” (Arno Pebel, 1923) kitabından nəşrindən sonra Ukraynada Melitopol şəhəri yaxınlığında “Daş qəbirlər” kurqanında qazıntılar aparılmış, bir sıra yeni kəşflər üzə çıxarılmışdır. Keçən əsrin ortalarında kurqanın “İtlər kahası” deyilən yerində şumer dilində yazılmış 40 ədəd daş təbəqəni oxuya bilmışlər.

Şumer sivilizasiyası üzrə tədqiqatçı Anatoli Kifişinin fikrinə, bu təbəqələr Babilistanın yazılı gil təbəqələrindən daha qədimdir. O göstərir ki, ilk Şumer mətnləri e.ə. IV minilliyyə aid edilirsə, “Daş qəbirlər” kurqanındaki yazıların tarixi e.ə. 6200-cü ilə gedib çıxır. Kifişin e.ə. 11582-ci ilə aid Şumer yazıları barədə də məlumat verir. Qeyd edir ki, “Daş qəbirlər” kurqanı – vaxtilə Avrasiya ərazilərini əhatə edən ən qədim və ən demokratik dövlət Pup Arattın mədəniyyət mərkəzi olmuş, dünyanın hər yerindən buraya elm və mədəniyyət xadimləri (kahinlər - N.H.) axışış gəlmişlər.

◎ “Cilalanmış Daş Dövrü” e.ə. XIV-VII minilliklərə aid edilir.

◎ Yunanlar Troya müharibəsində dəmir silahlar işlətmişlər.

◎ İbtidai mədəniyyət epoxasında təsviri sənətin bütün növlərinə aid nümunələr olmuşdur.

◎ “Azixantrop” insan 350 min il əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamışdır.

Ibtidai tarixin yaranması insan nəslinin tarixəqədərki həyatı ilə əlaqələndirilir.

Məlumdur ki, geologiya bir elm kimi XIX əsrənən sürətlə inkişaf etməyə başlamış, bu da, öz növbəsində, başqa elm sahələrinə güclü təsir göstərmişdir.

Qaynaqlar göstərir ki, bəşəriyyətin ibtidai tarixinə aid ilk tapıntı XIII əsrənə əldə edilmişdir.

Hətta yerin dərin qatlarından insanın “daşlaşmış bədəni”nin qalıqları tapılanda, onu qəbul etməkdən imtina etmiş və əsas gətirmişlər ki, insan bədəni yerdə çürüyər, daşlaşa bilməz. Nəhayət, 1860-cı ildə elm sübut etmişdir ki, insan Yer üzərində buzlaqlar dövründə də yaşamışdır (bu fikrin müəllifi fransız tədqiqat-

çısı Jak Buşe olmuşdur. Bu elmi kəşfi Fransa Elmlər Akademiyası yekdilliklə qəbul etmişdir).¹

İbtidai epoxa minillər davam etmiş, insan uzun müddət bioloji, antropoloji, sosioloji mərhələlərdən keçərək, indiki vəziyyətinə gəlib çatmışdır. Bu baxımdan ibtidai tarix — ibtidai mədəniyyət epoxasını dörd yerə bölmür:²

Ən qədim Daş dövrü. Mis dövrü. Tunc dövrü. Dəmir dövrü.

1. Daş dövrü: miladdan iki milyon il qabaq, IV minillik;

silahları - daş, ağac, sümük;

məişəti - ovçuluq, balıqçılıq;

Paleolit (qədim Daş dövrü): miladdan iki milyon il qabaq, XII minillik.

Mezolit (orta Daş dövrü): miladdan iki milyon il qabaq, XII minillik.

Neolit (son daş dövrü): miladdan yeddi min il qabaq, IV minillik.

2. Mis dövrü (Eneolit): e.ə. IV-II minillik;

silahları - daş, mis.

3. Tunc dövrü: e.ə. II minilliyyin sonu, I minilliyyin əvvəli;

silahları - metal, tunc;

məişəti - köçərilik, maldarlıq, əkinçilik.

¹ Bax: Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.33-34.

² Культурология. М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.14 (Под. ред. А.Н.Марковой).

Ən qədim Daş dövrü (Paleolit). Nəhəng mamontlarla bərabər, kərgədanlar, qorxulu mağara ayısı, çoxlu və gözəl buynuzları olan marallar, nəhəng öküzlər, hiddətli pələngə oxşar qorxulu mağara şirləri və s. heyvanlar bu dövrdə yaşayıblar.

İnsanlar vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün daş silahlar, balta və bıçaqlar, oxlar kimi müdafiə xarakterli yaraqlar düzəldiblər.

Orta Daş dövrü (Mezolit). İnsanlar mövcud mühitə uyğunlaşır, öz ehtiyatlarını görürdülər: bütün özünü-müdafiə silahları yenə daşdan düzəldilirdi.

Ölüləri mağaralarda, uzanmış vəziyyətdə dəfn edirdilər.

Bu dövrdə mamontlara artıq az təsadüf olunur. Mağara ayıları onların kökünü tamam kəsmişdilər. Orta Daş əsrinin qazıntıları göstərir ki, bu dövrdə zebrlər, dağ keçiləri, vəhşi atlar, marallar, vəhşi öküzlər daha çox artmışdır.

Son Daş dövrü (Neolit). Tədqiqatçılar “Cilalanmış Daş dövrü”nü e. ə. VII-IV minilliklərə aid edirlər. Artıq iqlim dəyişmiş, dənizlər, quraqlıqlar əmələ gəlmış, heyvanat aləmi yaranmış, təbiətdə bir canlanma hiss olunmuş, ağaclar qalxmış, otlar bitmiş və təbiət dəyişmişdir.

Bir çox heyvanlar əhilləşdirilir, insanlar yeməli bitkiləri seçib qidalanır, nəhəng başdaşları yonurlar. Bu dövrdə dövlət quruluşunun rüşeymləri meydana gəlir.

Tuncdan gözəl əşyalar düzəldilir. Şimali Amerikada mis və tuncdan əvvəl istifadə edilmiş. Tuncdan istifadə qaydalarını Amerikaya e.ə. IV minillikdə keltlər Asiyadan köç eləyəndə aparıblar.

Dəmir dövrü. Mütəxəssislərin fikrincə, bütün dünya mədəniyyətlərinin beşiyi sayılan Şərqdə, Avropanan yüz il, min il əvvəl də dəmir istehsal ediblər.

Bu epoxanın ilk əsrlərində artıq böyük mədəni naiyyətlər hiss olunmağa başlayır. Metal, qızıl ən münasib ticarət vasitəsinə çevrilir. Müxtəlif növ şüşə istehsal olunur.

Görkəmli alımlar bu dövrü “polad əsri”¹ adlandırırlar.

At, fil, maral sümüklərindən qiymətli əşyalar hazırlanırdı. Ovçuluq, bu və ya başqa bir heyvanın kökünü kəsməklə deyil, başqa şəkildə aparılırdı.

Heyvanları əhilləşdirir, taxıl əkib çörək bişirir, başqa ölkələrlə geniş ticarət əlaqələrinə başlayırdılar və s.

Hələ e.ə. 900-cü ildə meydana çıxan “İliada” əsərində Homer göstərirdi ki, Troyanı dağdanda yunanların dəmir silahları olmuşdur.

Bütün bunlar arxeoloqların, paleontoloqların, antropoloqların tədqiqatları əsasında sübuta yetirilmişdir.

İlk ibtidai mədəniyyət epoxasının ən səciyyəvi cəhəti insanın dünyani bədii dərk etmək istəyidir. Beləliklə, eyni vaxtda onun şüuru da formalaşırdı.

Həmin dövrdən zəmanəmizə gəlib çatan qadın heykəlcikləridir.

Bu heykəlciklər daşdan və sümükdən hazırlanmışdır. Görünür, bu, matriarxat dövrünün üstünlüyünü, ya da məhsuldarlığı rəmzləşdirən əsərlərdir. Belə heykəlciklər İtaliyada, Avstriyada, Rusiyada və b. yerlərdə tapılıb.

¹ Bax: Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.40.

Həmin dövrlərdə mamontların, fillərin, atların, ceyranların xarakterik cizgilərini ümumiləşdirən təsvirlər də meydana çıxmışdır.

Fransada, İspaniyada və b. yerlərdə sarı və ya qırmızı mineral boyalarla çəkilmiş 40 vəhşi at, 23 mamont, 17 ceyran şəkli aşkar edilmişdir.

Şəkillər başqa rənglərlə də çəkilmişdir ki, hələ bu boyaların sırrı açılmayıb.

Fleyta, nağara o dövrün musiqi alətləri olmuşdur.

İbtidai mədəniyyət epoxasında təsviri sənətin bütün növləri yaranmışdır: qrafika (siluet), nəqqaşlıq (rəsm və şəkil çəkmək), heykəltəraşlıq (daşdan və gildən düzəldilmiş fiqurlar), memarlıq (Daş əsrinin ən qədim dövründə tikilən yaşayış evləri).¹

Qədim insanlar yalnız təbiətin surətini çıxarmır, həm də kompozisiya yaradırlar.

Mamont sümüyündən düzəldilmiş musiqi alətləri tapılıb. Bu alətlər hay-küy yaratmaq və ritmik səslər çıxarmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bütün bunlar Paleolit dövrünün (ən qədim Daş dövrü) mədəni abidələridir.

XIX yüzilliyin görkəmli etnoloqu, “İbtidai mədəniyyət” əsərinin müəllifi E.B.Taylor yazdı: “Bəşəriyyətin tarixi təbiətin öyrənilməsi tarixinin bir hissəsi, yaxud hissəciyidir”.²

¹ Культурология. М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.16.

² Э.Б.Тайлор. Первобытная культура, М., “Политиздат”, 1989, стр.10.

Böyük alim sərgərdan həyat sürən və vəhşi heyvanlar əhatəsində yaşayın insan qəbilələrinin ayrı-ayrı dövrlərini tədqiq edərək göstərirdi ki, daş alətlərdən tutmuş əkinçilik və heyvandarlıqdan, ovçuluqdan başlayan Adəm övladı, nəhayət, özünü xilas üçün gəmi yaradır, bişmiş kərpicdən Babilistan qülləsi ucaltmağa cəhd göstərirdi.¹

Qədim Roma filosofu və şairi Tit Lukretsi Kar (e.ə. təqribən 95-55-ci illər) “Şeylərin təbiəti haqqında” poemasında ibtidai insanın yaşayış tərzini Epikür fəlsəfəsi əsasında açır, özünü müdafiə üçün mübarizə vasitələri seçdiyini, primitiv şürurun imkanlarından necə məharətlə istifadə etdiyini göstərirdi.²

1968-ci ilin iyul ayında (1961-ci ildə həmin yer qeydə alınmışdır) Qarabağ diyarının Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar aparan professor Məmmədəli Hüseynov ən qədim insanın çənə sümüyünü aşkar etmişdir. Mağaranın şərəfinə bu insanın adını “Azıxantrop” qoymuşlar.

Elmi-tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, keçmiş SSRİ ərazisində tapılan ən qədim insan çənəsi 18-20 yaşlarında qadına məxsusdur. Bu “Azıxantrop” insan 350 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamışdır.³

¹ Э.Б.Тайлов. “Первобытная культура”, М., “Политиздат”, 1989, стр.11.

² Античная литература. Рим.Антология. М., изд. “Высшая школа”, 1988, стр.190-192.

³ Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.1, B., “Elm”, 1998, səh.64-65.

“Azığın alt çöküntülərindən aşkar olunmuş əmək alətlərini “Quruçay mədəniyyəti” adlandırırlar ki, bu da 1 milyon 200 min ildən qədimlərə gedib çıxır.¹

“Azıxantroplar” çay daşlarından istifadə etmiş, qaladıqları ocaqların ətrafına hasar çəkmiş, əsasən, ayı və maral ovlamaqla məşğul olmuşlar.²

Mis və Tunc dövrlərinin mədəniyyəti. Bu dövrdə tətbiqi-dekorativ incəsənətin bir neçə növü formalaşır: keramika, metalın hazırlanması və s. Adamlar kamən, ox, gil qablar istehsal edirdilər.

İnsanların kəşfləri üzə çıxırdı: odadavamlı gil qablar, vəhşi heyvanların dərisindən geyim və s. materiallar hazırlanırdı.

Uralda 5 min il əvvəl mis süngülər, bıçaqlar və qarmaqlar düzəldilir, məzar daşları üzərində qoç barelyefi yonulurdu və s.

Tunc dövründə Qafqaz ərazisində metallurgiya və metal istehsalı, mis mədənləri, tuncəritmədən alınan metal işləri olmuşdur.

İbtidai mədəniyyət epoxasının son dövrlərində bədii peşəkarlıq inkişaf edib: tuncdan, qızıldan və gümüşdən əşyalar düzəldirdilər.

Yaşayış tikililəri və dəfn mərasimləri. Qalalar tikilir, “dayanacaqlar” — kiçik kəndlər, aullar salınır, düşmən-

¹ Bakı. “Azıx mağarası”. 2233 sayılı sifariş. səh.2-3.

² Yenə orada.

dən qorunmaq üçün hasarlar çəkilirdi. Bunlar Daş dövrü ovçularının axşamladıqları yerlər idi.¹

Qədim Pompey şəhəri də, Troya da vaxtilə bu məqsədlə tikilmiş karvansaralar olub. Palçıq kərpiclər, balıqqulaqları - tikinti materialı idi.

Dəfn mərasimləri keçirir, daş sərdabələr tikdirir, daşdan, taxtadan abidələr ucaldırlar.

Rusiyada, Fransada, Qərbi Avropada böyük sərdabələr tikilmişdir.

Naxçıvandakı Mömünə xatun məqbərəsi XII əsr abidəsidir.

Qədim insanların inamı Animizmlə bağlı (latın sözüdür — ruhlar deməkdir) mifoloji təsəvvürlərə əsaslanır.

Ən qədim dini inamlardan biri Magiya (maglar) adlanır. Sehrbazlara, cadugərlərə, tilsimlərə inanırdılar. Heyvanları, ağacları fetişləşdirirdilər. İbtidai insan, Hindistanda olduğu kimi, təbiətə canlı varlıq kimi baxırdı.²

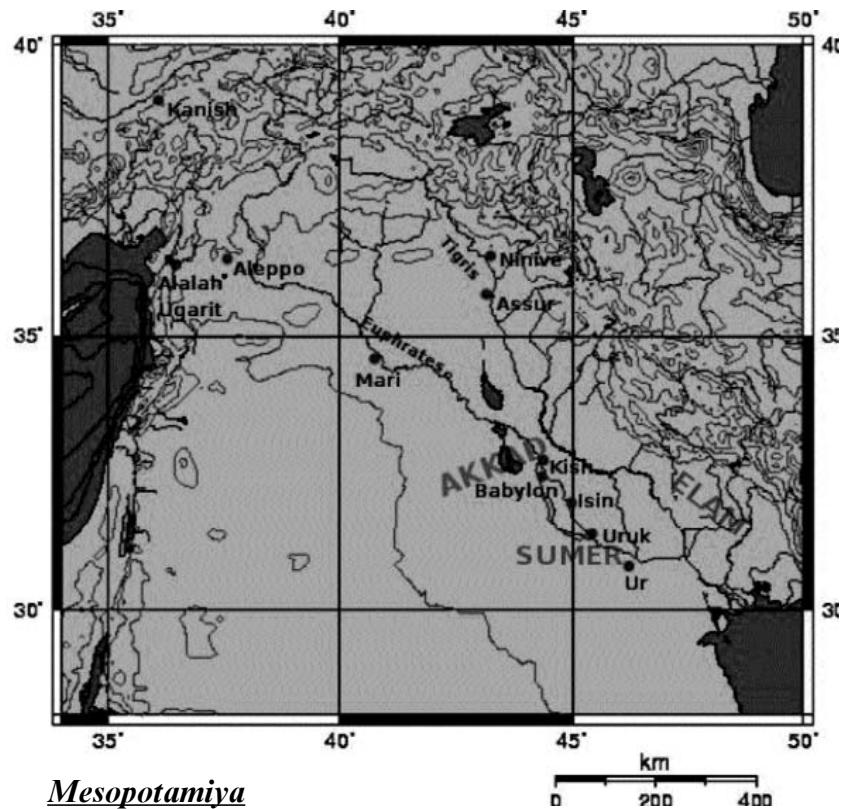
Totemlər (insan təbiətdəki bütün canlılara öz qohumu kimi baxırdı) qədim Misirdə, Çində, Şumerdə, İranda, Hindistanda geniş yayılmışdı. Zərdüşt dinində Hürmüzlə Əhrimən xeyir-şər qüvvələr kimi bir-birilə daimi mübarizə aparırdılar.

¹ Вах: Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.40.

² Вах: Магия белая и черная. ЗАО “Книга”, Ростов-на-Дону, 2002, стр.103-105.

MESOPOTAMIYA (İKİÇAYARASI) MƏDƏNİYYƏTİ

(E.ə. IV-III minillik)

Mesopotamiya

Nəriman Həsənzadə

“Babil nəinki çox böyük şəhər idi, həm də şəhərlərin ən gözəliydi”.

Herodot

- ◎ *Dünya tarixində ilk dəfə Akkad çarı beş min dörd yüz nəfərlik qoşun novü yaratmışdır.*
- ◎ *Babilistan - onların öz dillərində “Allahın qapısı” deməkdir.*
- ◎ *“Altmış sayılı sistem”in ilk kəşfi.*
- ◎ *Tarixdə ilk militarist dövlət.*
- ◎ *Şumerlərin gil lövhələr üzərində ilk əlyazmaları - dünyadan ən qədim yazı mədəniyyəti sayılır.*

Mesopotamiya (İkiçayarası) Qərbi Asiyada - əsasən İraqda - Dəclə və Fərat çaylarının orta və aşağı səmtə doğru axlığı ərazilərdə yerləşən vilayətdir.

Bəşər mədəniyyətinin beşiyi başında duran elmi-fəlsəfi-dini görüşlərə, yaradıcı təfəkkürə malik ən qədim dövlətlərin sakinləri - şumerlər, akkadlar, babilistanhılar və aşşurlar özlərindən sonra əvəzsiz abidələr miras qoyub tarix səhnəsindən çəkilsələr də, tarix onları unutmayış, dünyaya gələn hər yeni nəslin müasirləri, bələdçi-ləri, müəllimləri olmuşlar.

Dövlətlərarası geniş ticarət və mədəniyyət əlaqələrile məşğul olan bu xalqlar apardıqları qanlı müharibələr, müxtəlisf qəbilələrin talançlıq yürüşləri, daxili çəkişmələri nəticəsində özlerinin dövlət quruluşuna, cəmiyyətin ictimai həyatına, yaradıcılıq-quruculuq işlərinə həmişəlik son qoymuş – məbədlər uçurulmuş, qalalar dağıdılmış, şəhərlər viran qoyulmuşdur.

Şumer-Akkad mədəniyyəti. Şumer mədəniyyəti İkiçayarası sivilizasiyanın ən qədimi sayılır. Son yüz ildə aparılan qazıntılar göstərir ki, assuriyalılardan və babilistanlılardan əvvəl burada böyük mədəniyyəti olan şumer xalqı yaşamışdır. Bu xalq dulusçuluqla, kərpic kəsməklə (bişirməklə), şəhər divarları, məbədlər tikməklə, suvarma kanalları çəkməklə, ekinçiliklə məşğul olmuş, bağ-bağat salmış, ikitəkərli cəng arabaları, gəmilər, əmək alətləri, eləcə də saxsı qablar, misdən və tuncdan silahlar düzəltmişlər. Onlar zərgərlik sənəti inciləri yaratmış, heykəllər ucaltmış, şer yazmış, musiqi əsərləri bəstələmiş, səmavi elmlərlə məşğul olmuş, diş düzəltmiş, bir neçə pivə növü istehsal etmişlər.

Yunanlardan, romallardan, avropalılardan çox-çox əvvəl şumerlərin xüsusi “Cədvəl evi” deyilən məktəbləri olmuşdur. Şagirdlər orada gil lövhələr üzərində yazıb-oxumağı öyrənmişlər¹; ciddi təlim-tərbiyə və nizam-intizam olmuşdur: “Sən nə üçün gecikdin?”, “Sən nə üçün icazəsiz danışdın?”, “Sən nə üçün icazəsiz salam verdin?”, “Sən nə üçün icazəsiz ayağa qalxdın?”, “Sən nə

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.10.

üçün icazəsiz getdin?", "Sən nə üçün icazəsiz əl qaldırdın?" və s.¹

Bələ bir sərt təlimin nəticəsi olaraq, "Cədvəl evi" məktəbini bitirənlərə sonradan anbarların açarı etibar edilir, rəis qoyulur, hakimiyyətdə vəzifə tuturmuşlar. Onlara su anbarları tikmək, vaxtı çatanda o sulardan əkin sahələrində istifadə etmək ixtiyarı verilirdi.

Bir çox kəşflərilə şöhrətlənən şumer xalqı dünyada ilk dəfə gil xəritələr, kitabxana kataloqu yaratmış, Allahın şərəfinə himnlər yazmışlar. Tibbi reseptlərə aid sorğu kitabları və ilk təqvim tərtib etmişlər. Onların təqvimində aylar – 29 və 30 gündən, il isə 12 aydan ibarət olmuşdur. Balıq vətəgələri yaratmaq ideyası da şumerlərdən gəlir. Lira, arfa, tütək, fleyta, nağara kimi müsiqi alətlərinin kəşfi şumerlərin adı ilə bağlıdır.

Dünyanın yaranması və Yer üzünü su basması barədə ilk məlumatı bəşəriyyət şumerlərdən eşitmişdir. Şumerlər dünya tarixini iki yerə böldürdülər: subasmadan əvvəl və sonrakı dövrlər. Onların fikrincə, insan gildən yaranmışdır və Allaha xidmət etməlidir.

Çar Sarqon Akkad şəhərinin bünövrəsini qoyaraq onu abadlaşdırılmış və tarixdə ilk dəfə 5400 nəfərdən ibarət qoşun növü yaratmışdır.

Şumer xalqı inkişaf etmiş, güclü dövlət qurmuşdur. Onlar döyüş silahları (ox və kaman), əmək alətləri (toxa, kərkii, kotan, oraq), möhkəm aşılanmış göndən hərbi gəmilər düzəldirdilər.

¹ В.И.Авдиев. История Древнего Востока, изд.“Высшая школа”, 1970, стр.44.

Ayaqqabı, qalpaq (papaq), örtük (heyvanların bədəninə çəkmək üçün), müxtəlif halqlar, sonrakı dövrlərdə hətta, xüsusi yazı materialları istehsal edirdilər. Qoyunculuğun sürətlə inkişafı nəticəsində dəri, yun parçalar istehsalı geniş yayılmışdı.

Bununla belə, Şumer qanunları atanın öz uşaqlarını qul kimi satmasına razılıq verirdi. Özgə uşağının oğulluğa götürülməsi də qanuni işdirilmişdi. Amma oğulluğa götürülən uşaq atasına haqq ödəməliydi. Çoxarvadlılıq dəbdə idi. Hətta “qadının qiyməti” kimi termin də işlədilmiş. Kasıb varlıdan borc alanda, xeyli faizlə qaytarmalıydı. Əks təqdirdə, o, get-gedə kölə vəziyyətinə düşürmüş.

Şumerlərdə qulu “saq” deyə çağırırlardı, bu da “dənə”, “ədəd” yaxud, heyvanların sayıldığı kimi “...baş” mənasında idi. Kölənin, qulun qiyməti 117-168 qram gümüş arasındaydı. Bu, xüsusilə şumerlərin paytaxt şəhəri Urukda hərbi əsirlərə aid sənədlərdə tətbiq edilirdi.

Şumer xalqını milli qəhrəman, Uruk şəhərinin (həm də dövlətinin) hökmdarı Gilqameş idarə edirdi. Gilqameş haqqında yaranan dastan silsilə hekayətlərdən ibarətdir.

Əsəri tədqiq edən alımlar yazırlar ki, bu dastan yüksək bədii təsir gücünə malikdir. İnsanın, hətta ən şöhrətli qəhrəmanın belə ölümə məhkumluğu əsərdə real boyalarla öz əksini tapmışdır.

Əsər belə başlayır: Qədim Uruk şəhərinin hökmdarı - “üçdə iki hissəsi allah, üçdə bir hissəsi isə insan” olan Gilqameş şəhərdə allahların şərəfinə məbədlər tikdirir, şəhərə hasar çəkdirir, camaatı məcburi işlədir. Allahlar

	<i>daxma</i>
	<i>alaçıq</i>
	<i>gəmi</i>
	<i>araba</i>
	<i>xızək</i>
	<i>kotan</i>
	<i>kaman</i>
	<i>ox</i>
	<i>güldan</i>
	<i>kuzə</i>
	<i>boşqab</i>
	<i>arfa</i>
	<i>palma</i>
	<i>bitki və su</i>
	<i>şir</i>
	<i>ulaq</i>
	<i>qaz</i>
	<i>insan başı</i>
	<i>əl</i>
	<i>çiyin</i>

*Qədim Şərqi
əfsanəvi qəhrəmanı, Şumerdə Uruk
şəhər-dövlətinin hökmdarı
Gilqameş (4600 il bundan əvvəl
yaşamışdır).*

*İşarəli şəkillərlə
bizi məlum olan qədim
şumer əlyazması.*

Uruk əhalisinin naləsini eşidib, Enkidu adlı fövqəlbəşər bir pəhləvanı meşəyə, heyvanların içində yaşamağa göndərilər. Gilqameş bunu eşidir, bir məbəd gözəlini onun yanına göndərir. Onlar qurşaq tutsalar da bir-birinə qalib gələ bilmir və əl-ələ verib barışır, sonra isə dostluq edirlər. İki qəhrəman küknar meşəsinə gedir və orada gözətçi Xumbabani öldürülərlər.

Gilqameşin hünərini görən İstar adlı ilahə ona vurulur və təklif edir ki, evlənsinlər. Lakin Gilqameş İstarın məhəbbətini rədd edir. Bunun cavabında İstar atasından xahiş edir ki, dəhşətli öküz göndərib, qəhrəmanı məhv etsin. Göndərilən öküz şəhərdə yüzlərlə adamı tapdalayır, lakin Gilqameş dostu ilə birlikdə öküzü öldürür. Bu qələbəni bayram edirlər. O gecə Enkidu ağır bir yuxu görür, ona qabaqcadan xəbər verirlər ki, həlak olacaqsan.

Qəflətən ölümcül xəstələnən Enkidu dostu Gilqameşə taleyindən gileylənir, döyüş meydanında yox, xəstələnib yataqda dünyadan köçməsinə təəssüflənir. Gilqameş bu ağır itkiyə ağladıqca, ölümün ağır qanadlarını ilk dəfə öz üzərində hiss edir və dostuna təntənəli dəfn mərasimi təşkil edir.¹

Əsərin insan həyatının müvəqqəti olduğunu göstərən əvvəlki fəsilləri bu şəkildə bitir. Belə ölümə etiraz motivlərini biz sonralar qədim Misir mərasimləri haqqında rəvayətləri öyrəndikcə görəcəyik. Onlar fironların, imkanlı adamların (öləndən sonra ruhların geri qayidağına inanırdılar) şərəfinə balzamlar, mumiyalar kəşf edir, ehramlar tikdirirdilər.

¹ В.И.Авдиев. История Древнего Востока, изд.“Высшая школа”, 1970, стр.90-92.

Gilqameşin bu nəticəsiz ölməzlik (əbədiyyət) axtarışları barədə hekayət 12 gil lövhənin 11-də təsvir edilmişdir.¹

Gilqameş “dirilik suyu” axtaran Makedoniyalı İskəndər kimi* uzaq səfərə çıxır, nəticə hasıl olmur. Nəhayət, insan ayağı dəyməyən bir dənizin sahilində qadın örtüyünə bürünmüş naməlum bir adama rast gəlir. O, ölməzliyin yolunu göstərir. Beləliklə, Gilqameş Utnapişti adlı Mesopotamiya Nuhuna rast gəlir. Utnapişti ona dünyanın subasımı barədə danışır və qəhrəmandan səyahətinin səbəbini soruşur. O da ölməzlik, əbədiyyət axtardığını deyir. Bu arzuya çatmaq üçün tam altı gün, altı gecə oyaq qalmasını məsləhət görür. Gilqameş elə yorulub əldən düşmüşdü ki, əksinə, yeddi gün üzüquylu yatır.

Utnapişti bu dəfə qəhrəmanı inandırır ki, o, təmiz bulaq suyunda çimsə, əbədi gənclik və güc-qüvvət əldə edəcəkdir. Gilqameş bu sınaqdan da çıxa bilmir. Utnapişti ona üçüncü təklifi edir və “Həyatçıçıyi” verir, lakin ilan buçıçayı Gilqameşdən oğurlayır, qabığını dəyişir və özü cavanlaşır.

Qəhrəman bu dəfə də ölümdən yaxa qurtara bilmir.²
Epos Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.³

¹ А.Оппенхейм. Древняя Месопотамия, М., изд.“Наука”, 1990, стр.13.

² Yenə orada, səh.208.

³ “Bilqamış dastarı” (çevirəni İsmayıł Öməroğlu). B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1999.

* N.Gəncəvi. “İskəndərnəmə”, B., “Elm”, 1983.

Məşhur alman kulturoloqu R.Günter hələ 1901-ci il-də nəşr etdirdiyi “Kulturologiya” kitabında şumer dilinin türk ləhcələrilə qohumluğundan danışır: “Tapılmış heykəlin baş hissəsi daha əyani şəkildə sübut edir ki, şumerlər sami olmayıblar, onları burunlarının quruluşundan, saçlarının sıxlığından və saqqallarından tanımaq olur...” Günter onların yerli olmadıqları, Midiya dağları tərəflərdən buraya köçmələri barədə də ətraflı məlumat verir.¹

Şumer eposunun tərcüməçisi yazır: “Mütəxəssislər onun akkad variantına daha çox əsaslanırlar. Məhz ona görə də dastan haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün (rusca tərcüməsi nəzərdə tutulur – red.) akkad variantının tərcüməsi verilmişdir”.

Tərcüməçi göstərir ki, “...qəhrəmanın adı gil lövhələrdən müxtəlisif cür oxunsa da, tərcümələrin hamısında onun mənası eynidir, yəni hər şeyi görən, hər şeyi bilən deməkdir... Ona görə də tərcümə zamanı qəhrəmanın adını məhz Bilqamış kimi verməyi daha məqsədəuyğun saydıq” (səh.7).

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, şumerlərdən qabaq bu ərazi bataqlıq olmuşdur. Xalqın əməksevərliyi nəticəsində həmin yerdə həyat üzər gülmuş, inkişaf etmiş bir ölkəyə çevrilmişdir.

Onlar işlətdikləri təkhecalı sözləri uqor-fin və türk xalqları kimi hallandırır və təsnif edirdilər.

Şumerlər özlərini “saqqiq” adlandırdılar, bu da “qarabaşlılar” deməkdir.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.,-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.112-113.

Bu xalqın 3000 il bundan qabaq da yazı-oxu mədəniyyəti olmuşdur.

İtiulu qarğı (qamış) ilə yumşaq gil lövhə üzərində nazik zolaqlar çəkir, yaxud işarələr qoyurdular - bunlar da ya bütöv bir sözü, ya da hecaları təmsil edirdi. “Cidd-cəhdli... ağıllı, dərrakəli irigözlü və iriburunlu xalqın”¹ bəşəriyyətə yadigar qoyub getdiyi mədəniyyət tarixi heç vaxt unudula bilməz.

Şumerlərin zadəgan ailələri dəfn mərasimləri zamanı özlərini çox təmkinli aparırdılar. Mərasimə ən yaxşı palṭalarını geyir, qiymətli daş-qaslarını, qızıl-gümüş boyunbağı və qolbağlarını taxırırlar.

Sonralar çarlığın paytaxtı olan Akkad şəhəri o qədər şöhrətlənmişdi ki, şumerlərə akkadlar da deyirdilər. Şumer dövlətinin süqutundan sonra, onun dili də get-gedə arxaikləşirdi. Artıq bütün Yaxın Şərqdə diplomatik yazışmalar və beynəlxalq sənədləşdirmələr akkad dilində gedir, Hett çarları qonşu ölkələrlə müqavilələrini bu dil-də bağlayırdılar.

Bununla belə, hetlər şumer dilini ciddi və məqsədyönü-lü öyrənirdilər. Hett-şumer lüğəti də tərtib edilmişdi. Şumer sözlərinin çoxu təkhecalı olduğundan, hər söz, hər bir işarə müəyyən məna, məzmun ifadə edirdi. Böyük mətləbləri qısa işarələrlə demək olurdu. Bir növ, steno-qrafik yazı diliydi. Hett inzibati idarələrində bu yazı mədəniyyətindən geniş istifadə edilirdi.²

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.22.

² О.Р.Герни. Хетты, М., изд.“Наука”, 1987, стр.114.

Akkad çarı I Sarqon Kiş çarı fəxri adını aldıqdan sonra bütün Yaxın Şərqdə qüdrətli bir dövlət yaratmışdı. Onun vaxtında şumer dili orta əsr Avropasındakı və Qərbi Roma imperiyasındaki latin dili rolunu oynayırırdı.

Şumerdə gil cədvəlləri silindrşəkilli möhürlə təsdiq-lənirdi. Onu hər kəs vacib sənəd kimi özüylə gəzdirməliydi.

Şumer qadınları az doğurdular, uşaqları az olurdu. Camaat isə epidemiyalardan qırılır, azalırırdı. Bunun əvəzində ölkəyə yadellilər, qullar gəlib dolurdular. Beləliklə, dövlət laxlayırdı. Bu vəziyyət e.ə. 2200-cü ilə qədər, şimalda yaşayan *quiti* deyilən qəbilələrin aramsız hücumlarına və dövlətin süqutuna qədər davam etdi. Mənbələrə görə, *quiti* qəbilələri üzdən insana oxşasalar da, danışanda it kimi hürərdülər.¹

Babilistan mədəniyyəti (e.ə. II minillik). Bibliya (Tövrat) mifologiyasında deyilir: Bişmiş kərpicdən tikilmiş Babil Qülləsinin tarixi İkiçayarası xalqlarının cyni dildə danışdıqları vaxta təsadüf edir.

“Tarixin atası” yunanlı Herodot dünyanın yeddi möcüzəsindən biri sayılan 90 metrlik qülləni heyranlıqla seyr etmişdi. O, sonralar yazırırdı ki, kvadrat meydançanın ortasında – 370 m²-lik ərazidə möhtəşəm qüllə ucaldılmışdır.

Yuxariya qalxmaq üçün qüllənin divarlarına halqavari pillələr dolanır. Arada nəfəs dərib dincəlmək üçün

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.22.

*Şumer zərgərlik
sənətinin incisi sayılan
qızıl dəbilqə*

*Babilistan hökmdarı Hammurapinin
gil lövhə üzərində əbədiləşdirdiyi
akkad mətnlərinin bir hissəsi*

Zinət əşyaları

Assuriya ordusu

ayrıca yer ayrılib. Büyük, müqəddəs yer – axırıncı qüllədə yerləşir, orada iri taxt, üstünə döşəkçələr və qızıldan masa qoyulmuşdur. Ancaq burada allahın büstü yoxdur. Xaldey kahinlərinin dediklərinə görə, oraya ancaq qadınlar daxil ola bilərlər ki, yerli qadılardan birini allah seçsinlər.

İkiçayarası xalqları Ayın, Günəşin, eləcə də yeddi göy cisminin hərəkət yolunu yaxşı bilir, düzgün hesablayır və dünyyanın bu qanuna uyğunluqlarına daim səcdə edirdilər.

Öküz, oxatan, oğlaq, balıq, əkizlər, xərçəng, şir, tərəzi və əqrəb kimi səma bürclərinin adları hələ Mesopotamiyada e.ə. V əsrədə məlum idi.¹

Bu xalqların hesablaşdıqları vaxt ölçüsü indi də qüvvədədir: indi də onların hesabladığı həftə – yeddi gündür. Onların müqəddəs sayıları var idi: 12, 60, 360. İndi də bizim bir ilimiz 12 aydan, bir saatımız – 60 dəqiqədən, bütöv ilimiz isə – yenə də 365 gün və bir neçə saniyədən ibarətdir.

Bütün bu hesablamaların hamısı şumerlərdən gəlirdi. Babilistan dövləti Şumer dövlətinin varisiydi. Onlar bu qənaətə gəlmışdilər ki, Yerdəki hadisələrin hamısı əvvəlcə göydə baş verir. Belə ki, bizim həyatımız ancaq göydə olanların əks-sədası, təkrarıdır.

Şumer dövlətinin ictimai-siyasi quruluş kimi yaşamasına baxmayaraq, şumer gil yazı mədəniyyətinin, astronomiyanın, cəbrin, tibbin, memarlığın və başqa sahələrin öyrənilməsi, inkişafı Babilistanda yenə də davam etdirilirdi.

¹ Эвелин Кленгели-Брандт. Древний Вавилон. Смоленск, изд.“РУСИЧ”, 2001, стр.286.

Babillilər öz şəhərlərini “Yerin və Göyün göbəyi”, “allahın qapısı” adlandırdılar.

Vaxtilə kiçik bir şəhərcik olan Babil, şumerlərin paytaxtı Urukun dağıdılmasından sonra güclü bir dövlətə çevrilmişdi.

Əhali Hammurapinin hökmranlığından razılığını onun şəninə söylədiyi mədhlərlə bildirirdi. Onu “düşmənlərini buynuzlarında qaldıran nəhəng camış”, “...Babilistanın şöhrətini əbədiləşdirən”, “ən mərhəmətli, rəhmlı hakim”, “əbədi hökmdar bəhrəsi” və s. kimi tərifli ifadələrlə vəsf edirdilər. Hakimiyətinin 13-cü il-dönümündə ona heykəl ucaldılmış və postamentin üzərində “Hammurapi – bolluq deməkdir”, “Hammurapi – xalqın sərvətidir” sözləri həkk olunmuşdu.¹

Hammurapi bəşər tarixində ilk dəfə 2 metr hündürlüyündə bazalt dirəyə bərkidilmiş geniş lövhə üzərində 282 maddədən ibarət qanunlar məcəlləsi tərtib etmişdi. O, hər gün Babil qülləsindəki məbədlər kompleksinə gedir, allahlara dua oxuyurdu. “Qanunlar məcəlləsi”nin bir bəndində yazılmışdı: “O, böyük allahlara ibadət edir və onların itaətində durur”.

Hammurapinin “Qanunlar məcəlləsi”ndə deyilir: “...vacib bir məsələnin gedişində yalandan and içənə ölüm cəzası kəsilir; öz evindən oğurluq edən tutulduğu yerdəcə öldürülür; yanğın zamanı oğurluq edəni oradaca oda atırlar; ərini başqa kişinin öyrətməsilə öldürən qadını payaya keçirib suya atırlar; bir ev, yaxud tikili uçanda, o evin sa-

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.40.

hibi, yaxud oğlu həlak olarsa, həmin evi tıkən bənnanın oğluna ölüm hökmü verilir; pis cərrahiyə əməliyyatı aparan həkimin əli kəsilir; mübahisə əsnasında biri o birini təsadüfən öldürərsə, bir kilogramın dörddə biri qədər gümüş ödəməlidir, biri o birinə (söhbət azad insandan gedir) qəsdən sillə vurarsa, bir kilogram gümüş ödəməlidir; nüfuzlu bir adama sillə vurarsa, camaatın gözü qabağında kürəyinə öküz gönündən əyrilmiş 60 qamçı vurulmalıdır; oğlu atasını hansı əlilə vurmuşsa, o biləyi kəsilməlidir". Uşaq oğrusuna da ölüm cəzası kəsiliirdi və s.

Qul – ev heyvani sayılırdı, sahibkar onun uşaqlarını saxlaya da, sata da bilərdi.¹

“Qanunlar”da əsgərlərin hüququ xüsusi müdafiə olunurdu. Hökmdarın onlara verdiyi evi, yeri, mal-qarani zorla, yaxud satın almağa heç kəsin ixtiyarı yox idi. “Qanunlar”da yetimlərin, dul qadınların haqqı, hüququ müdafiə olunurdu.

Babilistanlılar əllərini göyə qaldırıb həmişə allaha yalvarır, ondan kömək diləyirdilər.

Yeni ili, yaz gələndə, bahar bayramı kimi qeyd edirlər. Ulduzlardan xata-bala toxunmasın deyə, hökmdar öz taxt-tacını beş günlüyü adı adamların birinə verirdi ki, ölkənin başından qəza yan ötsün (Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestinin fabulasında olduğu kimi).

Sonra isə taxt-taca müvəqqəti otuzdurulmuş “padşahi” bayram mərasimi qurtarmamış qətlə yetirildilər ki,

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.41.

bütün ölkənin günahı onun tökülən qanı hesabına yuylusun: şər qüvvələrdən xilas olsunlar.¹

Onların qənaətinə görə, dünyanın heç bir yerində analar heç vaxt günahsız uşaq doğmurlar. Yəni, bu dünyada hamı günahkardır. Buna görə də qurbanlıqlar kəsilirdi.

Xalq Hammurapinin sərəncamlarını, göstərişlərini eşidir və onları yerinə yetirirdi.

Babilistan mədəniyyətində, Misirdə olduğu kimi, dəfn mərasimlərinə aid təsvirlər yox idi. Din, incəsənət və ideologiya reallığa əsaslanırdı.

Əsasən, suya, səma cisimlərinə sitayış edirdilər. Monumental sənət inkişaf etmişdi. Ucu şış qüllələr, qızıl suyuna çəkilmiş qübbələr, arkalar, yüksək tavanlar o dövrün memarlığına aid idi.

Babil böyük, səsli-küylü Şərq şəhəriydi. Ətraf qəbilələrin hücumlarından qorunmaq üçün ölkənin sərhədləri boyu iri, qalın hasar çəkilmişdi. 24 böyük prospekti var idi.

Mənbələrin verdiyi məlumatata görə, Babilistanda gildən elə kamil kişi fiqurları yaradırdılar ki, tamaşaçı hansı tərəfdən baxsaydı, mütləq həmin heykəllərin baxışları ilə karşılaşmalıydı. Bunlar Misirdəki kiçik heykəllərdən real cizgilərlə seçilirdilər.

Hammurapinin vaxtında Misirlə, hetlərlə və dünyanın başqa ölkələrilə iqtisadi, mədəni əlaqələr yaradılmışdı.² Bu müqavilələrin leytmotivi “qarşılıqlı qardaşlıq münasibətləri” adlanırdı.

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.43.

² О.Р.Герни. Хетты, М., изд.“Наука”, 1987, стр.71.

Qədim azərbaycanlılar da İkiçayarası xalqları ilə mədəni əlaqələr saxlamış, iqtisadiyyatını daim möhkəmləndirmişlər. “E.ə. III minilliyyin son rübündə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi (Urmiya gölündən qərbdə və cənubda yerləşən vilayətlər) əhalisilə birlikdə Şumer-Akkad yazılı mənbələri orbitinə düşürdü.”¹

Kulturoloqlar qeyd edirlər ki, yerli əhali Bibliyada (Tövratda) adları çəkilən Babilistan və Assuriya xərabələri içindən keçib gedən səyyahlara üstündə naxışları olan kərpic parçalarını hədiyyə edirdilər, səyyahlar isə buna əhəmiyyətsiz baxırdılar.

Tədqiqatçılardan biri yazır: “Avropa alimlərinin özlərinin indiyə qədər “cahil” saydıqları müsəlman aləmin-dən çox-çox geri qaldıqları bir daha aydın olur. Mənim heç bir şübhəm yoxdur ki, Quranda xatırlanan “üstüyazılı kərpiclər” Mesopotamiyanın hər yerində rast gəldiyimiz saysız-hesabsız üstüyazılı kərpiclərə aiddir. Bu kərpiclərin mənşəyini izah edən Məhəmməd Peyğəmbər də bilirdi ki, onların üstü yazılarla örtülmüşdü.”²

Mütəxəssislərin məlumatına görə, babilistanlılar riyazi hesablamaları mükəmməl öyrəndikdən və uzun illərin təcrübəsindən sonra Günəşin, Ayın, planetlərin hərəkət cədvəlini düzgün müəyyənləşdirmiş, əslində, “Astronomiyanın atası” olmuşlar. Yaşadıqları ölkənin iqlimini əvvəlcədən asanlıqla müəyyən edə bilmışlər.

Onlar coğrafiyanı yaxşı öyrəndikləri üçün Qara dəni-

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.1, B., “Elm”, 1998, səh.121.

² Эдвард Клера. Они писали на глине, М., изд.“Наука”, 1984, стр.26.

zə və Xəzər dənizinə qədər gəlib çıxmışlar. Yer kürəsinin - yastı, göyün - künbəzşəkilli olduğunu söyləmişlər.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı, Babilistanda qanunlara düzgün riayət edilmədiyindən, ölkədə dələduzluq artmış və qarşısını almaq mümkün olmamışdır. Valideynlər dolanışq xatirinə uşaqlarını satmalı olurdular. Hələ belə bir atalar sözü də yaranmışdır: “Güclü adamlar öz əlinin əməyilə, zəiflər isə uşaqlarının hesabına yaşayırlar”.

Daxili vəziyyət və ətraf dövlətlərin qərəzli münasibətləri, ardi-arası kəsilməyən qəfil hücumlar, nəhayət, Babilistan kimi bir dövləti zəiflədir. Babilistanlılar farslarla müharibədə məğlub olur. Farslar “Qanun məcəlləsi” külliyyatını öz ölkələrinə aparır və gil lövhə üzərindəki 282 maddədən 15-ni qazıyıb tökürlər.¹

İkiçayarası dövlətlərinin tarixi səhnəsində Assuriya dövləti görünməyə başlayır və özündən əvvəlki Şumer, Akkad, Babilistan mədəniyyətlərinin, dini sərvətlərinin və sənət örnəklərinin varisi kimi onları təmsil edir.

Assuriya mədəniyyəti (e.ə. VII minillik). Ölkənin adı əvvəller Aşşur olub, sonralar yunanlar Assuriya adlandırmış, tarixi mənbələrə də bu şəkildə düşmüştür. Ölkənin çarı Aşsurbanipal (e. ə. 669-633-cü illər) paytaxt şəhəri Nineviyanın² əsasını qoymuş, o vaxtkı dünyanın ən zəngin kitabxanasını yaratmış – gil lövhələr üzərində yazılmış əsərlərin (daş kitabələrin) orijinallarını və surətlərini bir yerə toplamışdır.

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.41.

² 7 cildlik “Azərbacan tarixi”ndə: Nineviya - “Neynəva” kimi verilir: c.1, B., 1998, səh.224.

Qədim Sparta dövlətinin başçısı Likurq Homerin əsərlərini toplayıb avropalılara yadigar qoyduğu kimi,¹ Aşşurbanipal da Gilqameş haqqında eposun bütün mətnini bir yerə cəmləmişdi. Onun böyük kitabxanasında 30 min gil lövhə (cədvəl) var idi ki, bu da yalnız 1849-1854-cü illərdə Nineviya şəhərində tapılmışdır. Aşşurbanipalın topladığı gil yazı cədvəllərində ibarət şəxsi kolleksiyasını tədqiqatçılardan biri “...qədim Şərqi tam sistemləşdirilmiş ilk kitabxanası” kimi qiymətləndirir və hazırda həmin daş kitabələrin Britaniya muzeyində saxlandığını göstərir.

Aşşurbanipal zəmanəsinin çox gözüaqıq və savadlı adamlarından idi, bununla belə, hakimiyəti illərində iş-ğalçılıqla məşğul olmuşdur. Onun gil üzərində çəkdirdiyi rəsmlər içərisində dövlətin qüdrətini, qələbələrini əks etdirən döyüş səhnələri, eybəcər insan surətləri, bərəlmış gözləri olan öküz şəkilləri tapılmışdır (hər öküzün də ayağında beş barmağı vardır). Onun sarayının divar rəsmlərində əsirlərə verilən əzab-əziyyətlərin, işgəncələrin təsviri qalmışdır. Bu dövrün rəsmlərində şir, dəvə, at şəkilləri daha xarakterik idi (“Can verən şir” rəsmi xüsusilə məşhurdur).

Aşşurbanipal bütün qəddarlıqları ilə yanaşı, mühəndis qurğuları tikdirir, sarayların tərtibatını verir, kompleks tikililər ucaldırıdı. Ölkədə ilk dəfə 3000 kilometr uzunluğu və 15 metr eni olan su kəməri çəkdirmişdir...²

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, М., “Правда”, 1990, стр.95.

² Культурология. М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.33.

Assuriya militarist dövlət idi. İqtisadiyyatın əsaslarını patriarxal ailə təşkil edirdi. Uşaqlar qul kimi əmlak siyahısına salınır, qadınlar satılır və alınırdı, əri öləndən sonra qadın ərinin qardaşının, atasının, oğlunun ixtiyarına keçirdi.

Qadın o vaxt “dul” sayılırdı ki, ailədə 10 yaşına çatmış oğlan uşağı olmasın. Ölkədə qul daim çatışmırıldı, ona görə də hərbi yürüşlər zamanı, başqa xalqları əsir edib qul kimi işlədirdilər. Tarixçilər yazırlar ki, dünya tarixində bunun analoqunu tapmaq mümkün deyildi. Qalib gələn sərkərdə əsir aldığı adamların həm biləyini kəsməli, həm də əsirlərin sayını təqdim etməli idi. Bu, onun hünəri sayılırdı...

Assuriya çarlarından biri fəxrlə yazırkı ki, tabe olmayan əsirlərin dərisini diri-diri soydurub, iqamətgahının qapısından asdırmışdır.

Başqa biri qürurla deyirdi ki, mən 3 min əsiri diri-diri yandırmışam. Digəri isə – mən kəsilmiş başlardan ehramlar ucaltmışam, – deyə qürrələnirdi. Başqa bir gil lövhə üzərində oxuyuruq: mən əsirlərin dillərini boğazından qarmağa keçirdib, kəndirlə ayaqlarına bağlatdırmışam ki, addım atan kimi, dilləri bütövlükdə qopub düşsün.

Aşşurbanipalın “qəhrəmanlığı” heç də o biri çarlarından geri qalmirdi: “...mən düşmən döyüşülərini nizə yağışına tutdum və onların bədənlərini dəlik-deşik edib xəlbirə döndərdim. ...Mən onların başını qoyun başı kimi kəsdim. Mən onlardakı ən qiymətli həyat mənbəyini kəndir kimi kəsib atdım. Mənim tökdüyüm bu qanlar güclü sel kimi axırdı, qoşduğum atlar bu selin içindən sanki seli yara-yara keçirdilər. İkitəkərli cəng arabamın

təkərləri qan içində “yuyunub təmizlənirdi”. Düşmən döyüşülərinin meyitləri ot kimi çöllərə sərilmişdir. Onların əllərini özüm kəsdim...

...Salamat qalan əhalini özüm əzişdirdim. Onların bədənlərinin doğranmış tikələrini itlərə, donuzlara, canavarlara, quzğunlara, göydə quşlara, dənizlərdəki balıqlara yem elədim..."

“Ərəbistan padşahı Uaite... əlimə düşmüdü. Əlimi göyə qaldırıb (düşmənimə qalib gəlmək üçün bu mənim adətimdi) Aşşur və Ninlil allahlarının əmrilə öz əyriburun bıçağımla onun üzünü zolaq-zolaq doğradım, əmr etdim ki, ağızına yüyən keçirsinlər, iti bağlayan qayıشا sarıtdırdım və onu Nineviyanın mərkəzində, şərq tərəfdəki “Xalqların yürüş qapısı”nda qəfəsdə saxladım”.¹

Assuriyalıların hərbi peşəkarlığı, həqiqətən, böyük idi. Onlar, lazım gələndə, operativ surətdə hərbi yollar çəkir, körpülər salır, düşmənə qəfil zərbələr endirmək üçün hərbi hiylələr işlədir, gözlənilməz manevrlər edirlər.

Əsirlər üçün ətrafına hasar çəkilmiş düşərgələr düzəldir, qalalar tikir, qoşun dəstələrinin manəsiz hərbi yürüşləri üçün yollarda təmir işləri aparırdılar. Min kilometrlik məsafələrə belə lazım olan məlumatları gecə yarısı od işarələrlə çatdırırlılar. Naməlum yerlərdə irəliləmək üçün onların həmişə kəşfiyyatçısı, casusları olurdu və s.²

Assuriya diktatoru özü haqqında deyirdi: “Mən, Aşşurbanipal Kainatın hökmdarıyam, Assuriyanın çarıyam,

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, “Корвина”, 1978, стр.107.

² Yenə orada, səh.111.

tanrı Aşşur və ilahə Ninlil mənə müstəsna hakimiyyət veriblər”.¹

Başqa xalqlar Assuriya ölkəsini – “aslan yatağı”, ölkənin paytaxtı Nineviyanı isə – “qanlı şəhər” adlandırdılar. Aşurbanipalın sağlığında Elamdan tutmuş Misirə, Babilistandan Urartuya qədər heç kəs onun əleyhinə çıxa bilməzdi, əks halda, mütləq cəzasını almaliydi. Lakin onun ölümündən sonra Assuriya həmişəlik yıxıldı və Middiya fatehləri Nineviya şəhərini yerlə-yeşsan etdilər.²

Ən vəhşi, yaxud quduzlaşmış bir heyvan belə öz həm-cinsinə, həmçinin şikarı olan başqa heyvanlara bu divanı tutmazdı və belə “zövq” ala bilməzdi. Çünkü heyvanlar instinktlə hərəkət edir – güclü gücsüzə qalib gəlir; əlində nə varsa alır və çıxıb gedir (*Yəqin ki, bu – heç vaxt instinctin insan şüuruna və zəkasına qarşı qoyulması kimi düşünülməyəcək*).

Diktatorun həm instinkti, həm də şüuru hakimdir. Düşmən saydığı “şikarını” bütün imkanlardan məhrum edir, məhv etməmiş əl çəkmir. Bəzən düşmənin bütün nəslini bu qisasçılıqla yoxa çıxarır.

İnstinktdə xəyanət yoxdur; cinayət varsa, kortəbiidir, qeyri-şüuridir. Diktatorun şüuru başqadır: qədim Çin imperatoru Tsin Şixuandi Çin səddinin çəkilişi zamanı insanları diri-dirə divarlara hördürür, alımləri xəndəklərə basdırır; Neron qədim Roma şəhərini yandırır, böyük

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, “Корвина”, 1978, стр.108.

² Yenə orada.

bir filosofu və şəxsi müəllimini məcbur edir ki, venasını kəsib özünü öldürsün; Napoleon min beş yüz türk əsgərini diri-diri dənizə doldurub sularda qərq edir; Lenin Solovki adasında ilk ölüm düşərgəsi yaradır; Hitler milyondan artıq yəhudini qaz peçlərində boğdurur; İspaniyanın inkvizisiya tonqallarında 30 min qadın yandırılır və s.

Məşhur dramaturq Artur Miller “Saylem cadugərləri” pyesində belə inkvizisiya dəhşətlərini göstərməklə, cəmiyyəti ümumi qorxu və vahimədə saxlayan mədəniyyət cəlladlarının mənəvi pozğunluqlarını ifşa etmişdir.¹

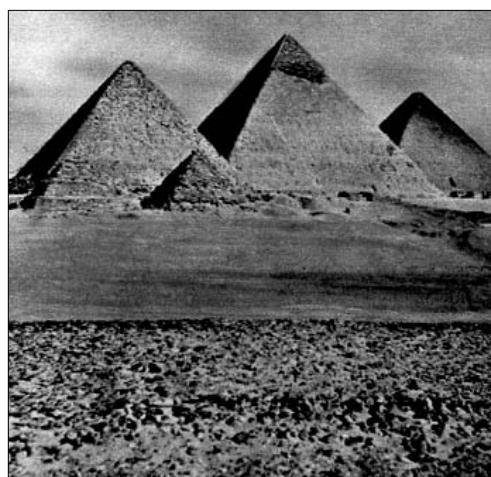
Aşşurbanipal törətdiyi ağlaşığmaz fəlakətlərlə yanaşı, Mesopotamiya xalqlarının mədəni irsini toplamış və tarixdə də bu cür qalmaq istəmişdir. Lakin tarix diktorların həyatını və əməllərini heç vaxt birmənalı qəbul etmir.

¹ Вах: Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., изд.“Эксмо”, 2003, стр.146.

QƏDİM MİSİR MƏDƏNİYYƏTİ

*Sütun abidə üzərində
həkk olunmuş qədim Misir
heroqlifləri*

*Cizə şəhərində fironların IV xanədanı
zamani tikilmiş ehramlar:
Xeopsa (ortada), Xefrenə və Mikerinə
(kənardan görünüşü)*

Misir. İsgəndəriyyə şəhərindən bir mənzərə

Nəriman Həsənzadə

“Hər xalq öz ictimai tarixinin görəl səhifələri ilə, insan mədəniyyətinin xəzinəsinə bəxş etdiyi incilər, yetirdiyi böyük şəxsiyyətlər və dühalarla daimi olaraq fəxr edir”.

Səməd Vurğun

- ◎ *Qədim yunan tarixçisi Herodot ən savadlı adamları Misirdə gördüyüünü deyir.*
- ◎ *Kulturoloqlar məlumat verirlər ki, "Xeops" ehramı iyirmi ilə tikilib, onun inşasına hərəsi iki-üç ton olan iki milyon üç yüz min daş işlənib.*
- ◎ *Misirdə ilk dəfə (e. ə. təqribən 1419-1400-cü illərdə) təkallahlılıq elan olunub.*

“**M**isir qədimdən möcüzələr ölkəsi sayılıb. Dövrümüzə qədər də o, beləcə qalır”.¹

Hegel bu “möcüzəni” Misirdə nəzəri cəlb edən yarı-heyvan və yarıinsan cildində, əksər hallarda isə qadın şəklində olan sfinkslərdə görürdü. O deyirdi ki, ümumilikdə, əjdaha, kentavr, titanlar həmişə Şərqi yada salır. Amma Sfinkslər daha dərin məna daşıyır. Onlara, əslində, misirli ruhunun rəmzi kimi baxmaq olar.²

Qədim Misir – Nil çayının aşağı axarında yerləşən, dünyanın ən qədim şimal-şərqi Afrika ölkəsidir. Burada Nil çayı yazda quruyur, yayda daşır. Üç ay quraqlıq

¹ Ф.Гегель. Эстетика, в 4-х томах, т. IV, М., изд.“Искусство”, 1973, стр.295-296.

² Yenə orada, səh.115.

olur, üç ay isə leysan yağışları yağır. Misirin quru iqlim şəraiti abidələri eroziyaya uğramaqdan qoruyur.

Elmi mənbələr xəbər verir ki, misirlilərin ən qədim əcdadları, eləcə də şimali Afrikanın əhalisi tarixə qədərki dövrdə buraya Midya dağlarından köçmüsələr və Qafqaz irqinə mənsubdurlar.¹

Misirlilərin qədim yazı mədəniyyəti olmuşdur. Bu yazı mədəniyyətinin tarixi e.ə. 3-cü minilliyyə gedib çıxır. Qədim Misirdə cəbr, astronomiya, yerölçmə, musiqi, tibb elmləri çox inkişaf etmişdi. Herodot yazır ki, ən savadlı adamları mən burada gördüm. Yunan filosofları Fales, Demokrit, Pifaqor və başqa görkəmli şəxsiyyətlər Misirdə elm öyrənib Yunanistana qayıtmışdır.

Qədim şumerlərdə olduğu kimi, misirlilərdə də pik-toqrafik (oyma) yazılar-möhürlər olmuş, onlardakı işarələr və rəsmlər (dilləri bir-birindən ayrı olsa da) bəzən oxşar sözlər ifadə etmişdir. Misirin ilk yazılı salnamələri daş üzərində və papirus kağızlarında bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Misir dünyaya hakimlik iddiasında olan böyük imperiya idi.

Misirlilər, dünyada ilk dəfə olaraq, insanın ölümünü qeyri-normal sayaraq, ona etiraz etmişlər. Bir məqsədləri olmuşdur: əbədi həyatı necə təmin etmək!

Ehramlar, dəbdəbəli sərdabələr, türbələr ucaltmışlar ki, heç olmasa, axırət dünyasında əbədi yaşaya bilsinlər.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.159.

Misirlilər güman edirdilər ki, insanın ruhu o zaman yaşayır ki, onun qayidan yeri, yəni evi olsun. Xarab olmasına üçün meyitləri balzamlayır, mumiyalayırdılar.

Ehramlar fironların əmrilə tikilirdi. Bu ağır inşaat işinin əsl qoruyucuları uzunmüddətli tikinti işinə göndərilən adamlar olurdu.

Xeops adlı fironun şərəfinə tikilən ən möhtəşəm ehram e. ə. 2600-cü ildə 20 il müddətinə başa gəlmişdir. Sonrakı hesablamalara görə, bu tikintiyə təxminən 2 milyon 300 min daş blok və pilətə sərf olunmuşdur.

Buraya 60 milyon sentner daş götürülmüşdür, yəni 600 min vaqon! Daşların gətirilməsindən daha çox, onun yonulub yerinə qoyulması çətinlik törədirdi. Çünkü o zaman bərk polad, tunc alətlər yox idi. Yalnız misdən istifadə edilirdi ki, o da tezliklə sıradan çıxırdı.¹

Herodot yazır ki, Ramzesin varisi Xeops ölkəni bəllər girdabına salmışdır. O, əvvəlcə bütün ibadətgahların bağlanmasına əmr verib, qurban kəsilməsinə qadağa qoymuş, sonra misirlilərin hamısını onun özünə işləməyə məcbur etmişdir...”²

“Bu işi üç aydan bir dəyişdirilən yüz min adam aramız olaraq yerinə yetirmişdir”.³

Axırət dünyasındaki həyat gücünü – “ka”nı qazanmaq əbədiyyət hesab olunurdu. Və ehramların tikilişində iştirak etmək dini borc sayılırdı.

¹ Домокош Варга. Древний Восток. Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.54-55.

² Herodot. Tarix, B., “Azərnəşr”, 1998, səh.138 (tərc. edəni P.Xəlilov).

³ Yenə orada.

E.ə. III-II minilliklərdə ehramlar və türbələr daşdan tikilirdi. Onlar elə hörülmüşdür ki, hələ indiyədək o daşların arasından bir sancaq belə keçirmək mümkün olmamışdır.

Misir ehramları arasında ən qədimi firon Coseranın şərəfinə e.ə. 5-ci minillikdə tikilmişdir. Qədim Misir ehramları dünyanın yeddi möcüzəsindən biri sayılırdı. Lakin bu inşaat işləri həddən artıq xərc apardığından, e.ə. II minillikdə ehramlar kərpicdən tikilməyə başladı və həcmi kiçildildi. Beləliklə, ehramların tikintisi I minilliyin əvvəlində dayandırıldı.

Qədim misirlilərin öz fironlarından qorxmalarına və onları ilahiləşdirmələrinə baxmayaraq, Misir tarixinin bütün dövrlərində bu məqbərələr oğurlanmış, talan edilmişdir.

O dövrdə Misirdə çoxallahlılıq hökm süründü, hər şəhərdə onlardan bir neçəsi ola bilərdi. Baş allah – Gù-nəş – Ra sayılırdı. O, Allahların çarı, atası idi. Əsas allahlardan biri Osiris – Axirət allahı idi. Vacib allahlardan biri də – Osirisin arvadı İsida sayılırdı. O, analıq və bolluq ilahəsi idi. Ay – allahı, cyni zamanda, yazı allahıydı. Düzlük və nizam-intizam allahı – Maat hesab olunurdu.¹

Bu qədər çoxallahlılıq Misir kimi güclü bir dövlətin geniş ərazisinə səpələnmiş qəbilələri öz tabeliyində saxlamasına maneçilik törədirdi. Ona görə də, tarixdə ilk dəfə olaraq, firon Amenhotep IV (e.ə. təqr. 1419-1400) islahatçı din xadimi kimi təkallahlılıq ideyasını ortaya at-

¹ Культурология. М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.23-24.

dı və tək allaha ibadət etməyi dövlət səviyyəsində həyata keçirdi. Kahinlərin “Ra-nın bədəni” kimi mənalandırıqları Günəşin diskini Aton allahı elan etdi. Paytaxt şəhərinin adını dəyişib Axetaton adlandırdı, öz adının isə Exnaton (“Atonun şəfəqi”) çağrılmasını tələb etdi. Məşhur kahinlərin var-dövlətini əlindən alıb, nüfuzdan saldı, tikdirdikləri türbələri dağıtdırdı, yeni qanun-qaya qoydu. Lakin bu, çox sürmədi, əvvəlki qaragüruh onu yixib, mövqelərini yenidən bərqərar etdi.

Yeni islahatlar apardığı üçün Exnaton təkcə öz gücünə və dünyagörüşünə yox, həm də xanımı Nefertitiyə borcluydu.

Nefertiti – qədim misir dilində: “Gözəllik düzümü” deməkdir. Onun qeyri-adi gözəlliyi, naz-qəmzəsi, iti ağlı, zəkası və özünəməxsus xarakteri müasirlərinə güclü təsir bağışlayırdı. Nefertitinin yüksək zövqü, təsviri sənətdən tələb etdiyi üslüb yenilikləri xüsusiilə dövlətin yeni paytaxtında özünü daha aydın göstərirdi.

Daxili aləmin incəlikləri, insan həyəcanlarının və iztirablarının dramatizmi onun görmək istədiyi xarakterik cəhətlərdən idi. Nefertitinin və Exnatonun zərif heykəl portretləri heykəltəraş Tutmesom tərəfindən e.ə. XIV əsrə yaradılsa da, yalnız 1912-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır.¹

Misirdə sərdabələrin qabağında Sfinkslər qoyulurdu ki, onlar – Misir dövlətinin möhtəşəm gücünü özündə təcəssüm etdirirdi. Sfinksləri “Edip konsepsiyası” kon-

¹ В.И.Полищук. Культурология. М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.171.

tekstində və Ekkermanın gündəliyindəki fikirlər əsasında izah edən alman filosofu E. Fromm onlardakı dərk-olunmazlığın sırrını qədim Misirdəki matriarxat sistemilə əlaqələndirir və yazır:

“Ögər Sfinksin dilindəki rəmzləri adı dilə çevirsək, o belə səslənər:

“...kim desə ki, qarşısına çıxan ən çətin sualların əsas cavabını insan verməlidir – elə o, həmin İNSANIN özüdür. O, bəşəriyyəti xilas edə bilər”. Fikrini təsdiqləmək üçün müəllif faciədən Edipin qızlarının tərbiyəsilə bağlı Misirdəki matriarxat dövrünü misal götirir:

*Bu nədir! Görünür, misirlilərdən
əxlaq qaydasını öyrənibdilər...¹*
(sətri tərcümə)

E.ə. I minillikdə Misirdə “Həyat evi” adlı ali təhsil ocağı açılmışdır. Dərsliklər və müalicə üçün vəsaitlər buraxılırdı.

XVI əsrin görkəmlı italyan şairi və filosofu Cordano Bruno qədim misirlilərin mədəniyyətini xüsusi qiymətləndirir və qeyd edirdi ki, misirlilər yunanların, romalıların və yəhudilərin müəllimi olmuşlar.²

Araşdırmaşların nəticəsi belədir ki, qədimdə şimali və şərqi Afrika qəbilələrinin get-gedə qaynayıb-qarışmasından Misir xalqı əmələ gəlmışdır. Ən qədim qalların (kelt-

¹ Э.Фромм. Душа человека. М., изд.“Республика”, 1992, стр.274.

² В.И.Авдиев. История Древнего Востока, М., изд.“Высшая школа”, 1970, стр.115.

lərin), somalilərin və misirlilərin dillərindəki sözlərin yaxınlığı, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan kəllə sümükləri və onların ölçüləri, qəbirüstü naxışların bir-birinə bənzəyişləri bu fikri təsdiq edir. Buna görə də Misir xalqının mənşəyini, dilini və mədəniyyətini Asiya-samı mənşeyinə bağlamaq cəhdləri, yaxud Misir mədəniyyət tarixinin Asiya mənşəli ari irqinə mənsubiyətindən bəhs etmək də, mütəxəssislərin fikrincə, elmi məntiqə ziddir.¹

Misirlilər ən qədim arxaik məişətlərilə, mədəniyyətlərilə və dini görüşlərilə uzun əsrlər boyu Nil çayı sahil-lərində yaşamış, asiyalılardan isə ikitəkərli müharibə arabasını, oraqburun qılıncı və musiqi aləti liranı götürmüşlər.²

Herodot yazır ki, məbədlərdə arvadlarla əlaqəyə gir-məmək və qadınla əlaqədən sonra dəstəmaz almayıncə məbədə daxil olmamaq adətini ilk dəfə misirlilər dəb salmışlar.

Misirlilər dini mərasimlərə xüsusi riayət edirdilər. Burada istər ev heyvanları, istərsə də vəhşi heyvanların hamısı müqəddəs sayılır. Pişik ölündə ev sakinlərinin hamısı qaşlarını, it ölündə isə bədənlərinin tükünü tamam təmizləyir və saçlarını qırxdırırlar.

Plutarx bunun səbəbini belə izah edir: misirlilər pişiyə, yaxud öküzə sitayış etmirdilər; lakin onlarda təcəssüm olunan ali keyfiyyətlərə: öküzün – dözümlü və yararlı ol-

¹ В.И.Авдиев. История Древнего Востока, М., изд.“Высшая школа”, 1970, стр.137.

² Yenə orada, səh.227.

masına, pişiyin isə cəldliyinə... yəni, səbirsizliyinə görə ehtiram göstərirdilər. Onlar bunu *azadlıq* kimi mənalandırır və bu azadlığı sevdikləri üçün, bütün ilahi keyfiyyətlərdən üstün tuturdular.¹

Misirlilər canavarların, ayıların, timsahların, itlərin və pişiklərin bədənlərini balzamlayıb müqəddəs yerlərdə dəfn edir və onlara yas saxlayırdılar.²

Misirlilər balığı qismən gün altında qaxac edilmiş, qismən də duza qoyulmuş halda yeyirdilər. Duza qoyulmuş ördək və başqa xırda quşlarla qidalanırdılar.

Gənclər qocalarla üz-üzə gələndə (ellin adəti üzrə) onlara yol verir, yaxud qocalar yaxınlaşanda oturduqları yerdən ayağa qalxırlar. Başqa bir Misir adəti isə, əksinə, ellin tayfalarının adətinə oxşamır. Misirlilər küçədə sözə salamlaşmaq əvəzinə, salam əlaməti olaraq əllərini dizlərinə qədər sallayırlar.

Hər bir həkim bir neçə xəstəliyi deyil, ancaq müəyyən bir xəstəliyi müalicə edir və bütün Misir ölkəsi həkimlə dolu idi, belə ki, göz xəstəlikləri, diş xəstəlikləri, baş xəstəlikləri, qarın və daxili xəstəliklər üzrə həkimlər vardır; misirlilər ellinlərdə olduğu kimi, yalnız bir qadınla evlənirdilər.

Herodot bunlardan savayı, varlı və kasib adamların, kübar qadınların, timsah tutan adamların mumiyalanması mərasimlərindən də ətraflı danışır.³

¹ Вах: Мишель Монтень. Опыты. М., изд.“Наука”, 1979, стр.378-379.

² Yenə orada, səh.379.

³ Herodot. Tarix. B., “Azernəşr”, 1998, səh.121-123.

Keme sözü – onların dilində qara deməkdir. Misirlilər öz ölkələrini Qara adlandırırlar.

Səhraya – qırmızı torpaq, Dənizə – böyük yaşıllıq deyirlər. İnsan – onların dilində – misirli mənasındadır. Şərq – Allahların vətəni, Allah sözü – yazıdır, məktubdur. Çarın qulluqçusu – fironun dostu sayılır.

Keme əhli belə düşünürdü ki, insan ürəyilə fikirləşir.

Hirsli adama – yuxarı Misirdən olan bəbir deyirdilər. Misirlilər ulduzları – ölülərin ruhu hesab edirdilər. Nil çayı daşanda deyirdilər: əkin yeri gizləndi. Su çekiləndə: əkin yeri göründü, deyib işə başlayırdılar.

Nil çayı həmişə ən parlaq ulduz olan Sirius görünəndə daşardı. Bu ana qədər iki ay müddətində o, göydə görünməzdi.

Buğda – qızıl, gümüş dəyərində olan qiymətli məhsul sayılırdı. Varlılar buğdanı anbarlara yiğib saxlayar, acliq vaxtı baha qiymətə satardılar.¹

E.ə. III minilliyin əvvəlində qədim Misirdə yazı üçün papirus kağızı kəşf edildi və bütün Aralıq dənizi ölkələrinə yayıldı. E.ə. VI yüzillikdə misirlilər farslar tərəfindən möğlub edildilər, Misir dövləti müstəqilliyini itirdi. E.ə. 332-ci ildə isə Makedoniyalı İskəndər Misiri tutdu və orada ellin adət-ənənəsini yaymağa başladı, İskəndəriyyə şəhərini saldırdı. Buraya məşhur alımlər, memarlar, yazıçılar, şairlər gəlib, işləməyə başladılar.

¹ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд. “Корвина”, 1979, стр.80.

Faros adasında ucaldılmış İskəndəriyyə mayakı (hündürlüyü 120 m) – dünyanın yeddi möcüzəsindən biriydi.

Makedoniyalı İskəndər istəyirdi ki, misirlilər onu ölkələrini farsların tabeliyindən xilas edən bir qüvvə kimi tanısınlar. Məhz buna görə də xalqın ənənəsinə, inanclarına xüsusi hörmətlə yanaşırdı. Bu məqsədlə də Memfiş məbədi kahinlərinin onun əyninə fironun dini ibadət libasını geydirməsinə razılıq vermişdi. Bəlkə də, bu yolla, köhnə adət-ənənəyə uyğun şəkildə, onun başına tacqoyma niyyəti güdürdülər.

Bələliklə, bəşər tarixində yeni bir era başlanırdı.¹

¹ Александр Кравчук. Закат Птолемеев. М., изд.“Наука”, 1973, стр.9.

QƏDİM HİND MƏDƏNİYYƏTİ

*Ağac allahı. Mitirni.
Hindistan.
E.ə. I-III əsrlər.*

Buddanın heykəli.

*Aşoka dövrü müstəqil
Hindistanın rəmzi.*

Nəriman Həsənzadə

“Islam dini Hindistani ayıltdı”.

Cəvahirləl Nehru

- ◎ *Qədim hind astronomları yerin şarşəkilli olduğunu və öz oxu ətrafında firlandığını bilirdilər. Hind alimləri bu günə qədər istifadə edilən “10” sayılı sistem tətbiq etmişdilər.*
- ◎ *E.ə. I minilliyyin ortalarında Hindistanda ədəbiyyatın epik növü inkişaf etmiş, eposlar, poemalar yaradılmışdır.*
- ◎ *Aşoka adlı hökmdar (e.ə. 268-232) ilk dəfə Hindistanı dövlət halında birləşdirmişdir.*
- ◎ *Bütün Hindistan silklərə (“kastalar”a) bölünmüştür.*
- ◎ *Sonuncu hindli vətəninə qayıdanın qədər (1880-ci il) Bakıda Atəşgah öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.*
- ◎ *Budda: “Həyat – iztirabdır” – demişdir.*

Kulturoloqlar bəşəriyyətin qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi Hindistanı Avropada İtaliya ilə müqayisə edir, dağlar və dənizlə əhatə olunan bu coğrafi şəraitə üstünlük verir, geniş yaradıcılıq imkanlarını xüsusi qeyd edirlər.¹

¹ Р.Гюнтер. История культуры. С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1901, стр.99.

Məlumdur ki, X.Kolumb Hindistana yol açarkən, əvvəlcə, dünyanın başqa bir ərazisini kəşf etmişdir. O vaxt avropalılar hind mədəniyyətinə durğunluq dövrü keçirən, qədim yunan – Roma mədəniyyətlərinin qalığı kimi seyrçi nəzərlə baxırdıllarsa, qədim Hindistanın əsl mədəniyyəti lə tanışlıqdan sonra heyrətlərini gizlədə bilməmişlər.

Bu baxımdan, məşhur ingilis yazıçısı R.Kiplinqin Asiya qarşıq “Qərb – Qərbdər, Şərq – Şərq. Onlar bir yerdə yaşaya bilməzlər”¹ deməsi siyasi-fəlsəfi proqnoz kimi ola bilsin ki, müəyyən ictimai quruluşun, yaxud siyasi-iqtisadi dayaqlara söykənən təbəqələrin maraqlarını təmsil etsin, ancaq mədəniyyətlərin özünəməxsusluğu onları bir-birindən təcrid etmir, əksinə, bir-birinə yaxınlaşdırır və bir-birini tamamlayır; bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz töhfə kimi qiymətləndirilir.

Mədəniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərinə gəldikdə, buna mühafizəkarlıq kimi yox, mənəviyyatın ənənələr üzərində inkişafı kimi, milli dünyagörüşün realliq forması kimi baxmaq və qəbul etmək lazımdır.

Qərb və Şərq (həm də Asiya) xalqlarının bir-birlərinə qarşı qoyulması fikri, bəlkə də, qədim dünyanın görkəmli mütəfəkkiri Aristoteldən gəlmədir. Hətta o, bu fikirdəydi ki, xalqlar arasındaki fərqləri təbiət özü yaratmışdır.²

¹ Bax: В.И.Полищук. Культурология. М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.195.

² И.Г.Дройзен. История эллинизма. т.І, М., “Эксмо”, 2003, с.87.

Plutarx belə yazır: “Makedoniyalı İskəndər Asiyaya hərbi yürüşlərə başlayanda, Aristotel ona məsləhət görmüşdü ki, makedoniyalılara və yunanlara münasibətdə özünü zadəganların seçilmiş nümayəndəsi, başçı kimi apar, özünə yaxın və dost kimi qayğılarına qal, barbarlara (başqa xalqlara) heyvan kimi bax, onları atların ayaqları altında ot kimi əzib keç.”¹

Aristotelə birinci etiraz edən Makedoniyalı İskəndərin özü (tələbəsi) olmuşdur. Deyilənə qulaq assayıdı, yəqin ki, onun çarlığı vaxtrında ölkə mühəribələrdən əs-kik olmaz, qaçhaqaç düşər, gizli üsyənlərə şərait yaranardı və s.²

Görkəmli rus alimi A.F.Losev qədim yunan filosofunun fikrini belə izah edir: Aristotelin fikrincə, o adamı qul saymaq olar ki, o, təbiətən anadan qul doğulub, həmçinin azad insan o kəs deyil ki, azadlıqdan tam istifadə edir və heç bir kəsə qulluq etmir; o da təbiətən azad doğulmalıdır.

Aristotelə görə, qul kimi satılan adamin özü belə təbiətən azad doğulubsa, qul deyil, azad insandır, yaxud, əksinə.³

¹ Плутарх. Сочинения. М., “Художественная литература”, 1983, 416 с.

² Yenə orada.

³ История философии и вопросы культуры, М., изд. “Наука”, 1975, стр.47-48.

Böyük filosof insan təbiətini əsas götürürdü. Yəni, insan anadan nə cür doğulubsa (qul, yaxud azad), o təbiətlə də yaşayır.

Antik dövrün filosofu Asiya və Şərqi xalqlarının qul təbiətliliyini misal gətirir və göstərirdi ki, Makedoniyalı İskəndərin tutduğu ölkələrdə yeni şəhərsalma, səddçəkmə, gəmiqayırma və s. işlərdə onlar qul kimi tabe idilər.*

Hindistanda Paleolit, Mezolit, əsasən, Neolit əsrində - ovçuluq, daşla taxıl döymək mədəniyyəti inkişaf etmiş, müxtəlif gil qablar istehsal olunmuş, daş üzərində heyvanların, insanların və bütöv ov səhnələrinin rəsmləri tapılmışdır. Daşdan, tuncdan, misdən əmək alətləri düzəltmişlər; balta, oraq, mişar, bıçaq, qarmaq kimi möişətdə işlənən alətlərdən istifadə etmişlər. İlk dəfə pambıq palṭarı da hindlilər toxumuşlar.

Qədim Hindistanda yeraltı kanallar sistemi geniş yılmış, bişmiş kərpicdən iki-üç mərtəbəli evlər tikilmişdir.

Hələ e. ə. III minilliyyin ikinci yarısında hindlilərin 400-ə qədər piktoqrafik yazı üslubu və hecaşəkilli işarələri (yazı mədəniyyətləri) olmuşdur. Qədim mənbələrdə bunlara *vedalar* deyilir. İlk hind ədəbiyyatı da *veda* dilində yaranmışdır. Həmin dövrlərdə qalay, mis, qurğusun, gümüş, qızıl metallar istehsal olunmuş; tibbi müayı-

* *Fikrimcə, ingilis yazılıcısı S.P.Kipling (1865-1936) Qərb Qərbdir, Şərq - Şərq, onlar bir yerdə yaşaya bilməzlər – şəklində dediyi sözləri Aristotelin irsilik konsepsiyası əsasında söyləmişdir.*

nələrə və müalicələrə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, anatomiya, patologiya, cərrahiyə sahələri dərindən öyrənilmişdir.

Qədim hind astronomları yerin şarşəkilli olduğunu və öz oxu ətrafında fırıldığını bilirdilər. Hind alımları bu günə kimi istifadə edilən “10” sayılı sistem tətbiq etmişlər. Onlar ayın 30 gündən, ilin isə 12 aydan ibarət olduğunu (hər beş ildən bir 13-cü ay əlavə etməklə) müəyyənləşdirmişdilər. Yer kürəsində günlərin və gecələrin uzunluğu-qışalığı ölçülür, müqayisəli şəkildə öyrənilirdi.

Kimyanı yaxşı bilmələri, sirkə turşusu, rəng, ətirli efir maddələri, sement və civədən müxtəlif dərman preparatları hazırlamağa imkan verirdi.

E.ə. I minilliyin ortalarında Hindistanda ədəbiyyatın epik növü inkişaf edir.

“Mahabharata” və “Ramayana” hind xalqlarının eposudur. E.ə. I minilliyin ortalarında yazılmış və 18 kitabdan ibarətdir.

“Mahabharata” mifoloji çar Bharatanın nəslindən olan ən güclü Şimali Hindistan sülaləsi arasında həkimiyət uğrunda mübarizədən, daxili çekişmələrdən bəhs edir.

Burada dini-fəlsəfi mövzuda mühakimələr, dünyanın yaranması və Yer üzünүn subasımı kimi epik xarakterli rəvayətlər, əfsanələr, eləcə də folklor materialları (“Nil haqqında əfsanə”, “Savitri haqqında hekayət”, “Bhaqavidgita” fəlsəfi poeması) əsas yer tutur.

“Mahabharata” eposu bir çox əfsanələrin, bədii obrazların mənbəyi kimi Asiya xalqları ədəbiyyatlarında geniş yayılmışdır.¹

“Ramayana” poeması kompozisiya quruluşu və obrazların işlənməsi baxımından fərqlənir. 24 min beytdən ibarət əsər şahzədə Ramanın divlər padşahı Ravana üzərindəki qələbəsindən bəhs edir. İki min ildən artıq populyar olan bu əsərlərin qəhrəmanları - Krişna (“Mahabharata”) və Rama (“Ramayana”) ilahiləşdirilərək, müasir hinduizmin ən vacib allahlarından biri - Vişnani təmsil edirlər.

Qədim hind xalq yaradıcılığı, dini ayinləri və pərəstiş etdikləri obrazlar əsasında rəqslər, pantomimalar yaranmış, nəhayət, qədim Hindistanda dramaturgiya meydana gəlmişdir. Qədim hind dramaturqu Kalidasa (IV-V əsrlər) süjetlərini eposdan götürdüyü pyeslərində personajların daxili aləmini açmağa müvəffəq olmuş, müxtəlif kolliziyalar yaratmışdır.

Qədim Hindistanda get-gedə vətəndaşlıq silkləri (“varna”lar) formalasdır:

- brahmanlar** – *din xadimləri və rahiblər;*
- kşatrilər** – *hərbçilər və keçmiş tayfa hakimiyyəti nümayəndələri;*
- vayşilər** – *əkinçilər, sənətkarlar və tacirlər;*
- şudralar** – *ən aşağı istehsalçılar kütləsi və əsasən, tabeçilikdə olan əhali.*

¹ Советский энциклопедический словарь, М., изд.“Советская энциклопедия”, 1980, стр.783.

Cəmiyyətin silkələrə bölünməsi ölkədə daha da artırdı.

Mifologiyaya görə, brahmanlar qədim Hindistanın baş allahı Brahmanın – ağızından, kşatrilər – əllərindən, vayşilər – qabırğalarından, şudralar isə ayaqlarından törəmişlər.

Hüquq və vəzifələr insanlar arasında yox, silklər arasında bölündürdü. “İnsan kimi yox”, bu və ya başqa bir silkin nəzdində yaşamaq olardı. Silk üzvlərinin hər addımı sərt qanunlarla ölçülüb-biçilirdi.

Bütün bunlar ona görə edilirdi ki, silk üzvləri həyatın və ölümün nə olduğunu dərk etsinlər. Onları inandırmışdılar ki, insan dünyaya bir neçə dəfə gəlir.

Buddanın tərcümeyi-halının əfsanəvi variantında deyilir: “Əsatirə görə, bir çox kalp illər boyu (1 kalp - 24 min “ilahi” ilə, yaxud 8 milyarda - 640 milyon insan ilinə bərabərdir) Buddha müxtəlif canlı varlıqlar şəklinə düşmüşdür: 83 dəfə müqəddəs olmuş, 58 dəfə padşah, 24 dəfə rahib, 18 dəfə meymun, 13 dəfə tacir, 12 dəfə toyuq, 8 dəfə qaz, 6 dəfə fil, habelə balıq, siçovul, bənna, dəmirçi, qurbağa, dovşan və b. sıfətlərə düşmüşdür...”¹

Buna görə də silk üzvləri yaşamaqdan daha çox, özlərinə ölüm arzulayırdılar ki, bəlkə, dünyaya yenidən gələndə yuxarı silkə düşsünlər.

¹ Abdulla Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1995, səh.60.

Silk üzvləri çay kənarında dura bilməzdilər, gündüz günəşə, suya, heyvanlara baxa bilməzdilər. Gündüzlər üzü şimala baxmalı idilər. Gecələr isə haraya istəsələr, baxa bilərdilər, kölgədə - cənuba baxmaq olardı və s..

Bunlar, guya, silk üzvlərinin mədəni inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Qədim Hindistanda incəsənət və memarlıq get-gedə inkişaf edir, musiqi əsas yer tuturdu. Xalq teatri “Sangit” sevinc və istəyi mimika və jestlərlə, musiqi dililə ifadə edirdi.

Təsviri sənət, heykəltəraşlıq, bədii peşəkarlıq, məhərətlə işlənmiş təsvirlər yüksək səviyyəyə çatmışdı. Hökmədar Aşoka insanlar üçün istirahət parkları saldırması ilə fəxr edirdi.

Mağara heykəltəraşlığı genişlənirdi. Belə ki, Budda rahiblərinin yaşaması üçün mağaralarda yataqxanalar tikir, abidələr inşa edirdilər ki, bu da Buddizmin geniş miqyasda yayılması ilə əlaqədar idi.

Buddizm – dini dünyagörüş kimi Sri-Lankada, Birmada, Tailandda, Laos və Kambocada, Nepalda, Tibetdə, Çində, Yaponiyada, Cənub-Şərqi Asiyada, Amerika icmaları arasında çoxlu tərəfdarlar tapmışdı. Budda bəşəriyyətə — iztirablardan qurtarmağın yollarını göstərirdi.¹

¹ А.Н.Кочетов. Буддизм, М., изд.“Наука”, 1968, стр.11.

Buddizm. Akademik V.V.Struve Buddizmin mahiyətindən danışarkən yazar: “Buddizmin əsas mahiyyəti səadətdən imtina etməkdir.”¹

Siddhartha Qautama (Buddha) e.ə. təqribən 623-cü ildə Himalay dağlarının ətəklərində anadan olmuş, rəvayətə görə, səksən yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Ölüm ayağında müridlərinə və yanındakılara son sözü bu olmuşdur: “Rahiblər, daha mənim sizə deməyə sözümüz yoxdur, bütün yaranmışlar məhv olmağa məhkumdur. Özünüüzü xilas etməyə çalışın”.

Böyük din xadiminə anadan olduğu yerdə abidə qoymuş və üzərində: “Burada ülvi bir insan doğulmuşdur” sözləri yazılmışdır.²

Budda - uca boylu, mavi gözlü, arıq və cingiltili səsə malik tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Adətən, sarı köynək geyərmiş, onun davamçıları da bunu təkrar edərdilər.

Cavanlığında şah atası Śuddhodanın sarayında firanın şahzadə həyatı sürmiş, ağlı, zəkasıyla ətrafdakıları heyran qoymuşdur. Şah atası onu evləndirmiş və ailə həyatı da xoşbəxt keçmiş, bir oğlu olmuşdur.

Bir gün şəhər ətrafına gəzintiyə çıxarkən xəstə, ağırlarının əlindən beli iki bükülmüş qocanı görmüş və insan əzablarından xəbərdar olmuşdur. Elə həmin gecə də xəlvəti olaraq sarayı tərk etmiş, yeddi il sərgərdən dolaşmış, günlərini kahinlərin kitablarını oxumaqla keçirmişdir.

¹ А.Н.Кочетов. Буддизм, М., изд.“Наука”, 1968, стр.2.

² Yenə orada, səh.13.

Ağac altında oturub dincəldiyi yerdə ona vəhy gəlmış, “dörd nəcib həqiqəti” dərk etmiş, Buddha olmuşdur.

O, belə qərara gəlmışdır ki, ədavətə - ədavətlə qalib gəlmək olmaz, yalnız məhəbbətlə qalib gəlmək mümkündür. Ən böyük qələbə isə insanın özü üzərində qələbəsidir. Burada əsil-nəcabət, yaxud kiminsə övladı olmaq köməyə çatmır, insanı yalnız əxlaq ucaldıb, alçalda bilər, – deyirdi.

Buddanın dörd nəcib həqiqəti:

1. Həyat – iztirabdır.
2. İztirabin səbəbi insanların sonsuz istəklərə, zövqə, əyləncəyə ehtiraslı meyllərlə yaşıdığı həyatın özüdür.
3. İnsan özü özünə qalib gəlməklə, iztirablardan xilas ola bilər, çünki heç nəyin axırı yoxdur.
4. İztirablardan qurtarmaq üçün insan gərək Buddanın göstərdiyi yolla getsin. Bu yol səkkizdir.

Buddanın səkkiz tövsiyəsi:

1. Dörd nəcib həqiqəti qəbul etmək.
2. Dörd nəcib həqiqətə doğru-düzgün meyl.
3. Düzgün danışmaq, yalandan, böhtandan, kobudluqdan, boş söz-söhbətdən uzaq olmaq.
4. Düzgün iş görmək - insanlara, heç heyvanlara da zərər yetirməmək.
5. Düzgün həyat tərzi - halal zəhmətlə yaşamağa adət etmək.
6. Düzgün hərəkət etmək - özünü nəzarətə götürməklə xudbin fikirlərdən, şəxsi mənafət meyllərinən uzaq olmaq.

7. Fikir düzgün və təmiz olmalıdır - başa düşmək lazımdır ki, dünyada nə varsa, hamısı keçicidir. İnsan qərəzli olmaqdan çəkinməlidir.

8. Hər şeyi düzgün dəqiqləşdirmək lazımdır ki, bütün istəklərdən əl çəkməyi bacarasan.¹

1956-cı ildə bəşəriyyət Buddizm dininin 2500 illik yubileyini qeyd etmişdir.

İlkin buddizm təlimi zamanı din xadimləri Hinayana və Mahayana adlanan iki məzhəbə qulluq etmişlər.

Hinayana – az miqdarda seçilmiş adamların, rahiblərin dini sayılır. Mahayana – hamı üçün müəyyən edilmiş böyük yoldur. Hinayana Hindistanın cənubunda, Mahayana isə şimalında geniş yayılmışdır.

Hinayana tərəfdarlarının fikrincə, əsas vəzifə müşahidə və insanın təfəkküründür. Zirvəyə çatmaq üçün insanın özünü təkmilləşdirmək qabiliyyəti bəs edir, heç bir ilahi qüvvəyə ehtiyac yoxdur.

Hinayana rahibliyi müdafiə edir, tərki-dünyalığı hər şeydən üstün tutur. Təbii hissələri boğmağı təklif edir.

Mahayana tərəfdarları bu dünyadan üz döndərməyi bəyənmirlər. Mahayana məzhəbi inam və məhəbbət vasitəsilə səadətə çatmaq imkanı vəd edir.

Hindistanda eramızın əvvəllərində Hinduizm – brahmanizm və buddizmin sintezi kimi meydana çıxır, əsəsən, günahların yuyulması yollarını araştırmaqla məşğul olur.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.210-211.

C.Nehru deyirdi: – Hinduizmin əsas ideyası budur ki, yaşa və başqasının da yaşamasına imkan ver.

Hinduizm Hindistanda inəyi, ilanı, Qanq çayını müqəddəs elan etmişdir.¹

Kulturoloqlar yazırlar ki, Buddizmin “xilas olmaq” nəzəriyyəsi, ümidsizlik və müqavimət göstərməmək kimi tövsiyələri sonralar bəzi Qərb filosoflarının (Şopenhauer, Hartman, Nitşə) əsas ideya mənbəyinə çevrilmişdir. Yəni, “mövcud olmaq fəlsəfəsi”ni (ekzistensializm), ya-xud “ümidsizlik dünyagörüşü”nü – hidrogen bombası təhlükəsi qarşısında “məhvolma məqamı vurnuxma”, “sərhəd vəziyyəti” kimi də qiymətləndirirlər.²

Bunu da sübut etməyə çalışırlar ki, insanı mübarizə-dən çəkindirən “zülmə müqavimət göstərməmək” kimi dini-fəlsəfi dünyagörüş böyük rus yaziçisi L.N.Tolstoja Buddizmdən gəlmədir.³

Adətən, Hindistana fillər ölkəsi deyirlər. Filləri orada əhilləşdirirlər, əsasən, döyüşən fillər yetişdirirlər, hərbi yürüşlərdə yüzlərlə fil iştirak edir. Onlar yaralananda daha məğlubedilməz olurlar.

E.ə. 1500-cü illərdə arı deyilən hərbçi qəbilələr daim Hindistana hücumlar etmiş, nəhayət, yerli əhalini özlərinə tabe etmişlər. Onlar İran tərəfdən gəlirdilər və fars-lara yaxın arı xalqlarından olmuşlar.

¹ Abdulla Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1995, səh.67.

² А.Н.Кочетов. Буддизм, М., изд.“Наука”, 1968, стр.74.

³ Yenə orada, səh.84.

Aşoka adlı hökmdar (e.ə. 268-232), ilk dəfə Hindistanı dövlət şəklində birləşdirmişdir.¹

Torpağımızın ərazilərindən tapılan arxeoloji qazıntılar yerli qəbilələrin özünəməxsus mədəniyyətləri olduğunu və Hindistanla, Suriya və Finikiya ilə, Misir və İKİçayarası ölkələrilə geniş əlaqələrindən xəbər verir. Uzaq ölkələrə gediş-geliş İran, Urmiya və qədim Naxçıvan və sitəsilə aparılmışdır.

Belə ki, indiki Füzuli rayonunun Azıx mağarasından tapılan 18-20 yaşlı gənc qadının çənə sümüklərinin qalıqlarını tədqiqatçılar qədim Paleolit dövrünə aid edirlər.²

E.ə. 10000 ildən artıq yaşı olan Qobustan qayaları üzərində çəkilmiş rəsm əsərləri Abşeronun ən qədim insan məskənlərindən olduğunu göstərir.³

Abşeron ustalarının əlilə tikilən Suraxanı məbədgahı (Atəşgah) heç şübhəsiz hind memarlığının təsirilə inşa edilmişdir.

Hindistana səyahəti zamanı (və orada uzun müddət yaşayan) səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Tac-Mahalı (XVII əsrə inşa edilmişdir) görmüş, müsəlman memarlığını Təbriz ustalarının əl işi kimi qiymətləndirmiştir.⁴

¹ Домош Варга. Древний Восток, Будапешт, 1979, изд. “Корвина”, стр.147.

² M. Hüseynov. Azərbaycanın qədim Paleolit dövrü. B., “Elm”, 1985, səh.64.

³ Сара Ашурбейли. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. изд.“Элм”, 1990, стр.7.

⁴ Yenə orada, səh.104.

“Yeddi gözəl” poemasında hind gözəlinin bədii obrazı, “İskəndərnəmə”də Makedoniya çarı ilə hind filosofunun dialoqu, Nizaminin hind tarixinə, hind fəlsəfi fikrinə yaxından bələdliyini göstərən amildir.

Bəhram Şahın sarayindakı Xəvərnəq qalasındaki gözəllərin portretləri sırasında Hindistanın şah qızı Furakin surəti o qədər cəzbedicidir ki, şair belə bir təşbeh işlədir: “onun surəti öündə Ay işığını itirmişdir”.¹

Məşhur hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325) XII əsr Azərbaycan şairləri Xaqaninin, Mücirəddin Beyləqaninin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Xaqani hind fəlsəfi fikrinə, məntiqinə, müsiqi və rəqslərinə, gözəllərinə öz əsərlərində xüsusi yer ayırır, onlara məftunlığını bildirirdi.

Azərbaycan muğamının müxtəlif şöbələri nəinki bütün Şərq aləmilə, zəngin hind müsiqisilə də yaxın və doğma intonasiyalarla bağlıdır.

XVI əsrдən Şirvanın Şamaxı və Ərəş mahalları ilə, əsasən, ipək ticarəti edən hind tacirləri və ümumiyyətlə, hind zəvvarları Suraxanı məbədgahını ziyarətə gəlir və onlardan bəziləri Bakıda qalıb yaşayırdılar.

Mənbələr göstərir ki, sonuncu hindli vətəninə qayıdana qədər (1880-ci il) Atəşgah Bakıda öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.²

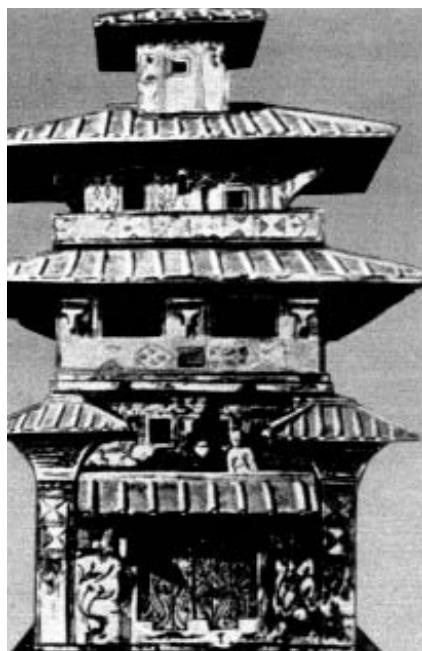
¹ Nizami Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. “Elm”, 1983, səh.126.

² Сара Ашурбейли. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. изд.“Элм”, 1990, стр.128.

QƏDIM ÇİN MƏDƏNİYYƏTİ

Qədim Çinin rəmzi

*Xuan əyalətində
sərdabələrin birindən
tapılmış Xan epoxası
zadəganlarına məxsus
saray maketi (maket
bişmiş rəngli gildən
hazırlanmışdı).*

Nəriman Həsənzadə

*“İnsan təkcə cəmiyyətin üzvü deyil, həm də ümumbaşar
nəslinin nümayəndəsidir.”*

Erix Fromm

- ◉ Çin dili Azərbaycan dili kimi, təkhecalı sözlərdən ibarətdir.
- ◉ Konfusi deyirdi: “Dözümlülük, möhkəmlik, sadəlik və az danışmaq – insanı humanizmə yaxınlaşdırır”.
- ◉ Buddizm dini ilk türk-islam dövləti Qaraxanilər imperiyası (840-1212) dövründə həmin ərazilərdə yayılmışdır.
- ◉ Çinlilər sülhsevər olduqları üçün barıldan (ilk dəfə onlar kəşf etmişlər), ancaq atəşfəşanlıqda istifadə edirdilər.
- ◉ Qədim Çində heyvanların döl vaxtı ovçuluq qadağan edilir, nəğməkar quşların yuvalarına nəzarətçilər qoyulurdu.

Cin, planetimizin ən qədim maddi və mənəvi dəyərlərə malik dövlətlərindən biridir. Mütəxəssislər göstərir ki, Mavi çay ilə Sarı çay arasında uzanıb gedən sonsuz düzəngahlar – Şərqi Asiyada Çinin yerləşdiyi bu bərəkətli torpaqlar hələ ən qədim dövrlərdə dörd yüz milyondan artıq əhalisi olan ölkənin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmiş, böyük mədəniyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

XIII əsrin axırlarında görkəmli italyan səyyahı Marko Polo Çin haqqında yazırı ki, Avropa bu böyük ölkənin təkcə ipək istehsalı ilə məşğul olması ilə yox, həm də bir çox kəşflərilə tanış olandan sonra, heyrətlənmişdir. Avropalılar, əvvəlcə, həmyerilərinin yazdıqlarına inanmaq istəməmiş, hətta onu “yalançı”, “uydurmaçı” kimi qələmə vermək fikrinə düşmüşlər. Lakin onun yazdıqları həqiqət idi. Bu, tarixəqədərki vaxtlar idi ki, avropalılar Aralıq dənizinin şimal sahillərində sərgərdan dolaşır, hələ heç oturaq həyata da keçməmişdilər.

Hindistan Respublikasının ilk baş naziri Cəvahirləl Nehru “Ümumdünya tarixinə nəzər” kitabında çinlilərin sülhə daha çox meylli olduğunu, ölkədə əmin-amانlığı qoruyub saxlamaqla seçildiyini, müharibələr aparmadığını xüsusi vurğulayır; bunun əksinə, qonşu yaponların isə döyüşkən, mübariz xalq olduğunu və onların bir çox kəşflərini, mədəniyyətlərini çinlilərdən götürmələrinə baxmayaraq, bunları məharət və bacarıqla inkişaf etdiriklərini, əslində, özünükü ləşdirdiyini yazar: “...Hər iki ölkənin dünyabaxışında çox böyük fərq olmasına baxmayaraq, Yaponiya Çinin fərasətli şagirdi idi”.¹

Çinlilər iki min il idi ki, farfor, kağız istehsal edir, üzüm meynələri, çay kolları əkib-becərirdilər.

E.ə. 419-200-cü illər arasında tuş kəşf olunmuşdu. VI əsrin axırında taxta lövhələr üzərində çap işləri görülür;

¹ Cəvahirləl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986, səh.240 (tərcümə edəni T.Paşazadə).

XI yüzillikdə isə farfordan tökmə çini hərflər düzəldilir və ondan səyyar şəkildə istifadə edilirdi.

Bildiyimiz kimi, Çin dili tək hecalı sözlərdən ibarətdir. Çinlilər həm də yer üzündə əlisbasız oxuyan, yazan, kitab çap edən yeganə xalq idilər.¹

Kompas, eynək, barıt, kağız, pul (indiyə qədər Çin ərazisində sikkə tapılmayıb), hesablayıcı maşın, şose yolları, xörək yemək üçün çubuqlar və s. Cində kəşf olunub və iki min ildən artıqdır onların bir çoxundan istifadə edilir.

Qədim Cində heroqlif, pasport sistemi yaradılır, polis fəaliyyət göstərirdi. Silah gəzdirmək qadağan idi.²

Çinlilər heroqlif yazı mədəniyyətini yüksək qiymətləndirirlər, çünki onlar bu rəsm işarələrinin köməyilə ən qədim tarixlərini belə oxuya bilirlər. Çinlilər tarix deyiləndə, adətən, cəmiyyətin inkişaf prosesini nəzərdə tutur, mədəniyyət isə – cəmiyyətin yaşaması üçün vasitədir.³

Qədim imperiyalar dağlıan kimi, onlarla birlikdə mədəniyyəti də qeyb olur, arxaikləşir, nəhayət, unudulur. Sumerlərdə, babillilərdə, assuriyalılarda olduğu kimi. Çinlilərdə isə belə deyil. Onlar bunun səbəbini heroqlif yazı mədəniyyətilə izah edirlər. Mədəniyyət tarixi - həm də müasirlikdir.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.85-86.

² Yenə orada, səh.86.

³ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.222.

Heroqlıfləri hər bir savadlı çinli oxuya bilir. O, istəsə min il bundan əvvəl yazılınları da oxuyar və hadisələrdən xəbərdar olar. Yəni, toz altında qalan bir yazı belə yoxdur.

Çinli üçün “keçmiş - bu gündür”.¹

Təəssüf ki, bizim həyat tərzimiz, ictimai-siyasi mühitimiz elə olub ki, əlibbamızı zaman-zaman dəyişiblər, mədəni irsimizi bir nəsil o biri nəslə ötürə bilməyib, mədəniyyətin və milli koloritin əsasını təşkil edən adət-ənənəmiz bəzən istehza obyektiñə çevrililib.

Çin mədəniyyəti sabitdir. Lakin orada da vaxtilə, ötən əsrin 60-70-ci illərində, keçmiş SSRİ məkanında olduğu kimi, “mədəni inqilab” etməyə başladılar. Mao Tszedunun ölümüylə xalq öz yaddasını, qədim mədəniyyətini bərqərar etdi, heroqiflərini dəyişmədi.

Tarixi qaynaqlar məlumat verir ki, Çində yazılı mədəniyyət o qədər inkişaf edib ki, hətta min yüz il bundan öncə 180.000 cild kitab nəşr etmiş və geniş kitabxana sistemi yaratmışlar. Bu kitablar ədəbiyyatın, memarlığın, təsviri sənətin bütün növlərini əhatə edir.

Nankin şəhərində məşhur doqquz mərtəbəli farfor qüllə, uzunluğu 2000 km-dən artıq və divarlarının eni 5-6, hündürlüyü 6-10 metr olan məşhur Çin səddi, şimal əyalətlərilə cənub əyalətləri arasında çəkilmiş 1800 km uzunluğunda imperator kanalı və s. diqqətəlayiq yerlər Çin sənətkarlarının yadigar qoyub getdikləri möhtəşəm tarixi abidələrdir.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.222.

Böyük Çin səddinin görünüşü.
(Sədd ölkənin vahid mərkəzi dövlət şəklində
birləşməsi şərəfinə çəkilmişdir - e.ə. 221-207)

Çinlilər torpağa bağlı xalqdırlar. Onlar xaricdə, lap ən uzaq Amerikada yaşasalar da, ən kasibinin belə arzusu budur ki, nə vaxtsa, onların sümüklərini aparıb vətənlərində dəfn etsinlər.

Qədim çinlilər dünyanın fövqəltəbii qüvvə tərəfindən yaradılmasına inanırdılar; yəni, dünyada hər şey hərəkət edir və hər şey İşıq və Zülmət kimi əks kosmik qüvvələrin toqquşması nəticəsində dəyişir.¹

Çində təbiət qüvvələrinə, ruhlara (torpaq, su, Günəş, Ay, külək, şimşek və s.) dualar oxuyur, qurbanlıqlar kəsir, sitayış edirdilər. Hakimiyyəti ilahiləşdirirdilər, belə ki, imperator - Allahın yerdəki elçisi, millətin atası sayılırdı və s.

Əcdadların xatırəsi isə həmişə əziz tutulurdu.

E.ə. VI-V əsrlərdə Çində üç ideoloji cərəyan əmələ gəlmişdir, sonralar bunlar dini-fəlsəfi sistem kimi fəaliyyət göstərir: ***Daosizm, konfuciçilik və buddizm***.

Daosizm - hərfi mənası “yol” deməkdir. Bir çox fəlsəfi-etik mənalar daşıyan “dao” - yol və dünyanın yaranması barədə ümumbəşəri qanundur; heç bir ilahi, yaxud fövqəltəbii qüvvədən asılı deyil.

Fəlsəfi daosizm iddia edir ki, insan passivdir, o ancaq dünyani seyr edə bilər. Beləliklə də, insanın fəaliyyətsizlik nəzəriyyəsini irəli sürür.

Bu fəlsəfi fikrin müəllifi Lao-Tsızı e.ə. VI-V əsrin əvvəllərində Çində yaşamış və “*” əsərinin müəllifi kimi tanınmışdır.*

¹ Культурология. М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.43.

Yuxarıda qeyd etdik ki, “*dao*” sözün ən geniş mənasında yol deməkdir və nəhayət, *dao* – dünyanın yaranması ilə bağlı hər şeyi əhatə edən qanundur.

“*De*” terminilə Lao-Tsızı etik normaları deyil, hadisələrin keyfiyyətini, mahiyyətini açır ki, bunun vasitəsilə “*dao*” özünü bürüzə verir.

Müdrik alimin fəaliyyətsizlik (*u vey*) konsepsiyası da maraqlıdır. Onun fikrincə, bu, “*dao*”nun insana münasibətində əsas tələblərindən biri kimi ifadə olunur.

Lao-Tsızı fəlsəfə elminə və bir çox aciz müəlliflərə hadisələrin əsas mahiyyətini aça bilmədiklərinə görə gülümüş, mürəkkəb, qəliz fikirlərin sadələşdirilməsini tələb etmişdir. Vacib məqamların və mənaların xalqdan gizli qalma səbəblərini bu qəlizlikdə, yəni, qeyri-səmimilikdə görmüşdür.¹

Fəlsəfi dünyagörüşün əsasında sonralar dini daosizm əmələ gəlmış və o da əvvəlki fəlsəfi cərəyan kimi insanın fəaliyyətsizliyini və müqavimət göstərməməsini təbliğ etmişdir.

Dini daosizmin əsasını mütləq *dao* anlayışı təşkil edir: yəni, gördüyüümüz dünya xülyadan başqa bir şey deyil, ruhun ölməzliyi isə təbii varlığa qayğılış kimi izah edilir. “Əbədiyyət haqqında qanun” kimi tövsiyə edilən daosizm get-gedə şamanizm və astrologiya ilə qarşıq yayılır, falçılıq, cadugərlik, sehrbazlıq inkişaf edir.

Kahinlər və rahiblər ölənlərin ruhlarının sağ qalanların taleyinə təsirindən danışır, onların inciməməsi üçün

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.238.

ölənləri yaxşı yerlərdə dəfn etməyi, yas mərasimlərini yüksək səviyyədə keçirməyi və s. məsləhət bilirdilər.

Daosizm – insanları ibtidai icma həyatına qayıtmaga çağırmışdır.¹

Konfisiçilik. Konfusi (e. ə. 551-479) cəmiyyətdəki bütün qanunsuzluqları və fəlakətləri mənəvi dəyərlərin pozulmasında görürdü. Hesab edirdi ki, insanlardakı xeyrixahlığın əsası sədaqətdir, deyiləni eşitməkdir, valideynləri və yaşlı adamları saymaqdır.

Kon-Fu-Si Avropa transkripsiyasında Konfusi kimi qəbul edildiyindən, bir çox qaynaqlarda da adı, soyadı bu şəkildə gedir. O, təkcə filosof deyil, həm də pedaqoq və siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, elə bir etik prinsip yaratmışdır ki, özündən sonra da cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmiş, yaddaşlarda yaşamışdır. Onun humanizmini və insanpərvərliyini ifadə edən “*Jen*” təlimi “özünə arzulamadığını, başqasına da rəva görmə” kəlamı ilə izah edilirdi. İnsan gərək atdığı səhv addımlara haqq qazandırmağa çalışmasın, Göylərin iradəsini yerinə yetirsin, bu, onun insanlıq ləyaqətidir.

Konfusinin fikrincə, valideynlərin ehtiramını saxlamaq və yaşlı nəslə hörmət etmək – həyatın və yaşayışın mahiyyətini təşkil edir. “İmperator – xalqın atasıdır, xalq isə onun övladı”. O, köhnə əxlaq normalarını saxlamağa

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, “Azərbaycan Ensiklopediyası”, B., 1997, səh.95.

çağırıır – ənənəni qorumağı, xalq mərasimlərini yaşatmağı, əcdadların xatirəsini əziz tutmağı tövsiyə edirdi.

İmperatoru ilahiləşdirmək, onun hakimiyyətini, əcdadlarını, tarixi şəxsiyyətləri, görkəmli elm adamlarını təbliğ etmək, onların qulluğunda durmaq – vahid fəlsəfi-siyasi-inzibati-ideloji bir sistem kimi, konfusiçiliyin əsas mahiyyəti idi.

Konfusi təliminə görə, kişilər öz vəzifələrini və onlara tapşırılan xidməti işləri sözsüz yerinə yetirməli, nəslin başçısına tabe olmalıdır. Qadınlar isə ərlərinə, qayınanalarına və qayınatalarına tabe olmalı, nəslə artırmalıdır-lar. Qadınların istedadı, aqlı, gözəlliyi, yaxşı nitq qabiliyyəti Konfusini maraqlandırmırıdı. Onun nəzərində ideal qadın – ərinə tabe olan qadındır.

Bir sıra kulturoloqların fikrincə, müasir Çinin belə sürətli iqtisadi inkişafı konfusiçilik təliminin bu gün də mövcud olması və yeni Qərb texnologiyasıdır.¹

Konfusi, eyni zamanda, qədim nəğmələri toplayıb “Nəğmələr kitabı” və “Tarix kitabı” şəklində tərtib və redaktə etmişdir.

Böyük Çin alimi, əsasən, dini-ctik məsələlərlə məşğul olur, insanın davranışı, yaşayış qaydaları barədə tövsiyələr verirdi. Bununla belə, bir çox problemləri ən qədim filosofların yaratdığı “In” və “Yen” məktəbinin tələblərilə izah etməyə çalışırdı. “Yen” kosmik səmani, “In” isə yeri təmsil edirdi.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.233.

Bunlar ilk ibtidai dünyanın *xaos* şəklində olduğunu göstərir və son həddə biri o birinə çevirilir: gecə-gündüzə, su - oda, ətalət - aktivliyə və s. “*İn*” - “*Yen*”ın bu qarşılıqlı hərəkəti və bu əksliklərin mübarizəsi dünyanın, eləcə də insani münasibətlərdə mədəniyyətin, əxlaqın vəziyyətini, mütləq qanunlarını təyin edir.

Qarşılıqlı münasibətlər zamanı insanların istəyi, arzusu, yaxud xoş məramlı olması çox azdır, gərək onlar öz “arzuları” ilə “xoş məramları” arasındaki hərəkətlərini ölçüb-biçsinlər, əks təqdirdə, bunlar baş tutmur, hər şey öz əksliyinə çevirilir, yoxa çıxır; xeyirxahlıqla – şər, düzvlükə – yalan, hətta qadınla - kişi arasındaki fərqlər itir, hər şey ilk mənasını dəyişir. Çünkü dünyada *xaos* hökm sürür.¹

Çində buddizm. E.ə. VI-V əsrlərdə Hindistanda meydana gələn Buddizm cərəyanı sonralar Çində yayılmağa başladı və güclü təsir gücünə malik olduğunu göstərdi.

Buddizmdə, əsasən, iki dini cərəyan təbliğ olunurdu: *Hinayana* və *Mahayana*.

Hinayana (“kiçik cəng arabası”): ilk növbədə insanın təkmilləşməsini irəli sürür.

Mahayana (“böyük cəng arabası”): yaxın adamlara dözümlü və mərhəmətli olmayı tövsiyə edir. Buddizmə görə, həyat daimi olaraq zəncirvari doğuluş prosesidir, şər və iztirablar da daim davam edir. Bundan bir çıkış yolu varsa, o da dünyaya seyrçi nəzərlə baxmaq, şərə müqavimət göstərməməkdir.

¹ В.И.Полищук. Культурология, М., изд.“Гардарики”, 1999, стр.233.

E.ə. IV əsr də Çindəki buddist kilsələri artıq siyasi, iqtisadi və dini qüdrətə malik idilər. İnsan, bir şəxsiyyət kimi, dövlətin və kollektivin müqabilində qiymətsiz bir əşya sayılırdı.¹

Buddizm dini ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) dövründə həmin ərazilərdə də yaşılmış, “buddist və maniheyist uyğurlar xeyli dini ədəbiyyat” yaratmışlar.²

...İbrahim Qəfəsoğlu e.ə. 1027-256-cı illərdə mövcud olmuş Çjou sülaləsi dövründə qədim Çin cəmiyyətinin və ictimai fikrinin, dolayısı ilə Çin dövlətinin təşəkkülündə türklərin çox mühüm rol oynadığını göstərmiş, türk bozqurd kültürünün və yerli Çin kültürünün qarışmasından yeni bir Çin mədəniyyətinin əmələ gəldiyini yazmışdır.³

Belə səsioloji-kulturoloji və dini əlaqələrin yayılma səbəblərindən biri o idi ki, çinlilər Qaşqara qədər Orta Asyanın böyük bir hissəsini tutmuşdular; onların məşhur “İpək yolu” ilə hərəkət edən karvanları Çində istehsal olunan ipəyi, ərzaq məhsullarını İran, Yunanistan, ərəb və b. ölkələrin tacirlərinə satmışdılar ki, onlarda Roma imperiyası aristokratiyasının Şərqi zinət şeylərinə olan tələbatını ödəyə bilsinlər.⁴

¹ Культурология. М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.46.

² Ramiz Əsgərov. Qutadqu bilik, B., “Elm”, 2003, səh.15.

³ Yenə orada, səh.136.

⁴ Домокош Варга. Древний Восток, Будапешт, изд.“Корвина”, 1979, стр.140.

KONFUSİNİN ETİK GÖRÜŞLƏRİNDƏN¹

Konfusi deyirdi: “Üç cür dost lazımlıdır və üç cür dost da ziyankardır - sözü üzə deyən, sədaqətli və geniş biliyi olan dost lazımlıdır. Yalançı, üzüyola və yaltaq dost ziyankardır”.

“Nəcib adam böyükdür, lovğa deyil. Alçaq adam isə lovğadır, böyük deyil”.

“Dözümlülük, möhkəmlik, sadəlik və az danışmaq insanı humanizmə yaxınlaşdırır”.

“Yaxşı adam xalqı yeddi il müddətində tərbiyə etməyə başlasa, ondan hətta hərbçi də eləyə bilər”.

“Hərbi təlim görməmiş adamları mühəribəyə göndərmək - onları (sadəcə olaraq) quyuya atmaq deməkdir”.

“Bilikli adam - tərəddüd etmir, humanist hissləri olan - narahat olmur, cəsarətli adam - qorxu bilmir”.

“Tutaq ki, bir insan “Nəğmələr kitabı”ndakı üç yüz şerin hamısını əzbərdən bilir, ancaq ona bir təşkilatı

¹ Классическое конфуцианство: Конфуций Лунь Юй. Переводы, статьи, комментарии А.Мартынова и И.Зограф. В 2 т. Т.1. - СПб.: "Издательский Дом "Нева""; М., "Ольма-Пресс", 2000, стр.384 (серия "Мировое наследие").

idarə etməyi tapşıranda, doğrultmur, onu qonşu bir ölkəyə göndərəndə, orada danışıqlar apara bilmir. Belə adamlar haqqında deyirlər: “hərçənd çox bilir, faydası nədir?”.

“Sərkərdəni ordudan ayırmaq olar, sadə adamın iradəsini onun əlindən almaq olmaz”.

“Gənclərə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Hardan bilmək olar ki, (bu gənc) gələcəkdə bizim mövqeyimizdə olmayıacaq? Əgər insan qırx-əlli yaşına çatana qədər bir ad qazana bilmədisə, daha ona ehtiyatla yanaşmaq lazımdır”.

Konfusi çayın sahilində xeyli durandan sonra dedi: “Bax, hər şey beləcə axıb gedir. Gecəylə gündüzün bir-birini dəyişməsini dayandırmaq olmaz”.

“Mən hələ insanın daxili ləyaqətini də zahiri gözəlliyi kimi görə bilən bir adama rast gəlməmişəm”.

“Oxuyanda elə oxu ki, sanki hələ öz məqsədinə çatmayıbsan. Məqsədinə çatanda isə elə oxu ki, sanki sən onu itirməkdən qorxursan”.

“Xalqı lazımlı yolla getməyə məcbur etmək olar, ancaq bu yolun necə yol olduğunu başa düşməyə məcbur etmək olmaz”.

“İnzibati aparatda bir vəzifə tutmamış, onu necə idarə etmək barədə düşünməyə dəyməz”.

“Yetkin adam sakitdir və alicənabdır, əskik adam isə - təlaş içindədir və bacarıqsızdır”.

Konfusi balıq tutanda tordan heç vaxt istifadə etməzdi. Ova çıxanda heç vaxt yuvasında olan quşa gülə atmazdı.

“Tam müdrik adama hələ rast gəlməmişəm. Yetkin insanı isə hələ tapmaq olar”.

Konfusi dörd şey öyrədirdi: savadlı olmaq, onu təc-rübədə tətbiq etmək, sadiq olmaq (dövlətə) və insanların etibarını qazanmaq.

“Yaratmaq yox, ötürmək (nəsildən-nəslə mənasında - N.H.), qədim dövrə inam və onu sevmək. Bu sahədə mən Lao Penlə bərabərləşdim”.

Tszı Kantsi Konfusiyə siyasi rəhbərlik barədə sual verdi. Konfusi dedi: “İdarə etmək düz işləmək deməkdi. Sən düz rəhbərlik eləsən, kim cəsarət edib deyər ki, düz olmalısan?”.

Tszı Lu ruhlara xidmət barədə sual verdi. Konfusi dedi: “İnsanlara xidmət etmədən ruhlara xidmət etmək olarmı?”.

Tszı Lu dedi: “Cəsarət edib, ölüm barəsində soruşmaq istəyirəm”. Konfusi cavab verdi: “Həyatın nə olduğunu dərk etmədən, ölümü qəbul etmək olarmı?”.

QƏDİM YAPON MƏDƏNİYYƏTİ

“İnsan pis niyyətlə yaşayırsa, o anda artıq insan deyil, ona rəhm etmək lazımdır”.

Antisfen

- ◎ XVIII əsrda yaponların avropasayağı gəmiçilik sənayesi inkişaf etmişdir.
- ◎ 1636-ci ildə yaponlar vətənlərini tərk etməmək haqqında qərar çıxarmışlar.
- ◎ Yaponlar tez görən, tez götürən və sürətlə inkişaf edən xalqdır.

Yapon arxipelağının (adalar qrupunun) ilk sakinləri *aynilar* olmuşlar. Yaponlar materikə köçəndən sonra onları sixışdırıb kənarlaşdırılmışlar. Hazırda onlar seyrək şəkildə olsa da, Kuril adalarının müxtəlif yerlərində yaşayırlar.

Bir sıra mənbələr göstərir ki, bütün sivil mədəniyyətlərin inkişaf tarixi müddətində bütlərə pərəstiş edilmişdir. Kuril adalarında yaşayan qəbilələrin də bəziləri inanc yerləri olan bütləri dənizə atırdılar ki, firtınalar sakitləssin.¹

Yaponları bədən quruluşlarına görə monqol irqinə aid edirlər; dillərinə görə Ural-Altay xalqlarına yaxındır-

¹ Э.В.Тайлов. Первобытная культура, М., изд.“Политическая литература”, 1989, стр.346.

lar. 47 hərfdən ibarət əlisbaları var, çinlilərdən fərqli olaraq, çoxhecalı sözlər işlədir, çinlilərin naxışlı yazı xəttindən istifadə edirlər.

Qədim yapon rəvayət və əfsanələrinin tarixi c.e. VII əsrənən başlayır, bu da qonşuları çinlilərlə müqayisədə yaxın dövrləri əhatə edir.

Şübhəsiz, yaponlar dünyanın mədəni xalqları sırasında özlərinə layiq yer tuturlar. Bununla belə, tədqiqatçılar onları dini baxımdan adət-ənənəyə, əcdadlarının xatirəsinə, ruhlara bağlı xalq kimi təqdim edirlər.

XVIII əsrin əvvəllərində yazılan “Yaponiya tarixi” kitabında imperator taxtında əyləşən ulu şəxsiyyətlərin ruhlarına sitayışdən söhbət gedir.¹ Qeyd edirlər ki, yapon təqviminin onuncu ayı, adətən, “allahsız” hesab olunur. Çünkü bütün allahlar öz məbədgahlarından çıxıb gedirlər ki, ildə bir dəfə Dairi allahına dualar oxusunlar.

“Yaponiya tarixi” kitabının müəllifi Kempfer yazar ki, allahsevərlər İse adlı “müqəddəs yer”ə də ziyarətə gedirlər. Deyilənə görə, ilahi Günəş dəniz sahilindəki balaca bir ibadətxanaya çəkilmişdir. Ondan sonra dünya qaralmışdır. O, sübut etməyə çalışmışdır ki, bütün allahların ən güclüsü Günəş özüdür.²

Yapon mədəniyyət tarixindən danışan kulturoloqlar onları, adətən, çinlilərlə müqayisədə götürür və bu kon-

¹ Э.В.Тайлор. Первобытная культура, М., изд.“Политическая литература”, 1989, стр.449.

² Yenə orada.

tekstdə təhlil etməyə çalışırlar - çinliləri planetin ən qədim sülhsevər xalqlarından biri kimi təqdim edirlərsə, yaponları ispan cəngavərlərindən heç də geri qalmayan döyüşkən, mübariz insanlar kimi göstərirlər. Yaponlar 1894-1895-ci illərdə çinlilərə qarşı apardıqları müharibədə onların yarımfəodal hərbi qüvvələrinə qalib gəlmış və Koreya üzərində nəzarətlərini təmin etmişdilər. Beləliklə, Şərqi Asiyada Hokkaydo, Honsü, Küsü, Sikoku kimi zəncirvari uzanan 4 mindən çox adada yerləşən Yaponiya öz ərazilərini qonşu dövlətin hesabına genişləndirmək niyyətində olmuşdur.¹

Yaponlar ötən əsrlərdə çinlilərdən polad əritməyi öyrənmişlər, Avropanın təsiri isə XIX əsrin əvvəllərindən başlayır. Yapon əhalisinin təmizkarlığı, sağlam əhval-ruhiyyəsi, fanatizmə uymaması, xaricilərə etinasız münasibəti və hərbi sənəti yüksək qavraması avropalıları həmişə heyran qoymuşdur.

Qaynaqlarda göstərilir ki, monqol irqinə mənsub olanların heç birində belə yüksək insani keyfiyyətlər yoxdur.

Ziya Göyalp yazır: "...Yaponlar Avropa biçimində bir millət sayıldıqları halda, biz yenə də asiyali bir millət sayılmaqdayıq. Bunun səbəbi Avropa mədəniyyətinə tam bir surətdə girmədiyimizdən başqa nə ola bilər? Yaponlar dinlərini və milliyyətlərini qorumaq şərtiylə Qərb

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.93.

mədəniyyətinə yiyələndilər. Bunun nəticəsində də hər cə-hətdən avropalılara çatdırılar.

Yaponlar bü cür etməklə dinlərindən, milli kültürlə-rindən bir şey itirdilərmi? Qətiyyən!”¹

Avropa inkişaf xəttini əsas götürən yaponlar istedadlı tələbələrini Qərbin nüfuzlu ali məktəblərinə oxumağa göndərir, böyük yapon şəhərləri isə gənclərə ən müasir təlim-tərbiyə vermek üçün görkəmli alman, fransız, ingilis alimlərini dəvət edirdilər. Bununla belə, ölkədə savadlı-bilikli milli qüvvələr yetişəndən sonra onlar avropalı müəllimlərilə vidalaşırıldılar.

Ümumiyyətlə, yaponlar xaricilər önündə təzim edən xalq deyil, əksinə, məgrurdurlar, milli-mənəvi dəyər-lərini qoruyub-saxlayır və inkişaf etdirirlər.

Avropalıların bu ölkə ilə ilk tanışlığı 1542-ci ildə Portuqaliya gəmilərinin Yaponiya sahillərinə yan alması ilə başlayır.

Yaponlar qiymətli metalların sırrını öyrənəndən sonra özləri silah və bəzək şeyləri istehsal edir və xarici ticarətlə məşğul olurdular. Lakin burada insan əməyi həmişə ucuz olmuşdur - *daymiosi* deyilən yerli feodallar kəndlilərin əməyini daim istismar etmişlər.

Artıq XVIII əsrдə yaponların Avropa standartlarına uyğun öz gəmiçilik sənayesi inkişaf etmişdi.

Yaponlar 1595-ci ildə portuqaliyahılarla, sonra ispanlarla, 1609-cu ildə hollandiyahılarla, 1613-cü ildə isə ingilislərlə geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar.

¹ Ziya Göyalp. Türkülüyün əsasları, B., “Maarif”, 1991, səh.62.

1639-cu ildə isə xaricilərdən bütün ticarət əlaqələrini öyrənəndən sonra əcnəbilərlə əlaqələrini kəsir və onları ölkələrinə yaxın qoymurlar. Bu vəziyyət, təbii ki, ölkənin ziyanına idi. 1636-cı ildən yaponlar vətənlərini tərk etməmək, mühacirətdə yaşamamaq haqqında qərar çıxarımlışlar.¹

Mütəxəssislər yazırlar ki, 1780-1855-ci illər arasında, yəni 75 il ərzində adalar ölkəsi avropalılar üçün tamamilə bağlı məkana çevrilmişdi.

Yalnız Şimali Amerika gəmilərinin yapon sularında görünməsi və öz güclərini göstərməsi nəticəsində əlaqələr bərpa olunmuş, Avropa mədəniyyəti Yaponiyaya ayaq açmış və sürətlə inkişaf etmişdir. Dünya ilə əlaqə bundan sonra pozulmamış, Yaponiya yüksək mədəniyyətini nümayiş etdirməyə başlamışdır.

Yaponiyada təsviri sənət və incəsənətin başqa növləri, əsasən, Çin və Avropa sənət nümunələrinin güclü təsiri altında inkişaf etmişdir.

Yaponlar heroqlif yazı mədəniyyətini VI-VII əsrlərdə çinlilərdən götürmüşlər.

Məşhur sözləri yazanda, əslinə uyğun olması üçün, ideoqrafdan - fonetik üslub xəttindən, alınma sözləri yazanda *katakana*, yapon sözlərini yazanda isə *xiraqana* deyilən heroqlislərdən istifadə edirlər.

Yapon dili - rəsmi dövlət dilidir. Bu dildə poetik nümunələr, xüsusilə ən qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə yara-

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901, стр.94.

nan poeziya nümunələri yapon şerinin bənzərsizliyini və özünəməxsusluğunu göstərir.

Yaponlar poetik xalqdır. Onların ilk tarixi, əfsanə və rəvayətləri nəinki poetik dillə yazılmış, həm də şer parçaları ilə nəğmə kimi oxuna-oxuna bu günə gəlib çatmışdır.

Bu nəğmələrə yapon şer formalarından biri kimi - *uta* deyilir. Poetik fikrin xalq içərisində belə ifadə tərzi VI-VII əsrlərdə yaranmışdır. Şair məshumu xalq poeziyasında “utabito” - adlanır, bizim dildə - *müğənni* sözünü əvəz edir. Bu ədəbi poeziya növü saray mühitində yetişmişdir. Lakin o dövrlərdə ehtiyac içində yaşayan şairlərdən biri yazırıdı:

Mənə ağırdı...
Bu nədir? Bəlkə,
başımın üstən tökən yağış günahkardır?
Mənim Sanoda, Kamaqasakidə
Evim də yoxdur!

Yaponiyada lap qədimdən *tanka* - yəni qısa nəğmə - deyilən şer forması mövcud olmuşdur. Bu şer növünün qısalığının səbəbini belə izah edirlər ki, o, bədahətən deyilir, yaxud onun həmin yerdə deyilməsinə bir səbəb olur.¹

Saray mühitində *tanka* çox yayılmış şer növüydü. Çünkü burada ürəyə dolan hiss və duyğuları bədahətən

¹ Н.Конрад. Японская поэзия. М., изд.“Художественная литература”, 1956, стр.153.

ifadə etməyə həm mövcud şərait, həm səbəb, həm də imkan var idi. Əslində, bunu yaradırdılar.

Tankalarda bəzən bütöv bir lövhə rəsm olunurdu.

*Çay üstündə bütöv günü uçaraq
circirama tutmaq istəyir,
tutmaq istəyir – öz kölgəsini.*

“Circiramanın kölgəsi” detali - suyun güzgü kimi hamar səthini, yayın isti gününü, küləksiz bir havanı gözüümüz qarşısında canlandırır.

Peşəkar şairlərin yaradıcılığında şerin daha qısa *xokku* növündən istifadə edilirdi.

*Elə ki, gilas ağacı çiçəklədi, -
o çiçəklər - bir yerə topladı
at belində knyazları.¹*

Burada da (yəqin, gilas ağacı bizdə olduğu kimi yox, Yaponiyada özünəməxsus şəkildə çiçəkləyir) canlı bir lövhə rəsm edilmişdir. Yaponiyada gilas ağacının çiçəkləməsinə tamaşa etmək qədimdən milli adət kimi yaşayır. Zadəganlar, adətən, gilas ağacı çiçəkləyəndə yaxın adamları ilə səyahətə çıxardılar. Bu, bir xalq mərasimi kimi məişətdə zaman-zaman özünə yer tutmuşdur.

Əlbəttə, “*tankalar*” və “*xokkular*” şərhlə çap olunanda, daha aydın olur və oxucuya tez çatır.

1. Н. Конрад. Японская поэзия. М., изд. «Художественная литература», 1956, стр. 201.

Yaponiyada fəlsəfi-poetik nümunələrlə yanaşı, *Budizm* və onun əsasında yaranan dini dünyagörüş də yayılmışdır. *Sintoizm* (yaponca “sinto”, yəni allahların yanına aparan yol) ibtidai icma quruluşu dövründə əmələ gəlmış və əsasən, 1868-ci ildən təbliğ edilməyə başlamışdır.¹

Sintoizmə görə, allahlar və insanlar arasında əlaqə Amaterasunun (Günəş ilahəsinin) böyük varisi və Yer üzərindəki yeganə nümayəndəsi imperator (Mikado) və sitəsilə həyata keçirilir.

1940-cı illərin ortalarındanintoizm cərəyanı təsir dairəsini itirsə də, sonrakı dövrlərdə onu yenidən dirçəltmək meylləri olmuşdur.

Yaponlar yalnız kapitalizm dövrü şəraitində formalaşmış, ədəbiyyat və mədəniyyətləri də, başqa sahələrdə olduğu kimi, ümummilli xarakter almışdır.

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. “Azərbaycan Ensiklopediyası”, 1997, səh.373.

ATROPATENA MƏDƏNİYYƏTİ

Nəriman Həsənzadə

“Sözdə ölçünü həmişə gözlə ki, müqayisədə ona inanmaq olsun”.

Nizami

- ◎ *Atropatena — dövlətin yaradıcısı, görkəmli sərkərdə və ağıllı ölkə başçısı Atropatin adı ilə tarixdə qalmışdır.*
- ◎ *Atropatenada abidələrin memarlıq cəhətdən inkişafına saraylardan, kilsələrdən və ictimai binalardan daha çox üstünlük verilirdi.*
- ◎ *Qədim Azərbaycan atçılığın inkişafında böyük rol oynamış, hətta, atın adı ailə üzvləri siyahısına da daxil edilmişdir.*
- ◎ ...*Platonun və Aristotelin Zərdüşt fəlsəfəsinə münasibəti haqqında Diogen Laversi “Fəlsəfə tarixi” əsərinin giriş hissəsində yazmışdır.*

E.Ə. IV əsrin axırlarında meydana gələn bu dövlət haqqında ilk dəfə geniş məlumatı qədim yunan coğrafiyaşunası Strabon (e. ə. I - era-mızın I əsri) vermişdir.

Cənubi və Şimali Azərbaycanın, eləcə də İran Kürdüstanının ərazilərini əhatə edən bu böyük dövlət üç yüz əlli il yaşamış; əkinçiliklə, maldarlıqla, atçılıqla və dünyanın bir çox ölkələrilə apardığı ticarət əlaqələrilə tanınmışdır.

Şəhərləri və şəhər həyatı get-gedə inkişaf etmiş, siyaset və mədəniyyət sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdır.

Atropatena — dövlətin yaradıcısı, görkəmli sərkərdə və ağıllı ölkə başçısı Atropatın adı ilə tarixdə qalmışdır.

Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilər (Xəhamənişilər) imperiyasını məğlub etdikdən sonra, onun şimal-qərb satraplığında Atropatena müstəqil dövlətlərdən biri olmuşdur. Əhəmənilər sülaləsinin qanuni varisi kimi “İran şahı” taxtında əyləşən Makedoniyalı İskəndər Atropati qəbul etmiş, göstərdiyi hərbi xidmətləri nəzərə alaraq, dövləti müstəqil şəkildə idarə etməyi ona tapşırmışdır.

Atropat müharibənin ən qızığın yerində Makedoniya əleyhinə güclü qiyamı yatırmış, Midiya hökmdarı Bariaksı əsir alaraq, qiyam iştirakçıları ilə birlikdə gətirib təhvıl vermiş və onların hamısı cəzalandırılmışdır.¹

İskəndərin Suz şəhərində düzəltdiyi təntənəli evlənmə mərasimində şahın sərkərdələrindən biri — dostu Perdikka Atropatın qızı ilə evlənmişdir.²

Buna baxmayaraq, Ellinizmin tarixini yazan müəlliflərin bəziləri, səhv olaraq, Atropatın Midiya satraplığından kənarlaşdırıldığını, hətta Daranın yaxın adamlarından biri olduğunu yazırlar.³

¹ III.Шифман. Александр Македонский, Ленинград, “Наука”, 1988, стр.83.

² Yenə orada, səh.186.

³ Вах: И.Г.Дройзен. История Эллинизма. т.І. М., Изд.“Эксмо”, 2003, стр.261.

Bu, mümkün olan şey deyildi, çünkü Atropat Daranın yox, İskəndərin yaxın adamlarından biri olmuşdu. İkincisi, Perdikka - İskəndərin görkəmli sərkərdəsi və dostu Atropatın qızı ilə evlənmişdi, onları ailəvi tellər bağlayırdı. Üçüncüsü də, hələ Strabon vaxtilə məlumat verirdi ki, Midiya iki hissəyə ayrılır. Onun bir hissəsi - böyük Midiya adlanır, ikinci hissəsi isə Atropatın Midiyasıdır. Bu ərazi hərbi xadim Atropatın adını daşıyır. Atropat imkan verməmişdir ki, bu ölkə Böyük Midyanın bir hissəsi kimi makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşsün.¹ Həqiqətən, İskəndərin təyin etdiyi Atropat, öz şəxsi qərarı ilə ölkəsini müstəqil elan etmişdir.

E. ə. I minillikdə Azərbaycanda bir-birinin ardınca Manna, Midiya, Atpatakan (Cənubi Azərbaycan ərazisində) və Aşquz, Albaniya-Aran (Şimali Azərbaycan ərazisində) kimi dövlətlər meydana gəlmişdir. Və bununla əlaqədar e.ə. VIII-VII əsrlərdə Urartu, Assuriya və b. dövlətlərin yazılı mənbələrində Azərbaycanın həmin dövrünə aid gil təbəqələr üzərində qeydə alınmış 25 toponim aşkar edilmişdir.² Tədqiqatçılar Araz çayının, Təbrizin, Naxçıvanın, Şəkinin, Qəbələnin və bir çox digər yerlərin adlarını misal çəkirlər.³

¹ Bax: Играф Алиев. Очерк истории Атропатены, “Азернешр”, 1989, стр.58.

² Q.Voroşil. Zaqqafqaziya mənbələrində Azərbaycan paleotoponimləri. /Bax: Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış, B., “Elm”, 1984, səh.136.

³ Yenə orada.

Qədim tarixçilər Bizans imperatoru İraklinin (610-641) Şərqə hücumu zamanı Naxçıvandan çıxıb Atropatena Gəncəsinə getdiyini yazırlar. Onlar bu qərara gəliblər ki, həmin dövrdə Arran Gəncəsi ilə yanaşı, Atropatena Gəncəsi də mövcud olmuşdur.¹

Təkzibolunmaz faktlar belədir.

Döyüşlərini davam etdirən Makedoniyalı İskəndərin orduları III Daranın Midiyadan qaçdığını eşidib, oraya daxil olmadan Ekatana (indiki Həmədana) dönmüş və burada bir möcüzə ilə qarşılaşmışdır: neft çalaları qaynayırdı. Adı bir qığılçımdan yer alovlanır, alışib yanındı. Bir uşağın üstünə neft töküb məşəli ona yaxınlaşdıranda od alıb yanır və güclə söndürə bilirlər.²

Tədqiqatçılar yazırlar ki, Sasani hakimiyyəti zamanı Atropatenaya — Adərbadaqan, ərəblər — Adərbican, farslar — Azərbaycan deyiblər və s. Strabon “Kiçik Midiya” adlandırmışdır.

Bundan başqa, Azərbaycanın şimal hissəsi Albaniya - xalq arasında Aran, yaxud Arran, cənub hissəsi isə - Atropatena kimi tanınırdı.³

Böyük bir dövlət kimi, Atropatenada kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, şəhərsalma və tikinti-abadlıq işləri, memarlıq, pul dövriyyəsi, dəfn mərasimləri və s. maddi mədəniyyət sahələri sürətlə inkişaf edirdi.

¹ Gəncə (tarixi oçerk), B., “Elm”, 1994, səh.8.

² Ш.Шифман. Александр Македонский, Ленинград, “Наука”, 1988, стр.118-119.

³ A.Fazili. Atropatena. e.ə. IV - eramızın VII əsri, B., “Elm”, 1992, səh.13.

Mənbələrdə bir sıra şəhərlərin adları çəkilir və Qazaka şəhərinin — qış, Vera şəhərinin isə — yay iqamətgahı olduğu barədə məlumat verilir. Kənd təsərrüfatının çox inkişaf etdiyi göstərilir. Torpağı xış vasitəsi-lə şumlamışlar. Su kanalları çəkir və bataqlıqları qurudurdular. Süni suvarma sistemi mühüm yer tuturdu. Şəhər ətrafında bağlar və yaşıllıqlar salınır, saxsı qablardan və kəhriz sularından istifadə edirdilər.

Mənbələr Fraaspa (Faraspa) şəhərinin Marağa ətraflarında, Qazakanın — Leylan kəndi ərazisində, Vera şəhərinin Səhənd dağının ətəklərində yerləşdiyi barədə məlumat verirlər.¹

İnşaat işlərində, müxtəlif tikililərdə bişmiş kərpic-dən, tez qurulan əhəng və gil məhlulundan istifadə olunurdu. Saxsı materialların istehsalı keramikanın daha geniş şəkildə yayıldığını göstərir.

Fraaspa qədim dini mərkəz olmuş və bu şəhərdə Anahita məbədi fəaliyyət göstərmışdır. Din başçıları — mağlar məbədlərdə yuxarı təbəqə uşaqlarının təlim-tərbiyəsilə məşğul olur, xəstələri müalicə edirdilər. Mağlar astrologiyaya aid məsələləri öyrənirdilər və təbabət elmindən xəbərdar idilər.

Atropatenada yüksək səviyyədə ailə məktəbləri, atəşgahlar, saray təhsil sistemi mövcud olmuşdur. Saray məktəblərində şahzadələr, əyanların və mənsəb sahiblərinin uşaqları təhsil alırırdı. Kəndlilərin, sənətkar-

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.1, “Elm”, 1998, səh.302-303.

ların və şəhər yoxsullarının uşaqları oxumaq imkanından məhrum idilər.

Dərslər, adətən, səhərlər başlayırdı. Dini təhsil alan uşaqlar atəşgahlarda gecələyir və təhsil haqqını da atəşgahlar ödəyirdi. Orada dini-əxlaqi, fiziki (idman) biliklər verilir, yazıl-oxumaq öyrədilirdi.

“7-15 yaş arasında bir gün bayram edilir, dost-tanışlar həmin məclisə dəvət olunurdu. Məbəddə xüsusisi dini ayinlər yerinə yetirilir, uşaqlar yuyundurulduqdan sonra məbədin göstərişilə kəlmeyi-şəhadətini deyir, “sədrə” (müqəddəs köynək) geyinir, “geşti” (müqəddəs kəmər) bağlayırdılar. Beləliklə, Zərdüşt dini gənclərə (20-24 yaş arasında) qəbul etdirilirdi.”¹

“Qədim Azərbaycan atçılığın inkişafında xüsusi rol oynamışdır: Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətlərində atçılıq inkişaf etmiş, hətta “ailə üzvləri sırasında atın da adı çəkilmişdir”.²

Ox atmaq, ov etmək kimi idman növləri, çövkən oyunu geniş yayılmışdır.

Qazıntılar zamanı indiki Astara-Ərdəbil ərazilərində keramika materiallarından tikilmiş Sasan qala, Novduz qala, adsız “Qala” kimi uzun müddət fəaliyyət göstərmiş bir çox qalalar aşkar edilmişdir.

Bu qalalar əlçatmaz yerlərdə, qayalar üzərində tikilmiş və divarlarında böyük su çənləri quraşdırılmışdır.

¹ A.Fazili. Atropatena. e.ə. IV - eramızın VII əsri, B., “Elm”, səh.160.

² Yenə orada, səh.161.

Atropatenanın coğrafi şəraiti tikinti işlərinə rəvac verirdi. Əsas tikinti materialı qaya, çay daşlarıydı; bu daşlardan tikilən şəhərlər, qala divarları, qüllələr və istehkamlar, əsasən, müdafiə xarakteri daşıyırırdı.

Gil, yaxud gips məhlulu ilə bərkidilmiş daşlar və çay daşları (çinqıllar) da Zöhhak Qalada tikilən pavilyonun binövrəsinə qoyulmuş tikinti materialıydı ki, bu, o biri tikililərlə müqayisədə, ikinci dərəcəliydi. İctimai binaların tikilişində və memarlığa aid bəzək işlərində isə xüsusilə əhəng daşlarından geniş istifadə edirdilər. Zöhhak Qala sarayının tikintisində belə bəzək detallarından çox istifadə olunmuşdur.

Atropatenada abidələrin memarlıq cəhətdən işlənməsinə saraylardan, kilsələrdən və ictimai binalardan daha çox üstünlük verilirdi. Bu abidələrdən birincisi - Zöhhak Qalada tikilən və mülki xarakter daşıyan yaşayış yeri, ikincisi isə qaya üzərində ucaldılmış Keref-to kompleksi məbədidir.

Atropatenalılar ölülərini iri küplərdə (ana bətnində olduğu kimi) dəfn edirdilər, buradan da elmi ədəbiyyatda “küp qəbirlər” ifadəsi işlədir. Bu küplər xüsusi hazırlanmışdı, adicə iri gil küplər (hündürlüyü - 1,5-1,8 m, eni 1 m) olurdu. Bu küp qəbirlərin üzərində heç bir abidə qoyulmur, inşaat işləri getmirdi. Ölünü iri küpün içəinə düzənə (üfiqi şəkildə) salır, boynunu ya sol, ya da sağ ciyni üstə əyirdilər. Dəfn zamanı kişiləri sol, qadınları isə sağ böyüyü üstə dəfn edirdilər. Basdırılmış küplərin yanlarına xırda avadanlıq, içəinə isə bəzək şeyləri: qolbağı, bilərzik, üzük, muncuq və s.

qoyurdular. Bunların da yanında üstü qırmızı və qara rənglərlə naxışlanmış gil qablar olurdu.

Naxçıvanda və Ağcabədiddə (Mil düzü) tapılan belə küp qəbirlər sübut edir ki, onlar son əsrlərin yox, e.ə. və eramızın III əsrinin yadigarlarıdır.¹

Atropatena dövlətində pul dövriyyəsi geniş inkişaf etmişdi: bu ölkə ərazisində son dövrlərdə (1923-cü il) xəzinə qalıqlarında tapılan 600, sonra isə 110 “dirhəm” pul vahidi, eləcə də Roma “dinar”ı göstərir ki, Atropatenada parfiyalılarla və Avqust dövrü romalılarla geniş ticarət əlaqələri, pul dövriyyəsi mövcud olmuşdur.²

Tarixçilər yazırlar ki, qədim Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı, ibtidai icma quruluşunun dağılması ilə yanaşı, xüsusi mülkiyyətin əmələ gəlməsi və sinfi münasibətlərin meydana çıxması yeni dini baxışlar üçün münbit şərait yaratmışdı.

Beləliklə, Zərdüştün Urmiya gölü ətrafında doğduğunu əsas götürən tədqiqatçıların çoxu, zərdüştiliyin ilk vətəni qədim Azərbaycan dininin prototürk olduğunu söyləyirlər.³

Qədim Roma tarixçisi Pliniyə əsaslanaraq göstərirlər ki, “Avesta”nın ilkin həcmi 2 milyon misra olmuşdur.

¹ И.Алиев. Очерк истории Атропатены, Б., “Азернешр”, 2003, стр.113-114.

² Yenə orada, səh.114.

³ B.Şəfizadə. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, B., “Elm”, 1996, səh.60.

Makedoniyalı İskəndər İranı zəbt etdikdən sonra əsəri yandırmışdır. Bu barədə Nizami Gəncəvi də “İskəndərnamə” əsərində geniş məlumat vermişdi:

*İskəndər əmr etdi ki, iranlılar
atəşə pərəstişdən əl çəksinlər,
Qədim dinlərini təzələsinlər.
... Müglərin paltarı oda qalansın,
Atəşpərəstlərlə sərt rəftar olunsun.
O vaxtlar belə bir qayda vardı,
Müəllim atəşgahlarda oturardı.
Orada xəzinələri gizlində saxlayardı,
Onlara heç kəsin əli çatmazdı.
Varlılar, varisi olmayan halda,
öz malını atəşgaha qoyardı.
Bu adət üzündən üfüqlər əzabda idi.
Hər bir atəşgah xəzinələrlə dolu ev idi.
İskəndər bu binaları xarab etdikcə
Xəzinə su kimi axırdı...¹*

(Sətri tərcümə)

Zərdüstün fəlsəfi konsepsiyasına görə, dünya əksliklərin vəhdəti üzərində bərqərardır; yəni işıq-zülmət, xeyir-şər, xeyirxahlıq-bədxahlıq, ağ-qara, yaxşı-pis və s.

Dünyanın ən qədim dövlətlərindən və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Çində də varlıqdakı bu sonsuz

¹ N.Gəncəvi. “İskəndərnamə”, B., “Elm”, 1983, səh.169 (Filo-loji tərcümə Qəzənfər Əliyevindir).

hərəkəti və daimi dəyişikliyi bir-birinə zidd kosmik qüvvələrin - işıqla zülmətin toqquşmasında göründülər.¹

Akademik Aslan Aslanov Aristotelin “Poetika” kitabının tərcüməsinə əlavə etdiyi “Aristotel poetikasının Şərq fəlsəfəsi və ədəbiyyatında mövqeyinə dair” adlı “son sözdə” yazar ki, “...Platon və Aristotelin Zərdüşt fəlsəfəsinə münasibəti haqqında Diogen Layyersi özünün “Fəlsəfə tarixi”nə girişində danışır”.²

Biz bütün bunlara Zərdüştiliyin (hələ öyrənilməmiş nə qədər mübahisəli tərəfləri olsa da) böyük təsir gücünə malik dini-fəlsəfi görüş kimi dünya xalqları arasında geniş yayılması kimi baxırıq.

Sonralar Məzdəkizm və Manilik dini-fəlsəfi dünyagörüşləri də Zərdüştün “Avesta”sındakı fəlsəfi baxışlara əsaslanırdı.

Alimlər qədim Atropatena dövlətində “...gənc Avesta inamları ocaqlarının mövcud olduğunu ehtimal” edirlər. Bizə qədər gəlib çatan “Avesta” Yasnadan, Yaştlardan, Vispratdan, Vendidaddan (Videvdattan) və kiçik Avestadan ibarətdir.

Müəlliflər belə nəticəyə gəlirlər ki, “Atropatena Zərdüştiliyi qədim İran dini təlimlərinin tarixində mühüm mərhələlərdən biri idi. Sasanilər hakimiyyəti dövründə Atropatena bir neçə əsr ərzində Zərdüştiliyin istinadgahına çevrilmişdir”.³

¹ Bax: Культурология, М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.43.

² Aristotel. Poetika, B., “Azərnəşr”, 1974, səh.132.

³ Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.1, “Elm”, 1998, səh.326.

Seçilmiş əsərləri. 7 cilddə, 5-ci cild

**“ZƏRDÜŞTÜN
ALQIŞ NƏĞMƏLƏRİ”NDƏN**

*Ey Ahura Məzda, səndən soruşuram, mənə bildir:
Bu yeri aşağıda və enməyə qoyulmayan göyü yuxarıda saxlayan kimdir?
Suyu, odu kimdir yaradan?
Kim yeyin və iti gedən buluda iti getməyi öyrətmişdir?
Ey Məzda, pak təbiətin yaradıcısı kimdir?*

*Ey Ahura Məzda, səndən soruşuram, doğrusun mənə bildir:
Bu faydalı işığı və bu qaranlığı yaradan kimdir?
Xoşluq gətirən yuxunun və oyaqlığın kimdir yaradıcısı?
İnsanları ibadətə çağırın dan yerinin, günortanın və axşamın yaradıcısı kimdir?*

*Ey Ahura Məzda, səndən soruşuram, doğrusun mənə bildir:
Aya, yalayı doğru əlinə tapşırı bilərəmmi ki, onu sənin ayinində müştuluq verildiyi kimi, yerə yixib ağrı və işgəncəyə giriftar edə?
Bu böyük siniqliq, yalana tapınanlarda dərin iz qoyardı.*

...Ey insanlar, əgər Məzdanın müqərrər etdiyi əzəli hökmdən faydalansanız, bu dünyanın və o dünyanın xoşluğundan, əbədi əzabdan, yalana tapınanların zərərindən, düzlük istəyənlərin xeyir və faydasından agah olsanız, onda həmişə gələcəyiniz yaxşı keçəcək.

... Ey Məzda, bu müqəddəs ağıldan doğruluq ardıcılıları deyil, yalana tapınanlar zəlalətə düşdülər; istər birisinin malı çox olsun, istərsə də az olsun, gərək doğruluq yolu tutanın dostu ola və yalana tapınanların ziddinə gedə.

*...Ey Məzda, işıqlı səhər haçan gələcək və bəşər nəsli doğruluğa üz tutacaq? Öz hikmət dolu sözləri ilə o böyük qurtarıcı haçan diləyinə çatacaq? Və humə*nin köməyilə gəldiyi adamlar kimlərdir? Çox ümid edirəm ki, ey Ahura, onu mənə qismət edəsən!*

Ey Ahura Məzda, mənə bildir: çünkü sən bilənsən, aya, sənin qərarlaşdırıldığı cəza günü çatmadan önce doğruluq ardıcilları, yalana tapınanlara qalib gələcəkmi? Bəli, bu qələbə dünya üçün bir təmizkarlıq tapşırığı olacaqdır.¹

* “Avesta”da xeyir qüvvələrdən biri (red.).

¹ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası /20 cilddə/, c.1, B., “Elm”, 1982, səh.11-13.

ANTİK
YUNAN MƏDƏNİYYƏTİ

Afina. Akropol

Afrodita (Tavriyali Venera).
E.ə. III əsr. Mərmər.

Nəriman Həsənzadə

*“Mən Aristotel zamanında dünyaya gəlsəydim, onun ən
gözəl şagirdlərindən olardım”.*

Əl-Fərabi

- ⊙ E. ə. XIII əsrin ortalarında Krit adası bir dövlət kimi artıq əvvəlki gücünü itirir və Yunanistana tabe olur.
- ⊙ Aristotel Akademiyada iyirmi il Platonun tələbəsi olmuşdur.
- ⊙ Makedoniyalı İskəndər Şərqdə 70-dən çox şəhər saldırmışdır.
- ⊙ Nizami deyirdi: Sokrat xəlvətdə yanmışdır.
- ⊙ Homer “İliada” poemasında göstərir ki, yunanların Troya üzərinə hücumu zamanı Krit adası 80 hərbi gəmi gündərmişdir.

“**A**ntik” sözünü ilk dəfə İtaliya humanistləri İntibah epoxası zamanı, qədim yunan-Roma mədəniyyətlərinə tərif verərkən işlətmışlər. Yəni, “antik dövr” deyiləndə Qədim Yunanistan və Roma nəzərdə tutulur.

Antik dövrün mədəni irsi bütün Avropa xalqlarının mədəniyyətinə, fəlsəfi fikrinə, ədəbiyyatına, dini dünyagörüşünə böyük təsir göstərmişdir.

Yunanların ərazisində ən qədim sivilizasiya Krit-Miken mədəniyyəti hesab edilir ki, bu da e.ə. III-II minilliklərə aiddir. Krit-Mikendə teokratiya idarəetmə üsulu hökm sürürdü. Çar hər şeyi təkbaşına həll

edirdi. Qədim mənbələr məlumat verir ki, Minoy dövləti qüdrətli hərbi dəniz donanması yaratmışdı. Herodotun və Fukididin tarix kitablarında da bu barədə yazılmışdır.

Krit adasında 1893-1931-ci illər arasında arxeoloji qazıntılar aparılmış və o yerin tarixi daha geniş öyrənilməyə başlanılmışdır.

Yunanlar hələ Krit adasını tutmazdan əvvəl, Çar Minoyu (bəzi mənbələrdə o mifik hökmdar kimi də təqdim olunur) “dənizlər hökmdarı” kimi tanıydılar.

Fukidid yazır ki, çar Minoy oğlanlarını ayrı-ayrı adalara hakim təyin edir, onlar da ətraf ölkələrə hücum edərək, bir sıra yerləri tuturdular. Onlar Egey dənizinin, hətta Attikanın hakimiyyətilər.¹

Krit adası iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Bununla belə, sənaye də — metallurgiya, gəmiqayırma inkişaf edərək yüksək səviyyəyə çatmışdı. Qonşu dövlətlərlə, o cümlədən qədim Misirlə ticarət, mədəniyyət əlaqələri yaradılmışdı.

Homer “İliada” poemasında göstərir ki, yunanların Troya üzərinə hücumu zamanı Krit adası 80 hərbi gəmi göndərmişdi.

Əlbəttə, bu, yunanların Krit-Miken mədəniyyətilə möhkəm əlaqələri olduğu vaxtlara aid idi. E. ə. XIII əsrin ortalarında artıq Krit adası bir dövlət kimi əvvəlki gücünü itirir və Yunanistana tabe olur.

¹ Древняя Греция, М., Издательство Академии Наук СССР, 1956, с.18.

Herodot yazır ki, Krit adasında qədim yerli kritlilər yaşayırıdilar ki, onlar yunan dilində danışa bilmirdilər.

E.ə. XV əsrin axırlarında axaylar qəflətən Krit hökmdarının sarayına hücum edərək, adamlarını əsir alır, qul kimi satır və məhv edirlər. Krit müstəqilliyini itirir və tamamilə Yunanıstanın tabeliyinə keçir.

Yazı mədəniyyəti piktoqrafik şəkildə idi. Yəni, sözlərin şəklini çəkir və soldan sağa oxuyurdular. Yüksək saray mədəniyyəti yaratmışdılar. Əsasən, binaların divarlarına bədii üzlük çəkir, daşyonma mədəniyyətini, dulusçuluğu inkişaf etdirirdilər.

E. ə. III minillikdə səcdə etdikləri dini qüvvələr totemlər olmuşdur: yəni, heyvanlara, bəzən bitkilərə sitayış edirdilər. E. ə. II minillikdə insanşəkilli öküz obrazına ilahi qüvvə kimi baxırdılar. Sonralar sarayın və binaların divarlarında bu insan — öküzlərin şəkillərini görən yunanlar onları Minotavr adlandırdılar.

Yunanlar adanı tutsalar da, ehtiram göstərməyə borcluydular; çünkü əsatirə görə baş allah Zevs burada anadan olmuş, Apollon allahının, Dionisinin, Heraklin uşaqlığı burada keçmişdir.

Plutarx göstərir ki, spartalı Likurq (Spartanın çarı olmuşdur — N.H.) Krit adasında olmuş, sonradan (Asiya sahillərini gəzərkən) Homerin “İliada”sını ağızlardan eşitmiş və bütövlükdə köçürüb Yunanıstan'a gətirmiştir. “Bu kitabla tam şəkildə tanış olduğum

muza görə, minnətdar olduğumuz birinci adam Likurqdur”.¹

Yunanlar Krit-Miken mədəniyyətindən çox şey mənimsəmişlər; bir xalq kimi yunanlarda öyrəndiklərini inkişaf etdirib, özünüküləşdirmək qabiliyyəti olduqca güclü idi. Onlar finikiyalılardan əlisba götürmüş və bunu təkmilləşdirərək özünüküləşdirmişlər. Buna “yunan möcüzəsi” də deyirlər.

Avropa mədəniyyətinin yaranması Yunanistanla bağlı olduğu kimi, Homerin (e.ə. VIII əsr) “İliada” və “Odisseya” əsərləri də Avropa mədəniyyətinin təməli sayılır.

“İliada”da, yeri gəldikcə, “metal”, “tunc”, “dəmir” sözləri gah metafora, gah da atalar sözü kimi işlənmişdir. Poemada “kişiləri dəmir özü çağırır” yunan atalar sözü çağırış kimi də səslənir: yəni, silaha sarıl!²

Poema mövcud Miken mədəniyyətindən daha çox, ondan sonrakı Yunanistanın tarixi həyatını əks etdirən mühüm məxəzdir, orada qəbilə cəmiyyətinin üstünlükləri özünü bariz göstərir.³

E.ə. XIII əsrdə şimali Balkan qəbilələrinin böyük bir hissəsi Krit-Miken sivil mədəniyyətinə toxunmadan,

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, М., изд.“Правда”, 1990, стр.95.

² Древняя Греция, М., Издательство Академии наук СССР, М., 1956, стр.72.

³ Yenə orada, səh.72-73.

*Xeroneya vuruşmasında
həlak olan döyüşçülərin
şərəfinə qoyulmuş
abidə*

*Qadın fiquru.
Qədim Yunanistan.
E.ə. III əsr*

*Qədim Yunan dövrünə aid
teatr maskaları*

cənuba köcdülər. Onları bu məcburi köçkünlüyə vadar edən yunan qəbilələrinin ən güclüsü dorilər idilər. Onların başqa yunan qəbilələrindən üstünlükleri çox idi: tuncdan daha səmərəli dəmir silahları vardı. Dorilərin hakimiyyətə gəlmələri ilə də, e. ə. XII-XI əsrlərdə dəmir dövrü başladı.

Sonrakı mərhələ Yunanistanın **Homer** **dövrü** sayılır. Böyük şair “İliada” və “Odisseya” poemalarını e.ə. VIII əsrdə başa çatdırmışdır.

“İliada”dakı hadisələr e.ə. XIII əsrin axırında qanlı toqquşmalarla nəticələnən Troya müharibəsinə həsr olunub. Əsər Sparta dövlətinin hökmdarı Menelayın arvadı Yelenanın Parisə qoşulub Troyaya qaçması ilə bağlı Miken hökmdarı Aqamemnonun (Menelayın qardaşı) başçılığı ilə bütün yunanların və qonşu dövlətlərin hərbi gəmilərinin Troyaya hücumundan, on il çəkən müharibədən bəhs edir. “İliada”dakı hərbi əməliyyat müharibənin onuncu ilində, həm də axırınçı əlli günü daxilində cərəyan edir, əslində isə, hadisələrin bir neçə günü təsvir olunur.¹

Yunanistanın arxaik dövr mədəniyyəti e. ə. VIII-III əsrləri əhatə edir. Yunanlar Aralıq dənizi, Qara dəniz, Mərmərə dənizi sahili ölkələrini zəbt edib, dünya miqyasına çıxırlar. Ən məşhur Afina, Sparta, Korinf, Arqos, Fiva kimi dünyada məşhurlaşan şəhər—dövlətləri yaranır. “Ellada”, bütünlükdə, Yunanistan dünyasını təmsil

¹ Александр Кравчук. Троянская война, М., изд.“Наука”, 1991, стр.11.

edir. E. ə. 776-cı ildən başlayaraq hər dörd ildə bir Olimpiya idman yarışları keçirilir və s. Görkəmli elm xadimləri, dünyanın yaranışını dərk etmək istəyən böyük filosoflar yetişir.

Fales (e.ə. təqribən 625-547-ci illər) suyu bütün varlığın əsası sayır, Anaksimen (e.ə. təqribən 585-525) dünyada ilk yaranan — havadır, — deyir. Pifaqor (e.ə. təqribən 580-500) riyazi qanuna uyğunluğu, kosmik harmoniyani qəbul edir. Heraklit (e.ə. təqribən 544-483) dünyanın oddan yarandığını elan edir və s.

Klassik dövr mədəniyyəti Periklin (e. ə. təqribən 490-429-cu illər) hakimiyyəti illərinə düşür. Periklin dərnəyinə cəmiyyətin qabaqcıl adamları (Aspasiya, Anaksaqor, Sokrat, Sofokl və b.) daxil idilər.

Perikl Afina dövlət quruluşunun demokratikliyi barədə deyirdi: “Biz müasirlərimizin və gələcək nəşillərin öyrənməsi üçün bir örnəyik və bizə Homerin mədhnaməsi lazımdır”.

Demokrit (e. ə. təqribən 460-370-ci illər) deyir ki, Kainatda atomdan və heçlikdən başqa bir şey yoxdur. Bununla belə, o qeyd edir ki, səbəbsiz bir hadisə baş verməz. Hadisələr bir-birilə əlaqədardır. Təbiətin, yəni materiyanın və tarixin məqsədi olmur. Materiya əbədidir və onun meydana gəlməsini izah etməyə dəyməz, onu bu və ya başqa inanca, yaxud ilahi qüvvəyə bağlamağa da ehtiyac yoxdur.

Hippokrat (təqribən e.ə. 460-377-ci illər) xəstəliyi törədən səbəblər barədə elm yaratmışdır: insanın rən-

gilə xəstəliyini müəyyən etmək kimi məsələləri açır, məşhur “Hippokrat andı” meydana çıxır.

Bu dövrdə Esxil, Sofokl, Evripid kimi faciələr yazan böyük dramaturqlar, komediyaqraf Aristofan yetişmişdir.

“Tarixin atası” Herodot (e.ə. təqribən 490/480-425) “Tarix” kitabında yunan-İran müharibələrindən geniş bəhs etmişdir.

Tarixçi Fukidid isə “Peloponnes müharibəsi” adlı tarix kitabında bütün Yunanıstanın hökmranlıq uğrunda Afina və Sparta dövlətləri arasında gedən uzunmuddətli müharibələrdən danışır. Əsər elmi-tənqidü üslubuna görə Herodotun “Tarix”indən fərqlənir. Fukidid e.ə. təqribən 460-400-cü illərdə yaşamışdır.

Afinanın məğlubiyyətilə bitən Peloponnes müharibəsi e.ə. 431-404-cü illəri əhatə edir. Afina siyasi müstəqilliyini itirir və Makedoniya çarı II Filippin tabeliyinə keçir.

Platonun (e. ə. 429-348) və Aristotelin (e. ə. 384-322) fəaliyyəti yunan polisinin (dövlətinin) süqutu dövrünə düşmüştür.

Sokratın tələbəsi olan Platon, onun ölümündən sonra Afinada şəxsi məktəb açır və onu “Akademiya” adlandırır. Aristotel həmin akademiyada iyirmi il Platonun tələbəsi olmuşdur.

Platonun fikrincə, bizim gördükümüz dünya, bütün təbiət, bütün şeylər — ulduzlar aləmində mövcud olan və bizə görünməyən ideyalar dünyasının ya surətidir, ya da

əksisi. Hər halda, özü deyil. Sanki, insan mağarada üzüdivara oturub, o ideyalar dünyasının şəklinə baxır və s.

Platonu cəmiyyət və şəxsiyyət məsələsi də düşündürdü. “Dövlət” kitabında o deyirdi ki, dövləti filosoflar, hərbçilər, sonra isə sənətkarlar idarə etməlidirlər.

Platon hisslərinin əsiri olan yaradıcı adamları özü qurduğu dövlətə yaxın buraxmırıdı. Tələb edirdi ki, onlar yalnız himnlər, odalar yazmalıdırılar.

Aristotel qədim yunan elm və fəlsəfəsinin dühlərindən olmuşdur. Dante onu “müdriklər müəllimi”, F.Engels “ən universal zəka”, K.Marks isə “qədim yunan fəlsəfəsinin Makedoniyalı İskəndəri” adlandırmışdır”.¹

Aristotel yazır: “Yaradıcılığın prinsipi yaradılan predmetdə deyil, yaradıcı şəxsiyyətdədir, çünki sənət nəyin zərurət əsasında yaranmasına, həmçinin təbiətən nəyin mövcud olduğuna toxunmur”. “Sənət gerçəklilik sahəsinə deyil, yaradıcılıq sahəsinə daxildir”. “Hər bir sənətin vəzifəsi — təbiətən çatışmayan şeyləri tamamlamaqdan ibarətdir”.²

Ellinizm dövrü mədəniyyəti Makedoniyalı İskəndərin (e.ə. 356-323) Yunanıstanı özünə tabe edərək, Şərqə hərbi yürüşlərilə başlayır (e.ə. 334-324).

Plutarx yazır ki, İskəndər qələbə qazandıqdan sonra böyük mədəni-quruculuq işləri aparırdı; şəhərlər saldı-

¹ Aristotel. Poetika, B., “Azərnəşr”, 1974, səh.7.

² Yenə orada, səh.16.

rır, mədəni obyektlər tikdirir, yenə əvvəlki kimi teatr tamaşalarına gedir, bayram şənliklərində iştirak edirdi. Yunanıstandan onun yanına üç min aktyor gəlmışdı.¹

Makedoniyalı İskəndər Şərqdə yetmişdən çox şəhər saldırmışdır. O, bütün dünya ilə iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələr yaratmaq və beləliklə də, dünyada vahid Ellin imperiyasının bünövrəsini qoymaq üçün yeni layihələr tərtib edirdi.

Misal üçün, yunanların Turanda möhkəmlənməsi Çinlə ipək ticarətinin inkişafında — yəni, İpək Yolunun salınmasında əsas olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndər Xəzər sahillərini tədqiq etmək məqsədilə də xüsusi ekspedisiya təşkil etmişdi. O, Xəzərin “daxili dəniz”, yoxsa, “ocean körfəzi” olduğunu öyrənmək istəyirdi. Görünür, bu ekspedisiyanın əldə etdiyi məlumat nəticə verməmişdir.²

Plutarx Makedoniyalı İskəndərin təbiətən elm öyrənməyə və mütaliəyə meylli olduğunu göstərir. İskəndər dəfələrlə deyirdi ki, “İliada” hərbi şücaət qazanmaq üçün ən yaxşı vəsaitdir.”³

Onun oxuduğu əsərlərin siyahısını, adətən, Aristotel

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания, М., “Правда”, 1990, т.II, стр.431.

² С.И.Ковалев. История Античного общества. “Государственное-социально-экономическое издательство”, Л., 1957, стр.329-331.

³ Плутарх. Избранные жизнеописания. М., изд.“Правда”, 1990, стр.368.

tuturdu. İskəndər “İlliada”nı həmişə yanında, yastığıının altında, xəncərlə yanaşı gəzdirərdi.¹

Böyük sərkərdə həm də böyük mütaliəciydi.

Özünün göstərişilə ona Evripidin, Sofoklun, Esxilin faciələrini, Filoksenin difiramblarını göndərirdilər.

Bir dəfə İskəndərə İran şahı Daranın ən qiymətli daş-qaşlarla dolu mücrüsünü gətirirlər.

Çar dostlarından soruşur ki, bu sandıqçaya nə qoysam yaxşıdır. Hərə bir şey deyir, ancaq çar özü — “mən burada “İlliada”nı saxlayacağam” cavabını verir.²

Deməli, hərbi yürüşlərində Homer həm də onun hərbi məsləhətçisiydi. O, Axillin döyüş səhnələrindən qələbə elmini öyrənirdi.

İskəndərin əsas döyüş silahı qılınc idi; Çin hökmdarı ona həddən artıq yüngül, həm də möhkəm qılınc bağışlamışdı.

Plutarx məlumat verir ki, İskəndər alımləri, yazılıcları, aktyorları, ümumiyyətlə, sənət adamlarını sevir və qiymətləndirirdi.

O, filosoflarla görüşündə onlara torpaq haqqında, dəniz haqqında, insanın yaşayışı, ölümü ilə bağlı suallar verir, həyatın, yoxsa, ölümün güclü olması, insanın özünü necə idarə etməsi, insan Allah ola bilərmi və s. və i.a. suallar verirdi. Geniş dünyagörüşə malik çar alımləri imtahana çəkir və onları qiymətləndirirdi.

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания. М., изд.“Правда”, 1990, стр.368.

² Yenə orada, səh.424-425.

Azərbaycanın İntibah şairi Nizami də ədəbi qəhrəmanı Makedoniyalı İskəndəri, Plutarxın yazdığı kimni, filosoflar arasında göstərir, onlara dünya, insan və bir çox məsələlər haqqında onu narahat edən suallar verdiyini yazırdı.

Nizami Falesin, Sokratın, Platonun, Aristotelin, Porfirinin (təqribən 233-304) və b. fikirlərindən istifadə yolu ilə öz fəlsəfi konsepsiyasını izah etməyə çalışırdı.¹

Şairin şəxsi fəlsəfi mühakimlərilə bağlı məsələlərə toxunan Camal Mustafayev bir sıra poetik deyimlərə aydınlıq gətirərək yazır: "...ayrı-ayrı məqamlar istisna olunmaqla, demək lazımdır ki, Nizami antik müəlliflərdən istifadə zamanı birbaşa onların əsərlərinə əsaslanmamış, öz məlumatlarını, əsasən üçüncü, dördüncü mənbələrdən götürmüşdür".²

O, "üçincü", "dördüncü" mənbələr deyəndə, ərəbdilli məşhur fəlsəfə tarixçisi Əş-Şəhrəstanini misal gətirir: "Ola bilsin, Əş-Şəhrəstani Nizaminin tarixi-fəlsəfi biliklərini əxz etdiyi qiymətli mənbələrdən biridir."³

Nizami Makedoniyalı İskəndər haqqında mənzum romanı Gəncədə yaratmışdır. Bu, təkcə ədəbi nailiyyət yox, həm də tarixi ictimai-fəlsəfi bir hadisəydi.

¹ N.Gəncəvi. İskəndərnəmə. "Elm", 1983, səh.505-515 /filoloji tərcümə/.

² Джамал Мустафаев. Философские и этические воззрения Низами. Б., "Изд. Акад. Наук Азерб. ССР.", 1962, стр.97.

³ Yenə orada. səh.101.

Nizami şair, filosof, tarixçi, astronom, ilahiyyatçı, insan xəstəliklərinə bələd həkim, dövlətçilik məsələlərilə məşğul olan siyasetçi, pedaqoq, cəmiyyətşünas (sosiooloq), hüquqşünas, insanşünas psixoloq, tədqiqatçı alim olmuşdur. Nizami qabaqcıl yunan mədəniyyətini, ədəbiyyatını, fəlsəfi fikrini gözəl bilirdi.

Sokrat (e. ə. 470/469-399). Sofokl, Evripid və Sokrat Elladanın ən müdrik insanları elan ediləndə, Sokrat deyibdi: mən bir şeyi bilirəm ki, heç bir şey bilmirəm, müdrik sayılan insanlar isə heç bunu da bilmirlər.

Sokrat deyir: “həqiqət o zaman üzə çıxır ki, ona qarşı əks fikir qoyulur”.

O, Afinanın küçələrini və meydanlarını gəzib, vətəndaşları öz həyatları haqqında düşünməyə, öz içlərində olan dahinin (“demon”un, biz “vicdan” adlandırırıq — N.H.) səsinə qulaq asmağa çağırırdı.

Sokrat hesab edirdi ki, dahilik (“demon”) hamida vardır, ancaq insanlar daha çox öz mənfəətlərini güdükləri üçün vətəndaşlıq borcuna yox, ən çox özgələrin fikrinə qulaq asırlar.

Sokrat deyirdi: insan heç bir şeyi təmsil etməməlidir. Ehtirasları, ideyaları, vəzifələri ancaq Olimp allahları təmsil edirlər. İnsan — allah deyil. Ancaq ona allah gündə olan ölməz ürək verilib, insan onun köməyilə həyatda bütün fikirlərini və hərəkətlərini tənzim edə bilər.

İnsanın ən böyük qabiliyyəti (istedadı) hər cür şəraitdə özünə sadıq qalmasıdır.

Heç bir ictimai quruluş, heç bir kəs, hətta ən müdrik müəllim belə, onun vətəndaşlıq hünərini (“areti-ni”) təmin edə bilməz.

İnsan vətəndaşlıq hünərini gərək öz səyilə, gücü-qüvvətilə qazansın. Müəllimin vəzifəsi onu bu əxlaqi, mənəvi keyfiyyətə həvəsləndirmək və ondan bu şəxsiyyət “doğuşunu” qəbul etməkdir.

Şəxsiyyət olanda, insan özünəməxsus olmaq qabiliyyəti (müstəqillik) qazanır ki, bu da ancaq özündərk əsasında ola bilər.

Sokratın atası daşyonan, anası isə uşaq tutan mamaça olmuşdur. O deyirdi: mən öz anamdan nümunə götürmüşəm: yəni tələbələrimin “yenidən doğuluşu” zamanı uşaq tutan mamaça rolunu oynayıram.¹

Sokrat şəhər polisinin (dövlətinin) vətəndaşı kimi öhdəsinə düşən vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirmiş — Peloponnes müharibəsində üç dəfə iştirak etmiş, “beşyüzlər” Afina Şurasının xalq iclasçısı olmuşdur. Bununla belə, taleyi gətirməmiş, antik ruhun dərk olunmaz müdrik ruhuna çevrilmişdir.

Bu böyük şəxsiyyətin heç bir yazılı əsəri qalmamış, ümumiyyətlə, o, yazmamışdır. Sokrat belə hesab edirdi ki, yazı fikri ləngidir, sözün mənasını öldürür. Sokrat haqqında əsas məlumatları onun tələbələri — Platon və Ksenofont vermişlər.² Sokrat qədim Yunanıstanda qə-

¹ Антология античной философии. М., “Ольма-Пресс”, 2001, стр.72.

² Yenə orada, səh.73.

bul olunmuş vətəndaşlıq məziyyətlərini, mənəvi dəyərləri dərindən öyrənmək və onların mahiyyətini açıb göstərmək istəyirdi. Buna görə də o, haqlı olaraq, Avropa tarixində ilk dəfə, əxlaqi fəlsəfənin yaradıcısı kimi qiymətləndirilir. Sokratın fikrincə, həyatda hər bir insanın əsas məşğuliyyəti — öz ürəyini ağılla və əxlaq prinsiplərinə uyğun şəkildə tərbiyələndirmək olmalıdır. O deyirdi: “Mərdliyin nə olduğunu anlamayan insan, mərd ola bilməz”. Sokrat fikrini belə açıqlayırdı: “İnsanlar, sizin sizində ən müdriki o kəsdir ki, müdrikliyin heç bir şeyə dəymədiyini Sokrat kimi anlasın”.¹

Sokrat cəmiyyətin və dövlətin idarə edilməsini mənəvi dəyərlərə bağlılıqda görürdü.

Dünyanın yaranması kimi suallarla maraqlanmadı, hesab edirdi ki, insanın qayğıları onsuz da çoxdur.

Sokratın həyat tərzi və fəaliyyəti köhnə fikirli afinalıları əsəbiləşdirirdi.

O, e.ə. 399-cu ildə ənənəvi allaha hörmətsizlikdə, yeni allah irəli sürmək cəhdində və fəlsəfi fikirləri ilə gənclərin əxlaqını pozmaqda ittiham edildi, imtiyazlı təbəqələr tərəfindən seçilmiş məhkəmə iclasçılarının qərarı ilə ölüm cəzasına məhkum olundu.

Sokrat dostlarının həbsxanadan qaçmaq təklifini rədd edərək demişdi ki, qanuna tabe olmaq lazımdır. Müəyyən edilmiş vaxtda isə o, zəhər içib ölmüşdür.

¹ Антология античной философии. М., “Ольма-Пресс”, 2001, стр.75.

Qədim Roma natiqi və siyasi xadimi Siseron (e.ə.106-43) deyir: “Sokrat fəlsəfəni göydən yerə endirdi. Sokrata görə fəlsəfə — insanı dərk etməkdir. Sokrat Qərb mədəniyyətində — Şərqiñ müdriklik səsidi.”¹

Sokrat deyir: İnsan dünyaya təbiətin verdiyi gözlə yox, öz şürurunun, öz mədəniyyətinin gözüylə baxmalıdır.

Onun fikrincə, siyasətçilər yazılmış, şairlər, dramaturqlar isə yazılmamış qanunları üstün tuturlar.

Platon Sokratı “Əsrin zəkası” adlandırmışdır.

Qədim yunan filosofu Protaqor (e.ə.481-411) allahlar haqqında biliyi lazımlı saymır, “...həm sual mürəkkəbdir, həm də insanların həyatı qıсадır” — deyirdi.

Filosof A.Kratil (e.ə. 5-ci əsr) deyirdi: fəlsəfəni o vaxta qədər öyrənmək lazımdır ki, sərkərdə ilə eşşək otaran arasında heç bir fərq olmadığını görəsən.

Antik spektisizmin banisi Pirronun (e. ə. təqrübən 365-275) fikrincə, heç bir şeyi təsdiq etmək olmaz, bir halda ki, təsdiq olunanı inkar edən başqa dəlil irəli sürülür.²

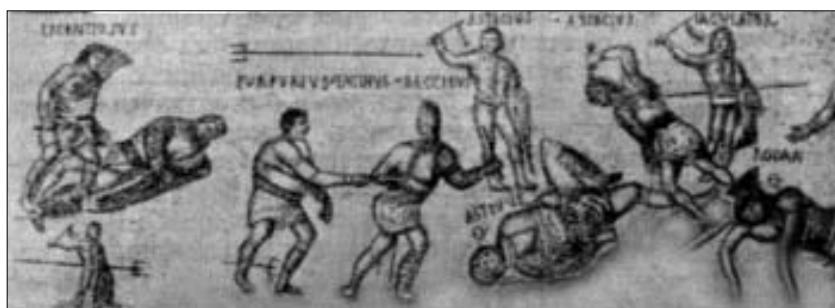
¹ Bax: В.И.Полищук. Культурология. М., изд.“Гардарики”, 1999. стр.253-254.

² Yenə orada.

ANTİK ROMA MƏDƏNİYYƏTİ

Roma. Kolizey

İmperiya dövrü qladiatorların döyüşü

Nəriman Həsənzadə

“Mədəniyyətsiz xalq həyatı müharibəsiz təsəvvür etmir”.

Tit Livi

- ◎ *Etrusklar İtaliyaya haradan gəlmışlər.*
- ◎ *Yuli Sezar qallarla müharibə şəraitində memuar xarakterli gündəlik yazırıdı.*
- ◎ *Qədim Romada aktyorlar, pedaqoqlar və şairlər “kölöziyalılar” təbəqəsinə aid edilir, qulları isə borcəvəzi ödəyirdilər.*
- ◎ *Erkən İntibah epoxasının nümayəndəsi Françesko Pet-rarka Siseronun “itmış” əsərlərini tapmış və yüksək qiymətləndirmişdir.*
- ◎ *Siseron qətlə yetirilmişdir.*

Makedoniyalı İskəndərin dünya xalqlarını vad hid monarxiyada birləşdirmək istəyi onun ölümündən sonra süqut etdi. Ellinizm dövlətinin böyük bir hissəsini e.ə. II-I əsrlərdə Roma tutdu. Elə o vaxtdan da müasir İtaliyanın ərazisi antik mədəniyyətin mərkəzi sayılmağa başladı.

Lakin İtalya tarixində e. ə. VII əsrin axırlarında ən qədim sivilizasiya — etrusk mədəniyyəti olmuşdur. Romada hakimlik edən Tarkvinilər sülaləsinin reallığına (axırıncı çar təkəbbülü Tarkvini) elm aləmində artıq şübhə etmirlər; əksinə, onların görkəmlı siyasi

xadim olmaları barədə bir sıra mənbələrdə məlumat verilir.¹

Ayrıca iqtisadiyyatı və siyasi xətti olan on iki etrusk dövləti bir federasiya şəklində birləşmişdi. Etrusk ustaları metal istehsal edir, güzgü və şüşə əşyaları düzəldir, ən zərif zərgər işləri görür, qızıldan və fil sümüyündən qiymətli sənət inciləri yaradırdılar.

Etrusk dövləti get-gedə güclənir və bütün Apennin yarımadası boyu hakimlik etməyə başlayır. Aralıq dənizinin qərbində yerləşən başqa bir güclü dövlətlə ittifaka girir, hərbi gəmilərlə hücuma keçib yunanları oradan çıxarıır, Korsika adasını zəbt edir.²

Etruskların bir xalq kimi həm özlərinin, həm də dil-lərinin mənşəyi indiyədək tarixin sırrı kimi açılmamış qalır.

Etruskların mənşəyi barədə elm aləmində, əsasən, üç mülahizə yürüdülür: gah onların dəniz yolu ilə gəldiklərini, gah Alp dağlarını keçib burada məskən saldıqlarını, gah da e. ə. XIII əsrədə Kiçik Asiyadan, yəni Lidiyadan elliklə köçdüklərini yazırlar. Yunan yazılıçı-sı Mitilenli Hellanik onların Yunanıstandan buraya gəlib çıxdıqlarını söyləyir.

Halikarnaslı Dionisi isə etruskların qədimdən italyalı (yəni, avtoxton) olduqlarını sübuta çalışır.

¹ С.Л.Утченко. Цицерон и его время, М., изд.“Мысль”, 1986, стр.20.

² Yenə orada, səh.25.

Etrusk dilinin öyrənilməsinə İntibah epoxası zamanı arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış və tunc üzərində həkk edilmiş qədim kitabədən sonra başlanmışdır.

Etrusklar, əsasən, əkinçiliklə məşğul olurdular. Əkin-biçin yerləri daşlıq olduğuna görə (tuf daşları) onları təmizləyir, gölməçələri qurudurdular. Qızıldan kəmərlər (toqqalar) düzəldir və özləri yunan nümunəsində sikkələr kəsirdilər. Etruriyanın özündən mis, qonşu Elba adasından dəmir çıxarırdılar. Saxsı istehsalı və dulusçuluq çox inkişaf etmişdi.

Etrusk təsviri sənətində realizm əsas yer tuturdu. Qəbirüstü abidələrdə belə əsilzadələrin, kübar ailələrin portretlərini ideallaşdırır, olduğu kimi verirdilər. Etrusk rəssamları dini mövzuda yaratdıqları rəsmləri də, yunanlarda olduğu kimi, allahlaşdırır, əksinə, daha çox insanıləşdirirdilər.

Ancaq o dönyanın dəhşətli cəhənnəm əzabına etrusklar yunanlardan daha çox əhəmiyyət verirdilər. Etrusk kahinləri və falaçanları kəsilmiş heyvanın daxili orqanlarının (xüsusilə qaraciyərin) vəziyyəti əsasında ildirimin çaxmasına və başqa təbiət hadisələrinə dair düzgün proqnoz verirdilər.

Beləliklə, e. ə. II əsrə "Etrusk fənni" deyilən elmi sistem yaranmışdı.¹

¹ Н.А.Машкин. История древнего Рима, М., "ОГИЗ", 1948, стр.68-77.

Etrusklar hərbi qələbələrini çox təntənəli qeyd edirdilər, bu, bir çox başqa sahələrdə olduğu kimi, romalılara etrusklardan qalmışdır.

Ən güclü dəniz dövləti sayılan Etrusk hakimiyyəti daxili çəkişmələr, romalıların üsyəni və hərbi müda-xiləsi nəticəsində e. ə. 510-cu ildə devrilir.

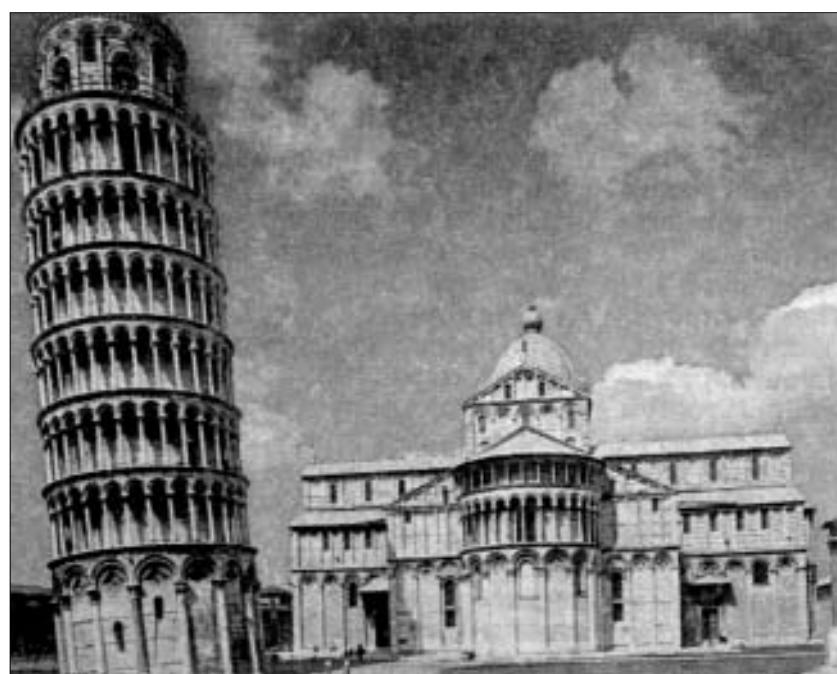
Roma aristokratiyası quldarlıq respublikasına çevrilir. Roma cəmiyyətinin, əsasən, yuxarı təbəqəsi arasında yunan dili yayılmağa başlayır, saqqalın dibdən qırxdırılması, saçların qısa vurdurulması kimi yunan adət-ənənəsi də yayılır. Etrusk əlifbası latın dilinə uyğun səsli yunan əlifbası ilə əvəz edilir. Həmin vaxtdan etibarən yunan nümunəsi əsasında sikkə buraxılır və s.

Respublika quruluşu şəraitində natiqlik sənəti məktəbi təsis edilir. Senatorlar — senatda və vəzifəli şəxslər — xalq yiğincaqlarında çıxış edib dinləyiciləri ni öz fikirlərinə inandırmağa çalışırlar. E.ə. IV əsrдə etrusk mədəniyyəti əsasında teatrlar açılır və oraya professional aktyorları dəvət edirlər. Yunan ədəbiyyatı Roma ədəbiyyatına güclü təsir göstərir.

Görkəmli Roma yazıçı-dramaturqu Plavtin (e.ə. 250-184), Terensinin (e.ə. 195-159) komediya və faciələri, Vergilinin (e. ə. 70-19) Troya müharibəsindən bəhs edən “Eneida”, Lukretsi Karın (e.ə. 1-ci əsr) “Şeylərin təbiəti haqqında” adlı poemaları yaranır.

Məşhur Roma yazıçılarından Apuleyin (təqribən 124-180), Yuvenalin (təqr. 60-127), Petroninin (?) — eramızın 66-cı ili), Horatsinin (e.ə. 65 — eramızın 8-ci

*“Romul və Remi
əmizdirən Kapitoli
canavarı”. Tunc.
E.ə. V əsrin əvvəli.*

*Pizada baş kilsə (1063-1160) və
kampanila (“əyilən qüllə”; 1174-1372)*

ili), Ovidinin (e. ə. 43 — təqribən eramızın 18-ci ili) yaradıcılıqları geniş oxucu rəğbəti qazanır.

Coğrafiya və biologiya sahəsində Strabonun (e. ə. 64-63 — eramızın 23-24) elmi traktatı, xüsusilə Qafqaza aid fikirləri, Tit Livinin (e.ə. 59-17), K.Tasitin (təqr. 55-120) tarix kitabları Romanın şöhrətini və nüfuzu-nu artırırdı.¹

Bu dövrdə vaxtilə Yunanistanın dövlət xadimi olmuş tarixçi Polibi (e. ə. təqr. 201-120) yazıb-yaradırdı ki, onun ictimai-siyasi fəaliyyətini bütünlüklə Roma epoxasına aid edirlər.²

Fukididdən sonra “antik dövr tarixi fikrinin ikinci zirvəsi” kimi tanınan Polibi bir məsələni izah etməyə çalışırdı:

“Nə vaxt və necə oldu ki, dünyanın bütün məşhur torpaqları (ölkələri - N.H.) romalıların hakimiyyəti altına düşdü?”³

Filosof, yazıçı və şair Lutsi Anney Seneka (eramızdan əvvəl I əsrin sonu — eramızın I əsri) əvvəli qul, sonralar isə azadlığını əldə edən böyük filosof Epiktet (təqr. 50-138), Roma imperatoru Mark Avreli (121-180) antik yunan fəlsəfi dünyagörüşünü, tarixini, mədəniyyətini, ciddi şəkildə öyrənməklə, demək olar, hələ ye-

¹ Культурология. М., изд.“Юнита-Дана”, 2000, стр.74.

² С.И.Ковалёв. История Античного общества Греции, М., “СОСЕГИЗ”, 1937, стр.23.

³ Yenə orada. səh.23.

ni eranın əvvəlində ikən XV əsr İtaliya İntibahının ilk carçıları rolunda çıxış edirdilər.

Natiqlik fəaliyyətini sərkərdənin fəaliyyətilə müqayisə edən böyük ictimai siyasi xadim Mark Tulli Siseronun (e.ə. 106—43) bütün çoxşaxəli yaradıcılığı yuxarıda deyilən fikrə haqq verir.

Tibb elmində Qalenin (təqr. 130-200) yeni kəşfləri: nəfəs borusu, beyin və onurğa sistemi sahəsində fəaliyyəti, bu xəstəlikləri müalicə üçün yeni tibb məktəblərinin açılması, I əsrin sonlarında xristianlığın meydana gəlməsi və İsa peygəmbərin — Allahın oğlunun insan şəklində xilaskar kimi yerə nazil olması və s. antik Roma mədəniyyəti tarixinin parlaq səhifələrini təşkil edir.

Bununla belə, Roma — İskəndəriyyə, Afina, Karfagen və b. şəhər və ölkələri zəbt edən, dünyaya hakimlik iddiası ilə ən ucqar yerlərə hərbi yollar çəkən, qoşun yeridən militarist qullar səltənəti kimi tanınırdı.

Böyük sərkərdə Qney Pompeyin (e.ə. təqr. 100-48) Qafqaza hərbi yürüşü albanların və iberlərin güclü müqavimətinə rast gəlmişdir.

Roma ilə bağlı mənbələrdə Yuli Sezar haqqında deyilir: "...o, eyni vaxtda həm qulaq asır, həm oxuyur, həm də məktubun sözlərini diktə edirmiş".³

Plutarx yazır ki, dəniz qudlurlarının əsirliyində olduğu otuz səkkiz gün ərzində Yuli Sezar poemalar və nitq-

¹ Н.А.Машкин. История древнего Рима, М., Полит. Литер. Издат. "ОГИЗ", 1948, стр.319.

lər yazır, onları xüsusi təmtəraqla dəniz qudurlarına oxuyurdu.¹

Böyük Roma şairləri Vergilinin və Horatsinin ədəbi əsərlərində Şərq motivləri güclü olmuşdur.²

Alman filosofu F.Hegel dünya xalqlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən danışarkən yazır ki, romalılar “...mövhumatla çox bağlıdırlar, bununla belə, olduqca sərtdirlər”.³

Alman filosofu romalıların qəddarlıqdan zövq almalarını belə təsvir edir: “...yüzlərlə ayıları, şirləri, pələngləri, filləri, timsahları, dəvəquşlarını meydana o məqsədlə çıxarırlar ki, onların öldürülməsi zamanı bu tamaşadan həzz alırlar. Yüzlərlə və minlərlə qladiatori dəniz döyüşünün qələbəsi bayram edilərkən gedib imperatoru sevindirmək xatırınə müraciətlə qışqırırlar: “...ölümə məhkum olunanlar səni təbrik edir! Dəhşətdir! Halbuki onların hamısı bir-birini öldürməlidirlər”.⁴

Hindistanın ilk baş naziri Cəvahirləl Nehru həbsxanadan qızına göndərdiyi məktublarının birində yazırıdı: “...dünyanın hər yerindən buraya cürbəcür ləziz yeməklər və zinət şeyləri gətirilərdi... bir yanda cah-cəlal, o biri yanda səfalət içərisində yaşayan camaat; sadə adam-

¹ Плутарх. Избранные жизнеописания, М., изд.“Правда”, 1990, стр.437.

² С.Л.Утченко. Древний Рим (События, люди, идеи), М., 1969, стр.219.

³ Ф.Гегель. Эстетика, М., “Искусство”, 1979, стр.369.

⁴ Yenə orada, səh.373.

ların belini qıran ağır vergilər; saya-hesaba gəlməyən qulların bellərində daşındıqları ağır zəhmət yükü! Hətta adamları müalicə etməyi də, fəlsəfəylə məşğul olmağı da Roma ağaları, əsasən, yunan kölələrinə həvalə edirdilər”.¹

“...Ordunu ələ almaq üçün pul təklif edilirdi, pulu isə ya xalq kütlələrinin kürəyindən çıxarır, ya da zəbt etdikləri ərazilərdən qoparırdılar. İri gəlir mənbələrindən biri qul alveri idi və Roma orduları Şərqdə müntəzəm qul ovuna çıxırdılar... Qədim yunanların müqəddəs məkanı olan Delos adası ən iri qul bazarına çevrilmişdi, burada bəzən bir gündə on minədək qul alınıb-satılırdı. Tanınmış imperatorlar nəhəng Roma Kolizeyində* onun özünü və camaatı əyləndirmək naminə ölməli olan min iki yüzə qədər sağlam, güclü qladiatori — qulu eyni vaxtda meydana çıxarırdılar.

İmperiya dövrünün Roma mədəniyyəti, bax, belə idi”.²

Karfagen kimi güclü bir dövləti yerlə yeksan elə-yəndən sonra Romada ən ucuz yer qul bazarıydı. Kimin kimə borcu var idisə, borcunu qulla ödəyirdi.

* Kolizey - latin dilində nəhəng deməkdir. Qədim Roma memarlıq abidəsidir. Qladiatorların döyüşü, teatrvari tamaşalar üçün nəzərdə tutulurdu (red.).

¹ Cəvahirləl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. B., “Gənclik”, 1986, səh.135.

² Yenə orada, səh.136.

Senatın üzvü, ictimai-siyasi xadim Katon deyirdi ki, qulu - iş qabiliyyəti varsa saxlamaq lazımdır, elə ki, qocaldı, yaxud xəstələndi, lazımsız təsərrüfat şeyləri (zəifləmiş qaramal, pas atmış dəmir ling və köhnə araba) kimi, ondan xilas olmaq lazımdır. Sahibkarlar təsərrüfatdan başı çıxan qulları mülkünün idarə olunmasına təyin edirdilər. Həmin qulların arvadları — açarçı və aşpaz vəzifələrini yerinə yetirirdilər.¹

Alınib-satılan, bağışlanan, borcəvəzi ödənilən “kölöziyalılar” da var idi: pedaqoqlar, aktyorlar, şairlər, sonra aşpzalar və zərgərlər gəlirdi. Belə təbəqələşməyə baxmayaraq, onların sinfi mənsubiyəti üstlərindəydi.²

Onların arasında görkəmli komedyalar müəllifi dramaturq Terensi, filosof Paneti, məşhur tarixçi Polibi kimi Romanın say-seçmə adamları da var idi.

Bütün bu amansız zülmlərin və işgəncələrin nəticəsiydi ki, qədim İtaliyada “görkəmli təşkilatçı və mahir sərkərdə”³ Spartakın başçılığı ilə qullar dünyasının üsyəni başlamışdır.

Siseron iki cür fəaliyyət növünü: insan ləyaqətini ucaldan və eyni qüvvədə olan “qılinc”ı və “qələm”i misal çəkir, qələbə şübhə doğurursa, o, cümlələrarası pauzaların təsirini daha artıq qiymətləndirirdi.

¹ С.Л.Утченко. Цицерон и его время, М., “Мысль”, 1986, стр.46.

² Yenə orada, səh.57.

³ Т.Моммзен. История Рима. т.III, М., 1941, стр.72.

“Natiqlik sənəti” traktatında yazırkı ki, bədii nitqin gözəlliyi və təsiredici qüvvəsi onun “sadə, qısa və quru”luğunda deyil, üslubca “sadə”, “orta” və “yük-sək” olmasındadır. Qədim Yunanıstanda, vaxtilə Pereklin, Esxilin və Demosfenin nitqləri xatırlanır, onların dirləyicilərə əvəzsiz təsirindən danışılırdı.

Antik Roma tarixinin tədqiqatçısı Sergey Utçenko Siseronun həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi əsərində onu İtaliya İntibahının ilk böyük sənətkarı adlandırır. Antik yunan mədəniyyətinin pərəstişkarı Françesko Petrarka Siseronun yaradıcılığını uşaqlıqdan sevdiyini deyir və artıq çoxdan dünyasını dəyişmiş (eradan əvvəl) Siserona canlı bir insan kimi məktubla müraciət etdiyini yazırkı. Siseronun bir çox “itmış” sayılan əsərlərini də Petrarka tapıb nəşr etdirmişdir. Erkən İntibah epoxasının böyük nümayəndəsi Bokkaçço və başqaları da “Tusklan müzakirəsi”, “Xeyir və şərin sərhəddi”, “Vəzifələrimiz haqqında”, “Dövlət haqqında”, “Katon, ya-xud qocalıq haqqında”, “Natiqlər haqqında”, “Leliy, ya-xud dostluq haqqında”, “Natiq” kimi traktat və dialoqların müəllifi Siseronu İtaliya İntibahının böyük sənətkarı kimi qiymətləndirirdilər.¹

Siseronun və aşağıda adlarını çəkəcəyimiz digər tanınmış insanların zəngin yaradıcılığını ətraflı təhlil edən başqa bir tarixçi yazır: “...bütün göstəricilərə əsənən Lukretsi və Holbax, Varron və Didro, Siseron və

¹ С.Л.Утченко. Цицерон и его время, М., “Мысль”, 1986, стр.326.

Volter — eyni maarifçilik fəlsəfəsinin nümayəndələridirlər”.¹

Lakin Fransa ensiklopedisti, böyük yazıçı və filosof Volterin “Romanın xilaskarı” adlandırdığı bir şəxsiyyətin (Siseronun) öz taleyi fəlakətdən xilas ola bilməmişdir.²

Siseron 64 yaşında ikən qətlə yetirilmişdir. Onun boynu vurulmuş, sağ əli kəsilərək camaata göstərilmək üçün gəminin burnundan asılmış, kəsik başın dilini sancaqlamışdır. Qatilsə mükafatlandırılmışdı.

Vaxtilə Roma xalq yığıncağında bu məşhur natiqə, yazıçıya, dövlət xadiminə, filosofa təntənəli şəkildə “Ata yurdun Atası” fəxri adı verilmişdi.

¹ Цицерон. Философские трактаты (sitat kitaba yazılmış ön sözdən götürülmüşdür), M., “Наука”, 1985, str.18.

² Yenə orada. səh.304.

“Qoy bizim evə gələnlər qab-qacağımıza yox, özümüzə heyran qalsınlar”.

“Bu günü əlində bərk tuta bilsən, sabahkı gündən az asılı olarsan”.

“Əcdadlarımız yaxşı deyiblər: əl bir şey gətirməyəndən sonra, qənaətcil olmağa dəyməz”.

“Kim həyatını səyahətdə keçirirsə, nəticədə, onun dostu yox, çoxlu qonaqları ola bilər”.

“Dərmanları tez-tez dəyişmək qədər adamın sağlamlığını əlindən alan şey yoxdur”.

“Sevilmək istəyirsənsə, sən də sev”.

“Mən özümə elə dost seçirəm ki, kimə görə ölümə, sürgünə getdiyimi, kimin yolunda vuruşduğumu və həyatımı qurban verdiyimi bilim”.

“Öz-özümə danışıram: səndən xahiş edirəm, ehtiyatlı ol və diqqətlə fikir ver: axı, sənin müsahibin axmaq adamdır”.

“Xoşbəxt o adamdır ki, o sabahkı günü həyəcansız gözləyir”.

“Axmaq adamın həyatı fərəhli olmur, qorxu ilə dolu olur, çünki o bütün işlərini gələcəyə qoyur”.

¹ Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Лутсилию, М., “Художественная литература”, 1986.

“Parfiya çarını hədiyyəsiz təbrik etmək olmaz, rüşvətsiz virdalaşmaq mümkün deyil”.

Qədim atalar sözündə deyilir: “Qladiator meydanda qərar çıxarır”.

“Düzgün yaşamaq hamıya aid olan şeydir, çox yaşamaq isə - heç kəsə...”

“Mən ona görə mübarizə aparmadım ki, təkcə özüm azad yaşayım, ona görə mübarizə apardım ki, azad adamlar arasında yaşayım.”

“Bir kündə yaşamaq üçün doğulmadım, bütün dünya mənim vətənimdi” - belə bir inamla yaşamaq lazımdır.

“Öz nöqsanını görmək - sağlamlığa doğru ilk addım atmaqdır”.

“Ölümdən qorxmaq, qocalıqdan qorxmaq qədər axmaqlıqdı, axı, gənclikdən sonra qocalıq gəlirsə, qocalıqdan sonra da ölüm gəlir. Kim ölmək istəmirsə, o yaşamaq istəmir. Çünkü həyat bizə ölüm şərtilə verilib, həyatın yolu da ona doğrudur”.

“Torpaq hamını bərabərləşdirir: bərabər doğulmuruq, öləndə bərabərləşirik”.

“Makedoniyalı İskəndər haradan başlayıb, haraya axdığını bilmədiyi nə qədər çayları, dənizləri keçdi getdi — təmkinli olmaması, içki, əlindəki mənhus Herakl qədəhi onu məhv etdi”.

*ORTA ƏSRLƏR
QƏRBİ AVROPA MƏDƏNİYYƏTİ*

Roma katolik kilsəsi

“Bəşər tarixi insan mənəviyyatının, qəlbin mürəkkəb, zəngin və rəngin həyatının bu dərəcə əyani, dürüst, zərif və tam bir şəkildə ifadəsini verən tək-tək sənətkarlar tanıyır ki, Füzuli bunların birincilərindəndir... Renessans dövrünün, böyük sənətin böyük oğludur”.

Mir Cəlal

- ◎ İnkvizisiya zamanı Avropanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan İspaniyada 30.000 adam tonqalda yandırılmışdır.
- ◎ Vatikan Qalileyə yalnız 1992-ci ildə – ölümündən 350 il sonra bəraət vermişdir.
- ◎ Böyük Çin səddinin inşası vaxtı ölenlərin meyitini divarlara hörmüslər.
- ◎ XIII əsrin görkəmli ingilis alimi Rocer Bekon ağlı və təcrübəni idrakin əsas metodu hesab edirdi.

“Orta əsrlər” termini Qərbi Avropada xristianlığın geniş yayıldığı dövrə təsadüf edir. 1500 -cü ildə bu termini humanistlər işlədəndə, artıq “orta əsrləri” Antik dövrün “qızıl əsri”ndən minilliklər ayırırdı. Bu dövr - Qərbi Avropada feodalizmin yaranması, inkişafı və dağılması kimi səciyyələndirilir. Avropanın həyat tərzindəki dəyişikliklər, eləcə də Orta əsrlər mədəniyyəti şəhərlərin yaranması ilə əlaqədar olmuşdur. Avropanın bir çox ölkələrində əhalisinin sayı iyirmi mini keçən iri şəhərlər meydana gəlirdi.

V-IX əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində bütün məktəblər proqramlar tərtib edir, tələbələri özləri seçib götürürdülər. Əsas vəzifə rahiblər yetişdirmək idi; onların təlim-tərbiyəsilə məşğul olurdular ki, gələcəkdə kilsəyə xidmət etsinlər.

Kilsə məktəblərində Antik dövrdən qalan: qrammatika, ritorika, məntiq, cəbr, həndəsə, astronomiya, musiqi kimi elmləri də tədris edirdilər. Təbiidir ki, bu fənlər kilsə əsasnamələrinə uyğun şəkildə aparılırdı.

Kübar dairələrinə mənsub məktəblər də fəaliyyət göstərirdi ki, burada təhsil alan gənclərə verilən təlim-tərbiyə kilsə karyerası güdürdü.¹

1200-cü ildə Paris Universiteti, XIII əsrədə İngiltərədə Oksford və Kembriç universitetləri açılmışdı. XV əsrin sonlarına yaxın Avropada 65 universitet fəaliyyət göstərirdi ki, onlarda da mühazirələr latın dilində aparılırdı.

Elm və təhsilin belə inkişafı mədəniyyətin bütün sahələrində özünü göstərirdi. Bununla yanaşı, xristianlıq təkidlə öyrədirdi ki, insan təbiəti etibarilə zəifdir, günah işlətməyə meyllidir; bu naqışlıkdən o, ancaq kilsələrin köməyilə xilas ola bilər. Beləliklə, feodal cəmiyyətlərinə təsiri get-gedə güclənən xristian kilsələri, əslində, onları idarə etməyə çalışırdılar.

¹ Культурология, М., "Юнити-Дана", 2000, стр.128.

Romada baş keşişlər özlərini "papa" elan etmişdilər, bunun da siyasi funksiyaları var idi. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, Qərbi – Roma katolik və Şərqi – yunan pravoslav kilsələri arasında dünya xristianlıq aləminə rəhbərlik iddiası üstündə ziddiyət barışmaz xarakter aldı.

Dünya xristian kilsələrində müxtəlif əsasnamələr qəbul edilirdi. Lakin dinə inam rəmzi kimi qəbul edilən əsasnamə bütün xristianlar üçün məcburi elan olundu. Bu xristan təliminin əsas müddəələri beləydi: İsa peyğəmbərin yenidən dirilməsinə, onun ölü dirilməsinə inam və üç sifətdə birləşmiş Allah obrazının olması. Bu, belə izah olunurdu ki, hər üç sifətdə Allah vahiddir: dünyani yaradan Allah - ata, bütün günahları bağışlayan İsa peyğəmbər, yəni Allah — oğul və Allah — Müqəddəs Ruh (üç üqnum). Bunların hər üçü bərabərdi və bir-birini tamamlayır.¹

Belə bir vaxtda yeni, yeretik dini təlim yarandı. Bu təlimə görə, İsa peyğəmbər də, müqəddəs Məryəm ana da ilahi varlıq deyil, adı bəşərdirlər, onlar da insanlar kimi doğulur, yaşayır və ölümə məhkumdurular.²

Din xadimləri isə bu təlimi — bidətçilik, küfr, cəfəngiyat, dönüklük kimi qiymətləndirildilər.

Roma katolik kilsəsi təkidlə inandırmaq isteyirdi ki, insanların daxilində şeytan var, bu şeytan qadınlarda xüssusilə yerli-yataqlı qərar tutub və onları şər işlər görməyə vadər edir. Qadınları bu şərdən ancaq kilsələr xilas

¹ Культурология, М., "Юнити-Дана", 2000, стр.125.

² Yenə orada.

edə bilər. Bu məqsədlə də İsa peyğəmbərin adı ilə kilsə məhkəmələri qurulur, ölüm cəzaları kəsildirdi.

Orta əsrlərdə Avropa mədəniyyətində inkvizisiya (latın dilində *axtarış*, *təhqiqat*, *təqib* deməkdir), yəni gizli təqiblər mərhələsi (XIII əsr) başlandı və elm xadimləri, yaradıcı ziyalılar, qabaqcıl düşüncə sahibləri ağır cəzalara məruz qaldılar.

İnkvizisiya zamanı Avropanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan İspaniyada 30.000 adam tonqalda yanğırlılmışdır.

İnkvizisiya Avropanın bir sıra ölkələrində geniş yayılmışdı. 1401-ci ildə Praqa universitetinin professoru, sonralar isə fəlsəfə fakültəsinin dekanı Yan Qus kilsələrin sahib çıxdığı torpaqlara yenidən baxılmasını və islahatlar keçirilməsini təkidlə tələb etdiyinə görə həbs edilmiş, 1415-ci ildə keşişlərin fitvası ilə bidətçi kimi odda yandırılmışdır.¹

Məhkum olunanlardan nəinki günahlarını boynuna almasını, həm də xəfiyyəlik edib, başqasına böhtan atmasını, üzünə durmasını tələb edirdilər.

Roma katolik kilsəsinin istədiyini deməyən, öz aaklı, zəkası ilə seçilən şəxsiyyətləri allahın düşməni kimi qələmə verir və onların insan cildində dünyaya gəldiyini, əslində isə, "iblis", "şeytan", "cadübər" olduğunu "sübuta yetirməklə" odda yandırırdılar. İtalyan filosofu, şairi və dramaturqu Cordano Bruno (1548-1600) Oksford universitetindəki diskussiya zamanı Yerin Günəş ətrafında sı-

¹ Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., “Эксмо”, 2003, стр.64.

*Italiya filosofu
Cordano Bruno (1548-1600)
əqidəsinə görə 1600-cü ildə
tonqalda yandırılmışdır*

*Holland filosofu və siyasi
xadimi Spinoza Barux
(Benedikt) 1656-ci ildə
əqidəsinə görə yəhudü
ictimaiyyəti tərəfindən
lənətlənmiş və cəmiyyətdən
qovulmuşdur*

*Yan Qus fikrindən dönmədiyinə
görə 1415-ci ildə tonqalda yandırılmışdır*

lanması barədə Kopernik nəzəriyyəsinin təhlilini verdiyinə və əqidəsindən dönmədiyinə görə İtaliyada həbs olunmuş, dönük kimi mühakimə olunaraq, Roma zindanına salınmışdır. Ona rəsmi şəkildə ölüm cəzası kəsilmiş, ağızını tixacla yumub 1600-cü il fevralın 17-də ton-qalda yandırılmışlar.¹

İtalyan fiziki və astronomu Qaliley də (1564-1642) "qatı dönüklər" sırasında məhkum edilmiş, ömrünün son səkkiz ilini həbsxanada keçirmişdir. Vatikan Qalileyə yalnız 1992-ci ildə, ölümündən 350 il sonra bəraət vermişdir.²

Roma katolik və pravoslav kilsələri bir-birini beləcə təqib etmiş, əslində isə, xristian xristianı qırmışdır.

Bunun başqa bir analoqunu biz Türkiyə, Azərbaycan və İran tarixində – sünni-şia məsələsində görürük. Rus çarı I Pyotr 1725-ci ildə yazdığı vəsiyyətində bu qardaş qırğınlarını xristianların əlində "kəskin silah, basılmaz ordu" kimi qiymətləndirmişdi.³

Rus çarı tövsiyə edirdi ki, bu silahdan və ordudan istifadə edərək, "...həmişə Türkiyə ilə İran arasında fitnə-fəsad yaratmaq lazımdır".⁴

¹ Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., “Эксмо”, 2003, стр.171.

² Yenə orada, səh.172.

³ "Dirilik" jurnalı. 1916-ci il (sitat İ.Sadiğin "Ermənilərin birinci Pyotrla görüşü" əsərindən götürülmüşdür). B., “Azərnəşr”, 1993, səh.29.

⁴ Yenə orada.

Hələ tarixəqədərki dövrlərdən bəri azgınlaşmış dövlət başçıları, diktatorlar, sonrakı zamanlarda isə Roma katolik və pravoslav kilsələrinin baş keşşələri kimi din xadimləri elmin, mədəniyyətin inkişafına həmişə maneçilik törətmüş, azad, yaradıcı fikirli insanları məhv etmişlər.

E.ə. 221-ci ildə Çində hakimiyyəti ələ alan Tsin Şixu-andı "kitabları – tonqallara, alımları – xəndəklərə!" şüarını irəli sürmüş və kitabları, eləcə də dəyərli adamları gizlədənləri inşasına başladığı Böyük Çin səddinin tikintisində işləməyə göndərmiş, tikinti zamanı ölənlərin meyitini divarlara hördürmüştür.¹

E.ə. VI-V əsirlərdə qədim Assuriya dövlətində çarlar əsirlərin dillərini boğazından qoparmış, diri-dirilərini soydurmuş, yandırılmış, tikə-tikə doğratmış və gil lövhələr üzərində fəxrlə xatırə yazıları qoyub getmişlər.²

XIII əsrдə Avropada başlanan inkvizisiya İspaniyada xüsusi dekretlə yalnız 1834-cü ildə qadağan edilmişdir.³

Lenin "...hökmranlığının ələ ilk günlərindən – 1920-ci il aprelin 29-dan, Azərbaycanın çıçəklənməsi naminə işləyə biləcək kəslərin hamısını aradan götürmək xəttini həyata keçirməyə başladı".⁴

¹ В.И.Полищук. Культурология. М., “Гардарики”, 1999, с.228.

² Культурология. М., изд. "Юнити-Дана", 2000, стр.33.

³ Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., изд.“Эксмо”, 2003, стр.105.

⁴ Ziya Bünyadov. Qırmızı terror, B., “Azərnəşr”, 1993, səh.3.

Bütün bu məşəqqətlərə və ölüm cəzalarına baxmayaq, xalqlar öz mədəni irsini qoruyub saxlaya bilir, elmin və sənətin müxtəlif sahələri Avropa ölkələrində inkişaf etdirilirdi.

Hələ X-XI əsrlərdə İspaniyanın ali məktəblərində fəlsəfə, cəbr, fizika, astronomiya, tibb, hüquq, müsəlman ilahiyat elmi tədris edilirdi. Qərbi Avropadan, Yaxın və Orta Asiyadan gəlib orada təhsil alırdılar.

XIII əsrin görkəmli universitet alimi, milliyyətcə ingilis Röcer Bekon kilsə nüfuzlularını deyil, ağlı və təcrübəni idrakin əsas metodu hesab edirdi.

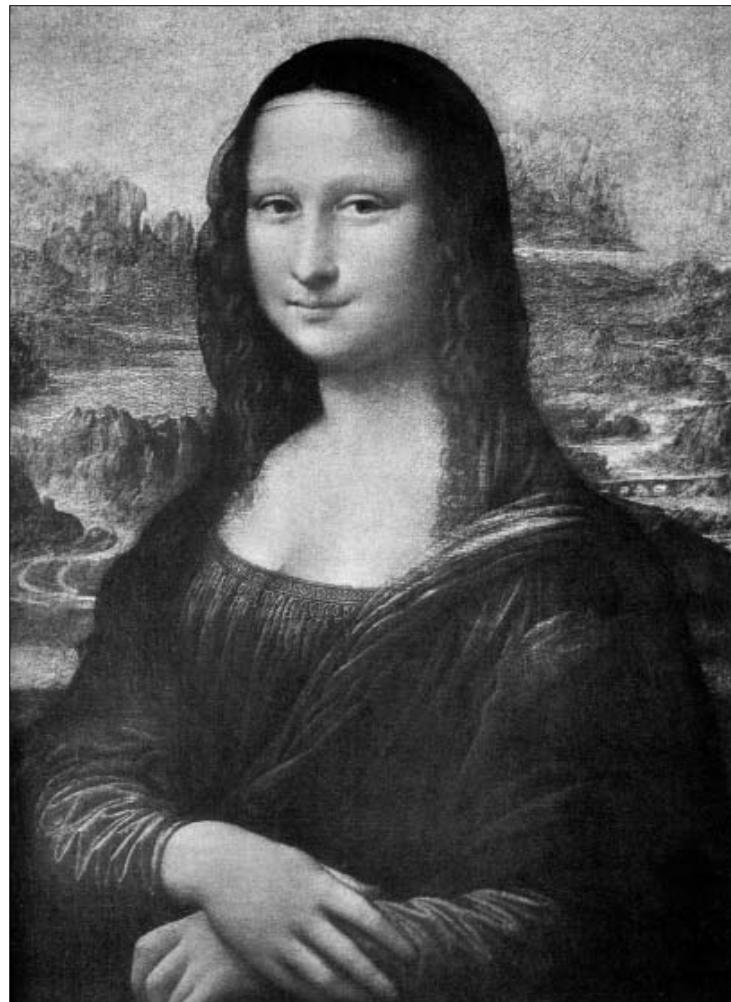
Orta əsrlərdə Avropa mədəniyyətinin aparıcı sahələrindən biri elmi tədqiqatlarla yanaşı, ədəbiyyat olmuşdur.

Fransız xalqının ədəbi abidələrindən olan "Roland nəğmələri"ndə Böyük Karlin İspaniyaya hərbi yürüşləri zamanı qraf Rolandın göstərdiyi qəhrəmanlıqlar və mərdliklə həlak olması öz əksini tapmışdır.

"Nibelung haqqında nəğmələr" əsərində V əsrin əvvəllərində Burqundiya krallığı ilə hunlar arasında baş verən döyüş səhnələri təsvir edilir. Bu epos alman xalqının XII-XIII əsrlərdə yaratdığı ən güclü ədəbi abidələrdən sayılır.

Bizansda və Konstantinopolda Müqəddəs Sofiya kilsəsinin tikilməsi, mozaik naxışların və qübbələrin yaranması, Almaniyada, Fransada, İngiltərədə qotik üslubda memarlığın inkişafı – sonsuz inşaat meydanlarının, şəhərsalma prinsiplərinin yeni-yeni dini-fəlsəfi dünyagörüşlərin formalaşmasından xəbər verirdi.

İNTİBAH
EPOXASI MƏDƏNİYYƏTİ

Leonardo da Vinci.
“Mona Liza” (“Cokonda”).
Təqr. 1503.

Nəriman Həsənzadə

*“İncəsənətin yalnız dərixdırıcı növündən başqa, bütün
növləri gözəldir”.*

Volter

◎ *Aligyeri Dante mövcud dövlətdə kilsə rəhbərliyini qəbul etmirdi.*

◎ *İntibah epoxası məhəbbət lirikasının ilk yaradıcısı Francesco Petrarca; Belinski bu məhəbbəti "ideal məhəbbət" adlandırmışdır.*

◎ *Leonardo da Vinçinin yaratdığı sənət əsərlərinən əlavə, yeddi min çap vərəqi həcmində əlyazması və cib dəftərində qeydləri olmuşdur.*

◎ *1203-cü ildə Avropada səlib yürüşlərinə qızğın çağırışlar getdiyi və İtaliyada, İspaniyada inkvizisiya meydan suladığı vaxtlarda Nizami artıq Avropa Erkən İntibahını qabaqlamış, humanist fikirlərini bəşəriyyətə yadigar qoyub getmişdi.*

Renessans — fransızca dirçəliş, oyanış, intibah deməkdir.

İntibah epoxası mədəniyyəti Avropada feodalizmdən kapitalizmə keçid mərhələsini, humanist dünya-görüşə əsaslanan sivil mədəniyyətin formallaşmasını və dini mistika ilə əlaqələri qıran elmin, incəsənətin bütün sahələrinə aid ən yüksək keyfiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir.

Qərbi Avropada İntibah epoxası sənətkarları öz yaradıcılıq imkanlarını Antik dövr incəsənətini dirçəltmək (İntibah da həmin mənənəni ifadə edir - N.H.) istiqamətində səfərbər etmişlər ki, bununla da keçmişin sənət incilərinə xas olan bədənlə ruhun harmoniyasını, insan hisslərini, duygularını və intellekti vəhdətdə göstərməyə nail olmuş, mədəniyyəti mütərəqqi vasitələrlə inkişaf etdirmişlər.

İntibah epoxası - yüksək insanı keyfiyyətlərin ecazkar sənətkarlıqla ifadəsinə görə, əsasən, üç mərhələyə bölünür: onlardan birincisi *Erkən* mərhələ, ikincisi *Zirvə* (yaxud, çiçəklənmə) mərhələsi, üçüncüüsü isə *Gecikmiş İntibah* mərhələsidir.¹

Qərbi Avropada İntibah epoxası, ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrləri əhatə edir.²

İntibah epoxasının təsviri sənət, memarlıq, heykəltəraşlıq, poeziya, dramaturgiya və b. sahələr üzrə görkəmli nümayəndələri yetişmişdir.

Erkən İntibahın beşiyi başında: “İlahi komediya” əsərinin müəllifi Aligyeri Dante (1265-1321), “Gələcək nəsillərə məktub” və məhəbbət lirikasının yaradıcısı Françesko Petrarka (1304-1374) və məşhur “Dekameron” əsərinin müəllifi Covanni Bokkaçço (1313-1375) dayanırdılar.

A.Danteyə görə, azad fikirlər söyləmək üçün, birinci növbədə, insan şəxsiyyət kimi yetişməli və humanist

¹ Эстетика. М., “Политиздат”, 1989, стр.294.

² Yenə orada.

olmalıdır. Bunun ümdə yolunu o, sərbəst düşüncənin kilsə ehkamlarından tam xilas olmasında göründü.

“İlahi komediya” əsərində şairin o dünyaya səyahəti, cənnət, cəhənnəm, təmizlik aləmi təsvir edilir. Onun cəhənnəmdə görüşdüyü real tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı, mifik obrazlar da olur. Şair onların eybəcər vəziyyətə düşdüklerini göstərir. Bütün bu səyahətləri zamanı onu müdriklik və gözəllik rəmzi kimi təqdim olunan sevgilisi Beatriçə müşayiət edir.

Əslən etrusk olsa da, Dantenin doğma və sevimli şəhəri Florensiya idi. Beatriçeni də burada görüb sevmişdi. Dante orta əsr şəhərinin hökumət üzvü seçilmişdi.

Böyük sənətkar “İlahi komediya” poemasında kilsəni tənqid etdiyinə görə hökumət üzvlüyündən kənarlaşdırılır və Florensiyadan köçüb getməli olur, kilsəylə açıq mübarizəyə girişir. Protestant kilsəsi olmadığı vaxtlarda, Dante özü katolik idi.

Poemanın “Cəhənnəm” hissəsində yüksək vəzifəli ruhanilərin günahları müzakirə edilir və açıq eyham vurulur ki, cəhənnəmdə katolik kilsəsinin başçısı VIII Papa Bonifatsini gözləyirlər.

Dante mövcud dövlətdə kilsə rəhbərliyini qəbul etmirdi. O istəyirdi ki, Makedoniyalı İskəndərin qurmağa çalışdığı (Etrusk svilizasiyası kimi) “dünya monarxiyası” olsun, - kilsə ona təsir etməsin, xalq haqqında düşününlər, Yer üzündə əmin-amanlıq, firavanlıq olsun.¹

¹ В.Курляндский. Тайны жрецов, М., “Рипол классик”, 2000, стр.283-284.

Cəmiyyəti rəmzi obrazlar vasitəsilə faş eləyən dahi şair əsrin fövqündə dayanır və düşdürüyü labirintdən çıxış yolu axtarırıdı.

“İlahi komediya” belə başlayır ki, əsərin baş qəhrəmanı, müəllif özü — qüsürün, qəbahətin, çəşqinqılığın prototipi olan meşədə (meşə - rəmzi mənada cəmiyyəti təmsil edir) yolu-izi itirir və üç yırtıcıya: diribaş, qıvrım tükləri bir-birinə qarışmış çölpişiyinə, haki-miyətpərəstliyin, şöhrətpərəstliyin, tamahkarlığın prototipi — “tüklənmiş məzlum” şirə, “arıq, ac-yalavac” dişi canavara rast gəlir və Roma şairi Vergilinin ruhunun köməyilə “yeni yol”a çıxır.¹

Göründüyü kimi, Dante əsərini rəmzlər üzərində qurur, oxucusunu düşünməyə və mətnaltı mənaları dərk etməyə çağırır; poemanın ideyasını da məhz bu mənada izah edirdi: “poema gərək bəşəriyyətin xilasını və xoşbəxtliyini alleqorik şəkildə göstərsin”.²

F.Petrarkanın sevgilisi Lauranın ölümünə həsr etdiyi lirik əsərlər isə şairin ən ülvi, ən bəşəri hissərinin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Onun orta əsr zülmətinə qarşı aydın fikirləri, mütərəqqi ideyaları bu böyük sənətkarın İntibah epoxasının birinci insanı, birinci humanisti səviyyəsinə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Görkəmli sənətkarlar feodalizm ideologiyasının möhkəm dayaqlarından biri olan katolik kilsəsi əleyhi-

¹ В.Курляндский. Тайны жрецов, М., “Рипол классик”, 2000, стр.274-275.

² Yenə orada, səh.190.

Mikelancelo Buonarroti.
“Müqəddəs ailə”.

“Fərhad dağı yarır”.
**Xalça. Rəs. L.Kərimov və
Q.Xalıqov (Nizaminin “Xosrov
və Şirin” əsərindən).**

Rafael Santi.
“Madonna körpəsilə”.

nə barışmaz mübarizə aparır, həyata, insana məhəbbət ruhunda əsərlər yazırdılar.

İntibah epoxası lirikasının ilk yaradıcısı Petrarka olmuşdur; Belinski onun məhəbbətini “ideal məhəbbət” adlandırmışdır.¹

Petrarkanın “Sonetlər”i, “Afrika” poeması, “Mənim İtaliyam” əsərləri və lirikası ona şöhrət çələngi qazandırmışdır.

Yeni dünyanın şəfəqlərinə qərq olan bir ölkə klassik xarakterlər və əlçatmaz klassik sənətkarlar yetirmişdir, - deyən Engels, dahi şair Petrarka ilə dahi sərkərdə Harribaldinin adlarını yanaşı çəkmişdir.²

Petrarka “öz İtaliyasını” milli birliyə səsləyir, xırda yerli feodalların bitib-tükənməyən çəkişmələrinin nəticəsində xarici ölkə əsgərlərinin tapdağı altda qalan “vətənin qanlı yaralarını sağaltmağa” çağırırdı.³

Petrarkanın müasiri və yaxın dostu Covanni Bokkaçço “Dekameron” əsərində Florensiya din xadimlərinin tərki-dünyalığını lağla qoyur və onların əxlaqsızlığına gülürdü. O, zadəganların tüfeyli həyatını ifşa edir, hakimlərin müstəbidliyinə qarşı respublikanı müdafiəyə qalxırırdı. Bokkaçço xristian dininə də, başqa dinlər kimi, eyni gözlə baxır, heç bir fərq qoymurdu.¹

¹ Франческо Петрарка, М., 1955, стр.11.

² Yenə orada, səh.12.

³ История философии, т.II., М., “Госполитиздат”, 1941, стр.25.

⁴ Советский энциклопедический словарь. Изд. “Советская энциклопедия”, М., 1980, стр.711.

Humanist ideala xidmət edən C.Bokkaçço realist üslubda yazdığı novellalardan ibarət “Dekameron” kitabında insanın mənəvi gözəlliyini tərənnüm edirdi.

“Dekameron” yüz novelladan ibarətdir. Əsərdə — 1348-ci ildə Florensiyada, taun epidemiyası yayılan zaman qızılı-oğlanlı on nəfər gəncin şəhərətrafi villa-lara gedib, on gün ərzində, başqa əyləncələrlə yanaşı, hərəsinin hər gün bir novella danışması təsvir edilir.

Dante, Petrarka, Bokkaçço İtaliya ədəbi dilinin yaradıcıları sayılır.¹

İntibahın zirvə mərhələsi, əsasən, İtaliyanın böyük müttəfəkkir sənətkarları Leonardo da Vinçi (1456-1519), Rafael Santi (1483-1520) və Mikelancelo Buonarroti (1475-1564) kimi nəhəng sənətkarların adları ilə bağlıdır.

Bu şəxsiyyətlərin vaxtında İtaliya mədəniyyəti çıxəklənmə mərhələsinə qədəm qoyur. İnsan haqqında, onun yüksək bəşəri vəzifələri haqqında Yer üzərində sənət dililə daha güclü söz deyilir.

Leonardo da Vinçi bəşər tarixində böyük istedada və çoxşaxəli yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olan insanlardan biri kimi qiymətləndirilir. O — rəssam, incəsənət nəzəriyyəcisi, heykəltəraş, memar, riyaziyyatçı, fizik, astronom, fizioloq, insan anatomiyası üzrə mütəxəssis kimi elmin və sənətin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli mülahizələr söyləmiş, onları kəşflərilə zənginləşdirmiş, apardığı təcrübələrin nəticələrini sübut etmişdir.

¹ Культурология, М., “Юнити-Дана”, 2000, стр.140.

Bu dahi sənətkarın yaratdığı sənət əsərlərindən əlavə yeddi min çap vərəqi həcmində əlyazmaları və cib dəftərində qeydləri olmuşdur.

Böyük sənətkarın Milandakı Santa-Mariya della Qratsiye kilsəsinin divarlarında işlədiyi freskaların (*naxışların - N.H.*) biri “Gecənin sırrı” adlanır. Orada sırlı gecənin bir anı təsvir edilir: İsa peyğəmbərin tələbələrinə dediyi “içinizdən bir nəfər mənə xəyanət edəcək” — sözlərindən sonra onların üzündəki kəskin mimikalar, gözlərindəki şübhə və həyəcan hissələri elə ifadəli və aydın şəkildə verilmişdir ki, daha peyğəmbərin sözlərinə heç bir şübhə yeri qalmır.

Leonardo da Vinçinin dünyada məşhur olan rəsm əsərlərindən biri də “Mona Liza” portretidir. Bu əsəri rəssam gənc florensiyalı qadının ərinin adıyla da adlandırmışdır: “Cokonda”.

Əsərin son dərəcə dərin mənası — sənətkarın yüksək idealı “Cokonda”nı İntibah epoxasının rəmzinə çevirmişdir.

Leonardo da Vinçi kimi sənətkarların yaradıcılıq sırlarını açmaq, onları dərk etmək üçün o böyüklik zirvəsinə ucalmaq lazımlı gəlir. “Mona Liza”nın üzündəki təbəssüm belə yaradıcılıq sırlarındandır. Şekspir səhnə içərisində səhnə (tələ səhnəsi) yaratdığı kimi, Leonardo da Vinçi də portret içinde portret (təbəssüm portreti) çəkmiş və bunun mənasını dərk etməyi tamaşaçının öhdəsinə buraxmışdır. Buna görə də bu təbəssüm hər əsrдə bir cür qəbul edilmiş, gənc qadının zahiri görkəmilə yanaşı, daxili aləmi də maraq doğurmuşdur. Deməli, firça ustası portretdə təsvir olunan insanı nəinki

zahirən, həm də daxilən göstərmişdir. Hər kəs ona bilik səviyyəsinə, zövqünə və dünyagörüşünə görə məna verməyə çalışır.

Yazırlar ki, “Cokonda” artıq məşhurlaşandan sonra bir ingilis həkimi portretin üzündəki təbəssümə diqqətlə tamaşa edib, sinyora hamilədir, - demişdir; çünki əllərilə qarnının üstünü, təsadüfi bir şeydən zədə toxunmasın deyə, ehmalla örtmüştür.¹

F.Hegel məhəbbətin və romantik poeziyanın təsir gücünü izah edərkən yazırı: "...biz buna respublikanın məhvindən və əxlaqi həyatın pozulmasından sonra eynilə Roma poeziyasında da rast gəlirik, məhəbbət artıq böyük, yaxud kiçik dərəcədə hissi zövq mənbəyinə çevrilir.

...Petrarka məhz bu vəziyyətdən fantastik doğan məhəbbəti əbədiləşdirdi, İtaliya mühitində tərbiyələnnən hərarətli ürəyin bədii ifadəsi nəticəsində dinlə doğmalaşdı. Petrarka özü də öz sonetlərini gülməli, əyləncəli sayırdı və fikirləşirdi ki, latın şerilə və nəsrlə yazdığı əsərlərlə şöhrətlənsin. Dante də Beatriçeyə olan məhəbbətini əbədiləşdirdi, şölənənən bu sevgi sonradan onun ruhani məhəbbətinə çevrildi..."²

Alman filosofu bu ruhani enerjinin təsirilə yaranan yüksək sənət əsərini qiymətləndirərək deyir ki, müəllif heç kəsin cəsarət edib öz üzərinə götürə bilmədiyi vəzifəni — insanlara mənəvi cəhətdən hakimlik etmək vəzifəsini öz üzərinə götürdü və “onları cəhənnəmə, təmizlik olan yerə, yaxud göylərə” göndərdi.

¹ А.Гастеб. Леонардо да Винчи, М., “Молодая гвардия”, 1984, с.358.

² Ф.Гегель. Эстетика, т.2, М., “Искусство”, 1969, стр.277.

...Onun əksinə, Bokkaçço öz parlaq novellalarında heç bir əxlaqi təyinlərə eyham vurmadan, məhəbbətin gücünü qismən sevgiyə xas olan ehtiraslarda, qismən də onların yüngül, arsız olduğunu təsvir edir və öz dövrünün, öz ölkəsinin daxili aləmini gözümüz qarşısında açıb göstərir”.¹

Zirvə İntibah mərhələsində təsviri sənətin və memarlığın görkəmli nümayəndəsi Rafael Santi özündən sonra böyük bədii irs qoyub getmişdir: Santa-Mariya della Qratsiye kilsəsinin kapellasını tikmiş, müqəddəs Pyotr Kilsəsinin inşasını layihələşdirmiş, portret əsərlərində isə Zirvə İntibah mərhələsinin ideal insan tiplərini yaratmışdır.

Rafael Santi “Sikstin madonnası” əsərində İsa peyğəmbərin anasının canlı obrazını vermişdir. Peyğəmbərin anası Məryəm ana göylərdən yerə nazil olarkən qucağında körpə İsa peyğəmbəri gətirir və ana ürəyinə artıq əyandır ki, bu körpə Yerdəki insanların günahını yumaq üçün qurbanlıq göndərilir. Ananın hüznlü çöhrəsi, fikrinin pərişanlığı, ana-övlad ünsiyətləri və qadın rəhmdilliyi sənətkarın pak və müqəddəs iztirabları zəminində ümumiləşdirilmişdir.²

Dünyanın ən qabaqcıl adamları Leonardo da Vinci, Rafael Santini və Mikelancelo Buonarrotini “İntibahın titanları” kimi qiymətləndirmişlər.

¹ Ф.Гегель. Эстетика, т.2, М., “Искусство”, 1969, стр.277.

² Советский энциклопедический словарь. Изд. “Советская энциклопедия”, М., 1980, стр.1117.

Mikelancelo şerlərinin birində özü haqqında yazırdı:

*Mən ancaq ölümlə yaşayıram, ancaq gizlətmirəm, -
öz bədbəxt qismətimlə mən xoşbəxtəm;
Kim ölümdən və məhrumiyyətlərdən qorxursa,
qoy özünü oda atsın, mənim indi yandığım oda.¹*
(sətri tərcümə)

Zirvə İntibahı epoxasının dahi nümayəndələrindən biri — rəssam, nəqqas, heykəltəraş, şair və məşhur “David” əsərinin, Mediçi kapellasının türbəsi üzərində “Səhər”, “Gündüz”, “Axşam” və “Gecə” fiqurlarının yaradıcısı Mikelancelo Buonarrotidə, özündən qabaqkı sənətkarlardan fərqli olaraq, faciəvi notlar daha güclü olmuşdur. Bu da onunla bağlıydı ki, insan nə qədər böyük olsa da, öz imkanlarının məhdudluğunu dərk edir, təbiətlə yarışda, onu “qabaqlaya bilmirdi”. Mikaləncelo bu mənada özünə sığışa bilmir, iztirab keçirirdi.

Gecikmiş İntibah mərhələsi İtaliya ərazisində XVI əsrin 40-cı illərindən XVII əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Maraqlı burasıdır ki, İtaliya həm İntibah mərhələlərinin böyük vətəni, həm də katolik kilsəsinin töretdiyi inkvizisiyanın yuvası olmuşdur.

XVI əsrin ortalarında IV Pavel yandırılan kitabların siyahısını tutmuş, təqib edilən adamların yerlərini müəyyən etmişdi. A.Dantenin və C.Bokkaçonun əsərləri qadağan olunmuş kitablar siyahısına salınmışdı.

¹ Титан. “Молодая гвардия”, М. 1997, стр.65.

Humanizm hərəkatı ümumavropa hadisəsiydi, XV əsrдə bu hərəkat genişləndi və Qərbi Avropa ölkələrinə yayıldı.

Almaniyada Martin Lüter deyirdi ki, katolik kilsəsinin vasitəciliyi olmadan da Allaha qovuşmaq olar. M.Lüter Bibliyanı birinci olaraq alman dilinə tərcümə etdi ki, bu da aparılan islahatların xeyrinə oldu.

Rəssam və qrafika sənətinin görkəmli nümayəndəsi Albrekt Dürer (1471-1578) "Apokalipsis" adı altında silsilə əsərlərini yaratdı. O, tələb edirdi ki, şəxsiyyət yeni İntibah tələbləri əsasında qəbul edilməlidir.

Niderlandda Potterdamlı Erazm (1496-1536) "Axməqlığın mədhi" və başqa əsərlərilə İntibah epoxasının ən görkəmli nümayəndəsi kimi dünya mədəniyyəti tarixində yeni bir dövr açdı. O, insanı Allah səviyyəsində görür və Allahla insanların özü görüşməlidir, — deyirdi.

İngiltərədə cəmiyyətin "sosial-fəlsəfi" mahiyyətinə müdaxilə edən Tomas Mor (1478-1535) "Utopiya" əsərini yazdı. Onun fikrincə, insan cəmiyyətində hər şey bərabər bölünməli, şəxsi mülkiyyət olmamalıdır. Qızıldan qiymətli əşya kimi yox, cinayətkarın ayağına zəncirdən buxov düzəldəndə istifadə edilməlidir.

Humanist yazıçı yazılıdı: "...qızıldan, gümüşdən adamlar gecələr su başına çıxmaq üçün, eləcə də içino hər cür çirkin şeyləri tökmək üçün qablar düzəldirlər"; "...elə ev yoxdur ki, onun iki qapısı olmasın: biri qabaq tərəfə – küçəyə açılır, o biri – bağ'a. Bu ikitərəfli qapılar

toxunan kimi açılır, sonra öz-özünə örtülür. Kim istəsə içəriyə giro bilər, burada şəxsi mülkiyyət yoxdur".¹

Londonda 1478-ci ildə hakim ailəsində dünyaya göz açan, Oksford universitetində hüquq elmi üzrə təhsil alan görkəmli vəkil və humanist Tomas Mor "Utopiya" əsərinin birinci hissəsində mövcud dövlət quruluşunu faş edirdisə, ikinci – "Qızıl kitab" adlı hissəsində yeni, azad cəmiyyətin modelini təqdim edirdi.

O, öz müşahidələrində ölkə vətəndaşlarının halına acıyr, fikrini belə ümumiləşdirirdi: "...qarınqulu, acgöz, qəddar birisi icarəyə işə götürdüyü adamları yalan və hədə-qorxu ilə işdən kənarlaşdırır, onların şəxsi ləyaqətini təhqir edir".²

Ev-eşiyini itirən bu didərginlər diləncilik edir, məcbur olub oğurluğa qurşanır, tutulub həbsxanalara salınır; onların başqa çıxış yolu yoxdur, heç kəs onları işə götürmür, halbuki yalvarıb iş axtarırlar, dilənci köküne düşürlər...³

Müəllif utopik sosial həyatın çalarlarını geniş təsvir edir və bir məsələni xüsusi vurğulayır ki: "...onlar müharibələrə hazır olmaq üçün daim hərbi-elmi təlim keçirlər. Hərbi mexanizmləri məharətlə kəşf edirlər... ancaq odlu silahlardan heç vaxt istifadə etmirlər... Heç kəsə qul olmazlar".⁴

Humanist yazıçı yüksək dövlət vəzifələrində işləyir, İngiltərənin kansler-lordu seçilir. Bu vaxtlarda kral VIII

¹ Томас Мор. Утопия. М., "АН СССР", 1954, стр.54 (см.:Дж.Мустафаев. Философские и этические воззрения Низами. "АН Азерб. ССР", 1962, стр.14).

² История философии. т.II. "Госполитиздат", 1941, стр.79.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, səh.81.

Henrixlə münaqişəyə girir, dövlətə xəyanətdə ittiham olunaraq, 1535-ci ildə edam olunur.¹

Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi /1141-1209/ ingilis yaziçisi T.Mordan üç əsr əvvəl qədim Gəncədə Şərqi ədəbiyyatının incilərini yaratmış və utopik cəmiyyətin es-kızlarını canlı lövhələrlə göstərmişdir.

Şair yazırkı ki, İskəndər "...şəhər darvazasına yaxın gələndə dəmirdən, ağacdan və ya daşdan qapı görmədi... Bəzədilmiş çoxlu dükanlar gördü – onların hamısından qapı və qısil götürülmüşdü".²

Maraqlıdır ki, Nizamidə və T.Morda utopiyanın oxşar cəhətləri olduqca aydın boyalarla verilmişdir. Fikrimizi sübut üçün bir neçə misal götirmək istərdik:

Nizamidə: "...heç kəsin mali başqasının malından çox deyil, biz öz mallarımızın hamısını bərabər bölürük".³

T.Morda: "...ölkədə ərzaq bolluğu olsa da, hər kəs lazımlı olan qədər götürər, heç kəs artıq aparmaz".⁴

Nizamidə: "...qızılı və gümüşə aldanmayı biz hesaba almırıq, çünki onlar heç kəsin işinə yaramaz" və s.⁵

T.Morda: "...adamlar qızıldan, gümüşdən gecələr su başına çıxmaq üçün, eləcə də içində hər cür cırkin şeyləri tökmək üçün qablar düzəldirlər".⁶

¹ История философии. т.II, М., “Госполитиздат”, 1941, стр.78.

² Nizami. İskəndərnamə (İqbalnamə hissəsi). "Elm", 1983, səh.583 (filoloji tərcümə).

³ Yenə orada, səh.584.

⁴ История философии. т.II, М., “Госполитиздат”, 1941, стр.81.

⁵ Nizami. Göstərilən əsəri. səh.585.

⁶ Дж.Мустафаев. Философские и этические воззрение Низами. Изд. “АН Азерб. ССР”, 1962, стр.14.

Nizamidə: “Heç kəsdən qılınç gücünə bir arpa belə istəmirik”.¹

T.Morda: “Onlar... heç vaxt boş yerə öz ərazilərində müharibə aparmırlar”.² və s. və i.a.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, düha sahibləri ayrı ayrı epoxalarda yaşasalar da, onların humanizmi, insan-sevərliyi və şəxsi mənəvi dəyərləri bir-birini tamamlayır, demək olar ki, Zaman məfhumu aradan götürülür, onlar dünyaya gələn hər nəsillə yaşıd olurlar.

Tədqiqatçıların fikrincə, Şərqi və Qərbi utopistlərinin əsaslandıqları ümumi qaynaqlar olmuşdur: “Nizami qədim yunan müəlliflərinin – səyyahların hekayətləri, xüsusilə Makedoniyalı İskəndərin admirali Nearxin bəzi hind və Ərəbistan icmaları barədə söhbətləri əsasında yaratdıqları utopik sosial romanlardan geniş istifadə etmişdir”.¹ “Nizaminin utopiyası əsas verir deyək ki, o qədim yunanlara məlum olan Himalay dağlarının şimalında yerləşən cənnət-məkan Uttara-Kuru qəbiləsi haqqında hind rəvayətlərindən də istifadə etmişdir”.²

Görünür, Nizaminin öz utopiyasını yaradarkən istifadə etdiyi qaynaqlar – Tomas Morun “Utopiya”sına da təsirsiz qalmamışdır.

1209-cü ildə Avropada səlib yürüşlərinə qızığın çağırışları getdiyi və İtaliyada, İspaniyada inkvizisiya meydan suladığı vaxtlarda³ Nizami Gəncəvi artıq dünyasını də-

¹ Nizami. Göstərilən əsəri. səh.585.

² История философии. т.II. М., “Госполитиздат”, 1941, стр.81.

³ Вах:Майкл Бейджент, Ричард Ли. Инквизиция, М., "Эксмо", 2003, стр.28.

yışmış, humanist fikirlərini bəşəriyyətə yadigar qoyub getmişdi.

Nizamişunas alim Rüstəm Əliyev vaxtilə yazırkı ki, həqiqətən, "Fərhədin obrazı İtaliya İntibah epoxası şairlərinin... fədakar məhəbbəti tərənnüm edən əsərləri kimi bizi heyran qoyur".¹

Londonun "Qlobus" teatrında fəaliyyət göstərən ingilis dramaturqu, böyük humanist Vilyam Şeksprin (1564-1616) bir-birinin ardınca yaratdığı səhnə əsərləri dünya dramaturgiyasının zirvəsini təşkil edirdi. Alman filosofu F.V.Şellinq yazırkı ki, insana aid elə bir keyfiyyət yoxdur ki, Şekspir ona toxunmasın, həm də o, yunan dramaturqlarından fərqli olaraq, bu cəhətləri ayrılıqda görür və təhlil edir... Şekspir bütöv bir aləmdir".²

İspaniyada Migel de Servantes (1574-1616), Lope de Veqa (1562-1633), Fransada Fransua Rable (1494-1553), Pyer de Ronsar (1524-1585), Mişel de Monten (1533-1592) XVI əsrin İntibah sənətkarları kimi şöhrətlənmişdirler.

Artıq Qərbi Avropa öz tarixinin yeni bir mərhələsinə qədəm qoyurdu.

¹ Рустам Алиев. Поэма бессмертной любви, "Язычы", 1991, стр.170.

² Ф.В.Шеллинг. Философия искусства, М., "Мысль", 1966, стр.430.

MAARİFÇİLİK EPOXASI MƏDƏNİYYƏTİ

*Volter (Fransua) Mari Arue
(1694-1778). Yaziçi, filosof*

*Didro Deni (1713-1784).
"Ensiklopediya" jurnalının
təsisçisi və baş redaktoru*

*Russo Jan Jak (1712-1778).
Fransız maarifçisi və
siyasi xadimi*

Nəriman Həsənzadə

“...hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yu-
vası olaraq qalmamalı, bəlkə dünyada on parlaq maarif və mə-
dəniyyət ocağı... olmalıdır”.

Hüseyn Cavid

◎ *Böyük Fransa İngilabını (1789-1794) ideoloji cəhətdən fransız maarifçiləri hazırlamışdılar.*

◎ *Dalamber teatr tamaşalarını xalqı tərbiyə üçün güclü vəsitə hesab edir, Russo ancaq əyləncə adlandırırırdı.*

◎ *Didro Fransa Maarifçilik hərəkatında mərkəzi sima sayılırdı. Abbasqulu Ağa Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda pansionlu dünyəvi məktəbin layihəsini tərtib etmişdir.*

Tarixçilər yazılırlar ki, Fransada XVIII əsr — fransızların “Kral-Günəş” adlandırdıqları XIV Lüdoviqin üsul-idarəsiylə başladı və Böyük Fransa inqilabı ilə nəticələndi; bu da maarifçilik ideyaları ilə yaşayan qabaqcıl ziyalıların Azadlıq, Bərabərlik, Qardaşlıq kimi şüərlərə çıxış etməsinə böyük imkan yaratdı.¹

Maarifçilik epoxası mədəniyyət hərəkatı cəmiyyətdə şəxsiyyətin mənəvi və intellektual yetkinləşməsi namənə ağıla, şüura, zəkaya üstünlük verir və bəşəriyyətin zəruri tərəqqisini bunda göründülər.

¹ Век Просвещения, М.-Париж, изд."Наука", 1970, стр.60.

XVIII əsr alman filosofu İmmanuil Kant (1724-1804) Maarifçilik nədir? — sualını şərh edirdi: “Maarifçilik — insanların inkişaf etməmiş vəziyyətdən çıxmazı deməkdir ki, bunda da onların özləri günahkarlıdır. İnkışaf etməmiş insan — başqasının köməyi olmadan öz ağlından istifadə etməyi bacarmayan aciz, qabiliyyətsiz şəxsdir.

Bu acizlik bir iş görmək lazım gələndə onun ağılsız olduğunu yox, başqasının köməyi olmadan qabiliyyətsiz olduğunu göstərən nöqsanıdır.

Öz ağlından istifadə etməkdə kişi ol! — bax, budur maarifçiliyin devizi”.¹

Təsadüfi deyil ki, Almaniyada XVIII əsr “Kant əsri” adlanır.

Maarifçilik hərəkatının nümayəndələri dini xurafatla kəskin mübarizə aparır, ağılin bir şey kəsmədiyi cədugər, sehrbaz, ovsunçu, gözbağlayıcı, cin, şeytan kimi reallıqla əlaqəsi olmayan şeyləri inkar edirdilər.

Maarifçilik epoxasında İngiltərədə riyaziyyat elmi xüsusi inkişaf etdi.

Polyak alimi Kopernik sübut etdi ki, Günəşin Yer ətrafında fırlanması nəzəriyyəsi yanlışdır. İtaliyalı alim Qaliley riyazi mexanikanın əsaslarını qoymuşdur.

İsaak Nyuton fəza cisimlərinin Yer fizikası qanunlarına tabe şəkildə hərəkətini kəşf etdi.

¹ Р.Гюнтер. История культуры, С.-Петербург, изд.А.С.Суворина, 1901, стр.316.

Fransanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərindən Deni Didro (1713-1784), Volter (1694-1778), Jan-Jak Russo (1712-1778), Ş.Monteskyö (1689-1755), Pol Anri Holbax (1723-1789), Jorj Lui de Buffon (1697-1788) kimi şəxsiyyətlər maarifçilik hərəkatının carçıları idilər.

Beləliklə, ensiklopediyanın təşkilatçısı və redaktoru Deni Didro ilə yanaşı, fransız maarifçiləri tarixə ensiklopedistlər kimi, təbiət və cəmiyyət haqqında yeni bilikləri kəşf edən yeni epoxanın nümayəndələri kimi daxil oldular.

Böyük ingilis dramaturqu U.Şekspir yerlə göy arasında nə isə izah olunmayan qüvvələrin olduğunu deyirdi. Alman reformasiyasının görkəmli xadimi Martin Lüter isə bu "qüvvələrin" hamısının yandırılmasını tələb edirdi.

Didro, əksinə, Şekspirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir və yazırı ki, dahilərə mənsub olan adamlar bir sıra hallarda səliqəsiz, dəyişkən, kobud təsir bağışlayırlar. Lakin "Şekspirdəki ülvilik və dahilik uzun zülmət gecələrdəki şimşək kimi parlayır, Rasin isə həmişə gözəldir. Homer – tam dahidir, Vergili isə – zərifdir".¹

Didronun teatr, rəssamlıq və incəsənt haqqında məqalələri və apardığı tədqiqat işləri dünya kulturoloji və estetik fikrinin böyük bir fəslini təşkil edir. Onun izah etdiyi problemlərə dair fikirləri o qədər aydın və indinin

¹ Дени Дидро. Эстетика и литературная критика. М., "Художественная литература", 1980, стр.209.

özündə də müasirdir ki, sağlığında bu böyük sənət fədai-sini dərin biliyinə və aydın təşəkkürünə görə "...fransız maarifçiləri içində alman başı" kimi qiymətləndirildilər.¹

Homerdən tutmuş, Antik yunan və Roma sənət-karlarının yaradıcılığını və mövcud ictimai mühiti təhlil edən Didro ömrünün axırınadək yazdığı "Aktyor haqqında paradoks" əsərində və başqa yaradıcılıq təcrübə-lərində təsviri sənətdən, heykəltəraşlıqdan, teatrda, memarlıqdan, poeziyadan danışır, onlara qiymət verməklə, cəsarətli tənqidli fikirlər söyləyirdi.²

Beləliklə, Didronun başçılıq etdiyi "Ensiklopediya" jurnalında maarifçilik ideyaları geniş təbliğ olunurdu.

Mürtəce dünyagörüşün, orta əsr monarxiyasının və kilsənin əleyhinə olan mübariz bir şəxsiyyət kimi Didro Fransa maarifçilik hərəkatında mərkəzi sima sayılırdı.

Fransız maarifçilərinin ən xarakterik və fərqlənən cə-həti bundaydı ki, onlar inqilabi çıxışları və döyüşkən əsərlərilə Böyük Fransa İnqilabını (1789-1794) artıq ideoloji cəhətdən hazırlamışdılar.³

Maarifçilik hərəkatının başqa bir nümayəndəsi – bir çox lirik əsərlərin, epik poemaların, faciələrin, roman və povestlərin, fəlsəfi traktatların müəllifi böyük yazıçı və

¹ Дени Дидро. Эстетика и литературная критика. М., "Художественная литература", 1980, стр.3.

² Yenə orada səh.486.

³ В.Н.Кузнецов. Философское творчество Вольтера и современность, Вольтер. Философские сочинения. М., 1988, изд."Найка", стр.5.

alim Mari Arue Volter hələ gənclik illərində yazdığı pamphlet və vəzifəli aristokratla ixtilafları üstündə iki dəfə Bastiliya həbsxanasına salınmış və Londona sürgün edilmişdi.

Yaşca ondan kiçik olan dostu Didro ilə yaxından əla-qə saxlamış, Fransa inqilabını ideoloji cəhətdən hazırlayan böyük maarifçi xadimlərdən biri olmuşdur.¹

Volter "Hə və yox" adlı poemasında məsələni qəti şəkildə qoyurdu: fəlsəfədən mütləq istifadə edilməlidir ki, adamlara bu zülmkar hakimiyyətdən qurtuluş yolunu göstərmək və Yer üzərində səadəti tapmaq mümkün olsun.²

Mütəfəkkir ədib yazılırdı: "ölkədə ...hər nə görürəmsə, hər şey inqilab toxumu səpir... fransızlar həmişə gecikirlər, amma əvvəl-axır məqsədlərinə nail olurlar".³ 1732-ci ildə yazdığı "Samson" pyesində personajın dililə fransızları cəmiyyətdə dəyişiklik etməyə çağırırdı: "Xalq, oyan, öz qandallarını qır, azadlıq səni çağırır, sən onun üçün doğulmusan; öz birliyini bərpa et! Xalq, ayıl və öz qandallarını qır!".⁴

Volter haqqında tədqiqatçılar ki, o, XVIII əsr əbədi-fəlsəfi-mənəvi problemlərin tənzimləyicisi olmuşdur.

Volter yazarının vəzifəsi barədə yazılırdı: sadə, ağlin dərk edə biləcəyi məsələlər barədə yazmaq lazımdır. Ya-

¹ Истории эстетики II с. М., изд."Искусство", 1964, стр.283.

² Вольтер. Философские сочинения. М., изд."Наука", 1988, стр.8.

³ Yenə orada, səh.17.

⁴ Yenə orada.

ziçi, gərək, təbii olan şeyi canlandırırsın, parıltı ehtirası ar-
dınca qaçmasın.

Volter yazıçının vəzifəsini yalanı, xurafatı faş etməkdə,
insanları düzlüyü və dözümlülüyü öyrətməkdə gö-
rürdü.

Volterin fikrincə, gərək, bütün təbəqələrdən yazmağı
bacarasan: baş nazirdən – çəkməçiyəcən.¹

Fransa maarifçiləri arasında ayrıca yeri və mövqeyi
olan görkəmli filosof və yazıçı Jan-Jak Russonun adı
dünya mədəniyyəti tarixində həmişə hörmətlə çəkilir və
onun məhrumiyyətlərlə dolu bir həyat yolu keçdiyi gös-
tərilir.

Russo Allahın mövcudluğunu qəbul etməklə bərabər,
ruhun əbədiliyini də inkar etmirdi. O, əxlaqi ideyaların
anadangəlmə olduğunu sübut etməyə çalışır, cəmiyyətdə
bərabərliyin, demokratianın təmin olunmasını tələb
edirdi.

Bərabərsizliyi və insanlar arasında təbəqələşmənin sə-
bəblərini xüsusi mülkiyyətdə görür² və bu məqsədlə də
azad xalq dövləti yaradılmasının tərəfdarı kimi çıxış
edirdi.³ Çünkü orada insanlar mənşəyindən asılı olma-
yaraq, azad yaşayacaqlar. Əlbəttə, Russonun belə çağır-
ışları onun epoxası üçün inqilabi, demokratik bəyanat-
lar təsiri bağışlayırdı.

¹ Век Просвещения. М.,-Париж, изд."Наука", 1970, стр.243.

² Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, "Azərbaycan ensiklopediyası",
1997, səh.359.

³ История эстетики. М., т.II. "Искусство", 1964, стр.390.

Russo incəsənət əsərlərindən ictimai məzmun istəyir və göstərir ki, əsərlərdə qəhrəmanların vətənpərvərlik hünəri tərənnüm edilməlidir. Müasiri olduğu incəsənət əsərlərini sivil mədəniyyətin çox zəif, solğun inikası kimi tənqid edirdi.

Fransa maarifçiliyinin məşhur nümayəndələrindən filosof və riyaziyyatçı Jan Leron D'Alamber (1717-1783) Maarifçilik epoxasında estetik fikrin mütərəqqi rolundan danışarkən yazırı ki, teatr — xalqı tərbiyə etmək üçün qüdrətli vasitədir.¹

"D'Alamberə məktub" əsərində Russo onun fikirlərini tənqid edir və teatr tamaşalarının tərbiyə vasitəsi ola bilməsinə şübhə ilə yanaşırdı. "...teatr tamaşaları - əyləncədir, - deyən Russo, fikrini belə əsaslandırırdı ki, "...əlbəttə, insanın əyləncəyə ehtiyacı var, lakin buna lüzum olanda lazımdı, mənasız əyləncələr isə - ömrü bu qədər az və vaxtı bu qədər qiymətli olan insan üçün yamanlıqdı".²

Russonun teatr tamaşaları barədə mülahizələrinə Didronun buraxdığı "Ensiklopediya" jurnalında cavab verilmiş və onun yanlış mövqedə olduğu göstərilmişdir.

Maarifçilik epoxasının ictimai-fəlsəfi-estetik fikrini Almaniyada A.Q.Baumqarten (1714-1762), İ.İ.Vinkelmann (1717-1768), Q.E.Lessinq (1729-1781); İtaliyada Cüzeppé Parini (1729-1799), İspaniyada Feyxo-i-Mon-

¹ История эстетики. М., т.II, "Искусство", 1964, стр.391.

² Yenə orada, səh.392.

toneqro (1676-1764) və b. inkişaf etdirir, insan və zaman, sənət və sənətkar, təbiətdəki inkişaf qanuna uyğunluqları, yeni təşəkkür tərzi haqqında mülahizələr yürüdür, öz sənət nümunələrini, həmçinin, yeni Avropa mədəniyyətini yaradırdılar.

Rusiyada Maarifçilik hərəkatının bünövrəsini M.V.Lomonosov (1711-1765) qoymuş və bu, Moskvada universitetin (MDU) açılışı ilə nəticələnmişdir.

A.N.Radişevin (1749-1802) “Azadlıq” odası və “Moskvadan Peterburqa səyahət” əsərləri Rusiyada başlanan maarifçilik ideyalarını geniş əks etdirirdi.

Maarifçilik ideyalarının təsirilə XVIII əsrədə Avropana incəsənət klassizm və romantizm cərəyanlarını birləşdirir və yeni şəkildə inkişaf edirdi. Misal üçün, gənc ispan rəssamı Qoyya (1746-1828) yaradıcılığı ilə yeni yüzilliyin romantizmini yaratmışdı.

Maarifçilik dövründə roman əsas ədəbi janr kimi inkişaf etmişdir. Daniel Defonun (1660-1731) “Robinzon Kruzo”, Conotan Swiftin (1667-1754) “Qulliverin səyahəti”, J.J.Russonun “Yulia, yaxud Yeni Elouza” və s. romanları misal götirmək olar.

Maarifçilərin əsərlərində Təbiət xeyirxahlıq və gözəllik rəmzi kimi göstərilirdi.

Musiqi sahəsində Maarifçilik hərəkatının ən aparıcı qüvvələri Volfqanq Amadey Motsartın (1756-1791), Lüdviq Van Bethovenin (1770-1827), İohann Sebestian Baxın (1685-1750) və b. görkəmli sənətkarların sismasında yeni məzmunda sonatalar, simfoniyalar,

operalar, odalar və himnlər yaranır, bəstəkarların yaradıcılığı lirik-fəlsəfi musiqi əsərlərilə zənginləşirdi.

Dramaturgiya sahəsində İohann Volfqanq Hötenin (1749-1832), Fridrix Şillerin (1759-1805), F.Klingerin (1752-1831) əsərlərində insanın azadlıq uğrunda mübarizəsi tərənnüm edilirdi.

Dediklərimizin bariz nümunələrini F.Şillerin “Qaçaqlar”, “Məkr və məhəbbət”, V.Hötenin “Faust”, “Eqmont”, F.Klingerin “Tufan və hückum” pyeslərində görmək mümkündür.

Avropadan fərqli olaraq, Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının təbliği başqa istiqamətdə aparılır, xalqın əsrlər boyunca davam edən geriliyi qabaqcıl ziyalıları ciddi şəkildə düşündürürdü.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda pansionlu dünyəvi məktəbin layihəsini tərtib edir, orada ana dili ilə yanaşı, fars və rus dillərinin, tarix, coğrafiya və hesab fənlərinin də tədrisini nəzərdə tuturdu. Lakin ideya nə qədər mütərəqqi məqsəd daşısa da, çar hökmətinin milli-mənəvi məktəbləri hesaba almaması üzündən həyata keçmir. Çünkü “...bu zaman (XIX yüzyilliyin birinci yarısında - N.H.) artıq ölkədə rus ibtidai məktəblərinin yeni şəbəkəsi yaranmağa başlamışdır”.¹

XIX əsrin ikinci və XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-ictimai-siyasi fəaliyyətində azadlıq meylləri, məktəb, elm, tərbiyə məsələləri geniş

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.4, B., "Elm", 2000, səh.129.

yer tutur, Avropa fəlsəfi fikrinin öyrənilməsində və yayılmasında xüsusi rol oynayırırdı.

M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Ə.Hüseynzadə, M.T.Sidqi (1854-1905), A.Şaiq, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, S.S.Axundov və b. yazarı, şair, pedaqoq və ziyalılarımızın xidmətləri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Böyük alim, maarifçi və jurnalist Həsən bəy Zərdbinin (1837-1907) təsis etdiyi və özünün redaktorluğu ilə çıxan “Əkinçi” qəzeti (1875-1877) Azərbaycanda professional jurnalistikanın, mətbuatın əsasını qoydu. “Ziya”, “Ziyavi-Qafqaziyyə” (1879-1884) və “Kəşkül” (1883-1891) kimi mətbuat orqanları işıq üzü gördü.

Demokratik fikirli adamlar, maarifçi ziyalılar ana dilində qəzet, jurnal açaraq, hərəsi öz ətrafında oxucu kütləsi topladı, beləliklə də, maarifçilik fikirlərinin yayılmasına şərait yaratmağa çalışdılar. N.Nərimanov, M.Şahtaxtlı, az sonra C.Məmmədquluzadə və bir çoxları bu sahədə fədakarlıq göstərdilər.¹

¹ "Ədəbiyyat qəzeti", 2004, 10 sentyabr.

XRİSTİAN MƏDƏNİYYƏTİ

Rafael Santi.
“Sikstin madonnası”.
1515-1519.

Rafael Santi.
“Sikstin madonnası”.
Detal.

Nəriman Həsənzadə

*“...müdafıə xətti yoxdur, müdafıə səthi (ərazisi - N.H.)
vardır. O səth – bütün vətəndir. Vətənin hər qarış torpağı və-
təndaş qanıyla islanmadıqca tərk olunmaz”.*

Mustafa Kamal (Atatürk)

- ◎ *Bibliyanın xalqdan toplanması e.ə. XII əsrənən başlamış, min beş yüz il davam etmişdir.*
- ◎ *İsa peyğəmbərin əsas tövsiyəsi – insani sevmək, insana məhəbbətdir.*
- ◎ *İsa peyğəmbərin fikrincə, döldən törəyən – döldü, Ruhdan törəyən – ruh.*
- ◎ *Təkəbbürlülük – idealə çatmaq yolunda ən başlıca maneədir.*

Bibliya (yunan sözüdür, “kitab” deməkdir) xristiyan dünyagörüşünün və dünyanıdərkinin əsası sayılır.

Başqa dillərdə yazılın dini mənbələrdə Bibliya — Tövrat kimi təqdim edilir. Dünya mədəniyyəti tərində baş verən vacib hadisələri bu kitabla izah edirlər. Bibliyada yazılınlar bir çox böyük yazıçıların, rəssamların, bəstəkarların yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir.

Bibliya — yəhudilərin, elecə də xristianların xalq arasında şifahi yaşayan, sonralar isə üzü köçürürlən ən qədim yazı mətnləri toplusudur. İki hissədən ibarətdir: “Əhdi-ətiq” (yəni, Bibliyanın xristianlıqdan əvvəlki

qədim hissəsi); “Əhdi-cədid” (yəni, İncil və başqa xristian dini kitabları). “Əhd” — vəsiyyət, məsləhət mənasında da işlənir. Bibliyada yazılan tövsiyələri, bir növ, ən qədim və yeni məsləhət kimi də qəbul etmək olar.

İudaizm və xristianlıq dünyanın ən qədim monoteist (təkallahlılıq) dinlərindən biri kimi e.ə. I minilliyyin ortalarında Fələstində formalaşmışdır. O vaxtın peyğəmbərləri fələstinliləri müxtəlif allahlara deyil, yalnız yeganə Yəhva allahına sitaş etməyə çağırmışlar. Bu tədbir özünü yeni din kimi yaymağa çalışan mövhumatın və xurafatın əleyhinə görülmüşdür. Bu, irəliləyiş sayılırdı. İudaizm monoteist dini gələcəyin bu gündən daha gözəl olacağını vəd edirdi. İuda peyğəmbərləri yəhudiləri inandırmağa çalışırdılar ki, israillilər — allahın bəyənib seçdiyi xalqdır, guya onlar yeganə Yəhva allahı ilə müqavilə bağlayıb, əlaqə yaratmışlar.

Xristianlıq — Fələstində İuda mühitində meydana gəldi və tezliklə də aralarında münaqişə yarandı.

İudaizm — milli dindi, allahın bəyənib seçdiyi bircə xalqı — yəhudiləri tanır. Bu məhdudluğuna görə də din geniş yayılmadı.

Xristianlıq — allahın xüsusi olaraq hər hansı bir xalqı seçdiyini yox, ayrıca hər bir insanı bəyənib seçdiyini bəyan edən dindir. Buna görə də xristianlıq bütün dünyada geniş yayıldı. Kulturoloqlar qeyd edirlər ki, hazırda bir milyarddan artıq insan xristianlığı qəbul etmişdir.

“Əhdi-ətiq” — yəhudilərin müqəddəs kitabıdır. Qədim yəhudilərin danışdığı ibrani (ivrit) dilində, “Əhdi-

cədid” isə qədim xristian ədəbi abidələri əsasında era-mızın I əsrinin axırı — II əsrin əvvəllərində yunan dilində yazılmışdır.

Bibliyanı bir kitab yox, kitablar toplusu adlandırılar. Çünkü zaman-zaman müxtəlif adamlar tərəfindən toplanmış 66 kitabdır. Yalnız 40 nəfər tərtibçinin adı məlumdur. Hər iki kitabın xalqdan toplanması e.ə. XII əsrənə başlamış və 1500 il davam etmişdir.

Bibliya dünya xalqlarının bir çoxunun dilinə, o cümlədən IX əsrə Kirill və Mefodi qardaşları tərəfindən slavyan dilinə tərcümə edilmişdir.

“Əhdi-ətiq”-39, “Əhdi-cədid”-27 kitabdan ibarətdir.

Bibliyanın ikinci hissəsini ancaq xristianlar qəbul edirlər.

Xristianlıq Roma imperiyasının şərq vilayətlərində meydana çıxmışdır; oradakı insanlar bir xilaskarın gəlişinə ümid edir və bu böyük arzu ilə yaşayırdılar. Bu xilaskar — insanlar içünə insan cildində gələn (zü-hur eləyən) Allahın oğlu İsa peyğəmbər oldu.

İsa peyğəmbərin adı ilk dəfə ümumi şəkildə b. e. I əsrinin əvvəllərində çəkilmiş, II əsrin ortalarında isə yeni bir dini baxışın — İncilin yaranması baş vermişdir.¹

Nestorun “Povest vremennix let” (“Ötən illərin hekayəti”) adlı ilk ümumrus külliyyatı salnaməsində göstərilir ki, Kiyev knyazı Vladimir Monamax (1113-1125) rusların slavyan qəbilələri sırasında öz yerlərini müəy-

¹ Культурология. М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.81.

yənləşdirmək, xristianlığı qəbul etmək, milli birliyə çağırış kimi taleyüklü məsələlərdə tarixin seçimi qarşısında qalmışdır.¹

Müəllif yazır ki, Bizansdan — missionerlər (xristianlığı yaymaq üçün xristian olmayan xalqlar arasına göndərilən təbliğatçılar), Dunay Bolqarıstanından — müsəlmanlar, Xəzərilərdən — yəhudi dini nümayəndələri tökülüb gəlirdilər ki, Vladimir onların təklif etdiyi etiqadı qəbul etsin. Knyaz öz boyarlarını (qədim Rusiyada zadəganlar, əyanlar silkinə mənsub olan mülkədar) göndərir ki, ən yaxşı etiqad hansıdırsa, onu qəbul etsinlər. Elçilər müsəlmanların qanunlarını bəyənmir, deyirlər ki, onlarda sevinmək, gülmək, ürək açan bir şey yoxdur. Almanların ibadətində də olurlar — onu da bəyənmirlər, bir gözəllik görmədik, — deyirlər. Elə ki, yunanların car sarayına gedirlər, orada pravoslavların Allaha sitayışları zamanı cahcəlala, adamların üzündə gördükleri nura heyran qalırlar. Eşitdikləri kilsə mahnları da onları valeh edir.

Knyaza məsləhət görülür ki, ən yaxşısı — yunan xristianlarının pravoslav etiqadıdır.

Beləliklə, 988-ci illərdə Vladimirin özü birinci xaç çəkir və yunan pravoslav dinini qəbul edir. Müqavimət göstərənlərə isə “qılinc və odla” qəbul etdirir.²

¹ Краткая литературная энциклопедия. М., изд. “Советская энциклопедия”, 1968, стр.815.

² Культурология. М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.91.

Uspen kilsəsi. Moskva. 1475-79.

“İncil”. “İncil” - yunanca “xeyir xəbər” deməkdir. Tədqiqatçıların fikrincə, “İncil” yazan müəlliflər çoxdur, ancaq kilsələr və din xadimləri bu müqəddəs kitabın yalnız dördünü qəbul edirlər. Bu “İncil”lərin müəllifləri Matfey, Mark, Luka və Ioann olub.

“İncil”lər İsa peyğəmbərin həyatına və əməllərinə həsr olunmuşdur. Çoxları peyğəmbərin gəlişini ümidi-lə gözləyirdi ki, İsrail dövlətini Roma hökmranlığından xilas etsin. Əksinə oldu: o, hansı xalqın xilasına gəlmışdisə, o xalq da onu edam etdi, çarmıxa çekdirdi.

Matfeyin “İncil”ində İsa peyğəmbər səltənət sahibi kimi göstərilir.

Markın yazdığı “İncil”də İsa peyğəmbərin xalqa xidməti qələmə alınır.

Lukanın “İncil”ində peyğəmbər bəşər övladı kimi təqdim edilir.

Ioannın “İncil” kitabında peyğəmbər kütlələrin əhatə etdiyi rəhbər yox, daha çox Şəxsiyyət kimi açılır.

Bu kitabların İsa peyğəmbərin əshabələri tərəfindən yazılışı tarix eramızın I əsrinin 60-cı illərinin ortalarına aid edilir.

İsa peyğəmbər - Allahın övladıdır.

İsa peyğəmbər - Məryəm ananın oğludur.

İsa peyğəmbər - insanların günahını yumaq üçün adı insan cildində həlak olmaq naminə Yer üzünə göndərilmişdir.

İsa peyğəmbərin ən əsas tövsiyəsi - insanı sevmək, insana məhəbbətdir.

Peygəmbər buyurur ki, bəzən insanlar var-dövləti, iti, kitabı, əyləncəni, şöhrəti, ev rahatlığını və s. sevir. Büttün bunlar ona görədir ki, insan - insanı sevə bilmir.

İsa peygəmbər həyatda gördüyü hər şeyə insana mə-həbbət ölçüsüylə yanaşır.

Peygəmbər hər şeyi bağışlaya bilər, hətta günah iş-lədən cavan bir qadını da; amma ikiüzlülüyü, riyakarlığı ilə məşhur olan dini-siyasi cəmiyyət üzvünü — fariseyi bağışlamaz.

İsa peygəmbər iztirablardan qorxmamağa çağırırdı, çünki insanların sakitləşməsi, hikkəsinin yatması bu iztirablı yollardan keçir. Onun fikrincə, təkəbbürlülük - ideala çatmaq yolunda ən başlıca maneədir.

İnsana - gerçəklik, onu əhatə edən mühit verilib və ideal verilib; lakin bu gerçəklik və ideal yalnız insan vasitəsilə reallaşa bilər. Heç kəs onun əvəzinə bu işi görməyəcək, heç kəs bu işi görməyə onu məcbur da etməyəcək.

Bibliyada (Tövratda) təfsir edilən dünyanın məntiqi belədir.

ƏHDİ-CƏDİD¹

(Matfeyin müqəddəs xeyir xəbərindən)

18. "...İsa peyğəmbərin anadan doğulması belə oldu: onun anası Məryəm İosiflə kəbin kəsdirməzdən qabaq, adaxlı vaxtı, məlum olub ki, Müqəddəs Ruhdan onun bətninə döl düşüb.

19. Onun nişanlısı keçmiş mömin bəndə kimi bu məsələni açıb-ağartmamaq üçün, istəyib xəlvəti çıxıb getsin.

20. Ancaq o, bu barədə fikirləşən zaman Allahın Mələyi onun yuxusuna girib və deyib: Davidin oğlu İosif, sən arvadın Məryəmi qəbul etməkdən qorxma; çünki, onun bətnində Müqəddəs Ruhun dölü var.

21. Bir oğul doğacaq, adını da İsa qoyarsan, çünki o, öz adamlarına aid olan günahları yuyacaq.

22. Bütün bunlar ona görə baş verib ki, peyğəmbər vasitəsilə İlahinin dediyi qəbul olsun, orada deyilir:

23. "Bu Qız dölü öz bətninə qəbul edib və oğul doğacaq, adını da Emmanuil qoyacaq, bu o deməkdir ki, Allah bizimlədir."

24. İosif yuxudan oyandı və Allahın Mələyi necə əmr etmişdi, arvadını o cürə qəbul etdi.

25. O, qadını tanımadı, nəhayət, öz ilki olan oğlunun necə doğulduğunu da bilmədi və oğlunun adını İsa qoydu..."

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.1.

ƏHDİ-CƏDİD¹

(Markın müqəddəs xeyir xəbərindən)

1. ... Yenə sinaqoqa (yəhudи məbədinə) gəldi, orada qolu qurmuş bir adam var idi.
2. Onu addım-addım izləyirdilər ki, həftənin şənbə günü müalicəsinə başlasın və onu ittiham etsinlər.
3. O, qolu qurmuş adama deyir: ortada dayan.
4. Onlara deyirlər: şənbə günü xeyir iş, yoxsa, şər iş görmək olar? İnsanı xilas etmək olar, yoxsa, məhv etmək olar? Onlar isə susurlar.
5. Onlara qəzəblə hirslənərək, sonra da ürək ağrısıyla qolu qurmuş adama deyir: əllərini irəli uzat. O da uzatdı. Qolu sağaldı.
6. Fariseylər tələsik çıxıb onu məhv etmək üçün müşavirə çağırıldılar.
7. Ancaq İsa öz tələbələrilə bərabər dənizə tərəf uzaqlaşdı.

Və xalq onların ardınca axışıb getdi...

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.40.

ƏHDİ-CƏDİD¹
(Lukanın müqəddəs xeyir xəbərindən)

1. Müqəddəs Ruhdan qüvvət alan İsa İordaniyadan qayıtdı və Ruh Onu ucsuz-bucaqsız səhraya göndərdi.
2. Orada şeytan Onu aldatdı və o günlərdə heç bir şey yemədi; axırda gördü ki, bərk acıbdı.
3. Şeytan Ona dedi: əgər sən Allahın Oğlusansa, əmr elə bu daş çörəyə dönsün.
4. İsa cavabında ona dedi: yazılıbdı ki, insan təkcə çörəklə dolanmır, Allahın köməyilə yaşayır.
5. Şeytan Onu bir dağın başına qaldırdı və bir anın içərisində bütün Kainatı Ona göstərdi.
6. Və şeytan Ona dedi: bütün bu sonsuz səltənətin hakimliyini sənə verərəm, üstəlik onun şöhrətini də. Çünkü bü yerlərin külli-ixtiyar sahibi mənəm, kimə istəsəm, ona verərəm.
7. Əgər mənə sitayış etsən, gördüyüün nə varsa, hamısı Sənin olacaq.
8. İsa ona dedi: "Məndən aralan, şeytan. Yazılıbdı ki: yalnız Allaha sitayış elə, təkcə Onun xidmətində dur".
9. Şeytan Onu Yerusəlimə apardı və bir uçurumun başında qoyub dedi: əgər Sən Allahın oğlusansa, özünü buradan aşağı at.
10. Çünkü yazıda deyilir: "Mələklərə tapşırılıb ki, səni qorusunlar.

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.66.

11. Səni qolları üstündə aparacaqlar, ayaqlarına heç bir daş da dəyməyəcək".
12. İsa cavabında ona dedi: yazılıb ki, öz Allahını heç vaxt aldatma.
13. Bütün aldatmalarına son qoyandan sonra, şeytan müəyyən vaxta qədər ondan aralandı.
14. İsa böyük ruh yüksəkliyilə Qalileyaya qayıtdı. Onun səs-sədası bütün ölkəyə yayıldı...

ƏHDİ-CƏDİD¹ *(Ioannin müqəddəs xeyir xəbərindən)*

1. Fariseylər arasında yəhudü rəislərindən biri var idi.
2. O, gecə yarısı İsanın yanına gəldi və ona dedi: Rabbi! (yəhudü ruhanisi - N.H.) biz bilirik ki, Sən, müəllim, Allahın yanından gəlmisən, çünki o möcüzələri ki, Sən yaradırsan, heç kəs bacarmaz, gərək, Allah onunla olsun.
3. İsa cavabında ona dedi: təbii, təbii, deyirəm sənə, kim ki, göylərdə doğulmayıb, şahlıq səltənətini görə bilməz.
4. Nikodim ona dedi: qoca adam necə doğa bilər? Doğrudanmı, o, yenidən ana bətninə qayıtsın və təzədən doğulsun?
5. İsa cavab verdi: təbii, təbii deyirəm sənə, hər kim ki, sudan və Ruhdan doğulmayıb, şahlıq səltənətinə daxil ola bilməz.

¹ Библия, 2-я книга, М., 1991, стр.102-103.

6. Döldən törəyən – döldü, Ruhdan törəyən – ruh!
7. Mənim sənə dediyimə mat qalma, siz göydə doğulmaliydiniz.
8. Ruh – harda istəyir, orda da nəfəs alır, onun səsi də eşidilir. Heç bilmirsən, o səs haradan gəlir, haraya gedir: Ruhdan doğulanların hamısı belədir.
9. Nikodim cavabında Ona dedi: bu necə ola bilər?
10. İsa cavab verdi və ona dedi: sən – israillilərin müəllimisən, yəni, bunları bilmirsən?
11. Təbii, təbii, deyirəm sənə, biz bildiyimiz şeylər haqqında danışırıq, gördüyüümüz şeylər haqqında da şahidlik edirik; siz bizim şahidliyimizi qəbul etmirsiniz.
12. Əgər mən sənə yerdə olanlar barədə danışıram və sən buna inanmırınsa, göydə olanlardan danışsam, necə inanacaqsan?
13. Heç kəs göyə qalxmayıb, təkcə göydə yaşayan Bəşər Oğlu göydən yerə nazil olub.
16. ...Allah dünyani bu cür sevib, Özünün tək Oğlunu yerə göndərib. Hər kim ki, Ona inanır, həlak olmayıb, əbədi həyat qazanıb.
17. ... Dünya Onun vasitəsilə xilas olub. ...

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

Nəriman Həsənzadə

“Elmi beşikdən məzəradək öyrənmək lazımdır”.

Məhəmməd Peyğəmbər(əs)

- ◎ *Məhəmməd Peyğəmbər 570-ci ildə Məkkədə Qüreyşilər qəbiləsinin Bəni Haşim nəslindən olan Abdullahın ailəsində anadan olmuşdur. Dünyaya göz açan gündən atasız, 6 yaşında isə anasız qalan Məhəmməd əvvəl babası Əbdül Mütəllibin, sonra isə əmisi Əbu Talibin himayəsi altında böyümüşdür.*
- ◎ *Xədicədən Peyğəmbər əleyhissəlamın dörd övladı dünyaya gəlir, nəslin davamçısı isə həzrəti Əlinin arvadı həzrəti Fatimə olur.*

Dünya dinləri kimi, İslam da tarixi hadisədir. İslam eramızın VII əsrində Asiyada, Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmişdir; bu o vaxt idi ki, artıq qəbilə cəmiyyətləri dağılmağa başlayır və sinfi münasibətlər yaranırdı.

Ərəbistan Asiya, Afrika, Aralıq dənizi hövzəsi ərazisində yerləşdiyindən, bir çox Qərb və Şərq dövlətlərlə daim siyasi, mədəni, ticarət əlaqələrilə bağlıydı.¹

¹ Л.И.Климович. Ислам. М., 1962, стр. 13.

Məhəmməd Peyğəmbər 570-ci ildə Məkkədə Qüreyşilər qəbiləsinin Bəni Haşim nəslindən olan Abdullahın ailəsində anadan olmuşdur. Dünyaya göz açan gündən atasız, 6 yaşında isə anasız qalan Məhəmməd əvvəl babaşı Əbdül Mütəllibin, sonra isə əmisi Əbu Talibin həyəsində böyümüşdür.

Məhəmməd uzun illər boyu karvanları müşayiət etmiş, ticarət işlərində düzüyü, təmizliyi əxlaqı və mərdanəliyi ilə şöhrət qazanmışdı. Bunu görən Xədicə adlı dul qadın özünün ticarət işlərinin idarə olunmasını ona tapşırılmışdır. Məhəmmədin şəxsiyyət və ləyaqətinə get-gedə heyran qalan Xədicə ona vurulur və Məhəmməd əmisi Əbu Talibin xeyir-duası ilə 25 yaşında ikən 40 yaşlı Xədicə ilə ailə qurur.

Xədicə onu duyur, peyğəmbərlik veriləndə onun iztrablarına şərik olur, Məhəmmədin böyüklüyünü, nadir şəxsiyyət olduğunu görür, qiymətləndirir və ona inanırırdı.

Xədicədən Məhəmməd peyğəmbərin dörd övladı dünyaya gəlir, nəslin davamçısı isə həzrəti Əlinin arvadı həzrəti Fatimə olur.¹

Xədicənin ölümündən dörd il sonra Məhəmməd peyğəmbər Aişə ilə ailə qurur.

Son dövrün tədqiqatlarında “Qurani-Kərim” “İslam dininin müqəddəs kitabı, ərəb ədəbi dilinin ən möhtəşəm abidəsi və səmavi kitabların ən sonuncusu” kimi qiymətləndirilir.²

¹ Anri Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.33-34.

² “Quran” (V.Məmmədəliyevin ön sözü), B., “Azərnəşr”, 1991, səh.V.

Artıq Şərqdə Buddizm, Avropada Xristianlıq sürətlə yayıldığı bir vaxtda, böyük Ərəbistan yarımadasında ən gənc və dünyəvi İslam dini yaranırdı. Tarixçilər yazırlar ki, qısa bir müddətdə İslam dini ideologiyasının təsirilə vaxtilə qədim Romanın tabeliyindəki torpaqlardan daha geniş əraziyə malik olan bir dövlət yarandı.

Ərəbistanın cənubunda və qərbində bir neçə ticarət mərkəzi olan şəhərlər meydana gəldi ki, onların da ən böyüyü Məkkə və Mədinə şəhərləri məhz qüreyş qəbiləsinin əlində idi.

Müqəddəs kitablar. Tarixçilər Məhəmməd peyğəmbərə qədər 124.000 peyğəmbərin olduğunu və onlardan yalnız dördünün kitabı olduğunu qeyd edirlər.

Zəbur — dini əsatirə görə Davud peyğəmbərə Allah tərəfindən göndərilmişdir.

Tövrat (Bibliya) — yəhudilərin dini kitabı sayılır. Musa peyğəmbərə aid edilir.

İncil — xristianlığın dini kitabıdır. İsa peyğəmbərin adı ilə bağlıdır.

Quran — İslamın dini kitabıdır. Məhəmməd peyğəmbərə Allah tərəfindən nazil olmuşdur.¹

Məhəmməd peyğəmbərin baxış və fikirləri vahid Allah və axırət dünyasının reallığı ətrafında büllur kimi aydın idi. Və Məhəmməd peyğəmbər bu inamını özünü səmim-qəlbdən gələn möminliyi, çox gözəl nitq

— — —
¹ “Quran” (V.Məmmədəliyevin ön sözü). B., “Azərnəşr”, 1991, səh.344.

qabiliyyəti və mətanəti sayəsində ətrafindakıların həmisiна təlqin edirdi.

Məhəmməd peyğəmbər yer üzərində Allahın yeganə elçisidir. İslam dininin yaradıcısıdır, böyük dövlət xadimi və ictimai xadimdir.

“Qurani-Kərim”i akademik Ziya Bünyadov və AMEA-nın müxbir üzvü, dünyanın bir neçə ali dini qurumlarının fəxri üzvü Vasim Məmmədəliyev 1991-ci ildə orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşr etdirmişlər.

Vasim Məmmədəliyev kitaba yazdığı ön sözdə deyir: “Allah təalanın peyğəmbər seçdiyi kimsələrə vəhy üç yolla nazil olur: 1)Allah təala bu və ya digər fikri peyğəmbərin ürəyinə salır, yaxud gizli bir səslə ona təlqin edir və ya həmin fikri ona çin olan yuxuda bildirir; 2)Peyğəmbər Allah təalani görmədən ondan gələn ni danı açıq-aydın eşidir, yəni arada heç bir vasitə olmadan (hicab arxasından) Allahla danışır; 3)Allah təala öz hökmlərini peyğəmbərə mələk vasitəsilə göndərir”.¹

Bu vəhy göydən nazil olan kimi, Məhəmməd peyğəmbər yanındakı əshabələrinə oxuyar, katiblərinə dəri, sümük, daş, xurma qabığı üzərində yazdırardı. Bu əshabələr müxtəlif ərəb qəbilələrinə mənsub adamlar idilər. Hər kəs öz ləhcəsində yazırıdı.

— — —

¹ “Quran”, B., “Azərnəşr”, 1991, səh.V.

Məkkə. Müqəddəs Kəbə.

Məhəmməd peyğəmbər demişdir ki, vəhy yeddi ləhcədə nazil olmuşdur, yeddi ləhcədə oxumağa da özü icazə vermişdir.

Yeri gəlmışkən, demək lazımdır ki, Musa peyğəmbərin “Tövrat”ından, İsa peyğəmbərin “İncil”indən fərqli olaraq “...Qurani-Kərim Peyğəmbər əleyhissəllama birdən-birə, bütöv şəkildə deyil, hissə-hissə, əvvəlcə Məkkədə, sonra isə Mədinədə... təqribən 23 il ərzində” nazil olmuşdur.¹

Qurani-Kərimin ayrıca kitab şəklində tərtibindən danışan və bunun səbəblərini araşdırın görkəmli alim yazır: “...ilk dəfə Yamamədə baş verən bir vuruşda Allah kəlamını əzbər bilən yetmişə qədər əshabə şəhid olduqdan sonra Ömərin təşəbbüsü ilə Əbu Bəkrin xəlifəliyi zamanında başlanmış”dır.²

“...632-ci ildə gələcək varisləri haqqında heç bir vəsiyyət qoymayan Məhəmməd peyğəmbərin³ vəfatından sonra yeni yaranan İslam feodal dövlətinin dayaqlarını qorumaq və yarımcıq qalan işləri davam etdirmək dörd xəlifənin öhdəsinə düşmüştür: Əbu Bəkrin (632-634), Ömərin (634-644), Osmanın (644-656) və Məhəmməd peyğəmbərin kürəkəni və əmisi oğlu Əlinin (656-661). Öz aralarında müəyyən ixtilaflar olsa da, on-

— — — —

¹ “Quran”, B., “Azərnəşr”, 1991, səh.VII.

² Yenə orada, səh.X.

³ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.2, “Elm”, 1998, səh.247-248.

lar din yolunda mübarizəyə qoşuldular və 640-658-ci illər arasında Fələstini, Suriyanı, Misiri, Gürcüstanın bir hissəsini və s. islamlaşdırıa bildilər.”

Qafqaz Şeyxülislamı Allahşükür Paşazadə “Qafqazda islam” (“Azərnəşr”, 1991) kitabında Quranın, eləcə də hədislərin məscidlərdə və mədrəsələrdə müntəzəm tədrisinin, nəzəri fikirlərinin daha dərin əsaslar üzərində inkişafının orta əsr islam dünyagörüşünün “parlaq hadisələrindən” sayıldığını yazır. O göstərir ki, əl-Kindi, əl-Fərabi, İbn Rüşd, Əbu Bəkr, ər-Razi, əl-Mərvan kimi mütəfəkkirlərin sırasında İbn Sina-nın davamçısı Əbülhəsən Bəhmənyar ibn əl-Mərvan əl-Azərbaycani (?-1065) kimi şəxsiyyətlərin xidməti Məhəmmədəli Tərbiyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bəhmənyar Azərbaycanı “...müsəlman mütəfəkkirlərinin fikirlərini davam etdirərək, öz əsərlərində qədim yunan filosoflarını düşündürən dünyagörüşü məsələlərini yeni təməl üzərində — islam müddəaları əsasında nəzərdən keçirmiş və izah etmişdir”.¹

İslam dininin Hindistanda qarşılanması, təbliği və yayılması barədə Cəvahirləl Nehru deyirdi: “...Hindistanın tərəqqisi üçün islam özüylə yeni, həvəsləndirici amillər gətirdi. İslam müəyyən dərəcədə fəaliyyəti yüksəldən vasitə kimi təsir göstərirdi.”²

¹ Qafqazda İslam. B., “Azərnəşr”, 1991, səh.119.

² Cəvahirləl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986, səh.258.

C.Nehru başqa bir yerdə yazdı: “İslam dini Hindistanı ayıltdı... İslam dinini Hindistana gətirən türk xalqları və digər xalqlar olub”.¹

Məhəmməd peyğəmbərin yadigar qoyub getdiyi müqəddəs “Qurani-Kərim” 114 surədən, 6236 ayədən ibarətdir. İslam alimlərinin fikrincə, Quranın 90 surəsi Məkkədə, 24 surəsi Mədinədə nazil olmuşdur. Quran insanı Allaha ibadət etməyə, ondan kömək və mərhəmət diləməyə, ona heç bir şərik qoşmamağa, yalnız Allaha boyun əyməyə çağırır. O, kişilərə — qadınla zərif bir məxluq kimi rəftar etməyi, uşaqların tərbiyəsində ata və ananın bərabər məsuliyyət daşımاسını tövsiyə edir.

Peyğəmbər əleyhissəlamın kəlamları bütün insanların tərbiyə ocağıdır. O, alimin xidmətinə, sənətkarların əməyinə yüksək qiymət verir: “Qiyamət günü Allahın hüzurunda alimin mürəkkəbi şəhidin qanından qiymətlidir”. “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir”.

“Məhəmmədin kəlamları” ayrıca kitabca şəklində 1905-ci ildə məşhur hind alimi Abdulla Sührəvərdi tərəfindən toplanıb nəşr edilmişdir.

Böyük rus yazarı Lev Tolstoy Məhəmməd peyğəmbərin həyatını yazmağa hazırlanmışdı, öləndə bu “Kəlamlar” onun paltosunun cibindən çıxb.²

¹ Cəvahirləl Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986, səh.253.

² В.Ф.Панова, В.Вахтин. Пророк Мухаммед. М., изд.“Феникс”, 1999, стр.3.

Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları:

“Behişt anaların ayaqları altındadır”.

“Fəhlənin alnının təri qurumamış onun muzdunu verin”.

“Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür”.

“Bir saat yaradıcı düşünmək, altmış il ibadətdən üstündür”.

“Elmindən fayda gələn alim min abiddən üstündür”.

“Elmi beşikdən məzara qədər öyrənmək lazımdır”.

“Elmin ayağı dünyadan kəsildiyi vaxt savaş başlanacaq”.

“İnsanın gözəlliyindən biri də onun aydın və gözəl danışmasındadır”.

“Bəşəriyyət düz yolu tapandan sonra dağılıb məhv olmaz, yalnız münaqişə və mübahisə yolu ilə dağılı bilər”.

“Təkəbbür insanı alçaldır və kiçildir”.

“Qocaya hörmət Allaha hörmət deməkdir”...

Quran, ilk növbədə, ərəblərin və bütün müsəlman dünyasının aqlına, şüruna, dünyagörüşünə, özünüdürkinə böyük təsir göstərmişdir. Ən bariz misal olaraq, ərəblərin qədim adətlərinə münasibətin dəyişməsini göstərmək olar. Ailədə doğulan və “artıq” sayılan qız uşağının diri-diri basdırılmasını Quran qadağan etmişdir.

Bu müqəddəs kitabdakı ehkamlar və şəriət (hüquq məsələləri) cəmiyyət, qanun, əxlaq kimi problemləri əhatə edir.

“İman” və “Ehsan”la insan özünü Allahın ixtiyarına verir, ondan asılı olduğunu hiss etdirir.

Ərəblər deyirlər: “Biz iman gətirdik!”, yaxud “Biz islam qarşısında itaət etdik” və s. İman sözünün üç

ünsürdən ibarət olduğunu yazılırlar, yəni dini ürəkdən dərk etmək (etiqad), dil ilə söyləyib inanmaq (iqrar) və xeyir iş görmək (əməldə göstərmək).

Quranda adı çəkilən qiyamət gününün dəhşətləri - cənnət-cəhənnəm, alın yazısı, islam dinində ilahi qanun və ya hüquq, ibadət, namaz, oruc tutmaq, zəkat (sədəqə), Həcc ziyarəti, vərəsəlik, məhərrəmlik, oğurluq, ailə və s. təfsircilər tərəfindən ətraflı surətdə şərh edilmişdir və indi də edilməkdədir.

Hicrət. Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçməsi (hicrət) gecəsi, yəni 622-ci il iyul ayının 26-sı müsəlman tarixinin başlanğıçı hesab olunur.¹

Peyğəmbərin ziyarətə getməsi. Mənbələr məlumat verir ki, Məhəmmədin Məkkəni ziyarətə getməsinə “həcci vəda” (“vidalaşma həcci”) adı verilmişdir. Peyğəmbər əleyhissəlam həcdən Mədinəyə qayıtdı. Özünü olduqca yorğun hiss edirdi. Bu vəziyyət üç ay davam etdi və 632-ci il iyun ayının 8-də dünyasını dəyişdi.²

Məhəmmədin ölümündən sonra Ərəbistanın müxtəlif yerlərində yalançı peyğəmbərlər peyda oldu.

Quranın ilk əlyazması. Məhəmməd peyğəmbər əleyhissəlamin sağlığında Quran ayrıca kitab halına salınmışdı. Əbübəkrin tapşırığı ilə Zeyd ibn Sabit (peyğəmbərin oğulluğa götürdüyü inanılmış şəxs olmuş və

¹A. Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, s.38.

² Yenə orada, səh.46.

yanında katiblik etmişdir) əshabələrin yadında qalan ayrı-ayrı parçaları toplaya bilmiş, onların üzünü köçürmüş, işini tamamlayandan sonra ilk əlyazmasını Əbubəkrə təqdim etmişdir.¹

Mələklər və şeytanlar. İşıqdan yaranmış mələklərin cinsi olmur və onlar allah təalaya itaət edirlər. Qədim yəhudü dinindən İslam dininə keçən dörd böyük mələyin adı belədir: Allahın vəhyini peyğəmbərlərə gətirən Cəbrail; bütün Kainata göz yetirən Mikail; qiyamət günü öz surunu (şeypurunu) çalmağa hazır vəziyyətdə duran İsrafil; ölənlərin ruhunu canından çıxaran Əzrail.

Mələklər Adəmdən əvvəl yaradıldılarından, Allah əmr edir ki, mələklər ona sitayış etsinlər. İblis oddan yaradıldığıni əsas gətirərək, torpaqdan yarananlara baş əymək istəmir. Allah onu lənətləyir. Lakin o, qiyamət günü nəcən allahdan möhlət alır, Adəm və Həvvadan tutmuş bütün insanlara yamanlıq etməyə başlayır.

Peyğəmbərlər. Peyğəmbərlər Allahın rəsuludurlar. Quranda deyilir ki, dini yaymaq üçün “biz hər bir xalqın arasına bir rəsul (elçi) göndərdik”. Lakin peyğəmbər çox olduğu üçün, onların 6-sı baş peyğəmbər hesab edilir: Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, İsa və axırıncı peyğəmbər sayılan Məhəmməd.²

Qadınlar. Tədqiqatçılar belə bir fikir yürüdürlər ki, Quran qadınlara nəvazış göstərməmişdir. Çünkü onlar

¹ A.Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.89.

² Yenə orada, səh.119.

ancaq “bəzəyi düşünərək və mənasız mübahisələr edərək böyüyürlər”. Hətta qadınlar və uşaqlar kişilərin allah qarşısında vəzifələrini yerinə yetirmələrinə də maneçilik törədirlər. Quran iki qadını mükəmməl olduğuna görə qəbul edir. Biri Fironun arvadı Asiya, digəri İsa peyğəmbərin anası Məryəm. Məhəmməd peyğəmbər bu qadınlar sırasına arvadı Xədicəni və qızı Fatiməni də daxil etmişdir.¹

İslamın beş sütunu. Dinə inam gətirmək - kəlmeyişəhadəti söyləməkdən ibarətdir. Yəni, “Allahdan başqa məbud yoxdur və Məhəmməd allahın rəsuludur”; gündə 5 dəfə namaz qılmaq; təmiz ürəklə əl tutmaq, yəni zəkat vermək; ildə bir dəfə, ramazan ayında oruc tutmaq; Məkkəni, heç olmasa, bir dəfə ziyarət etmək.

Ərəb xəlifələri. Əbu Bəkrin (632-634) xəlifəliyi dövründə İslam dini Ərəbistanda sabitləşdi. O, Məhəmməd peyğəmbərin həm yaxın dostu, həm də qayınatası idi.

Ömərin 10 illik (634-644) hakimiyyəti İslam tarixinin qalibiyətli yayılma və möhkəm təşkilat dövrü oldu.

Osmanın (644-656) və Əlinin (656-661) xəlifəliyi dövründə yeni feodal dövlət quruluşu ərəblərin birliyini təmin etdi və İslamın şöhrəti Ərəbistan yarımadasından çox-çox uzaqlara yayılmağa başladı.

Xəlifə Ömər 644-cü ildə bir iranlı xristian tərəfindən öldürdü. Xəlifə Osman 656-cı ildə döyüşlərin gərgin

¹ A.Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, s.145.

və çıxılmaz yerində suriyalı döyüşçülərə müraciət etdi və onlardan imdad dilədi — bu, xəyanət kimi qiymətləndirildi və onu təqsirli bilib qılıncla öldürdülər. Xəlifə Əli 661-ci ildə, bir növ, təkləndi, belə ki, Kufə əhalisi ondan üz döndərdi, Misir Müaviyənin tərəfinə keçdi, əməvilərə qarşı iki il arası kəsilmədən mübarizə aparan Əli qətlə yetirildi.¹

İslamın Azərbaycanda yayılması. Mənbələrdən öyrənirik ki, islamın Azərbaycanda yayılması VII-VIII əsrlərdə Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalı ilə başlamışdır. Ərəb yürüşlərinin müqayisəli təhlili sübut edir ki, “...ərəb ordusunun xəlifə Ömərin əmri ilə 639-cu ilin avqustunda başlamış Mesopotamiyanın işğalı prosesində Azərbaycan ərazisinə hücum olmuşdur.”²

Ərəblərin üç dəfə (639, 643, 645-ci illərdə) Azərbaycana ardıcıl hücumu yerli əhalinin ciddi müqavimət göstərdiyinə dəlalət edir.

Babək hərəkatının müasiri, ərəb alimi Əbu Hənifə əd-Dinəvəri... hələ o zamanlar Babəkin əsl və təlimi haqqında müxtəlif rəylər olduğunu göstərirdi... “Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər — babəkilər öz ideya və əmələrilə ... yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyyətlərinə qarşı deyil, onların təbliğ etdikləri və o

¹ A. Masse. İslam, B., “Azərbaycan ensiklopediyası”, 1992, səh.49-56.

² Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.2, "Elm", 1998, səh.157.

dövrдə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməyən ideologiyalarına qarşı çıxmışdır.”¹

Bir çox ərəb müəllifləri² mənbələrə mümkün qədər elmi və hörmətlə yanaşan, onlardan çox-çox qabaq yaşamış qədim yunan, Roma tarixçilərindən — Herodotdan, Fukididdən, Tasitdən, Plutarxdan və b. nümunə götürmək əvəzinə, Babəkin başçılıq etdiyi ümumxalq hərəkatına nəinki tendensiyalı və qərəzli münasibət bəsləmişlər, hətta **dövrünün “...ən böyük simalarından biri”** (Səid Nəfisi) olan milli qəhrəmanın ünvanına hər cür ləkə yaxmaqdan çəkinməmiş, şəxsi ləyaqət hissini belə təhqir etmişlər.

Səid Nəfisi bunun səbəblərindən birini Babək haqqında tarixi məlumatların bizə kifayət qədər gəlib çatmamasında görür.

Görkəmli İran alimi yazar:

“Aydındır ki, İbn-əl-Əsirin ... yazdığı sözlərdən məqsəd, başqa ərəb yazıçıları kimi, bu xalqa (Azərbaycan xalqına — N.H.) böhtan atmaq idi”.³

Mənbələri yetərincə araşdırın məşhur alim fikrini belə davam etdirir: “Kitablarda onların (Babəkilərin — N.H.) məsləki haqqında yazılınlar da qərəz və böhtan

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.2, "Elm", 1998, səh.238.

² Səmani. “Kitab əl-ənsab”; İbn əl-Əcir. “Əl-kamil fi-t tarix”; İbn əl-İbri. “Müxtəsər əl-düvəl”; Nizam əl-Mülk ət-Tusi. “Siyasətnamə”; Etimad-əc-Səltənə. “Müntəzəmi-Nasiri” və s. Bu barədə bax: Səid Nəfisi. Babək, B., “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1960. səh.12-13.

³ Səid Nəfisi. Babək, B., “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1960. səh.14.

xarakteri daşıyır... Bu mənada xürrəmilər yeni məzdəkilər və ya islamdan sonrakı məzdəkilər kimi tanınmalıdırlar. Kitablarda məzdəkilər haqqında yazılmış böhtanlar bunların (Babək hərəkatının) haqqında da deyilmişdir”.¹

Böyük Azərbaycan alimi Ziya Bünyadov yazdı ki, Səid Nəfisi də, başqa fars alimləri kimi, Babəki, xürrəmilər hərəkatını öz “milli Azərbaycan xüsusiyyətlərindən” ayıraraq, yalnız İran milli ruhu üçün xarakterikdir, - deyə təqdim etmişdir.²

Akademik Ziya Bünyadov Babək hərəkatının dini zəmində baş verdiyini izah edənlərin əleyhinə idi. O, bir çox mənbələrə əsaslanaraq sübut edirdi ki, Babək hərəkatı Abbasilər hakimiyyətinin “vergi məngənəsində” çırpınan xalq kütlələrinin mübarizəsiydi.³

Həmçinin “...IX əsrə Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkatını üsyan kimi qiymətləndirmək azdır. Bu hərəkat xarici işgalçılara qarşı Azərbaycan xalqının apardığı uzunsürən qüdrətli azadlıq müharibəsi idi”.⁵

Göründüyü kimi, Babək hakim qüvvələrin dözülməz zülm və istismarına qarşı azadlıq mübarizəsi aparan milli qəhrəman, xalq sərkərdəsi olmuşdur.

¹ Səid Nəfisi. Babək, B., “Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1960. səh.14.

² Yenə orada.

³ Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, “Azərnəşr”, 1989, səh.37.

⁴ Yenə orada, səh.32.

⁵ Yenə orada, səh.271.

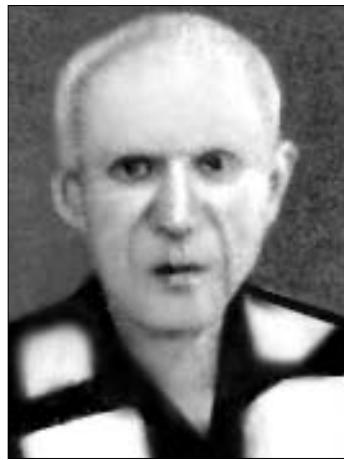
Beləliklə, Babək və onun rəhbərlik etdiyi ümumxalq hərəkatı qədim qullar dünyasını ayağa qaldıran Spartakla və onun üsyançı hərəkatı ilə müqayisə edilə bilər. Romada qorxuya düşən Senat ən güclü sərkərdələri Mark Krassi və Qney Pompeyi (e.ə. I əsrin 72-71-ci illəri) Spartakin üstünə göndərmişdisə,¹ Babəkin hücumlarından vahimə keçirən xəlifə əl-Mötəsim də 835-ci ildə mahir sərkərdəsi — “...Afşin Heydər ibn Kavusu xürrəmilərlə döyüşəcək bütün xəlifə qoşunlarının baş komandanı təyin etdi”. Və “Afşinin özünə xəzinədən hər gün 5 min dirhəm... döyük günlərində isə 10 min dirhəm ödənilməsi barədə göstəriş verdi”.²

Hər iki xalq hərəkatı xəyanətlə yatırılmış, qəhrəmanlara divan tutulmuşdur.

¹ Н.А.Машкин. История Древнего Рима. М., ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1948, стр.264-265.

² Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.2, “Elm”, 1998, səh.247-248.

XX ƏSR
AVROPA MƏDƏNİYYƏTİ VƏ
ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ CƏRƏYANLAR

Pablo Pikasso
(1881-1973)

İqor Fyodoroviç
Stravinski
(1882-1971)

Frans Kafka (1883-1924)

Salvador Dali(1904-1989)

Nəriman Həsənzadə

*“Turana qılınçdan daha kəskin: ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!”*

Hüseyin Cavid

◎ *Orteqa-i-Qassetin fikrincə, modern əsərlər xüsusi qabiliyyəti olan və maariflənmiş azlıq üçündür, bu da, təbiidir ki, kütləni, əksəriyyəti qıcıqlandırır... müasir mədəniyyətin mühüm ziddiyətli problemi çoxluq ilə elitar mədəniyyət arasındaki ziddiyətdir.*

◎ *Benedetto Kroçe mədəniyyəti "insanın işığa doğru uzanan fasiləsiz yolu" adlandırır, bu yolda hədsiz maneələrin olduğunu deyir və fəlsəfənin vəzifəsini bu maneələri aradan qaldırmaqdə görür.*

◎ *Fəlsəfi-estetik kateqoriya – prinsipcə bir-birinə yaxın olan sənətkarların ümumi yaradıcılıq platformasıdır.*

◎ *Zigmund Freyd bu qərara gəlir ki, yaradıcılığın mahiyyəti dərk olunmazdır.*

İtaliya yazıçısı A.Moravianın sözlərinə görə, XX əsr Avropa mədəniyyəti “öz qapılarını” P.Pikassonun ilk rəsm əsərləri və İ.Stravinskinin “Petruşka” baletilə açdı.¹ Avropanın A.Bergson, Orteqa-i-Qasset, J.P.Sartr, A.Kamyu, M.Merlo-Ponti, J.Mariten kimi böyük fi-

¹ Культурология, М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.274.

losofları öz əsərlərində fəlsəfi problemləri mədəniyyət problemlərilə, fəlsəfənin ontoloji problemlərini isə kulturoloji problemlərilə əvəz edərək, bütün kateqoriyaların mahiyyətini dəyişdilər. Əgər ötən əsrlərdə alimin fəlsəfi fəaliyyəti onun elmi fəaliyyətilə ölçülür və bu, tipik sayılırdısa, artıq XX əsrin filosofu eyni zamanda məşhur yazıçıdır (Sartr, Kamyu), yaxud onun fəlsəfi konsepsiyası birbaşa yaratdığı ədəbi-bədii əsərlərlə ölçülür (Berqson, Marsel Prust kimi).

Berqson fəlsəfi fikrə “sürəkli” (uzunmuddətli mənasında) “həyati ehtiras”, “yaradıcılıq intuisiyası”, “açıq cəmiyyət”, “şüur axını” və s. kimi ideyalar və anlayışlar gətirmişdir.

Fəlsəfi, kulturoloji fikirlərilə seçilən, böyük filosof yazıçıları kimi şöhrətlənən Sartr və Kamyu isə sonralar ədəbi-bədii əsərlərinə görə Nobel mükafatına layiq görüldülər.

“Həyatın fəlsəfi mənasını açan” görkəmli İspan kulturoloqu Orteqa-i-Qasset (1883-1955) məşhur “İncəsənətdə humanizmin təhrifi” əsərində XX əsr dünya mədəniyyətinin böhran keçirdiyini əsaslandırdı. O yazırkı ki, XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində meydana gələn modernizm xalq kütlələrinə yaddır. Qasset hesab edirdi ki, modernist sənət kütlələr tərəfindən dərk edilmir, çünki o romantizm kimi hamı üçün deyil. Modernizm xüsusi qabiliyyəti olan

və maariflənmiş azlıq üçündür, bu da, təbiidir ki, küt-ləni, əksəriyyəti qıcıqlandırır.

Orteqa-i-Qasset əsərlərində göstərirdi ki, müasir mədəniyyətin mühüm ziddiyətli problemi çoxluq ilə elitar mədəniyyət arasındakı ziddiyətdir. O, mədə-niyyət üçün, istər totalitar şərait olsun, istərsə demokratik, - fərqi yoxdur, — “çoxluğun üşyanından” ehtiyat edirdi. Məlumdur ki, “kütləvi mədəniyyət” “elitar mə-dəniyyəti” inkar etməklə, çoxluq arasında daha geniş yayılır. Çünkü mövcud bazar qanunları şəraitində bu mədəniyyətə qara camaatın zövqünə uyğun böyük ehtiyac var. Bu mədəniyyətin xarakterik cəhəti onun əy-ləncəli olması, asan və yüngül qavranılmasıdır.

Kütləvi mədəniyyətin fəaliyyət dairəsi genişdir: pop-musiqi, rok, reklam, erotik və kriminal kinematoqrafiya, detektiv ədəbiyyat, qəzet və jurnal sensasi-yaları, astrologiya və s.

Fransada Müqavimət hərəkatının fəal iştirakçısı olan yazıçı, aktyor, dramaturq, jurnalist A.Kamyu “Taun” adlı romanında faşizmi “yoluxucu xəstəlik”, “epidemiya” adlandırır və onunla daimi mübarizə aparmağın vacibliyini göstərirdi.

Böyük italiyan filosofu, tarixçisi və publisisti Benedetto Kroçe (1866-1952) mədəniyyəti "insanın işığa doğru uzanan fasıləsiz yolu" kimi qiymətləndirir və bu yolun mancələrlə dolu olduğunu deyir; buna görə də o, fəlsə-

fənin və filosofun vəzifəsini bu maneələri aradan qaldırmaqda, "... qaranlığı, dumanı dağıtmaqda və aydın yolu göstərməkdə" görürdü.¹

Kroçenin fikrincə, poeziya "Kainatın vəznini (ritmini) duymaqdırsa, fikir onu sistemə salmaqdır".²

Bununla belə, yaradıcılıq üslubu bu və ya digər sənətkarın dünyası dərk etmək vasitəsi olduğu halda, yaradıcılıq metodu fəlsəfi-estetik kateqoriya kimi geniş anlayışdır. Əslində, ideya-bədi prinsipləri "yaxın olan sənətkarların ümumi yaradıcılıq platformasıdır".³ Yəni, bir sıra ədəbi-bədii məktəblər, üslublar, cərəyanlar bir yaradıcılıq metodunu təmsil edə bilərlər.⁴

Lakin bu da həqiqətdir ki, heç bir böyük sənətkar fəlsəfi-estetik cərəyanların məhdud çərçivəsinə siğışa bilmir; əksinə, özüylə yeni bir fəlsəfi dünyagörüş, ədəbi növ və janr, üslub, yeni təfəkkür tərzi və s. gətirir, özü bütöv bir əbədi-fəlsəfi mərhələyə çevrilir. Bunu böyük sənətin qanuna uyğun inkişaf prinsiplərinə müvafiq yaradıcılıq prosesi kimi qiymətləndirmək olar və lazımdır.

Antik dövr Yunan və Roma mədəniyyətini, İtaliya İntibahının yetişdirdiyi korifeyləri, Fransa Maarifçilik

¹ Эстетика. М., изд.“Политиздат”, 1989, стр.165.

² Yenə orada, səh.166.

³ Mehdi Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri, B., “Azərnəşr”, 1968, səh.126.

⁴ Yenə orada, səh.127.

P.Pikasso. "Gernika". 1937.

*Freydizmin
nəzəri əsasları*

*Salvador Dalí.
İspaniyada vətəndaş
müharibəsinin öncə
görümü (1936)*

hərəkatının bir sıra nümayəndələrini, müasir Qərb mədəniyyətinin yaradıcılarını misal götirmək, elə bilişəm, dediklərimizə kifayət edər.

Bəzən bir janrda yaradılmış əsərdə bir neçə janrin elementləri elə aydın görünür ki, onu mütləq sənətin bir növünə aid etmək mümkün olmur. Şübhəsiz, bu, sənətkarın böyüklüyü, təkrarsız istedadı ilə əlaqədardır və bəzən də izaholunmaz sənət sehridir, Sankt-Peterburqda E.M.Falkonenin ucaltdığı "Tunc ath" abidəsində olduğu kimi.¹

Ədəbi-fəlsəfi cərəyanlar

Ekspressionizm (fransız sözündən götürülüb: mənalı, təsirli, səlis ifadə etmək deməkdir).

XX əsrin əvvəllərində Avropada meydana gələn ədəbi-estetik-fəlsəfi cərəyandır. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniyada və Avstriyada daha geniş yayılmışdır. Birinci dünya müharibəsi və Rusiyada baş verən inqilabi hadisələr nəticəsində dönyanın xaos şəklinə düşdüyü göstərilir.

Avropada ekspressionist sənətkarlar və qabaqcıl ziyalılar dünyadakı qarışığı, bir-birinə zidd qüvvələrin dərkolunmazlığını, insan təbiətinə yad, düşmən olduğunu iddia edir və bundan xilas olmaq üçün qəti mübarizə aparmağa çağırırlar. Mahiyyət etibarilə

¹ Эстетика. М., изд.“Политиздат”, 1989, стр.88.

onlar öz yaradıcılıqlarında üsyankar və antimilitarist mövqe tuturdular.

Publisistika aparıcı janr sayılırdı. Teatr “Qışqırıq pyesləri” tələb edirdi.

Bəşəriyyəti müharibələrin və inqilabların törətdiyi fəlakətlərə qarşı daim səfərbər edirdilər. Bu, Avstriyada F.Varfelin, Y.Bexerin poeziyasında, F.Kafkanın nəşr yaradıcılığında, Fransa yazarı M.Qromerin əsərlərində daha bariz görünürdü.

Modernizm (fransız sözündəndir, yeni, müasir deməkdir) XIX əsrin axırları — XX əsrin əvvəllərində Avropada meydana çıxmışdır. Modernizm — nisbətən müstəqil olan ekspressionizm, kubizm, futurizm, sürrealizm, abstraksionizm kimi estetik-fəlsəfi axınları özündə birləşdirir; lakin adlarını sadaladığımız yaradıcılıq cərəyanlarının hərəsinin özünəməxsus xüsusiyətləri, prinsipial fəlsəfi dünyagörüşü və ümumi sosioloji-kulturoloji kökləri vardır.

Modernizm formalaşmış bədii-estetik sistem kimi, bir növ, dekadentizm və avanqardizm dünyagörüşünün əsaslarına söykənir. Antiənənəvi məqsəd güdüb, özündən əvvəlki ədəbi-mədəni prinsipləri qəbul etmir. Adətən, A.Kamyunun əsərlərini modernist nümunələr sayırlar. Modernizm yazarının və sənət adamının yaradıcılığında üslub müxtəlifliyini inkar etmir. S.Bekketin, S.Dalinin, P.Pikassonun, İ.Stravinskinin və b. əsərlərində olduğu kimi.

Kubizm (fransızca “kub” sözündən götürülmüşdür) 1907-20-ci illərdə geniş intişar tapmışdı. Kubizmin təsviri sənətdə nəzəriyyəçiləri J.Mesenje, A.Qlez, poeziyada isə şair G.Apolliner olmuşdur.

Nəqqaşlıqda və təsviri sənətdə kubizmdən xüssusilə istifadə edilirdi. Rəsm əsərləri həndəsi xətlər, dördkünc, üçbucaq və yarımdairəvi kubiklər əsasında yaradılırdı. Bədii əsərlərə - düymələr, tramvay biletləri, süfrə parçası, qəzet qırıqları və s. əlavə edilir ki, bununla da kubizmdə naturalizm meyllerinin güclü olduğu aşkar olur.

Kubizm - rəssamlıqda obyektləri ən sadə həndəsi fiqurlar şəklində göstərir. Bu cərəyanın ilk görkəmli nümayəndələri P.Sezann, P.Pikasso (1881-1973) və F.Leje (1881-1955) sayılır. Onlar kublardan, silindrərdən, konuslardan istifadə yolu ilə təsviri sənəti dərinləşdirmək məqsədi gündürdülər.

Simvolizm (fransız sözündəndir, işarə, rəmz deməkdir) ədəbi cərəyan kimi XIX əsrin 60-70-ci illərində Fransada meydana çıxmışdır. İlk görkəmli nümayəndələri Ş.Bodler, P.Verlen A.Rembo, S.Mallarme və b. olmuşdur. Z.N.Gippius, F.K.Soloquib, D.S.Merejkovski, K.D.Balmont və bir çoxları rus ədəbiyyatında simvolistlər kimi tanınmışlar.

Fransız şairi J.Moreas “Simvolizmin manifesti” (1886) əsərində göstərirdi ki, simvolik poeziya, ilk növbədə, ruhlar aləminin əks-sədasıdır, obyektiv varlığın, yəni real həyatın təsvirinin əleyhinədir.

Simvolistlər bədii yaradıcılıqda intuisiyani təbliğ edir və sübut etməyə çalışırlar ki, incəsənət əsərləri, eləcə də poeziya, fərdin özünüifadəsindən başqa bir şey deyildir.

Bodler, Verlen, Rembo, E.Verxarn, V.Bryusov və A.Blok kimi görkəmli sənətkarlar simvolizmin məhdud estetik çərçivəsinə sığmamış, realist və demokratik təmayüllərdən istifadə yolu ilə “humanist simvolistlər” kimi şöhrətlənmişlər.

Sosialist realizmi sovet ədəbiyyatında və incəsənətində ümumi yaradıcılıq metodu kimi ötən əsrin 30-cu illərində təşəkkül tapmışdır. Klassik realizm üslubunu yeniləşdirmək və yeni sosialist reallığını inqilabi inkişafda göstərmək - sosialist realizminin bədii-estetik tələbi idi.

XX əsrin əvvəllerində yeni sosialist ədəbiyyatı və incəsənətinin yaranması, həm də onun yaradıcılıq metodunun prinsip kimi təyin edilməsi məsələsi durdu. Ədəbi - fəlsəfi-siyasi diskussiyalarda bir sıra yaradıcılıq metodları təklif olunurdu; “sosialist məzmunlu realizm” və s. Nəhayət, “sosialist realizmi” ədəbi-siyasi yaradıcılıq metodu kimi 1934-cü ildə sovet yazıçılarının birinci qurultayında qəbul edilən nizamnamədə “...həyatı düzgün, tarixən konkret və inqilabi inkişafda əks etdirmək” kimi öz ifadəsini tapdı. Proletar yazıçısı M.Qorkinin “Ana”, M.Şoloxovun “Sakit Don”, F.Qladkovun “Sement” kimi əsərləri meydana çıxdı.

Görkəmli sovet yazıçıları V.Mayakovski, A.Fadeyev, L.Leonov, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, B.Kerbabayev, Y.Kupala, Q.Qulam, A.Dovjenko, A.Tolstoyp və başqaları sovet ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Lakin elə sənətkarlar var idi ki, yaradıcılıq axtarışları ilə seçilirdilər.

Surrealizm (fransız sözüdür, realizmdən üstün - mənasındadır) XX əsrin 20-ci illərində Fransada meydana gəlib. Şair G.Apolliner və rəssam C.Kiriko bu cərəyanın ilk təbliğatçılarıydılar. Sonralar A.Breton "Surrealizmin manifesti"ni yazdı. Surrealistlər insanı onun "mən" dediyi ənənəvi estetikanın tələblərindən xilas etməyə çağrırdılar. Onların fikrincə, sənətkar gərək ruhun hər cür təcrübəsinə arxalana bilsin, yaxud gördüklərinə, qarabasmalara, sayıqlamalara, uşaqlıq xatırələrinə, gözünə görünən və görünməyən tərəflərə, sonsuzluğa və əbədiyyətə qovuşmağa can atsın. Yaradıcılıq yolu budur: şair P.Reverdinin fikrincə, obraz - bir-birindən uzaq, kənar reallıqların yaxınlaşması əsasında meydana gələ bilər ki, əsl yaradıcılıq mühiti də bu zaman yaranır.

"Absurd teatrı"nın görkəmli nümayəndələri E.İonesko, S.Bekket də bu fikirdədir.

Ekzistensializm (latın sözündəndir, yaşamaq, mövcud olmaq deməkdir) Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində yaranmışdır. Sənətin müxtəlif növlərindən estetik tələbləri budur ki, fəlsəfənin fəaliyyət sahəsi yaradıcı şürur dairəsinə daxildir və elmdən fərqli olaraq, bədii yaradıcılığı yaxındır. Bu fikri Fransanın

böyük filosof yazıçıları kimi dünyada şöhrətlənmiş Jan Pol Sartr (1905-1980) və Alber Kamyunun (1913-1960) əsərlərilə təsdiqləyirlər.

A.Kamyu yazır ki, həyatın özü bir məna kəsb et-səydi, o, heç mövcud olmazdı. Kamyunun fikrincə, incəsənətin məqsədi mənasız olana məna verməkdir-sə, deməli, insanın təsəllisi yalnız illüziya, xəyal, xülyaya ola bilər.

Başqa bir filosof-yazıçıya görə isə bədii əsər mənasız olana məna vermir, yalnız onu mənaca açır. İncəsənət əsərinin əsl yaradıcısı insan yox, varlığın özüdür, sənətkar isə ruhlarla insanlar arasında ancaq vasitəcidir.

Freydizm (Avstriyalı həkim-nevropatoloq Zigmund Freydin (1856-1939) adı ilə bağlıdır) incəsənət əsərlərinə münasibətdə psixoanalizin və psixoanalitik təhlilin əsasını qoymuşdur. Freydə görə, incəsənət əsərləri — şəxsin, yəni fərdin emosional vəziyyətinin xüsusi ifadə vasitəsidir. O, müxtəlif növ əsərləri də məhz bu baxımdan təhlil edir.

Misal üçün, Şekspirin “Makbet” faciəsində “övlad-valideyn münasibətləri”ni, Leonardo da Vinçinin “Cokonda” əsərində rəssamın uşaqlıq dövrünün xüsusiyyətlərini özündə saxlayan “seksual iztirabları”, xüsusilə Dostoyevskinin yaradıcılığında yazarının “seksual baxımdan” əxlaqa zidd meyllerini görür.¹

¹ Эстетика. М., изд.“Политиздат”, 1989, стр.381.

Freydə görə, incəsənət əsərləri, bütövlükdə, “Edip kompleksi”lə bağlı ruhun, ürəyin gizli iztirablarının nəticəsidir; oğlan uşağı daim anasıyla yaşamaq meyləri keçirir və atasının şəxsində öz rəqibini görür.

Bu baxımdan Sofoklun “Şah Edip”, Şekspirin “Hamlet” və Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” əsərləri Freydin psixoanalitik dünyagörüşünü təsdiqləyən əsərlər kimi bəşəridir, sənət inciləri sayılır.

Bədii əsərlərdən alınan estetik zövq - insanı nə vaxtsa “Edip kompleksi” zəminində yaranan ruhi gərginlikdən azad edir.

Freydin tezisi budur ki, sənətkar - ağlının qeyri-sabitliyi ilə yaratdığı bədii obrazlar vasitəsilə mübarizə aparan potensial xəstə, əsəbi adamdır. Guya bu, onun reallaşdırıa bilmədiyi uşaqlıq arzuları ilə sosio-loji-kulturoloji reallıq arasında sıx əlaqə yaratmağa imkan verir.

Freyd etiraf edir ki, bədii yaradıcılığın psixoanalizində “silah yerə qoyulmalıdır”. Yəni zor işlətmək yeri deyil, çünki bədii yaradıcılığın mahiyyəti dərkolunmazdır.¹

¹ Эстетика. М., изд.“Политиздат”, 1989, стр.381.

**XX ƏSR AZƏRBAYCAN
MƏDƏNİYYƏTİ (1918-1991)**

*Ümummilli lider Heydər Əliyevin Bakı şəhərində
ucaldılmış heykəli. 2005.*

“...türk millətindənik, İslam ümmətindənik, Qərb mədəniyyətindənik... “Türk millətindənik” dediyimiz üçün dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, hətta din həyatında və fəlsəfədə türk kültüründə, türk zövqünə və türk şüuruna bir orijinallıq və bir şəxsilik göstərməyə çalışacaqıq. “İslam ümmətindənik” dedikdə, bizim üçün ən müqəddəs insan həzrət Məhəmməd, ən müqəddəs məbəd Kəbə, ən müqəddəs din İslamiyyət olacaqdır. “Qərb mədəniyyətindənik” dediyimiz üçün də, elmdə, fəlsəfədə, texnikada və digər mədəni sistemlərdə tam bir avropalı kimli hərəkat edəcəyik”.

Ziya Göyalp

- ◎ *Sosiooji-kulturoloji epoxanın əsaslarını 1917-1927-ci illər mədəni inqilabi təşkil edirdi.*
- ◎ *Repressiya dövründə "...100 mindən artıq adam etaplarla düşərgələrə göndərilmiş, minlərlə kəndli işə məhv edilmişdir".*
- ◎ *"Azərbaycanlılara, müsəlmanlara... ölkədə dördüncü, bəşinci təbəqə kimi baxırdılar."*
- ◎ *Qorbaçovun göstərişilə "Əhalinin köçürülməsi" adlı plan hazırlanmışdı və artıq həyata keçirilirdi. Bu planda "Türk respublikalarındaki müsəlman əhalinin çoxunu Rusiyaya və başqa slavyan respublikalarına köçürmək və yerlərinə xristian əhali yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu".*

XXyüzillikdə Rusiya və SSRİ ərazisində yaşan xalqlar elə mürəkkəb tarixi inkişaf mərhələlərindən keçdilər ki, bu dövr həyatın bütün sahələrində öz güclü təsirini göstərdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti demokratik respublika kimi cəmi 23 ay fəaliyyət göstərdi. Lakin bu, xalqımızın tarixində, həqiqətən, misilsiz hadisə kimi yadda

qaldı. Bu dövrdə dünyada və bütün regionda qarşı-sıalınmaz mürəkkəb siyasi proseslər gedirdi. Gənc bir dövlətin ən vacib milli problemləri qısa müddət ərzində yoluna qoyması, milli kadrlar yetişdirməsi olduqca mürəkkəb və çətin idi. Bütün bunlara baxmayaraq, birinci növbədə, ərizimdən miras qalan təhsil sistemində dəyişiklik edildi. Belə ki, ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin öz ana dilində, eləcə də dövlət dilində icbari qaydada aparıldı və bu, Nazirlər Şurasının 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə təsbit olundu.¹ Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazax şəhərinə köçürüldü və müstəqil təhsil ocağı kimi fəaliyyətini davam etdirdi. Bakıda pedaqoji institutun açılması barədə layihə tərtib edildi, milli konservatoriyanın yaradılması gündəliyə gətirildi. 1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında qanun qəbul etdi.

Universitetin ilk rektoru professor V.İ.Razumovski təyin edildi. Milli elmi kadrlar və mütəxəssislər olmadığından Moskva universitetindən, Rostov, Yekaterinslav, Xarkov və Rusyanın başqa şəhərlərindən görkəmli alımlər dəvət edildilər.²

Hökumətin təsis etdiyi “Azərbaycan” qəzetiinin baş redaktoru bəstəkar, publisist Üzeyir bəy Hacıbəyov təyin olundu.³

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.5, B., “Elm”, 2001, səh.482.

² Yenə orada, səh.486.

³ Yenə orada, səh.488.

“...M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, N.Yusifbəyli, Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, Ə.Ağaoğlu və digər milli mədəniyyət mücahidlərinin səyilə Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi”.¹

Hökumətin əlamətdar tədbirlərindən biri də qədim Gəncənin adının bərpası (1918) oldu. Ruslaşmış (milliyətcə gürcü idi) general Sisianov 1804-cü ildə Gəncəni zəbt edəndən sonra imperator I Aleksandr arvadının şərəfinə qədim torpağın adını dəyişdirib “Yelizavetpol” ilə əvəz etmişdi.² Gəncəni öz adı ilə çağırılanlar bir manat gümüş pulla cərimə olunurdular. Rəvayətə görə, heç bir hədə-qorxudan çəkinməyən gəncəlilər əvvəlcədən özlərilə bir manat gümüş pul götürərək, bələdiyyə idarəsinin qabağında cərimələrini verib ağız dolusu “Gəncə” deyirlərmiş.³

“Yelizavetpol” sözü Gəncənin üstündə ləkə kimi 114 il qalmışdır.

1920-ci ilin yazında Ü.Hacıbəyovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan artistləri İranda olmuş və Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani onları qəbul etmişdir.

Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik quruculuğunu və dövlət idarəciliğin işlərini — bir tərəfdən daxili — müsəlman partiyaları arasındaki siyasi çekişmələr, iki ilə yaxın bir müddətdə hökumət

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.5, B., “Elm”, 2001, səh.491.

² Gəncə (tarixi oçerk), B., “Elm”, 1994, səh.50.

³ Yenə orada, səh.51.

kabinetinin beş dəfə dəyişməsi, ölkənin ən güclü partiyası olan “Müsavat”ın iki tırəyə bölünməsi, Qarabağ üstündə aparılan müharibədə yerli kommunistlərin daşnaklara köməyi, eləcə də xarici müdaxilə — XI ordunun işgalçı hücumları yarıda qoydu, hökumətin süqutuna gətirib çıxardı. Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa vaxt ərzində milli gerb, milli ordu, milli pul vahidi, dövlət himni kimi atributlarını demokratik ənənələr əsasında nümayiş etdirdi.

“1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hökuməti Müvəqqəti inqilab komitəsinə təhvil verdi”.¹ Böyük vətənpərvər yazıçı və dövlət xadimi Nəriman Nərimanov qiyabi sədr seçilməklə Komitənin tərkibi müəyyən olundu və Azərbaycan Sovet Rusyasının ixitiyarına verildi. Zirehli qatarla Bakıya göndərilən A.İ.Mikoyan Nəriman Nərimanovdan xəbərsiz, onun imzası ilə sərəncamlara qol çəkməyə başladı.

İndiki təhlillərdə 1917-ci il Rusiyada yeni bir ictimai quruluşun başlangıcı sayılırsa, 20-ci, 60-cı illər birmənalı izah olunmur. Bu illər Rusiyada və ayrı-ayrı milli respublikalarda ictimai-siyasi dəyişikliklər, inkişaf pilləsi və bütün sahələrdə yeni ab-havanın yaranması dövrü kimi təqdim edilir.

Sosiooji-kulturoloji epoxanın əsaslarını 1917-1927-ci illər **mədəni inqilabı** təşkil edirdi.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.5, B., “Elm”, 2001, səh.520.

*Bakı
Dövlət
Universiteti.
1919.*

*Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası. 1945.
(Rəyasət Heyətinin
binası).*

*Bakı şəhəri.
Heydər Əliyev adına Beynəlxalq hava limanı*

V.İ.Lenin inqilabının ilk illərində mədəni geriliyi aradan qaldırmaq, ilk növbədə isə, savadsızlığı ləğv etmək, zəhmətkeşlərin yaradıcılıq qüvvələrinin inkişafına şərait yaratmaq, sosialist ziyalılarının formallaşması və geniş külələrin şüurunda elmi kommunizm ideyalarının təsirini gücləndirmək kimi vəzifələr irəli sürürdü.

Hökumət 1919-cu il dekabrın 26-da “RSFSR əhalisi arasında savadsızlığın ləğvi” barədə dekret verdi. Bu dekret səkkiz yaşla əlli yaş arasında olanların rus, yaxud ana dillərində savadsızlığının ləğvinə yönəlmışdı. Həmin hərəkat M.İ.Kalininin, N.K.Krupskayanın, A.V.Lunaçarskinin nəzarətində idi.

Təbiidir ki, mövcud quruluşun nəzəriyyəçilərini yeni — **sosialist mədəniyyətinin** yaradılması vəzifəsi daha çox düşündürdü. Onları narahat edən kadr məsələsi və mədəniyyət sahəsində sinfi mübarizənin gərginləşməsi problemləriydi. Pedaqoji və ictimai elmlərin tədrisi, bədii yaradıcılıq və kilsələrə münasibət vacib məsələlərdən idi.

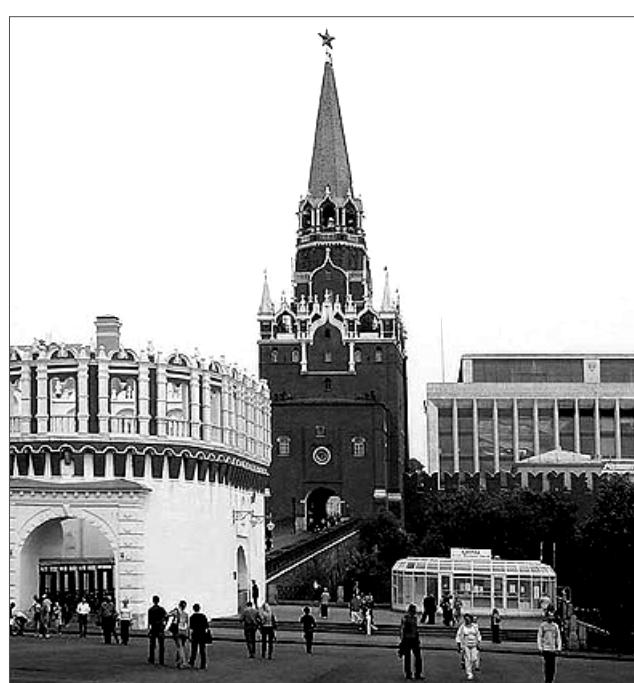
1921-ci ildə təhsil haqqında dekret verildi və ali məktəblərdə partiya tarixi və dialektik materializm, siyasi iqtisad, elmi kommunizm fənləri icbari tədris olunmağa başladı.¹

Sovet Azərbaycanında da müvafiq dekretlər verilirdi.

Bütün mədəni-maarif işlərinə rəhbərlik etmək ixtiyarı Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılmışdı. Qəza

¹ “Культурология”, М., изд.“Юнити-Дана”, 2000, стр.288-289.

*Moskva.
Kreml...*

Bakı. Şəhidlər Xiyabani

inqilab komitələri nəzdində maarif şöbələri yaradıldı. N.Nərimanovun imzası ilə Texniki Peşə Təhsili Komitəsi təsis edilmişdi.

Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağazadə kimi təcrübəli pedaqoji kadrlar ana dilində yeni dərsliklərin yazılıması işinə cəlb olunurdular.

Azərbaycan XKS-in və MİK-in 1924-cü il 18 mart tarixli “Azərbaycan əhalisi içərisində savadsızlığın ləğvi haqqında” qərarında yazmaq və ya oxumaq bacarmayan 15-25 yaşlılara savad öyrətmək bir vəzifə kimi tapşırılırdı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanda ərəb qrafikalı əski əlifbadan istifadə edilirdi. 1922-ci il martın 6-da AK (b) P-nin plenumu Azərbaycan əlifbasını latin qrafikasına keçirmək üçün Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalioğlunun başçılığı ilə xüsusi komissiya yaratdı.

Latin qrafikasına keçilməsi savadsızlığın ləğvini sürətləndirdi. Statistik məlumatə görə, 1920-27-ci illər ər-zində 65.607 nəfər azərbaycanlıdan 53.957 nəfəri yeni əlifbanı öyrənmişdi.¹

1920-ci il avqustun 18-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi çap işinin təşkili və mərkəzləşdirilməsi haqqında dekret verdi. Həftəlik “Kənd füqərası”, “Azərbaycan füqərası”, “Kommunist” qəzetlərinin nəşrinə başlanıldı.

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cild, c.6, B., "Elm", 2000, səh.208-212.

1922-ci ilin mayından (əsası 1906-ci ildə qoyulmuşdu) “Bakinski raboçı” qəzeti yenidən nəşrə başladı. 1927-ci ilin sonunda 35 jurnal və digər nəşrlər çıxırdı.¹

Nəriman Nərimanov yazırıdı: “...Şərqedə dinə münasibət məsələsi fövqəladə əhəmiyyət daşıyır.” Onun bu fikri 1920-ci ildə Azərbaycan hökumətinin başçısı kimi verdiyi dekretdə də öz əksini tapmışdı.

Lakin dövlət dinə münasibətdə bitərəf qalırdı, onu maddi və mənəvi cəhətdən də müdafiə etmirdi. Gənc nəslin tərbiyəsi işlərilə yalnız Xalq Maarif Komissarlığının ixtiyarında olan məktəblər məşğul olur, dini mərasimlər isə qadağan edilirdi.

1924-cü ildə Bakıda “Allahsızlar” cəmiyyəti yaradıldı və zəhmətkeşləri “mənəvi köləlikdən” xilas etmək məqsədilə “döyüşkən ateizm” bayrağı qaldırıldı. Din xadimləri təqib olundular.

Azərbaycanda qadın hərəkatı geniş vüsət alır, qadın klubları, istehsalat artelləri, emalatxanalar təşkil edilirdi. 1922-ci ilin may ayında Bakıda Cənubi Qafqaz qadınlarının birinci qurultayı çağrılmışdı. Qadınlar ali məktəblərdə, texnikumlarda, orta məktəblərdə təhsil alır, dərs deyirdilər; uşaq müəssisələrinə, məktəblərə, kooperativlərə, xalq məhkəmələrinə və s. təhkim edilirdilər.

Moskva qonşu respublikalardan daha çox, Bakıya əhəmiyyət verirdi. 1926-ci ildə burada I Türkoloji qurultayı keçirilməsi də təsadüfi olmamışdı.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.6, B., "Elm", 2000, səh.214.

Ən qədim mədəniyyət tarixinə malik olan Şərqi xalqları Azərbaycanda gedən siyasi-ictimai prosesləri izləyir və mümkün qədər mənəvi əlaqələri saxlayırdılar.

Əslində, Bakı — Şərqi qapısıydı.

Lakin Stalinin sosializmin güclənməsilə əlaqədar apardığı sinfi mübarizə siyasəti, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai-siyasi mühiti gərginləşdirirdi.

Artıq get-gedə “bərabər hüquqlu xalqlar” arasında rus dilinin önə çəkilməsi, çoxmillətli ölkənin inzibati yollarla Moskvadan idarə edilməsi totalitar rejimin milli məsələlər sahəsində ideologiyası kimi təzahür edirdi.

Azərbaycanda “burjua millətçiləri”, “pantürkistlər”, “dönüklər”, “təmayülçülər”, “trotskiçilər”, “casuslar” və s. axtarır və “tapır”dılar.

“Azərbaycan tarixi”nin 7-ci cildində qeyd edilir ki, ÜİK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin birinci katibi Beriya 1936-cı il avqustun 19-da “Pravda” qəzetində böyük bir məqalə ilə çıxış edərək, Bakıda və Kirovabadda (Gəncədə — N.H.) “əksinqilabçıların” trotskiçizinovyevcisi düşmən qruplarının olduğunu “aşkar” edirdi.

AK(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirovun inadığı və səlahiyyət verdiyi, sonralar özüylə birlikdə mühamimə olunan Sumbatov-Topuridze, Yemelyanov, Qriqoryan, Borşov, Atakişiyev kimilər Azərbaycan xalqına qənim kəsilmişdilər. Bəzi hesablamalar aparıldıqdan sonra məlum olmuşdur ki, "...100 mindən artıq adam etaplarla düşərgələrə göndərilmiş, minlərlə kəndlə isə məhv edilmişdir."¹

¹ Azərbaycan tarixi, 7 cild, c.6, B., "Elm" nəşr., 2000, səh.387.

Respublikanın görkəmli dövlət və partiya xadimləri, tanınmış mədəniyyət və elm nümayəndələri qanunsuz, məhkəməsiz gullələnir, sürgünlərə göndərilirdi.

H.Cavid, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənzəminli, H.K.Sanlılı, Əhməd Cavad, S.Hüseyn, T.Şahbazi, B.Çobanzadə kimi yüzlərlə düşünən başlar məhv edilmişdi.

XIII əsr Avropa inkvizisiyasını arxada qoyan Sovet inkvizisiya məhkəməsinin məhvətmə üslubu çox müxtəsər idi: "...Xəbərdarlıq edirik ki, yalan, ikibaşlı, qeyri-müəyyən məlumatlar versəniz, siz ən yüksək cəzaya - gullələnməyə məhkum ediləcəksiniz".

"Müttəhim" ona təqdim olunan ittihamın aşağı hissəsində yazırıdı: "Oxudum, nəzərə alıram və qol çəki-rəm".¹

Uzun illər ömrü həbsxanalarda və həbs düşərgələrində çürüyən rus yazıçısı Oleq Volkov isə onunla bir yerdə Solovki adasında müsibətlərə düşcar olan üç yüz nəfər azərbaycanının ağır və son günlərindən ürəkağrısı ilə yazar və onların bir çoxlarının adını çəkir.²

Sovet hökuməti teatr səhnəmizin dahi aktyoru Abbas Mirzə Şərifzadəyə gullələnməsindən 17 il sonra bəraət vermiş, onun günahkar olmadığını rüsvayçılıqla etiraf etmişdir.

Tədqiqatçı-yazıcı Rafael Hüseynov "Cavidlər" əsərinin bir yerində böyük sənətkarın qızıyla olan təsirli söhbətini xatırlayıր: "...o zamanlar Cavid əfəndi asta yerişlərlə hər dəfə Kommunist küçəsindən keçib bu binaya –

¹ Ziya Bünyadov. Qırmızı terror, B., "Azərnəşr", 1993, səh.43.

² Yenə orada, səh.49.

evlərinə yaxınlaşanda yoldan ötənlər istər-istəməz ayaq saxlayır, heyranlıqla baxırmışlar ona..."¹

Azərbaycanda ictimai-sosial mühitin dözülməzliyi ayıq gəncləri və görüb-götürmiş yaşılı nəslin nümayəndələrini bir çıxış yolu axtarmağa vadər edir, milli azadlıq uğrunda mübarizə hissələri sətiraltı yazıldardan üzə çıxırdı. "...60-ci il-lərin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Universitetinin azad fikirlə tələbələrindən bir qrupu Əbülfəz Əliyevin (Elçibəyin) rəhbərliyi ilə gizli siyasi mübarizəyə başlamışdır".²

"Milli Azadlıq Qərargahı" Oqtay Rəfilinin və Xudu Məmmədovun nəzarətindəydi. Onlar azərbaycanlı kadr-ların mühüm vəzifələrə irəli çəkilməsini tələb edirdilər.³

Gizli fəaliyyət göstərən "İldirim" təşkilatının üzvləri Azərbaycanın azadlığı uğrunda səylərini birləşdirmiş-dilər. Sürgünə göndərilən bu gənclərin arasında istedadlı yazıçı və alimlərdən İsmixan Rəhimov, Gülhüseyn Abdullayev (Hüseynoğlu), Kamil Əliyev, Aydın Vahidov və b. var idilər.⁴

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə Azərbaycanın sərhəd rayon-larından 2 min hektardan çox Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi barədə 1938-ci il 5 may qərarını təsdiq etmişdi. Heydər Əliyev bu qərarın yerinə yetirilməsinə yol vermədi.⁵

¹ Rafael Hüseynov. Vaxtdan uca, "İşıq", 1987, səh.166.

² Azərbaycan tarixi, 7 cilddə, c.7, B., "Elm", 2003, səh.160.

³ Yenə orada.

⁴ Yenə orada, səh.145.

⁵ Yenə orada, səh.161.

Xalqın başına açılan dözülməz müsibətlərlə bağlı məhkəmədə M.C.Bağırov: "...mən onlara inanaraq, XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında məni şaqqlamamaq, parça-parça eləmək lazımdır", – demişdir.¹

Bu tarixi etiraf bir tərəfdən, sovet repressiyasının əhali qarşısında siyasi ifşasıydısa, digər tərəfdən, xalqın və siyasi rəhbərin faciəsiydi.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı ümumi düşmənə qarşı milli ləyaqət və heysiyyət hissini bir daha nümayiş etdirdi; ən yeni döyüş texnikası ilə silahlanmış faşizmlə beş (402, 223, 416, 271 və 77) Azərbaycan diviziyası üz-üzə dayanmışdı. 1941-1945-ci illər ərzində, ümumiyyətlə, Azərbaycandan sovet ordusuna 700 minə qədər adam çağırılmış, onların 11 mindən çoxu qadın olmuşdur.²

Hitler Almaniyasının işgalçılıq planlarında Bakı nefti xüsusi yer tuturdu. SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarını "dağıdıcı qüvvə" kimi qələmə verən "Mənim mübarizəm" kitabında Hitler "müsəlman monqoloidləri" haqqında yazırkı ki, "onlar ali irqin qullarına çevrilməlidirlər".³

Müharibə illərində xalqın bütün maddi və mənəvi qüvvələri səfərbər olmuşdu. SSRİ-nin neft sənayesi bütün müharibə dövründə 110 milyon neft hasil etmişdi ki,

¹ Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. "Yazıcı", 1993, səh.115.

² Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.7, B., "Elm", 2003, səh.13.

³ Yenə orada, səh.11.

onun 75 milyon tonunu Bakı verirdi.¹ Tanınmış ədəbiyyat və incəsənət adamları cəbhələrə, əsgərlərin görüşünə gedir, onları döyüşlərə ruhlandırırdılar. Krasnodara və Novorossiyskə getmiş ilk azərbaycanlı nümayəndələr arasında S.Vurğun, R.Rza, Z.Xəlil, Mir Cəlal da olmuşdur.

Azərbaycanın gənc yazıçı və şairlərindən Əbülhəsən, İ.Şıxlı, Ə.Cəmil, B.Qasımkadə, İ.Səfərli, Z.Cabbarzadə, H.Abbaszadə, S.Vəliyev, Ə.Məmmədxanlı və b. əyninə əsgər şineli geyib birbaşa cəbhələrə yollanmışdır. Cəbhə üçün Azərbaycan yazıçılarının 12 kitabı, cəbhəçi şairlərin xüsusi şerlər toplusu çap edilmişdi.

Xalq artisti Bülbül, bəstəkarlardan C.Cahangirov, S.Rüstəmov, Niyazi və b. tez-tez cəbhəyə gedir, əsgərlərin yanında olurdular.

Azərbaycanın fırça və tişə ustalarının müharibə mövzusunda yaratdıqları əsərlər Moskvanın Tretyakov qalereyasında nümayiş etdirilmişdir.

1945-ci il martın 23-də SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialı əsasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) yaradıldı və akademik M.Mirqasimov onun ilk prezidenti oldu.²

Azərbaycan alımları seismologiya sahəsinə xüsusi əhəmiyyət verir, Şamaxıda, Gəncədə, Naxçıvanda və Lənkəranda belə seismik stansiyalar yaradılır. Şamaxı rəsədxanasının bünövrəsi qoyulurdu və s.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.7, B., “Elm”, 2003, səh.21.

² Yenə orada, səh.34.

Sovet dövrü Azərbaycan incəsənəti böyük uğurlar qazanmışdır. Q.Qarayevin, C.Hacıyevin, S.Hacıbəyovun, yeni simfoniyaları, F.Əmirovun “Şur” və “Kürdovşarı”, Niyazinin “Rast”, S.Ələsgərovun “Bayatı Şiraz” simfonik müğamları, C.Cahangirovun “Füzuli” kantatası 50-ci illərin sonlarında meydana çıxmışdır.

Ə.Bədəlbəylinin “Nizami”, F.Əmirovun “Sevil”, C.Cahangirovun “Azad”, R.Mustafayevin “Vaqif” operaları, S.Hacıbəyovun “Gülşən” baleti Azərbaycan musiqi sənəti tarixində böyük Üzeyir məktəbinin təntənəsiydi. Dahi Üzeyir bəyin əbədiyaşar əsərləri (“Əsli və Kərəm”, “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun” və s.) teatrların repertuarında mərkəzi yerləri tuturdu.

Qara Qarayev Üzeyir bəy Hacıbəyov sənətinin böyüklüyündən danışarkən yazırıdı: “Unudulmaz müəllim, böyük sənətkar... Üzeyir Hacıbəyov bizim bəstəkarlarımız üçün unudulmaz bir nümunə olmalıdır”.¹ Fikrət Əmirov – “Mən Üzeyir müəllimimdən xalq musiqisinin paklığını mənimsemmişəm”, “Biz hamımız Üzeyir məktəbindən çıxmışıq”, – deyirdi.²

Dahi bəstəkarlar Q.Qarayevin Nizami mövzusunda “Yeddi gözəl”, Afrika xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs edən “İldirimiş yollarla” baletləri, F.Əmirovun “Min bir gecə” baleti qabaqcıl dünya musiqi sənətinin ən yaxşı nümunələri kimi qiymətləndirilirdi.

¹ Bəstəkarın xatırəsi. B., “Azərnəşr”, 1976, səh.24.

² Yenə orada, 36.

Bəstəkar Arif Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi” baleti dünyanın bir çox ölkələrində uğurla tamaşaya qoyuldu.¹

Dünya şöhrəti qazanmış müğənnilərimizdən Bülbül və Rəşid Behbudovun, həmçinin Fatma Muxtarova, Şövkət Məmmədova, Xan Şuşinski, Şövkət Ələkbərova, Sara Qədimovanın, Q.Pirimov, Ə.Bakıxanov, B.Mansurov və H.Məmmədov kimi tarzənlərin ifaçılıq sənəti yüksək səviyyədə idi. T.Quliyevin, S.Rüstəmovun, Q.Hüseynlinin, C.Cahangirovun, S.Ələsgərovun, R.Hacıyevin mahnı janrında bəstələdiyi əsərlər geniş yayılmışdı.

Təsviri sənət sahəsində isə tədqiqatçılar Ə.Əzimzadənin 30-40-cı illərdəki yaradıcılığını daha məhsuldar hesab edirlər. Bu dövrə o, “100 tip” adlı məşhur silsilə rəsmənlərini yaratır. “Varlı evində orucluq bayramı”, “Kasib evində orucluq bayramı”, “Qurban bayramı” kimi əsərləri həmin silsilədəndir.

Xalq rəssamları Q.Xalıqovun, S.Salamzadənin, Ş.Şərifzadənin müasir mövzularda işlədikləri əsərlər boyakarlıq sənətinin nailiyyəti sayılır.

“Quba mənzərələri”, “Xinalıq” (S.Bəhlulzadə), Nizami metrosuna, “Dədə Qorqud”a, Füzulinin “Leyli və Məcnun”una illüstrasiyalar (M.Abdullayev) “Təmirçilər”, “Estakada”, “Qara Qarayev” (T.Salahov), “Nar”, “Muğam” (T.Nərimanbəyov) kimi nümunələr, həqiqətən, sənət inciləridir.

Xalçaçı rəssamlar – Lətif Kərimov və Kamil Əliyevin əsərləri güclü milli koloriti və yüksək işlənmə mədəniyyətilə sərgilərdə seçilirdi.

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.7, B., 2003, “Elm”, səh.181-183.

Bakıda və başqa şəhərlərimizdə ucaldılan heykəltəraşlıq əsərləri sənətkarlarımızın böyük istedadını nümayiş etdirir. Fuad Əbdürəhmanovun “Nizami”, “Səməd Vurğun”, “Çoban”; Tokay Məmmədov və Ömər Eldarovun “Füzuli”; C.Qaryağdının “M.Ə.Sabir”, “N.Nərimanov”, “Bülbül” portret-heykəlləri; T.Məmmədovun “Üzeyir Hacıbəyov”; Ö.Eldarovun “Natəvan”, “Həsən Əliyev”, “Heydər Əliyev”, “Zərifə xanım Əliyeva” və başqa əsərləri möhtəşəm abidələrdir.¹

Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi seçilməsilə (1969-cu il) respublikanın müasir tarixində dönüş mərhələsinin bünövrəsi qoyuldu. Təkcə neft sənayesinin, pambıqçılığın, üzümçülüyün sürətli inkişafı deyil, həm də ədəbiyyatın, mədəniyyətin, incəsənətin intibahı başladı. Nizaminin, Əcəminin, Nəsiminin, Füzulinin, Üzeyir Hacıbəyovun, Müslüm Maqomayevin, Hüseyn Cavidin, Səməd Vurğunun, M.Topçubaşovun və b. elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin Bakıda və Moskvada yubileyleri keçirildi, kitabları nəşr edildi, abidələri ucaldıldı. N.Nərimanovun uzun müddət heykəltəraşın (C.Qaryağdının) emalatxanasında toz altında qalan əzəmətli heykəli Bakıda və Rusiyada ucaldı.

“Xalq düşməni” kimi damğalanmış böyük Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkir şairi Hüseyn Cavidin cəsədi 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvan torpağına tapşırıldı.

“İran Azərbaycanı” kimi siyasi məqsəd daşıyan termin dəyişdirilib, “Cənubi Azərbaycan” kimi, yəni olduğunu şəkildə işləndi.

¹ Bax: Cəmilə Həsənzadə, Emin Hacinski. İncəsənət – bəşəriyyətin misilsiz sərvəti, B., “Ayna mətbə evi”, 1999, səh.91-92.

Sovet dövründə məktəblərimizdə “Azərbaycan tarixi” saxtalaşdırılmış dərsliklər və programlar üzrə tədris olunurdu... “1958-59-cu dərs ilindən isə orta məktəblərdə “Azərbaycan tarixi” (cəmi 40 saat) “SSRİ tarixi” içərisində keçilir, “əsasən, Rusyanın tarixi təqdim edilirdi”.¹

II-X siniflərdə rus dili və ədəbiyyatının tədrisinə həftədə 5-6 saat ayrılmışdı. Bunun müqabilində bu dövrlərdə nəşr edilən üçcildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabının müəllifləri Azərbaycan Respublikasının dövlət mükafatına layiq görüldü. Belə tarixi addımlar yaradıcılıq təşəbbüsü, milli qeyrət və siyasi cəsarət tələb edirdi.

Azərbaycanda Heydər Əliyevin “Qoy, ədalət zəfər çalsın!” — şüarı və onun yeni dövlətçilik təfəkkürü — ölkədə milli şürurun oyanmasına xidmət edir, demokra-tik tələblər irəli sürmək üçün münasib şərait və imkanlar yaradır. “Həmin planlardan biri, bəlkə də, birincisi xalqı özünə tanıtmaq, onun normal etnokulturoloji həyatını bərpa etmək idi”.²

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 15 iyun tarixli iclasında çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı olaraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olma-

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.7, B., “Elm”, 2003, səh.231.

² Nizami Cəfərov. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi ideoloji üfüqləri, B., XXI- “Yeni nəşrlər evi”, 2001, səh.146.

sın ki, ömrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm”.

Böyük təşəbbüsçü və yaradıcı müstəqil dövlətin əsaslarını möhkəm və əbədi dayaqlar üzərində qurdu, xalqımızı demokratik inkişaf yoluna istiqamətləndirdi, ürəyinin odunu və işığını uğrunda vuruşduğu və canından artıq sevdiyi Vətəninə həsr etdi, bu yolda böyük sərkərdələr kimi həlak oldu, ədəbi milli abidə kimi ucaldı.

Azərbaycanlıq, ümumiyyətlə, insana məhəbbət hissi bu böyük humanistin damarlarında axan qanda idi. Heydər Əliyev insana, milliyyətindən, irqindən, dilindən, dinindən asılı olmayıaraq, insanı münasibət istəyirdi. Hansı səviyyədə olur-olsun, bunu görmədikdə ürəyinin ağrısını gizlədə bilmirdi. O deyirdi ki, “...azərbaycanlılara, müsəlmanlara... ölkədə (SSRİ — N.H.) dördüncü, beşinci təbəqə kimi baxırlar”.¹

“Dördüncü”, “beşinci” təbəqəni təmsil edən və Moskvada Siyasi Büronun nüfuzlu üzvlərindən biri, yaxud birincisi olan, türk dünyasının XX əsrдə yetirdiyi ən şöhrətli və ən zəkalı oğlu buna dözmürdü, dözə də bilməzdi. O göstərirdi ki, bu siyaset Qorbaçovun türk və müsəlman xalqlarına düşmənciliyinin nəticəsiydi. Onun göstərişilə “Əhalinin köçürülməsi” adlı plan hazırlanmış və artıq həyata keçirilirdi. Bu planda “...türk respublikalarındaki müsəlman əhalinin çoxunu Rusiyaya və

¹ “Təhsil” qəzeti, 2000, №1.

ya və başqa slavyan respublikalarına köçürmək və yerlərinə xristian əhali yerləşdirmək nəzərdə tutulurdu”.¹

Bu, istər-istəməz 1099-cu ildən bəri tarixdə yeddi dəfə təkrar olunan və xristian-müsəlman qırğınlarını, Avropanın maliyyələşdirdiyi dəhşətli “Səlib yürüsləri”ni yada salmır mı?!²

Əlbəttə, belə fitnə-fəsad yuvası olan və “məkrli imperiya” adlandırılan bir siyasi-ictimai quruluşun dayaqları uçub-dağıılmağa məhkum idi.

Nəhayət, Ali Sovetin 1991-ci il oktyabrın 18-də keçirilən iclasında deputatlar Azərbaycanın müstəqilliyini elan edən bəyanat qəbul etdilər. Tarixi təcrübə göstərir ki, müstəqillik aktının imzalanması hələ görülən işlərin yekunu yox, başlanğıcıdır. Mübarizə daim davam etdirilməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycanın sabahını bütün aydınlığı ilə görən Heydər Əliyev Milli Məclisin iclasında (1993-cü il 15 iyun) ən yeni tariximizə epiqrafəvəzi yazılıcaq sözlərini demişdir: “...Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlirsə-gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayıacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcəkdir”.

Bu sözlər – xalqın Andı idi.

¹ “Respublika” qəzeti, 2000, 30 dekabr (hər iki qəzetlə bağlı bax: Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.7, B., “Elm”, 2003, səh.253).

² Майкл Бейджент. Ричард Ли. Инквизиция. М., изд-во “ЭКСМО”, 2003, стр.15.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

Abdulla Əhədov. “Azərbaycanda din və din təsisatları”. B., “Azərnəşr”, 1991.

Abdulla Əhədov. Qədim dünya fəlsəfəsi. B., “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birlüyü”, 1995.

Abdulla Fazili. Atropatena eramızdan əvvəl IV - eramızın VII əsri. B., “Elm”, 1992.

Ağalar Şükürov. Mifologiya. 5-ci kitab. B., “Elm”, 1996.

Anri Masse. İslam. B., “Azərbaycan ensiklopediyasının baş redaksiyası”, 1992.

Aristotel. Poetika. B., “Azərnəşr”, 1974.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cilddə, B., “Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının Baş redaksiyası”, 1976-1987.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989 (tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.P.Mahmudov, F.M.Əliyeva, L.L.Həsənova).

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cilddə, c.2, B., Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960.

Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.1, B., “Elm”, 1998.

Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.2, B., “Elm”, 1998.

Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.4, B., “Elm”, 2000.

Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, c.5, B., “Elm”, 2001.

Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci buraxılış, B., “Elm”, 1984.

Baloğlan Şəfizadə. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan, B., “Elm”, 1996.

Bəstəkarın xatirəsi. B., “Azərnəşr”, 1976.

Bilqamış dastanı. B., “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birlüyü”, 1999 (tərcümə edən İ.Öməroğlu).

- Cəfərqulu Rüstəmov.** Qobustan dünyası, B., “Azərnəşr” 1994.
- Cəvahirləl Nehru.** Ümumdünya tarixinə nəzər, B., “Gənclik”, 1986.
- Cəmil Həsənov.** Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), B., 1993.
- “Ədəbiyyat qəzeti”. 2004, 10 sentyabr.
- Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti.** B., “Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyat-poliqrafiya birlüyü”, 1997.
- Fuad Qasımkadə.** “Qəm karvam”, yaxud zülmətdə nur, “Azərnəşr”, 1968.
- Herodot.** Tarix, “Azərnəşr”, 1998 (tərcümə edəni: P.Xəlilov).
- Hüseyin Baykara.** Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, B., “Azərnəşr”, 1992.
- İslam Sadıq.** Ermənilərin birinci Pyotrla görüşü, B., “Azərnəşr”, 1993.
- Q.Voroşil.** Qafqaz Albaniyası. B., “Öyrətmən”, 1993.
- Qəzənfər Paşayev.** Altı il Dəclə-Fərat sahillərində, B., “Yazıcı”, 1987.
- Quran** (Z.Bünyadovun və V.Məmmədəliyevin tərcüməsində). B., “Azərnəşr”, 1991.
- Mehdi Məmmədov.** Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. B., “Azərnəşr”, 1968.
- Məhəmməd Əli.** Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. B., Azərnəşr, 1993.
- Mirzə Bala Məmmədzadə.** Milli Azərbaycan hərəkatı, B., “Nicat”, 1992.
- Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi.** B., “Yazıcı”, 1993.
- Moisey Kalankatuklu.** Alban tarixi; Mixitar Qoş. Alban salnaməsi. B., “Elm”, 1993.
- Nizami Gəncəvi.** İskəndərnamə, B., “Elm”, 1983.
- Nizami Gəncəvi.** Yeddi gözəl, B., “Elm”, 1983.

Nizami Cəfərov. Azərbaycançılığa giriş. B., Azərbaycanda Atatürk mərkəzi, 2002.

Nizami Cəfərov. Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üsfəqləri. B., “Yeni nəşrlər evi”, 2001.

Rafael Hüseynov. Vaxtdan uca, B., “İşıq”, 1987.

Səid Nəfisi. Babək. B., Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960.

Solmaz Qaşqay. Manna dövləti, B., “Azərnəşr”, 1993.

Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., “Elm”, 1961.

Ziya Bünyadov. Qırmızı terror, B., “Azərnəşr”, 1993.

Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, B., “Maarif”, 1991.

Türk dilində:

Prof.Dr.Abdulhalük M.Çay. Türk ergenekon bayramı Nevruz. Ankara,1989.

E.Müftü Hasan Yavaş. Namaz kitabı, İstanbul, Hakikat kitabevi, 1989.

Prof. Dr. Laszlö Rasonyi. Tarihte türklük, Ankara, 1971.

Mehmet Altay Köymen, Salim Koca, Baykal Özel. Tarih, İstanbul, Kökten Kitabevi, 1990.

Prof. Dr.Mehmet Saray. Türk-İran münasibetlerində şiiliğin rolü, Ankara, 1990.

Mehmet Niyazi. İslam dövlet felsefesi, İstanbul, “Ötüken” nəşriyyatı, 1989.

Tadeusz Svietchowski. Rus Azerbaycanı. 1905-1920. Ankara, “Bağlam yayınlıq”, 1988.

Rus dilində:

- Авдиев В.И.** История Древнего Востока, изд.“Высшая школа”, 1970.
- Алиев Кемал.** Античные источники по истории Азербайджана, Б., изд. “Элм”, 1987.
- Алиев Играп.** Очерк истории Атропатены, Б., “Азернешр”, 2003.
- Алиев Р.** Поэма бессмертной любви, изд-во “Язычы”, 1991.
- Арриан.** Поход Александра, М., “Издательство Академии Наук СССР”, 1962.
- Ашурбейли Сара.** Государство Ширваншахов (VI-XVI вв), Б., изд. “Элм”, 1983.
- Античная литература.** М., изд. “Просвещение”, 1973.
- Античная литература.** РИШ. Антология, М., изд. “Высшая школа”, 1988.
- Антология Античной философии.** М., “Ольма-пресс”, 2001.
- Бейджент Майкл, Ли Ричард.** Инквизиция, М., изд. “Эксмо”, 2003.
- Бойс Мери.** Зороастрейцы, М., изд.“Наука”, 1988.
- Бакиханов Аббас-Кули-Ага.** Гюлистан-и Ирем. Б., изд. “Элм”, 1991.
- Баласагунский Юсиф.** Благодатное знание, М., изд. “Наука”, 1983.
- Библия.** Книга священного писания ВЕТХОГО И НОВОГО ЗАВЕТА. АДС “Интеркультимпекс”, ЭП “Интеркультура”. ФГФ им. Пушкина. Агентство социальных инициатив. Калининградский ЦБЗ. М., 1991.
- Век просвещения.** Москва-Париж, изд.“Наука”, 1970.
- Вольтер.** Философские сочинения, М., изд.“Наука”, 1988.

- А.Гастеб.** Леонардо да Винчи, М., изд.“Молодая гвардия”, 1984.
- Гегель Ф.** Эстетика. т.І, М., изд.“Искусство”, 1968.
- Гегель Ф.** Эстетика. т.ІІ, М., изд.“Искусство”, 1969.
- Гегель Ф.** Эстетика. т.ІV, М., изд.“Искусство”, 1973.
- Гюнтер Р.** История культуры. С-Петербург, издание А.С.Суворина, 1901.
- Дени Дидро.** Эстетика и литературная критика. М., изд. “Художественная литература”, 1980.
- Драйзен И.Г.** История эллинизма (в двух томах). т.1, изд. “Эксмо”, СПб, 2003.
- Домокош Варга.** Будапешт, Древний Восток, изд.“Корвина”, 1979.
- Джамал Мустафаев.** Природа социальных утопий стран Ближнего Востока. Вопросы философии. М., 1998, №8.
- Ермолова В., Толстых В.** Социалистический реализм и штампы буржуазной эстетики, М., изд. “Советский художник”, 1967.
- Ислам (краткий справочник),** М., изд.“Наука”, 1983.
- История философии и вопросы культуры,** М., изд. “Наука”, 1975.
- Искусство древнего мира.** М., изд. “Просвещение”, 1987.
- История философии.** М., изд-во “Госполитиздат”, 1941.
- Кнабе Г.С.** Корнелий Тацит, М., изд. “Наука”, 1981.
- Ковалёв С.И.** История античного общества (Греция). М., Соцэкиз, 1937.
- Ковалёв С.И.** История античного общества. “Государственное социально-экономическое издательство”, Ленинградский отдель, 1957.
- Культурология,** М., изд.“Юнити-Дана”, 2000 (под. ред. проф. А.Н.Марковой).
- Касумова С.Й.** Азербайджан в III-VII веках, Б., “Азернешр”, 1992.

- Кулузаде З.А.** Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв., Б., “Азернешр”, 1992.
- Кочетов А.Н.** Буддизм, изд.“Наука”, М., 1961.
- Курляндский В.** Тайны жрецов, М., изд.“Рипол классик”, 2000.
- Кравчук Александр.** Троянская война, М., изд.“Наука”, 1991.
- Культура эпохи Возрождения и реформация.** М., изд.“Наука”, 1981.
- Климович Л.И.** Ислам, М., “Издательство Академии Наук СССР”, 1962.
- Конрад Н.** Японская поэзия. М., изд.“Художественная литература”, 1956.
- Кант.** Сочинения (в шести томах), т.6, М.,изд. “Мысль”, 1966.
- Краткий словарь по эстетике** (под ред. проф. М.Ф.Овсянникова). М., изд. “Просвещение”, 1983.
- Классическое конфуцианство:** Конфуций Лунь Юй. Переводы, статьи, комментарии А.Мартынова и И.Зограф. В 2 т. Т.1. - СПб.: "Издательский Дом "Нева""; М., "Ольма-Пресс", 2000.
- Кленгели-Брандт Эвелин.** Древний Вавилон. Смоленск, изд.“РУСИЧ”, 2001.
- Ллоуд Сетон.** Археология Месопотамии, М., изд. “Наука”, 1984.
- Левек Пьер.** Эллинистический мир, М., изд.“Наука”, 1989.
- Машкин Н.А.** История Древнего Рима, М., “Госполитиздат.” 1956.
- Машкин Н.А.** Истории древнего мира. М., Государственное издательство политической литературы”, 1948.
- Макиавелли Никколо.** Избранные сочинения, М., изд. “Художественная литература”, 1982.

- Мамедов Ф.** Культурология. Б., изд. “Абилов, Зейналов и сыновья”, 2002.
- Монтень Мишель.** Опыты. В трех книгах, кн.первая и вторая., М., 1979.
- Моммзен Т.** История Рима, т.III, М., изд-во “Наука”, 1941.
- Мусульманский календарь.** Изд-во “Московский высший духовный колледж”, М., 1999.
- Мустафаев Джамал.** Философские и этические воззрения Низами, Б., изд. Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962.
- Ницше Фридрих.** Так говорил Заратустра. М., изд. “Мартин”, 2005.
- Оппенхейм А.** Древняя Месопотамия. М., изд.“Наука”, 1990.
- Пинский Л.** “Реализм эпохи Возрождения”. М., изд.“Художественная литература”, 1961.
- Полищук В.И.** Культурология, М., изд.“Гардаики”, 1999.
- Плутарх.** Избранные жизнеописания, М., изд.“Правда”, 1990.
- Плутарх.** Сочинения. М., изд.“Художественная литература”, 1983.
- Поэты французского Возрождения** (Антология), Ленинград, изд. “Художественная литература”, 1938.
- Петrarка Франческо.** Избранная лирика. М., “Гос.изд. худ. литературы”, 1953.
- Ронсар Пьер.** Избранная поэзия, М., изд. “Художественная литература”, 1985.
- Сергеев В.С.** Очерки истории Древнего Рима. М., Государственное социально-экономическое издательство, 1933.
- Слово о науке** (Е.С.Лихтейнштейн). М., изд.“Знание”, 1976.

- Сенека Лусий Анней.** Нравственные письма к Луцилию. Трагедии. М., изд.“Художественная литература”, 1986.
- Советский энциклопедический словарь.** Изд-во “Советская энциклопедия”, М., 1980.
- Тайлор Э.Б.** Первобытная культура, М., изд. “Политическая литература”, М., 1989.
- Титан.** М., изд. “Молодая гвардия”, 1977.
- Фромм Е.** Душа человека, М., изд.“Республика”, 1992.
- Утченко С.Л.** Древний Рим, М., изд. “Наука”, 1969.
- Утченко С.Л.** Цицерон и его время, М., изд. “Мысль”, 1986.
- Цицерон.** Философские трактаты, М., изд. “Наука”, 1985.
- А.Н.Чанышев.** Начало философии, изд. Московского университета, 1982.
- Шопенгауэр А.** Избранные произведения, М., изд. “Просвещение”, 1992.
- Шифман И.Ш.** Александр Македонский, Л., изд. “Наука”, 1988.
- Штаерман Е.М.** Кризис Античной культуры. М., изд. “Наука”, 1975.
- Эстетика (словарь).** М., “Издательство политической литературы”, 1989.
- Японская поэзия.** М., “Художественная литература”, 1980.

Əsərləri...
Mətbuat səhifələrində...

*“Qiymətli sözümüz, qələm dostlarım,
heyif, ucuz olub nadan yanında”.*

DƏYƏRLİ TƏDQİQAT ƏSƏRİ

Filologiya elmləri namizədi Şıxəli Qurbanovun bu yaxınlarda çapdan çıxmış "XIX əsr də Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri" adlı elmi-tədqiqat əsəri ədəbiyyatşünaslığımızın əsas sahələrindən birinə - ədəbi əlaqələrimizin tədqiqinə həsr olunmuş dəyərli kitablardandır.

Müəllifin uzunmüddətli ardıcıl tədqiqatının nəticəsi olan bu kitabda Azərbaycan - rus xalqları arasındaki dostluğun qədimliyi tarixi sənədlərlə şərh edilir. İstedadlı alim bu əlaqələri mərhələlərlə izləmiş, indiyə qədər mübahisəli qalan bəzi məsələlərin elmi izahını vermişdir.

Çexov, Cəlil Məmmədquluzadə, Haqverdiyev kimi orijinal yazıçılar arasında fərq görmək istəməyən və bu yazıçıların əsərlərindəki ədəbi qəhrəmanların belə eyni olması fikrini irəli sürən alımların yanlışlığını və ümumiyyətlə, ədəbi təsir məsələsi bu kitabda elmi metodoloji mövqedən gözəl işıqlandırılmışdır.

Ədəbi əlaqələri ancaq ədəbi əsərlərlə məhdudlaşdırılanlar, onu ancaq bu dairədə izah edənlər və mütləq hər hansı bir oxşarlıq, təsir axtarmaq, həm də zorla axtarmaq fikrinə düşənlər, əlbəttə, bu məsələni yanlış başa düşmüşlər. Şıxəli Qurbanovun əsərində irəli sürülmüş elmi müddəalar bu fikrin düzgünlüğünü bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri hər hansı başqa ədəbi əlaqələrdən, bizcə, fərqlənir və bu, başqa cür də ola bilməzdi. Çünkü xalqlarımız arasında əlaqələr hələ orta əsrlərdən inkişaf edən ticarət əlaqələrindən başlamışdır. Lakin bu, bir həqiqətdir ki, xalqları bir-birinə ədəbiyyat və mədəniyyət qədər heç bir qüv-

və bağlaya bilməz. Ədəbiyyat xalqın mənəviyyatını, dünyagörüşünü, adət-ənənəsini təcəssüm etdirdiyi üçün, məhz bu vəzifəni yerinə yetirir və gələcəkdə də yetirəcəkdir.

Kitabda A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov və A.Bestujev-Marlinskinin Qafqaza, eləcə də Azərbaycan xalqına və ədəbiyyatına münasibətləri elmi faktlarla izah edilmişdir.

Olduqca maraqlıdır ki, M.Y.Lermontovun və A.Bestujev-Marlinskinin Azərbaycan dilinə verdikləri qiymət eyni olmuşdur. Hər iki sənətkar Azərbaycan dilini fransız dili ilə müqayisə edərək demişdir ki, Avropada fransız dili nə dərəcədə lazımdırsa, bütün Asiyada da Azərbaycan dili geniş yayılmış və o dərəcədə lazımdır.

Kitabda A.Bakıxanovun A.S.Puşkinlə və b. rus yazıçıları ilə dostluğunə aid çoxlu material toplanmışdır. Burada qeyd olunur ki, A.S.Qriboyedovun "Ağıldan bəla" komedyası ilk dəfə, Peterburqdan da qabaq, müəllifin öz iştirakı ilə 1827-ci ildə Azərbaycanda - Sərdar sarayındakı otaqlardan birində oynanılmışdır.

İndiyə qədər bir sıra Azərbaycan alimləri iddia edirlər ki, Lermontov Azərbaycan dilini öyrənmişdi. O, bu dili bilirdi.

Şixəli Qurbanov elmi dəlillər əsasında sübut edir ki, Lermontov Qafqazı gəzmiş, Tiflisdə isə cəmi üç həftə qalmışdır. Onun M.F.Axundovla görüşü isə təsadüfi xarakter daşıyır. Bu müdətdə M.Y.Lermontov bir dili yaxşı öyrənə bilməzdi. Tədqiqatçı bu fikri irəli sürərkən böyük rus şairinin öz qeydlərinə əsaslanmışdır. O yazdı ki: ..."Azərbaycan dilini öyrənməyə başlamışam. Amma təəssüf ki, daha məşğul ola bilməyəcəyəm, öyrənə bilsəydim, sonralar lazım olardı..."

Axundovun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bütöv bir dövr açığını göstərən tədqiqatçı, onu rus ədəbiyyatının görkəmli simaları olan Qoqol, Belinski, Gertsenlə müqayisə edir, yeni və maraqlı fikirlər söyləyir. "Puşkinin ölümünə Şərq poeması"

haqqında, onun çapı və nəşrləri barədə elmi dəlillər gətirir, Bes-tujev-Marlinskinin tərcüməsini təhlil edir.

Bu kitabın qiyməti bir də orasındadır ki, istedadlı alim elm-dəki müxtəlif mübahisəli məsələlərə toxunur və demək olar ki, düzgün nəticələrə gəlir. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri sahə-sində elə bir elmi-nəzəri əsər yoxdur ki, tədqiqatçının diqqətin-dən qaçmış olsun.

Məsələn, A.S.Puşkinin Ərzrum səyahətindən yarımcıq qayıtmasını bir çox rus alımları orada qəfildən taun xəstəliyinin baş verməsi ilə izah edirdilər. Ancaq kitabdan öyrənirik ki, "Tiflis xəbərləri" qəzetiinin redaktoru ilə söhbətində böyük rus şairi "şübhəli nəzərlər"in onu hər addımda təqib etdiyini söyləmiş, bu təqiblərdən lap cana gəldiyini bildirmişdir. Məhz buna görə də şair səfərdən yarımcıq qayıtmışdır. Bundan başqa, professor B.V.Tomaşevski Puşkinin "Şeir-1" sözünü polk mənasında izah etmişdir. Yəni bir nömrəli polkdakı Fərhad bəyə.

Şıxəli Qurbanov isə A.S.Puşkinin azərbaycanlı zabitlərdən Fərhad bəyə və başqalarına həsr etdiyi şeirləri aşkar edərək göstərmüşdür ki, bu əsər Fərhad bəyə yazılmış birinci şeirdir.

Kitabda A.Bakıxanovun A.S.Puşkin və onun ailəsi ilə olan dostluqları barədə qiymətli elmi fikirlər verilmişdir.

"XIX əsrдə Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri" kitabı Azərbaycan və rus xalqlarının mədəniyyət tarixinə, ədəbi dostluğunna aid dəyərli tədqiqat əsəridir. Bu kitabın ən gözəl cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, alim öz əsəri-ni quru, sönük və soyuq dildə yox, geniş oxucu kütləsi üçün yazmışdır.

*"Azərbaycan gəncləri" qəzeti,
23 dekabr, 1964*

“GÜLBƏSLƏYƏN QIZ”

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayənin "Rəşid bəy və Sə-adət xanım"dan başlayan zəngin tarixi vardır.

H.Mehdinin, M.İbrahimovun, S.Rəhimovun, Əbülhəsənin, Ə.Vəliyevin, Ə.Məmmədxanlıının, İ.Əfəndiyevin, Q.Musayevin, S.Rəhmanın, S.Vəliyevin, S.Dağlıının, S.Qədirzadənin, Gülhüseyn Hüseynoğluunun, S.Əhmədovun və başqa yazıçıların hekayələri hər bir oxucunun yadında qalır, diqqətini cəlb edir.

Belə çıxmasın ki, bu məqalədə janrlar qarşılaşdırılır və ya-xud müqayisə olunur. Qətiyyən yox. Bu iddia kökündən yanlış olardı.

Görkəmli ədiblərimizdən Mir Cəlal son vaxtlar, demək olar ki, yalnız hekayə yazmaqla məşğuldur. O, əsasən satirik, yumoristik hekayələr yazar. Müəllif öz oxucusunu güldürür və düşünür. Mir Cəlalın yaradıcılığına az-çox bələd olan, ədibin əsərlərini izləyən hər bir kəs görər ki, o, püxtələşdikcə hekayələrinin həcmi kiçilir, mənası dərinləşir.

Mir Cəlalın Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazdığı "Şərbət", "Anaların üsyani" və başqa hekayələri haqqında çoxlu müsbət fikir söylənmiş, yüksək qiymətləndirilmişdir. Akademik Məmməd Arif, Mir Cəlalin müharibə dövründə yazdığı hekayələrdən danışarkən deyirdi ki, o, (Mir Cəlal) həyatın bir sahəsini götürür və ustalıqla təsvir edir. Məmməd Arif göstərir ki, biz, Mir Cəlalın hekayələrindəki hadisələrlə yaşayırıq, onunla birlikdə həyəcan keçiririk və bu insanların qələbəsinə inanırıq.

Ədibin son illərdə bir-birinin ardınca bir neçə hekayə kitabı nəşr olunmuşdur. "Gülbəsləyən qız" hələlik bunların sonuncusudur. Bu kitabı müxtəlif insan təbiətləri sərgisinə bənzətmək olar.

Şofer, su satan, çoban, müəllim, dərzi, xidmətçi, zavod müdürü, heykəltəraş, tərcüməçi, quşbaz, ovçu, televizor ustası, yetim uşaq və s. Müəllif gah özü onlar haqqında danışır, gah da onların özlərini dindirir. Öz dillərində bəzən öz jarqonlarında dindirir.

Mir Cəlalın hekayələrinin mənbəyi bizim həyatımız, müasir insanlardır. Onun hekayələrində pedaqoji məsələlər ədəbi məsələlərlə əksər hallarda vəhdət təşkil edir. Yazdığı əsərləri müəllif gah "Xatırə hekayələri", gah "Həyat hekayələri", gah "Məktəb hekayələri" adlandırır, müəllim-vətəndaş yazıçı kimi çıxış edir. Onun qəhrəmanları da, təsvir etdiyi mühit də Azərbaycandır, onun qurub-yaradan insanlardır.

Xalqın həyatını bilməyən və bilmək istəməyənlərə ədib acı-acı gülür, "novator" heykəltəraşı bizə nişan verir ("O yana baxan"). Tanış olduğumuz heykəltəraş "bu heykəl çobandır, xalq çobanıdır" - deyir (xalq haqqında onun öz anlayışı var. Onu başa düşməyən olsa, demək xalq deyil). O, çobana bosonojka gedirmişdir. Çünkü ancaq "keçmişdə çarıq olardı". Heykəldəki çobanın qolları qısa, qıçları uzundur. Çünkü "çoban düzlərdə çox gəzir, ayaqları inkişaf edib uzanır". Çobanın gövdəsi hamardır, çünkü "gövdəsi havada çox olduğundan yumrulaşır...". Başı bacadır. Çünkü "o düşünmür, onun əvəzinə alımlər, mühəndislər düşünürlər. O, qoyunları otarır, amma südün sağılmasının qayğısına qalan ferma müdürü, sağıcı-texnikdir. Çobanın başı bu düşüncələrdən azaddır". Heykəl-çobanın burnu qulağının dibindədir. Çünkü yeni novator heykəltəraşlar yenilik yaratmaq ilə seçiləlidirlər. O, köhnə çomağı, köhnə otlağı, köhnə qoyunu yox, yeni çomağı, yeni otlağı, yeni qoyunu vermək istəyir. Yəni həyatda necə var elə yox, nə cür olmalıdır, - o cürə.

Bu heykəltəraş novatorluğun, sənətin nə olduğunu bilmir və onu başa düşməkdən məhrumdur. O, özü daxilən köhnəliyi üçün hər şeydə bir "yenilik" axtarır. Onun köhnəliyi və bəsitliyi

də məhz bu "yenilik" axtarmağında üzə çıxmış olur. Bu hekayədə iki dünyagörüşü, iki estetik ölçü təzad şəklində qarşı-qarşıya dayanmış və bir-birlərini inkar edirlər.

Müəllif hekayənin adını da yaxşı qoymuşdur. "O yana baxan". Yəni bu heykəltəraş xalqa baxmır, həyatı düzgün görmür, o yana baxır.

Mir Cəlalin hekayələri rəngarəng və müxtəlifdir. Kitabı vərəqlədikcə müxtəlif təbiətlərlə, xasiyyətlərlə rastlaşırısan. Qazançı Qulam ("Öyrəncəkli"), əsəbi, hər şeydən narazı şofer ("Maşında"), həyatından, taleyindən razı Qürbətov və s.

Qürbətov "Pillələr" hekayəsində ifşa olunur. O, həyatın bütün pillələrini enmiş, yalnız sonuncu pilləni də rahatca enmək niyyətindədir. Sonuncu pillə-qəbir! Tamamilə idealsız, məsləksiz bir tip.

"Qulluqçu haqqında" hekayə başqa səpkidə yazılmışdır. Bu əsərdə müəllif, uşağın gözəl ürəyi, nənəsinin qəddarlığına qarşı etirazları qoca arvadın başındakı doğma və ögeylik fikri, qəzet işçilərinin, evlər idarəsi müdirinin qəzəbi, yetim uşağın alıcınlığı, nənəsinin qəddarlığına baxmayaraq, Rüstəmin ona münasibəti çox incə cizgilərlə təsvir olunmuşdur.

Ədib öz əsərlərini yazarkən daha çox zəngin həyat müşahidələrinə əsaslanır.

Mir Cəlal axtarışlar aparan, həyatın müxtəlif sahələrindən əsərlər yazan bir nasirdir. Hörmətli ədibimizin həyatdan gələn, sənətkarlıqla yazılmış hekayələri oxuculara xoş gəlir. Arzumuz budur ki, "Gülbəsləyən qız"ın müəllifi gələcəkdə də yeni, orijinal hekayələri ilə öz oxularını sevindirsin.

*"Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti,
20 noyabr, 1965*

“GECİKMİŞ BAHAR”

“**A**zərnəşr” şair Adil Babayevin "Gecikmiş bahar" adlı yeni şeirlər kitabını çap etmişdir. Kitabda şairin son illərdə yazdığı şeirlər toplanmışdır.

"Gecikmiş bahar" kitabındakı şeirlərdə şairin insan haqqında, ailə səadəti və övlad məhəbbəti haqqında düşüncələri əks olunmuş, xeyirxahlıq və nəciblik hissələri təbliğ edilmişdir.

"Gilan əfsanəsi" şeirində xalqımızın tarixinə nəzər salınır. Ordubad yaxınlığında qazıntılar gedir. Qədim Gilan şəhərinin qalıqları üzə çıxarılır. Vaxtı ilə yadellilərin tapdağı altında qalan şəhərimizin acı taleyinə şair biganə baxa bilmir. Külüng elə bil onun xatirələrlə dolu qəlbinə dəyir:

*Əl saxla! Külüngü asta vur, qardaş,
Sənə yad deyildir bu xərabələr.
Vətən qürurudur,
el qürurudur
İndi unudulan bu qədim şəhər!*

Şair bu faciənin şahidi kimi danışmağa başlayır. "Xanimanların uçduğunu", "evlərin talandığını", "yollarda qanların dizə çıxdığını", bir xalqın "uşaqdan böyüyə vuruşduğunu" nağıl edir.

Bəhruz Kəngərlinin həyatına aid lövhələrdə şair bir neçə ştrixlə görkəmli rəssamın həyat eşqini, yaratmaq həvəsi ilə çırpanan qəlbini açıb göstərir. Rəssam soyuq qış günlərinin birində küçədə kimsəsiz qalan bir qız sağına rast gəlir və onun acı taleyinə yanır. Onu evlərinə gətirir, rəssamın anası "tifilin qabağına çay qoyur", goruslu yetim qız başına gələnləri yana-yana danışır.

Adil Babayevin "Gecikmiş bahar" kitabındakı şeirlərin demək olar ki, çoxu hay-küydən, yalançı pafosdan uzaqdır. Şairin bir şeirindən misralar göstərək:

*Yağış yağır, uca dağlar
dalır xəyala,
Göylər tutqun, buludların
ürəyi dolu...
Bir az keçmiş çox gümən
ki, tufan da ola,
Sellər kəsə hər keçidi,
ciğırı, yolu...*

Bu misralar zahirən adı görünə bilər. Bu, heç də poetik yüksəklikdən aşağı enmək kimi başa düşülməməlidir. Adil Babayevin şeirlərində şirin bir sadəlik və doğmalıq vardır. Bu onun ən işıqlı, ən yaxşı cəhəti kimi qiymətləndirilməlidir.

"Gecikmiş bahar"! Şair bu əsərini "Buhenvald" ölüm düşərgəsinin əsiri olmuş qəhrəman Azərbaycan oğlu Əkbər Ağayevin xatirəsinə həsr etmişdir. Leytenant Əkbər bihuş ikən əsir düşür və düşərgəyə göndərilir. O, min bir işgəncəyə dözür, dəfələrlə qaçmaq fikrinə düşür.

Şair Əkbəri gah faşistlə, gah əsir dostları ilə, gah da fransız qız ilə görüşdürürlərək, onun bir sıra mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Kristina fransalı qızdır. O da əsirdir. Faşistlər ondan öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edirlər. Kristina Əkbərlə bir otağa salınır. Faşist zabiti Əkbərə "lütfkarlıq" göstərərək, darıxmasın deyə fransız qızını onun da yanına göndərmişdir. Lakin Əkbər bunu çox gözəl başa düşür. O, fransız qızının bu halına acıycı. Kristina göz yaşları içində gülür. O, Əkbərə deyir:

*...Mən satıram vücudumu
satqınlara,
Hər nazımın, hər qəmzəmin
insan-insan qiyməti var,
Nəsə... içək...*

*Şərab süzür Əkbərin boş
qədəhinə.
Onun sırlı sözlərinə,
şübhə dolu fərəhinə,
məna vermək Əkbər üçün
müşkül işdir,
o, ömründə belə məclis,
belə sevda görməmişdir...*

Kristina əyləncə üçün göndərilsə də, əyləncə olmaq istəmir və olmur. Ölümə məhkum əsir, iki qəhrəman üz-üzə dayanmışdır. Onlar bir-birini alçatmaq məqsədi ilə bir otağa salmışlar. Lakin onlar bir-birini ucaldırlar. Bütün bu səhnəni gizlicə seyr edən faşistlər öz isteklərinə nail olmadıqda, otağa daxil olub, buradaca Kristinanı öldürürlər. Bu, Əkbəri ələ almaq üçün sonuncu hiylə idi. Kristinanın ölümü Əkbəri sarsıdır. Əkbər bu vəziyyətində bir insan kimi səciyyələnir.

"Gecikmiş bahar" kitabı haqlı olaraq oxucuların böyük rəğbətini qazanacaqdır. "Gecikmiş bahar"ın yarpaqları yaşıl, təzə və təravətlidir.

"Bakı" qəzeti, 10 sentyabr, 1965

YETİMİN SƏHNƏDƏ XOŞBƏXT TALEYİ

Milyonçu unuduldu. Yetim hamının qəlbinə yol tapdı. O, valideyn axtardı, hamı onu oğulluğa götürdü. O, sığınacaq istədi, hamı qəlbində ona yer verdi. O, bacısı Bildirçinlə küçələrdə sərgərdən qalmışdı, indi hamı ona hörmət edir. Yetimin səhnə taleyi gətirdi. Heç kəs onunla danışmaq istəmirdi, indi hamı ondan söz açır...

Söhbət bəstəkar S.Ələsgərovla dramaturq Ş.Qurbanovun "Milyonçunun dilənçi oğlu" əsərinin qəhrəmanından gedir. Yeri gəlmışkən qeyd edək ki, son illər Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrı dərin məzmunlu, həmçinin oynaq, nikbin ruhlu yeni əsərləri ilə tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdır. Bu onu göstərir ki, teatrın yaradıcılıq axtarışları uğurludur, kollektiv bəstəkarlar və dramaturqlarla səmərəli iş aparır. "Milyonçunun dilənçi oğlu" məhz bu birgə, səmərəli əməyin məhsulu kimi teatra yeni bir təravət gətirmişdir. Əsərdə komizmlə faciə ünsürlərinin incə və üzvi bir sintezi duyulur. Gülüşlər mənalı və düşünürűcüdür. Yetimin gülüşləri tamaşaçıda, tamaşaçının gülüşləri Yetimdə onu bu günə salanlara qarşı dərin nifrət doğurur.

Əsər belə dramaturji təzadalar üzərində qurulmuşdur. Hadisələr Şərq ölkələrindən birində cərəyan edir. Yetimin yaşadığı mühit ziddiyətlərlə doludur. Yetim yaşıl şəhər meydançasında əlləri cibində, qolusunuq bir heykəlin ətrafında gəzinir. Lakin yaşıllıq, şəhərin uzaqdan görünən çıraqban və təmtəraqlı həyatı ona biganədir. O, bu səs-küy içində qəlbində sükut keçirir.

Şəhər çilçırqlarla alışb-yanır, Yetimin qəlbində isə qaranlıqlar hökm sürür. O, əlacsız qalıb mahnı oxuyur:

***Birinin dövləti aşır başından,
başqası bir çörək həsrətindədir...***

Yetim həyatı dərk etdiyi gündən onun faciəsi başlanmışdır. O, ölkəsinin ağır faciəsini gözəl bilir, lakin əlindən heç bir şey gəlmir. O, başıboş varlıların yaxşı mövqe tutduğunu, özünün isə işsiz qaldığını, vəziyyətinin get-gedə ağırlaşdığını anlayır, ancaq nə edə bilər? Onda belə qənaət yaranmışdır ki, pulu olmasa, arxası olmasa, dövlətli atası olmasa tək istedadla heç nəyə nail ola bilməz. Satılmış bir ölkənin, buradakı insanların taleyi-ni düşünən yoxdur...

Cəmiyyətin kübar təbəqələri ilə adı bir insan taleyi üz-üzə gəlmişdir. Adı insan məhv olmalıdır. Çünkü bu cəmiyyət onların ölümü hesabına yaşayır. Başqa cür ola bilməz. Lakin Yetim ölmək istəmir. O, təsadüfən senatora rast gəlir. Senator Yetimi itkin oğlu bilib, məhəbbətlə qarşılıyır, onun şərəfinə böyük ziyafət verir. Yetim öz səadətini burada da tapa bilmir. Qoca senatorun cavan arvadı Yetimi təqib edir, ona öz məhəbbətini bildirir, razılıq almadıqda Yetimin ölümünə belə qol qoyur. Nəhayət, xəstə senator teleqram alır ki, onun oğlu çoxdan ölmüşdür. Yetim yenidən acınacaqlı həyata qayıdır. Onu evdən qovurlar. Həyatın dibində ikən ona elə gəlirdi ki, səadət yuxarılarında. Lakin Yetim orada da xoşbəxtlik tapa bilmir.

Pulun cəmiyyətdə hökmranlığı, dirini öldürüb, ölümü diriltməsi əsərdə inandırıcı detallarla göstərilmişdir. Budur, polis rəisi deyir: "...Ayağını hara basırsan, böyürdən bir dilənçi pırtlayıb çıxır. Hələ səhərdən bəri gözümə bir başlı-qulaqlı adam sıfəti dəyməyib..."

Cəsarətlə demək lazımdır ki, Şixəli Qurbanov, bu əsərlə musiqili komediyanızı adət etdiyimiz məhdud ailə-məişət çərçivəsindən çıxarıb, ona ümumbəşəri bir məna verə bilmışdır. Sosial haqsızlıq bütün çıldaqlığı və çirkinliyi ilə tamaşaçının gözü qarşısında qüvvətli sarkazm ilə ifşa olunur. "Milyonçunun dilənçi oğlu" bu mənada musiqili komediya teatrımızın səhnəsində novator əsərdir.

Əsər olduqca yiğcam və dinamikdir. Tamaşaya sonadək gərgin baxmalı olursan. Buna səbəb dramaturqun sözdən yerli-yerində istifadə etməsi, artıq detallara, təfsilata yol verməməsidir. Mətndə olduğu kimi, musiqidə də lokoniklik, gərginlik vardır.

Əməkdar incəsənət xadimi Süleyman Ələsgərov ürəyeyatan nəğmələri, həmçinin irihəcmli əsərləri ilə dinləyicilərin rəğbətini qazanmışdır. "Milyonçunun dilənçi oğlu"na bəstələdiyi musiqi bəstəkarın yeni yaradıcılıq qələbəsi sayılmalıdır. Musiqi aktyorla birlikdə danışır, bəzi gizli düyünləri açır, əhval-ruhiyyə yaradır, tamaşaçını gələcək hadisələrə hazırlayır. Musiqi yalnız müşayiətçi deyil, əsərin canına, qanına hopmuşdur. Yetimin oxuduğu mahnılar, duetlər, rəqs musiqisi, xor, Bildirçin və xidmətçinin, yaxud Yetimlə qonşu qızın ariyaları bunlara gözəl misaldır. İlk tamaşanın müzakirəsi zamanı SSRİ xalq artisti bəstəkar Qara Qarayev haqlı olaraq dedi ki, əsərin musiqisi ilə mətni arasında güclü vəhdət vardır. Əsərin mətni kimi, musiqi nömrələri də olduqca gözəldir, yaddaqalan və lirikdir... Tərtibatda, mətndə və musiqidə yenilik duyulur. Qara Qarayev "Milyonçunun dilənçi oğlu"nu "mədəni tamaşa" adlandırmaqla, əsərin ümumi təsirinin doğurduğu hissi düzgün ifadə etmiş oldu.

Tamaşada rəssamla rejissorun yaradıcılıq əməkdaşlığı da gözəl səmərə vermişdir. Aktyor ansamblı qüvvətlidir. Demək olar ki, hamı gözəl oynayır. Səhnədə böyük ruh yüksəkliyi hiss ol-

nur. Bu da tamaşanın ideyasının daha tez qavranılmasına xidmət edir, dərin məzmunlu əsər aktyor sənətkarlığının üzə çıxmasına geniş şərait yaradır.

Tamaşanın quruluşçu rejissor, respublikanın Əməkdar artisti Ə.H.Ələkbərov obrazların açılmasında xarakterik mizanlar axtarış tapmışdır. O, nəinki əsas surətlərin, digər surətlərin də yadda qalması üzərində düşünmüşdür. Bir misal söyləyək. Polis rəisi əlini böyründəki tapançaya aparır, zəhmlə, səbirlə aparır. Tamaşaçı gözləyir ki, indi o tapançanı çıxaracaqdır. Lakin silah əvəzinə pul qəbzi gəzdirir. Bu şəksiz, bədii tapıntıdır.

Lakin rejissor senatorun ziyafət məclisində qızların rəqsi zamanı naturalizm detallarından qaçmaq üçün işiqdan düzgün istifadə etsəydi, bu daha təsirli və mənalı olardı.

Əməkdar incəsənət xadimi rəssam Büyükağa Mirzəzadə tərtibatı sanki fırça ilə verməmiş, həyatın bir hissəsini səhnəyə getirmişdir.

Milyonçunun yetim oğlunu – Yetimi Mobil Əhmədov məhərətlə ifa edir. Səhnədə aktyor yox, yetim dolaşır. O, çevik, qəlibi sıniq və eyni zamanda istiqanlıdır. Onun səsinin gözəlliyi tamaşaçının ürəyini yumşaldır. Mobil Əhmədov bu obraz üçün gözəl seçilmişdir. Gənc aktyor yaradıcılıq imkanlarından yaxşı istifadə edir.

Əməkdar artist Bəşir Səfəroğlunun oyununda gözəllik, bədiliğ vardır. Polis rəisi həmişəlik yadda qalır.

Eynəkli Yetimin himayədarı və məsləhətçisidir. O, eyni zamanda truppa yaratmaq eşqi ilə alışib-yanır. Lakin pulsuzluq hər dəfə onun qarşısına sədd çəkir.

Xalq artisti L.Abdullayevin – işsiz Eynəklinin oyunu çox məraqlıdır. Aktyor obrazın öhdəsindən, əsasən, bacarıqla gəlir.

R.Əliyeva (Xanım), D.Seyidzadə (Bildirçin), Q.Zeynalov (Xidmətçi), R.Məmmədov (Senator), Z.Quliyeva (Qonşu qız), N.Behbudova (Kübar qadın), D.Kazımov (İkinci şəhərli və polis) və başqa aktyorlar haqqında da eyni səmimiyyətlə demək olar ki, onlar istedad və bacarıqları ilə səhnədən-səhnəyə inkişaf edirlər.

"Milyonçunun dilənci oğlu" əsəri Azərbaycan Dövlət Muziqili Komediya Teatrının yeni yaradıcılıq nailiyyətidir. Şəksiz, bu əsər və tamaşa xalqın böyük rəğbətini qazanacaqdır. Yetimin səhnədə xoşbəxt taleyi başlanacaqdır.

*"Azərbaycan gəncləri" qəzeti,
27 may, 1966*

HƏMİŞƏYAŞIL YARPAQLAR

Müşfiq haqqında düşünmək asan, yazmaq çətindir. Onu düşündükçə demək istəyirsən ki, bir şeirin taleyi - bir şairin, bir ədəbiyyatın taleyidir. Şeir yaşayrsa, deməli şair sağıdır. Bu mənada Müşfiq yaşayır. O heç kəsin yazdığını təzədən təkrar etməyən, öz xalqının oğlu olan şairlərdəndir. O, hər şeirində xalqının bir dərdini, bir sevincini, qələbəsini, bir arzusunu demək istəmişdir. Müşfiq şeiri şeir xatırınə, elə-bələ yazmamışdır, o, sözü olduğu üçün, məsləki olduğu üçün yazırıdı. Məhz buna görə də xalq onu sevirdi, oxuyurdu. Belə şairlər heç vaxt köhnəlmir, həmişə müasirimiz olur. Ümumiyyətlə, əsl şair yüz il sonra da təzədir. Müşfiqi düşündürən məsələlər bir xalqın taleyi məsələsi idi. O həm vətəndaş idi, həm şair. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov çıxışlarının birində çox gözəl demişdir ki, xəlqilik - həm də bə-

diilik deməkdir. Müşfiq yaradıcılığında bu iki cəhət üzvi surətdə birləşmişdir. O bütün gözəl sənətkarlar kimi öz sənətinə heç vaxt xəyanət etməmiş, bir şeir onun bir dünyası olmuşdur.

*Qoxusuz lalədir mənasız şeir,
Qanadsız, bir quşdur xülyasız şeir.
Gözəlsiz, çalğısız məclisə bənzər
Məzmunsuz, ahəngsiz, röyasız şeir.*

Yalnız quru fikri çatdırmaq və süjeti danışmaq hələ şeir demək deyil. Bu oxucuya heç bir estetik zövq verə bilməz, eyni zamanda şair ürəyindəki fikri oxucuya istədiyi kimi aşilaya da bilməz. Şeir ancaq poetik gözəllik, sənətkarlıq, ideya və məzmun birliyi kəsb etdiyi zaman kitablardan ürəklərə köçürülübilər. Ağillarda yaşaya bilər.

Misal üçün Büyük Vətən müharibəsi zamanı Ukrayna cəbhəsində, yaxud başqa cəbhələrdə vuruşan ukraynalılar Şevçenkonun şeir kitablarını çörəklə, güllə ilə birlikdə yol çantalarına qo-yub özləri ilə aparmışlar. Şevçenkonun şeir kitabının vərəqləri bütün cəbhəyə səpələnmiş, səngər-səngər oxunmuşdur. Deməli şair də cəbhədə olmuş, o da faşizm ilə vuruşmuşdur. Hər ukraynalının çantasında çörək, şeir, güllə olmuşdur. Bu, Ukrayna poeziyasının qüdrəti, milliliyidir.

Müşfiq də şeirdən, sənətdən belə keyfiyyətlər tələb edir: Füzuliyə, Sabirə, Cabbarlıya həsr etdiyi əsərlərində məhz bu məsələləri qoyurdu. Şeirlərinin birində deyirdi ki:

*Ah, nə böyük şərəfdür sənətkar olmaq,
köňüllər dünyasından xəbərdar olmaq!
Nə xoşdur bir hiss kimi qəlblərə girmək
səssiz-sorğusuz
bütün fənaliqları yixib
devirmək
qara qorxusuz.*

Müşfiq poeziyanın ağırlığını, siqlətini öz üzərinə götürmiş şairlərdəndir. O dövrün, zamanın səsinə səs verirdi: “Bəyaz çöllər”, “Tərtərhes nəğmələri” “Mingəçevir həsrəti”, “Sındırılan saz” və başqa əsərləri buna misal ola bilər.

“Duyğu yarpaqları” kitabından söhbət gedərkən, yazıçı Gülhüseyn Hüseynoğluunun əməyini qeyd etməmək olmaz. O, bu kitabı həm gözəl zövqlə tərtib etmiş, həm də şairin ona qədər yeni şeirini ilk dəfə burada çap etdirmişdir. Bu şeirləri şairin poeziyasına dərin hörmət bəsləyən oxucular, onun qələm dostları öz arxivlərindən, yaddaşlarından tapıb gətirmişlər.

“Duyğu yarpaqları”nı bir növ akademik nəşr hesab etmək olar. “Azərnəşr” olduqca gözəl, şairin özünə layiq yaxşı bir şeir kitabı çap etmişdir.

*“Azərbaycan gəncləri” qəzeti,
8 iyun, 1966*

YERİYƏN SƏRV AĞACI...

Dünyada elə adamlar olur ki, onunla bir dəfə görüşənlər, söhbətini eşidənlər bütün ömrləri boyu unuda bilmirlər. Həmişə bu ad çəkiləndə sənə elə gəlir ki, hardansa sərin mehəsir, saçlarında mehriban, müləyim bir əl gəzir, kimsə ürəyini sığallayıır, günəş doğur, adamın könlü-gözü işıqlanır...

Biz Moskvada tanış olmuşduq. Qorki adına Ədəbiyyat İnsti-tutunda oxuduğum illərdə. Peredelkinoda, “Yazıçılar şəhərciyi” deyilən yerdə. Bizim tələbə yataqxanamız orada idi. Onun da burada evi var idi. Demək olar ki, hər həftə görüşürdük. O daim azərbaycanca bir səs, bir söz eşitmək həvəsində idi.

Peredelkino uca qamətli sərv və şam ağaclarının qoynunda yerləşir. Nazim Hikmət uca boyu, şax qaməti, sarışın, qıvrım saçları ilə ağacların altı ilə gəzməyə çıxanda mənə elə gəlirdi ki, hansı sərvsə yerindən qopub yeriyir. O, yeriyən sərv ağacı idi.

Bizim ailəlikcə bir yerdə şəkilimiz çoxdur. Amma Bakıdakı evimizdə (əslində ev Nazimin idi. O, evi alıb mənə bağışlamışdır. Hər dəfə bizə gələndə, “öz evimə gəlirəm” deyərdi) çəkdirdiyimiz şəkli mətbuata verməyimin səbəbi vardır.

Onun bu şəkildə diqqətlə nəzərdən keçirdiyi özünün əlyazmalarıdır. Mən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışam. Görəsən, bəyənəcəkmi? Gözüm Nazimdə qaldı.

Nazim Hikmət mənə “Şəkərim”, “Canım” – deyə müraciət edərdi. Mən də ona “Ustad”. Bu dəfə də o: – “Şəkərim, – dedi, – bu şeirləri apar qəzetə. Çapa ver”.

Görünür bəyənmişdi. Bu şeirləri həsr etdiyi Vera Tulyakova da bizdə idi. Bizim danışığımızı başa düşmürdü, amma üzündəki təbəssümü də gizləmirdi.

Söz verdim ki, çapa verəcəyəm. Lakin bu yazıları o vaxt hara qoymuşdumsa, yalnız bu günlərdə, təsadüfən, tapdım.

Unudulmaz insanların xatirəsinə hörmət olaraq bu əsərləri oxuculara təqdim edirəm. Sonralar mən bunların üstə əl gəzdirmədim. – Nazim necə görmüşdüsə, qoy eləcə də qalsın, – dedim.

“Ulduz” jurnalı, 1971, №7

UĞURLU YOL

Son illərdə ədəbiyyatımıza istedadlı gənclər gəlməkdədir. Bəzən mətbuatda onların elə şeirlərini oxuyuram, düzü, yaxşı mənada həsəd çəkirəm ki, kaş bu şeiri mən yazaydım. Bu, məncə, təbiidir.

Cünki ədəbiyyatımızın müasir inkişaf səviyyəsi elədir ki, zəif və istedadsız şeir, yaxud epiqonçuluq o saat görünür.

Bu da təbiidir ki, ədəbiyyatımızı, tutalım, filan nəsil yox, bir neçə nəsil yaradır. Gənclər və qocalar nəсли. Təbiətdə də belədir. Yaşından asılı olmayaraq, böyük bir sahəni əhatə edən meyvə ağaclarının hamısına birlikdə bağ deyirlər. O bağdakı ağacların yaşı müxtəlif, meyvələrin də dadı başqa-başqadır. Bütöv bir millətin ədəbiyyatı da bu cür - birlikdə götürüləndə ədəbiyyat olur. Əlbəttə ayrı-ayrı böyük sənətkarlar olur ki, onlar bütöv bir ədəbiyyatı təmsil edirlər. Amma bunlar istisnalardır.

Dediym gənclərdən biri də istedadına hörmət bəslədiyim Rafiq Yusifoğlundur. Ədəbiyyatda "gənc" sözünü mən yalnız yaşla əlaqədar başa düşmək istəyirəm.

Bığ yeri təzəcə tərləmiş bir gəncin ciyinlərinə paqonlar təxildimi, Vətənin taleyi ona tapşırılmış olur. O, misal üçün, ən yaşlı əsgərin dayandığı postu təhvıl alıb Vətənin sərhədlərini düşməndən eyni sayılıqla qorunmalıdır. Söhbət daha gənc, yaxud qocadan deyil, ümumiyyətlə, əsgərdən gedir. Ədəbiyyat da vətənsiz deyil. Bu, estafetdir.

Yazıcıya cəmiyyətin, xalqın tarixini yazmaq, onların adından danışmaq hüququ verilmişdir. Yaşlı yazıçıya bir az artıq, gəncə isə bir az əskik yox, hamısına eyni bərabərdə. Bu mənada yaş məsələsi nisbiləşir.

Vətənin adından danışan oğulun böyüyü, kiçiyi yoxdur. Biz Rafiq Yusifoğlundan da eyni dərəcədə yaxşı əsərlər gözləmə-

liyik. Onun şeirlərində mənim xoşuma gələn təfəkkür aydınlığıdır. Fikri çılpaq şəkildə yox, poetik ifadələrlə, obrazlı dil ilə, həm də asan başa düşüləcək bir şəkildə oxucuya çatdırmaq onun şeir yaradıcılığının məziyyətləri kimi yadda qalır. Bu, yaxşıdır.

Rafiq hələ yaşca çox gəncdir. O, 1950-ci ildə Qubadlı rayonunda anadan olmuşdur. Azərbaycan təbiətinin ən zəngin guşələrindən birində. O, qartalların uçuşunu, cüyürlərin qaçışını gözləriylə görüb, bulaqların şırlıtlısını, yarpaqların piçiltisini qulaqlarıyla eşitmişdir. Bunlara əlavə olaraq onun təhsili də var. Pedaqoji İnstytutun ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Elm, savad, mütaliə olmayan yerdə, yalnız istedadə arxalanmaqla, böyük ədəbiyyat yaratmaq haqda düşünməyə dəyməz. Həm də ədəbiyyatçının yalnız ədəbiyyatçı olaraq qalması da onun məhdudluğunu olardı. Bütün dövrlərdə böyük sənətkarlar hərtərəfli biliyə malik olublar.

Rafiqin həm yaxşı şeirləri, həm də gözəl şair təbiəti vardır.

Bizim xalqın gözəl adəti var: səfərə çıxanın dalınca su səpər, xeyir-dua verərlər. Yaxşı qonşular da, yaxşı dostlar da, tanışlar da belə edirlər. Qoy mənim bu yazım poeziya yolları ilə uzaq səfərə çıxan Rafiq üçün bir dolça su olsun.

*“Azərbaycan gəncləri” qəzeti,
10 avqust, 1971*

AŞIQ ƏLƏSGƏR

(*Suallara cavab*)

1. Aşiq Ələsgər yaradıcılığı Azərbaycan aşiq poeziyasının bütöv bir dövrü kimi, xalq həyatının, məişətinin bədii salnaməsi kimi daim təravətli qalacaq, öz qiymətini saxlayacaqdır.

Ələsgər xalqdan hər nə alırdısa, yenə onun özünə qaytarırdı. Bir növ, torpaq kimi: toxum alıb, bəhrə verirdi. Buna görə də onun qoşmalarında, gəraylılarında, təcnis və müxəmməslərində çəmənlərimizin ətri, zəmilərimizin bərəkəti, çörəyimizin dadı var.

2. Məncə, Ələsgərdən müşahidə, sözü seçə-seçə işlətmək və sənətkarlığın bir çox sirlərini öyrənmək lazımdır. Həm də bir dəfə yox, daim. Bu ustad aşiq elə bil ki, sözlərdəki rənglər harmoniyasına daima xüsusi fikir vermiş və bununla da əsərlərində fikrin aydınlığını, obrazlığını üçün qüdrətli zəmin yaratmışdı.

Ələsgər xüsusilə süjetli qoşmalarında bədii portreti detallarla obraz səviyyəsinə elə qaldırır, sözlərlə elə rəsmələr çəkir, rəsmələri ilə də elə lövhələr yaradır ki, təbii olaraq daxili bir qürur hissi keçiririk.

3. Aşiq Ələsgər nə üçün böyükdür?

Ukraynada kobzarlar, qazax və qırğızlarda akınlar, bizdə isə aşıqlar xalqlarımızın müəyyən inkişaf dövrlərində güclü ədəbi hərəkat olub. Məhz buna görə də onların şəxsi həyatları və ədəbi yaradıcılıqları mənsub olduqları torpağın həyatı - məişəti ilə birlikdə öyrənilir, tədqiq edilir. Söhbət bəzən, təbii olaraq, onların yaradıcılıqlarından daha çox, xalqın bədii inkişaf mərhələsindən gedir. Bu mənada əsil el aşığının tərcüməyi-halına xalqın tərcüməyi-halı da deyə bilerik. Onlar Maksim Qorkinin dediyi xalq universitetini bitirib, bir növ ilk el maarifçiləri olublar. Aşiq Ələsgər yaradıcılığı da məhz xəlqiliyinə, ictimai mənalılığına görə böyükdür.

“Ulduz” jurnalı, 1972, №5

И ДРУГ, И СТАРШИЙ БРАТ

Народный поэт Белоруссии Аркадий Кулешев оценил поэму народного поэта Калмыкии Давида Кугультинова "Бунт разума", как одно из значительных достижений современной поэзии. Этим творением он словно решил продолжить цикл произведений, насыщенных глубоким политическим пафосом — таких произведений, как "Воспоминания о Европе", "Негр говорит" Самеда Вургана.

Давид Кугультинов — мастер философских обобщений в поэзии, поэт широкой читательской аудитории. Его стихи — это сочетание пафоса и мудрости. Помимо поэтических сборников, он автор книги сказок, легенд и рассказов.

Давид — ученый-поэт, знаток истории калмыцкой и русской философской мысли, мировой литературы... Как человек, он сразу располагает к доверию. Немногословен, но охотно отзыается на добрую шутку, с полуслова понимает собеседника, внимателен, внешне спокоен, внутренне тревожен. Это — его индивидуальные черты. Когда он читает с трибуны стихи или произносит речь, мне всегда кажется, что он на передовой

Он с отличием окончил Институт мировой литературы им. М. Горького и Высшие литературные курсы при этом учебном заведении. Причем сдал все экзамены за два года, получил диплом с отличием. В это же время он готовит к печати свою поэму "Моабитский узник", посвященную героической жизни татарского поэта Мусы Джалиля, пишет новый цикл сказок на основе калмыцких народных легенд, работает над рассказами для детей. Оригинальное творчество Давида Кугультинова — словно красочная выставка, где воплощен художественный образ его современников.

Nəriman Həsənzadə

Такие произведения, как "Весна в Норильске", "Африканский алмаз", "Игра в шахматы", "Закон движения", "Пшеница и космос", "Пушкин" принесли ему славу народного поэта.

Калмыцкая литература, имеющая богатые древние традиции, занимает достойное место в современном литературном процессе. Кугультинов — поэт, который глубоко знает и любит культуру своего народа, его историю. Калмыцкое народное творчество, фольклор являются для него постоянным источником вдохновения.

Мне доводилось слушать, как он читает стихи по-калмыцки. Он словно поет. Будто кто-то играет на свирели в бескрайних просторах калмыцких степей.

Поэт Халил Рза и я учились вместе с Кугультиновым, жили в одном общежитии. Сдружились, сблизились. Мы были младше его ровно на десять лет. Он был для нас и другом, и старшим братом.

Теперь Давид — народный поэт Калмыкии, лауреат Государственной премии РСФСР им. Горького.

Кугультинов родился в 1922 году в столице Калмыкии, городе Элиста, в семье учителя. Ему было всего 15-16 лет, когда Александр Фадеев похвально отозвался о его стихах. Получив среднее образование в родном городе Элиста, Давид поступил в педагогический институт, откуда был мобилизован на фронт.

"Стихи юности" — так назвал он свой первый поэтический сборник. Эта книга вышла в свет, когда Давиду шел восемнадцатый год. Он был участником Великой Отечественной войны. С оружием в руках воевал против фашизма.

В этом году известному поэту исполнилось 50 лет. Но мерило для поэзии — не возраст. Его каждый новый успех расценивается как достижение всей национальной литературы.

*Газета "Баку",
20 сентября 1972 г.*

“İNSAN HƏR YAŞDA GƏNCDİR”

(Nazim Hikmətin anadan olmasının 70 illiyi)

Mən bir vaxt böyük türk şairi Nazim Hikməti yeriyən sərv ağacına bənzətmışdım. O vaxtlar /1957-60-cı il-lərdə/ Moskva ətəyindəki “Şairlər şəhərciyi” Peredelkino deyi-lən yerdə yaşayırırdı. Nazim Hikmət ucaboylu, sarışın qıvrım saçlı, mavi gözlü, üzündə daim doğma bir təbəssüm gəzən insan idi. O, elə şəxsiyyətlərdən idi ki, onu bir dəfə görən bütün ömrü boyu unuda bilmir, bir də görmək, söz-söhbətini eşitmək arzu-su ilə yaşayırırdı. Yazılarında da, həyatda da, sözün əsl mənasında böyük insan, həm də böyük sənətkar idi. Sanki başında dünya biliyi, ürəyində - dünya səmimiyyəti gəzdirirdi. Onu sevməmək mümkün deyildi.

İndi məndən soruşsalar ki, Nazim Hikmət kimə oxşayırdı? Deyərdim şairə. Desələr ki, şair kimə oxşamalıdır? Deyərdim Nazim Hikmətə.

Elə ki, Nazimin adını çəkirəm, ən yüksək kürsülərdə də, evində də - adicə bukle pencəyində, qalstuksuz dama-dama köynəyində, əziz simasında gəlib gözlərimin önündə dayanır.

Bir sıra əsərlərində nə dərəcədə üsyankar və barışmaz idisə, təbiəti etibarilə Nazim o qədər də müləyim və səmimi idi. Mütləq insanda yaxşı bir cəhət axtarır, onu görməyə çalışırdı. Həm-söhbəti, səviyyəcə ondan aşağı olsa da, hiss etdirməzdi. Moskvada XX əsr şeirinin Nazim Hikmət zirvəsi yaşayırırdı.

Dünya xalqları ədəbiyyatlarını, eləcə də bizim ədəbiyyatımızı gözəl bilir, onu sevirdi. Azərbaycan şairi kimi ədəbiyyatımızın təəssübünü də çəkirdi. Bakını ikinci vətəni adlandırdı. Azərbaycan şairlərini sevir, onlarla dostluq edirdi.

...İkimiz oturub televizora baxırdıq. Qalxıb televizoru söndürdü və yeni yazdığı şeirlərdən oxudu. Sonra fikirli-fikirli pəncərənin qabağına getdi. Divardan zənci müğənnisi Pol Robsonun barelyefi asılmışdı. Ona göz gəzdirdi. Sonra da Səməd Vurğunun "Şair, nə tez qocaldın sən" şeirindən bir bəndi əzbərdən dedi. Öz-özünə piçildədi: "Kaş, Azərbaycan xalqı Səməd Vurğunu sevdiyinin yarısı qədər türk xalqı da məni sevəydi". Bu, müqəddəs şair qibəsi idi. Deyərdi ki, mənim şeirlərim türk dilindən savayı dünyanın bir çox dillərində çap edilir. Sizə həsəd aparıram, bəxtəvərsiniz, görüşlərdə öz dilinizdə şeir oxuyursunuz.

Əlbəttə, böyük türk şairini sağlığında da Türkiyədə qabaqcıl oxucular sevir və yaradıcılığına yüksək qiymət verirdilər. Nazim özünün dediyi kimi, bu məhəbbət daha böyük ola bilərdi, əgər onun şeirləri öz doğma xalqına çata bilsəydi. Müqəddəs şair həsədi bu idi.

Həftədə bir neçə dəfə görüşürdük. Bizim M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstytutunun yataqxanası onun evi ilə qonşuluqda idi. Vera Tulyakova ilə birlikdə yazdıqları "İki tərs" pyesinin tamaşasına məni də dəvət etmişdi. Tamaşadan sonra onları şəhərdəki evlərinə yola saldım.

Söhbətlərimizin birində deyirdi ki, bugünkü şeir hay-küydən uzaq, sadəcə danışiq dilində yazılmalıdır. Anamızla nə cürə, hansı tonda söhbət ediriksə, oxucu ilə də eləcə danışmalıyıq. Şeirdə işlədirən yeni sözə, detallara xüsusi qiymət verirdi. Mənə elə gəlir ki, Nazim Hikmət şairi – yenilikçi və rəssam təsəvvür edirdi. Obrazlı ifadələr işlətməyi tələb edir və deyirdi ki, həmin obrazı biz gözümüzəz görməyi, əlimizlə tutmağı bacarmalıyıq. Mən Moskvada sanki ikinci bir ali məktəbdə də oxuyurdum: bu Nazim Hikmət universiteti idi.

1959-cu ildə Azərbaycan yazıçılarının qurultayına gələndə Bakıda onun xahişi ilə mənə ikiotaqlı mənzil verdilər. Sonra həmin evdə qonağım oldu. Bir neçə şeirini dilimizə çevirmişdim /həmin şeirləri "Ulduz" jurnalının keçənilki 7-ci nömrəsində

çap etdirmişəm/. Hamısına qulaq asandan sonra dedi ki, yeni şeirlər kitabımı "Azərnəşr"ə təqdim edəcəyəm. "İnsan hər yaşda gəncdir" - bu da adı. Necədir? Gərək hamisini çevirəsən Azəri dilinə" - o, belə deyirdi. Mən, əlbəttə, sevindim. Təəssüf ki, böyük şairin bu arzusunu həyata keçirə bilmədik.

Nazim Hikmət insanın yaşıni taksi maşınlarındakı saygaca bənzədirdi. Deyirdi, çox gəzmışəm, çox yol getmişəm deyə, saygac da çox yazıb. Amma ürəyim gəncdir. İnsan heç vaxt qocaldır. Bəlkə də təzə kitabında bu ruhlu şeirlər olacaqdı.

Ustadımızın 70 yaşı tamam olur. Nazim qalsayıdı, indi onun yalnız sarışın qırırm saçları ağarardı, qalan heç bir şey dəyişməzdidi. Mən də deyərdim: Nazim hər yaşda gəncdir...

1972

N.Həsənzadə. "Tariximiz, taleyimiz". 2002

"SƏFƏRƏ ÇIXIRAM"

Əliağa Kürçaylı özünə məxsus şeir dili, poetik düşüncəsi olan şairlərimizdəndir. Onun bu günlərdə "Səfərə çıxıram" adlı şeirlər və poemalar kitabı çıxmışdır. Buradakı "Yer qazılır", "Çörək", "Sənin yerin görünür", "Muğanın qışı" və bir neçə başqa şeirlər nəinki yalnız həvəslə, maraqla oxunur, həm də oxucusunu düşündürür, fərehləndirir. "Çörək"də şair deyir:

*Muğandır yolum yenə,
Axşam düşür, üfüq yanır.
Sarıbuğda zəmisinin
Ətəkləri xinalanır.*

Bu şeirdə Muğan əməkçilərinin poetik obrazı vardır. Şair həm də gözəl və yeni təşbehlər işlədir ki, biz burada Muğanın istiliyini, genişliyini görürük.

*Göylər nəhəng bir təndirdir,
Zəmi - nəhəng bir çörəkdir,-
Yapılıbdır,
bişəcəkdir!*

Muğan böyük bir süfrəyə bənzədir: çörəyi bol, suyu bol, adamları gümrəh və s. Bu şeir Azərbaycan torpağı haqqında deyilmişdir. Cəmiyyət insanların əməyilə yaşayır. Şair burada ümumiləşdirmələr yolu ilə getmiş, Muğanın - Azərbaycanın təbii gözəlliyini tərənnüm etmişdir. Yuxarıdakı dörd-beş misranı oxuduqda, adama elə gəlir ki, dörd-beş misra yox, dörd-beş qızıl saçaklı sünbül alt-altda düzülmüşdür. Hərflər buğda dənələrini xatırladır. Gözlə görünür, əllə tutulur.

Şairin "Yer qazılır" şeiri tamamilə başqa şeydən - yer altda qalıb çürümüş nizələrdən, dəmir başlıqlardan danışır. Bu qazıntıları seyr edən müəllif öz xalqına müraciətlə deyir:

*Üzərinə qosun-qosun axıb yeriyən,
Torpağında silahıyla birgə çürüyən
Min fatehin, qəsbkarın - düşmənindir!*

Bu mövzuda şeir yazılmamışdır? Yazılmışdır. Bəs, bu şeirin təzəliyi nədədir? Bədii həllində. Babalarımızın qəhrəman, vuruşan, igid olduqlarını biz hər dəfə eşitmək istəyirik. Bu mövzuda yazılın əsərlər bizim üçün təzə və təravətlidir. Kürçayının bu şeiri bədii cəhətcə də yenidir.

İndi Azərbaycan poeziyasında elə bir nəsil yetişmişdir ki, (söhbət ancaq Kürçayının qələm yaşıdlarından gedir) onlar ötəri hisslə yaşamış olsalar, şeir xatırınə şeir yazmış olsalar, kitab-

larının həcmini qalınlaşdırmaq xatirinə hər cür cızma-qarani oraya doldursalar, cinayət etmiş olarlar. Bu nəsil özündən qabaq gələn şairlərin ən yaxşı əsərlərindən qidalanmışdır. Həqiqətən şair olmaq, şeir yazmaq mənə elə gəlir ki, həmişə müsabiqədə iştirak etmək deməkdir. Şair bir növ hər şeirlə, hər şeir kitabı ilə gizli səsə buraxılmış olur. Ona gizli səs verirlər. Seçilir. Burada heç bir məcburiyyət yoxdur. Onu xalq özü seçilir, xalq özü sevir. Məhz buna görədir ki, xalqın əbədi olaraq seçdiyi, əbədi olaraq sevdiyi Sabir kimi şairlər meydana gəlir.

Bu kitabda Kürçaylinin şeiri çoxdur: "Mənim musiqim", "Muğanın qısı", "Ay eloğlu, biz toyuna gəlmışık", "Savalanın zirvəsində qar görürəm" şeirləri müvəffəqiyyətlidir, yaxşı əsərlərdir.

Kitabdakı "Daş hasar" poeması həcmə və poetik siqləti etibarilə nəzərimizi daha çox cəlb etmişdir. Əsərin qısa süjeti belədir ki, Zəminə atasından iki yaş böyük və atasının dustaqlıq yoldaşı Arzumana ərə gedir. Qızını soraqlaşış tapan ata - Zülfüqar tələb edir ki, bu evdən çıxıb getsin. Bəs Zəminə?

Arzuman alimdir. Kafedra müdürüdür. Zəminənin elmi rəhbəridir. Qız müdafiə etdikdən sonra onlar evlənlərlər. Arzuman qocalığına görə təqaüdə çıxır. Muğanda yer alır, ev tikir, bağ salır, ailəsi ilə xoşbəxt yaşayır (Arzumana görə).

Arzuman Zəminəni sevir. Bütün işlərində ona yaxından köməklik edir. Arzuman Zəminəsiz yaşaya bilərmə? Yox.

Arzuman şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün əzabkeşlərindəndir. O, Zəminənin atası ilə birlikdə uzaq Sibirdə iyirmi il dustaqlıq olmuş, qayıtdıqdan sonra yenə elmi fəaliyyətinə başlamışdır. O, indi bir könül həmdəmi axtarır, "cibində qalan beşliyini qənaətlə xərcləmək istəyir". Bir ömür-gün dostu istəyir. Bu dost Zəminədir. Zəminə onun "yenidən tapılmış səadətidir". Arzuman Zəminədən xeyli böyük olduğunu özü də bilir və heç vaxt onun xətrinə dəymir. Əksinə çalışır ki, Zəminə doktorluq işini də tezliklə bitirsin. Muğanda ona yenidən əlindən gələn köməyi edir.

Arzuman bir növ Zəminəni öz yerinə hazırlayır. Onu elmlər doktoru görmək, bəlkə də bundan sonra ölmək istəyir. Zəminə onun üçün bir aspirant kimi, bir həyat yoldaşı, bir isti nəfəs kimi nə qədər əzizdir!

Bunun əksinə, Zəminə ərini sevmir. Arzumana "yazıçı gəldiyi" üçün ərə getmişdir. O, doktorluq işini müdafiə edən kimi, ərini atıb gedəcəkdir. Atasına deyir ki:

*...Gərək tez bitirəm mən əsəri də,
Bəlkə də görüşdük o qurtaranda...*

Zəminə əri Arzumanı hər dəqiqə təhqir etməyə hazırlıdır. Bəlkə bu, Arzumanın faciəsidir? Dustaqlıqdan gəlib, daş hasar içində öz cavan arvadına yenidən dustaqlıq olmuşdur. Əsərin axırına doğru Arzuman daha pis vəziyyətdə qalır. O, çoxlu elmi kadrlar yetişdirmiş, cəmiyyətə daim xeyir vermiş bir adamdır. Məhbus ikən o, işi elə təşkil etmişdir ki, dustaqlar bir günlük çörək normalarını yeməmiş, cəbhələrdə döyüşən ordumuza kömək üçün göndərmişlər. Deməli o, dustaqlıqda da yaxşı adam olmuşdur. İndi qocalıb-əldən düşdürü üçün təqaüdə çıxmışdır. Bunun üçün Zülfüqardan olmazın təhqirlər eşidir. O, Arzumanı ittiham edir ki, sən daldada yaşamaq üçün qayıtmışan, mən isə "Neft daşlarında" işləyirəm. Zülfüqar unudur ki, Arzuman onun özündən də iki yaşı böyükdür. Əslində o, Arzumanı qızı Zəmine ilə evləndiyinə görə ittiham etməli idi. Bunu üçün əsərdə şərait vardır.

Bütün bu zəminələr, arzumanlar və zülfüqarlar həyatda ola bilərmi? Ola bilər. Məqsədlə ərə gedən qızlar azdırı? Məncə burada təbii olmayan şairin münasibətidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Daş hasar" poemasında gözəl, şairanə yazılmış parçalar, fikirlər də az deyildir.

Kürçaylı "Nargindən əsən külək", "Durnalar cənuba uçur", "Şölə" və s. gözəl poemalar müəllifidir. Şair bu kitabına son vaxtlar yazdığı poemalarını daxil etmişdir. "Payız günləri",

"Mənim məhəbbətim" bəzi qüsurlarına baxmayaraq, bizcə, müvəffəqiyyətli əsərlər sayılmalıdır.

Biz bu kiçik məqaləmizlə qələm yoldaşımıza daha uzaq səfərlər, daha kamil əsərlər arzulayırıq. O, özü də deyir ki:

*Vurğunam insanın səadətinə,
Onun dözümünə, mətanətinə.
Çıxıram qəlblərin səyahətinə
Ən böyük səfərim hələ daldadır.*

*"Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti,
9 iyun, 1972*

QISA TƏMSİLLƏR

Hər bir ədəbi janra o vaxt maraq oyanır və o, ədəbi prosesin diqqət mərkəzində durur ki, həmin janrda işləyən sənətkarın özü istedad sahibi olur. Adətən, sənətkarın yaratdığı əsərə əsasən də bu və ya başqa bir janrin özü müəyyən edilir. Bu, təbiidir.

Hikmət Ziyanın qısa təmsilləri barədə bu müxtəsər müqəddiməmiz təsadüfi deyil. Biz, onun qələm dostları qısa təmsillərdəki hikmətə alışdığını üçün onun imzasına qəzet və jurnal səhifələrində rast gələn kimi hələ oxumamış gülümsəyirik. Sanki bu ilk təbəssümümüz bizim ilk rəyimiz, təmsillər haqqında söylənən ilk şifahi resenziyamız olur.

Bu da həqiqətdir ki, hər bir sənətkar estetik zövq tərbiyəçisi olur və müəyyən qisim oxucunu öz zövqü ardınca çəkib aparıır. Qısa təmsillərin təsir dairəsi, fikrimizcə, onların konkretliyində, yığcamlığında, fikir aydınlığı və məzmunun poetik ifa-

dəsində, koloritində və nəhayət, sadəliyində olduğu üçün Hikmət Zıyanın oxucu auditoriyası genişdir. Bunlar ədəbi əsərləri hafizələrdə yaşıdan bədii keyfiyyətlər, bəlkə də sənətin əzəli qanunlarıdır.

Hikmət Zıyanın təmsilləri onun satirası və humorudur. Bunların, bir növ, qarışığıdır. Yazıçılığı ictimai vəzifə, mənəvi məsuliyyət kimi qəbul edən müəllif, qısa, hətta iki misralıq əsərlərində belə müdrik, ibrətamız fikirlər söyləyir, düşündürür.

*"Şahin" qabındakını
Açıb göstərdi şahmat.
Adı bir "Piyada"nın
Hökmü ilə oldu mat.*
("*Şah və mat*")

Yaxud:

*Şişə cılıkləndi dönsün almaza,
Süpürüb yiğdişər bir xəkandaza.*
("*Həsəd qurbanı*")

Əlbəttə, qısalığı sətirlərin azlığı kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Hikmətin ele təmsilləri vardır ki, onlar misal üçün, on səkkiz ("Qohumluq"), on altı ("Maska"), hətta iyirmi ("Çaşbaş qalan ördək") misradır. Bunlar da qısa təmsillərdir. Poetik fiqir tutarlı olduğu üçün əksər hallarda misraların artıqlığı hiss edilmir.

Yazıçının qısa təmsillərini yüksək əxlaqi və mənəvi saflığa çağırın ədəbi-etik etüdlərə bənzətmək olar. Bunların təsiri güclü və yaddaqalandır. Təmsillərdə heyvanların xarakterik xüsusiyyətləri ümumiləşdirilir, bunlar cəmiyyətin inkişafına maneqilik törədən ünsürlərin prototipi kimi göstərilir və didaktik-fəlsəfi nəticələr çıxarılır. Misal üçün:

*Balıq adət elədi
Gördüyünü udmağ'a;
Heç özü də bilmədən
Keçdi bir gün qarmağa.*
("Balıq tamahi")

*Laxlasa da çürük diş,
Karıxmadi,
Çıxmadi,
Kəlbətinı görməmiş.*
("Laxlayan diş")

Qısa təmsillərdə xalqına, Vətəninə bağlı bir ürək döyüñür. Xəbisliyi, paxılılığı, nadanlıq və qudurğanlığı, insanı eybəcər-ləşdirən hər cür qeyri-təbiiliyi həmin təmsillərdəki qüdrətli motiv rədd edir. Onların mötəbər məzmunu da məhz buradan irəli gəlir.

Heyvanları və əşyaları – prototipləri öz koloritli dili, dünya-görüşü müqabilində danışdırın müəllif, onları gülünc vəziyyətə qoyur, amansız istehzasıyla öldürür. Oxucu müəlliflə bərabər onlara rişxənd etməli olur.

*Canavar ağartdı qanlı dişini,
- Düşməni çox olar əsil kişinin.*
("Canavarın kişiliyi")

və ya:

*Hələ tütək qayrılmasmış,
- Çalınıram, - dedi
Qamış.*
("Özündən deyən qamış")

təmsilləri bu baxımdan maraqlıdır. Qələm yoldaşımızın təmsilləri yalnız respublikamızın deyil, başqa xalqların oxularına da

yaxşı tanışdır. Bakıda yaşayan rus şairi Yuri Fidlerin tərcüməsində bu təmsillər "Krokodil" jurnalının səhifələrində tez-tez dərc edilir, dünyanın bir sıra dilinə də tərcümə olunur.

Cəmiyyətdə ləyaqətlə yaşa, məğrur və vüqarlı ol, sadə və təvazökar ömür sür, nadanlıq və lovğalıqdan əl çək, öz ləkəli adını başqasının təmiz adına yaxma, istedadını xeyirxah işə sərf et, gözü-könlü tox ol, yamanlıqla fəxr etmə, heç kəsi yamsılama və s. Bütün bunlar insan, cəmiyyət, həyat haqqındaki etik-əxlaqi tələblər baxımından açılır; heyvanlar, rəqəmlər, bitkilər, sözlər, əşyalar, məfhumlar tipikləşdirilir və şairin estetik meyarına çevirilir.

Şairin təmsillərinin içində bəzən bir heyvana aid bir neçə təmsilin yazılıdığını görürük. Buna "Zooparkda görüş", "Tülüyü andı", "Tülükü nəzarəti", "Tülükü qiyməti", "Özünü danan tülükü", "İki üz, iki söz", "Tülükü ikiüzlülüyü", "Tülükünün Qaza teleqramı" təmsillərini misal çəkmək olar. Müəllif bu heyvanı - prototipi müxtəlif vəziyyətlərdə verərək, onun bütün xasiyyətlərini tədqiq edir, daxilən elə işıqlandırmağa çalışır ki, qaranlıq bir nöqtə qalmasın.

Sözlər haqda təmsillərdə isə Hikmət "gerilik", "üzüdönük-lük", "ifrat ehtiyatlılıq", "laqeydlik", "acizlik", "üzgörənlik", "yalançılıq", "kobudluq", "ədabazlıq", "meşşanlıq" kimi eybəcər sıfətləri ustalıqla lağa qoymuş, onlara xarakterik bənzəyişlər, bədii boyalar axtarib tapmışdır.

Bununla belə, bəzi təmsillər, xüsusən "Sərçənin şairliyi" həm mövzu, həm də bədii cəhətcə az təsir bağışlayır. Sərçə şair olmaq üçün kəndə çıxır, söz yiğir. Sonra şeirini Tovuz quşuna, Qırqovula, Goyərçinə və başqalarına oxuyur. Bir şey çıxmır. Bu sadalamadan sonra təmsil "yaman bərk tutulmuşdu şeir xəstəliyinə" kimi bədiilikdən uzaq, bəsit misra ilə bitir. "Qeyri sabit stəkan" təmsilində də "sevib başmaq seyrini" kimi sönük və dolaşlıq misra işlədir. "Milçək həyası" təmsilindəki "Milçək milçəkliliyindən utanmırı zərrəcən" misraları da istənilən mənəni verə bilmir.

Hikmət Ziya iyirmi ildən çoxdur ki, bədii yaradıcılıqla məşğul olur. Ondan çox kitabın müəllifidir. Biz yalnız onun "Gənclik" nəşriyyatının buraxdığı təzə kitabı barədə mülahizələrimizi söylədik. Həm də bu, tədqiqatçının yox, adicə olaraq, şairin şair haqqındaki fikridir. Hikmət Ziyanın yardımıcılığı, heç şübhəsiz, geniş tədqiqata layiqdir.

Biz inanırıq ki, qısa təmsillərini daim böyük həvəs və maraq-la gözlədiyimiz qələm dostumuzun "Qısqanc qarışqa" kitabı da öz oxucularını sevindirəcəkdir.

*"Kommunist" qəzeti,
8 dekabr, 1972*

ŞAİRİN İLHAM MƏNBƏYİ

Sair Tofiq Mütəllibov sonuncu şeirlər kitabını "Gözəllik-dən doymur ürək" adlandırmışdır. Məncə, kitaba, əsərə ad tapmaq özü də şərtdir, elə bu da yardımıcılıqdır. Doğma övlada ad qoymaq kimi zövq tələb edir. Əsər də, uşaq da adıyla çağrılır.

Müasirlərinin mənəvi gözəlliyi, sənət və sənətkara dərin hörmət hissi, musiqinin sehrkar aləmi, uşaq gülüşü, Xəzər dəni-zinin mavi gözü, təqaüdçü qocaların gümrah əhval-ruhiyəsi, qəhrəmanların təkrarolunmaz həyatı, vətənə şair ürəyinin sonsuz məhəbbəti Tofiq Mütəllibovun ilham mənbəyi, doymadığı gözəllikdir. O, Azərbaycan torpağının oğlu olması ilə fəxr edir. Şair istedadının, gücünü, qüdrətini, vətənə həsr edir. Şeirlərdə həssas şair qəlbinin çırpıntılarını eşidirik.

Şairin bu kitabında yiğcamlıq, poetik ifadə tərzi nəzəri cəlb edir. Əlbəttə, qısalıq, yaxud süjeti nəql eləmək hələ poetik əsər haqqında fikir söyləməyə zəmanət vermir.

Bu kitabdakı şeirlər əsasən tərənnüm xarakteri daşıyır. O, lírik şairdir. Gözəl müşahidə və o müşahidəni ümumiləşdirmək imkanına malikdir.

*Oynayır dalğalar, oynayır uşaq,
sevinclər qarışır dənizə sanki.
Ana təbiətdə bənzəyişə bax, –
iki uşaq durub üz-üzə sanki.*

Bu şeirdə dənizin uşaq təbiəti, uşağıın isə dəniz dəcəlliyyi – yəni, bənzəyənlə bənzədilən arasında daxili bir bağlılıq tapılmışdır. Ləpələrin gülüşünə, uşağıın isə nəfəsinə qızınırıq.

Bədii yaradıcılıqda yazarının bir özünü ifadə vasitəsi, bir də dünyani, obyektiv varlığı inikasetmə qaydası vardır ki, hər iki vəziyyətdə o, cəmiyyət qarşısında ədəbi hesabat verməli olur. Bu baxımdan şairin "Onun nəğməsi" şeiri maraqlıdır.

*Neçə səs ucalır gurşad otaqdan,
sanki pianonu neçə əl çalır.*

*Sevinc sədaları qopur dodaqdan,
çalır, maral gözlü bir gözəl çalır.
Önündə çıçəklər, güllər nədir ki,
ilham güllərini dəstəkləyibdi.*

*O qız özü gözəl bir nəğmədir ki,
anası eşqiyə bəstələyibdi.*

Son iki misra məncə, poetik deyilmiş, ədəbi ümumiləşdirmə kimi də oxucuda müəyyən bir təsəvvür yaradır. "Maral gözlü" ifadəsi köhnə və artıq idi. Çünkü şeirdə əsas məqsəd pianoçu qızı oxucuya zahirən göstərmək yox, onun özünün məhəbbətdən yaranmış bir əsər olduğunu, ümumiyyətlə, məhəbbətin nəyə qadir olduğunu göstərmək idi.

Tofiq Mütəllibov bir neçə illik yaradıcılıq təcrübəsinə arxala-naraq, bəzən adı həyat hadisələrində poetik məna axtarır və onu, haqlı olaraq, şeirin obyekti edir ki, bu da şairin sənətə yüksək sə-viyədən baxmasından irəli gələ bilər. Axı, şeir də insan kimi torpağın sakinidir, onun da insan kimi pasportu olmalıdır. Onun da vətəni, eli-obası, doğulduğu və yaşıdığı yer, insan kimi öz tərcümeyi-hali olur. Təcrid olunmuş nə bir şeir var, nə bir misra.

"Qoca general", "Abidəyə dönmüş ömür", "Abşeron bağla-rında", "Yadigar bulaq", "Ulduza döndü" şeirləri belə əsərlər-dəndir.

Tofiq təqdim etdiyi hissələrin ifadə tərzinə, obrazlılığına fikir verən şairlərimizdəndir.

*"Zülmət gecələrdə baxıb yollara,
ışıq əvəzinə özü alışdı".*

("Ağac dilə gəldi")

*"Uzaq şəhərlərə, uzaq kəndlərə
əlinin ətrini göndərir qızlar".*

("Güllər")

*"Elə böyükdür ki, mirvarim mənim,
Bakının boynuna taxa bilərəm".*

("Mirvarim mənim")

Şair şeirlərinin birini sahildə istirahət edən qocaların həyatı-na həsr etmişdir. Mənalı ömürleri xalqımızın mübarizəsinə həsr olunduğundan, indi onlar ötən günlərə təəssüflənmir, əksinə, gümrahıdlar və xoşbəxt əylənlərlər. Onların buna haqları vardır.

"Küknar ağacı" şeirində isə şair küknarın dililə ağacın cavan-liğinin sırrını belə izah edir ki, "məni gənc edən mehriban gənc-lərin məhəbbətidir". Əlbəttə, belə sərf sosioloji münasibət əv-vəlcədən məntiqi sonluq qurmağın nəticəsi ola bilər. "Mən gənc-liyəm" şeirində də şair sözçülüyə güclü meyl göstərir.

Nəriman Həsənzadə

Bu və ya buna bənzər misralar üstə fikir mübadiləsi etmək olar və məncə, lazımdır da. Tənqidimiz ədəbi təəssüratımızı daima izləməlidir ki, bu məsələlər tədqiqat obyektinə çevrilə bilsin.

"Gözəllikdən doymur ürək" şeirlər kitabı Tofiq Mütəllibovun yaradıcılığında yiğcamlıq, obrazlılıq və mövzu rəngarəngliyi baxımından onun şairlik istedadı barədə mötəbər rəy yaradacaqdır.

"Gözəllikdən doymur ürək"
kitabına ön söz.
1973

HƏSSAS ŞAIR QƏLBİ

*Mən öz qardaşma mehman gələndə,
Bir qələm, bir dəftər, bir can gətirdim.
Bir şair könlünün arxalandığı
Ləkəsiz, boyasız vicdan gətirdim.*

Bu misraları əziz şairimiz Əli Tudə iyirmi səkkiz il bundan qabaq yazmışdır. Bu program şeirlə də o, məslək, ideal uğrunda yorulmadan mübarizə aparan vətənpərvər sənətkar kimi oxucularının və qələm dostlarının dərin rəğbətini qazanmışdır...

Mən Əli Tudəni əllinci illərdən tanıyıram. H.Zərdabi adına Gəncə Pedaqoji İnstututunun tələbəsi olduğum zamanдан. Şairin "Bakının işıqları" adlı kitabını o vaxt alıb oxumuşdum. Demək olar ki, bütün kitabı əzbər bilirdim. Sonralar özü ilə tanış olanda gördüm ki, sadə, təvazökar, alicənab bir insandır. Zahirən

ağır və sakit təbiətlidir. Gözlərinə diqqətlə baxanda isə daimi narahatlığını görmək o qədər də çətin deyil.

Bu görkəmli Azərbaycan şairinin dilində çoxlu atalar sözü var, çoxluca da el misalları bilir. Duzlu, bir az da qəmli xatirələri var. Onun öz tərcümeyi-halı elə yazılmamış yaxşıca bir əsərdir. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının fəal iştirakçısı olmuşdur. Təbriz Dövlət Filarmoniyasının müdürü işləmişdir. Əli Tudə şeir dolu sinəsini gah səngərlərə, gah kürsülərə daya-mış, bəzən yazı masası dizlərinin üstü olmuş, ürəyinin sözləri oraya düzülmüşdür. İndi bunların hamısı xatirəyə dönüb...

Bir dəfə səhbət zamanı Əli Tudədən ilk kitabının nə vaxt çıxdığını soruştum. Xeyli fikrə getdi. Sonra maraqlı bir epizod danişdi. İlk şeirlər kitabı Təbrizdə çıxası imiş. Sovet-İran Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti çapa hazırlayıbmış. Lakin iş elə gətirir ki, "Cənub nəgmələri" adlı bu kitab Təbrizdə yox, Bakıda nəşr edilir. Əli Tudənin indiyə kimi on səkkiz şeir kitabı çıxmışdır. Moskvanın "Sovetski pisatel" nəşriyyatı şairin iki kitabını rus dilində buraxmışdır: "Kemança i znamya" və "Qorod v qorax".

Əli Tudənin həssas şair qəlbi var. O, gördüyü, duyduğu, ya-şadığı həyat hadisələrini, müasirlərinin həyat və məişətini, mə-nəvi aləmini ilhamla qələmə alır, onları sevir və sevdirə bilir.

Əzizim Əli müəllim, Sizin şərəfli poeziyanız müasir ədə-biyyatınızın və ədəbi taleyimizin mühüm bir mərhələsi kimi, xalqımızın mənəvi sərvəti kimi qiymətlidir. Sinəniz sözlə, ürəyiniz ilhamla doludur. Yeni şeirlər kitabınızı təzəcə hazırlayıb Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatına təqdim etmisiniz. Mən Sizinlə görüşlərdə olmuşam. Sizi həmişə gur alqışlarla qarşı-layırlar. Bu da sənətkar üçün böyük mükafatdır.

Sizə, ürəyi gənclik eşqi və yazıb-yaratmaq həvəsi ilə döyü-nən şair dostuma ən səmimi arzularımı yetirirəm.

*"Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti,
9 fevral, 1974*

HÜSEYN ARİF - 50

Zəngin müasir şeirimiz bir neçə nəslin nümayəndələri tərəfindən yaradılır. Onların arasında şair Hüseyin Hüseynzadənin öz tanış səsi, öz ilhamlı ürəyi var. Hüseyin təbiəti dərindən duymaq və öz poetik istedadı ilə göstərmək qabiliyyətinə malik sənətkarlarımızdır. Şeirlərində yarpaq öz rəngində, çiçək öz ətrindədir. Bu təbiilikdir. Mən Hüseynin təbiətə, Azərbaycan meşələrinə həsr olunmuş gözəl şeirlərini oxuyanda, təzədən təbiətin qoynuna getməyi arzulayıram. Hörmətli şairimizin bir üstünlüyünü də onda görürəm ki, o, qəlbinə, ruhuna yaxın, doğma olan mövzulardan yazar, həm də gözəl yazar. Sevir və sevdirdə bilir.

Mən ilk şeirlərimi ona oxumuşam. Gəncə Pedaqoji İnsti-tutunda, bundan qabaq isə orta məktəbdə təhsil aldığım zaman Hüseyin müəllim tez-tez o tərəflərə gələrdi. Mənə məsləhətlər verər və deyərdi ki, xalq yaradıcılığını dərindən öyrənmək lazımdır. İndi görürəm ki, onun özünün bədii təfəkkürü zəngin folklor qaynaqlarından qidalanmışdır. Folklorumuz, xalq ədəbi hərəkatımızın tədqiqi sahəsində görkəmli işlər görülmüş, qiymətli axtarışlar aparılmışdır. Hüseyin Hüseynzadə də aşiq ədəbiyyatını gözəl bilən və bununla fəxr eləyən, ondan səmərəli şəkildə öyrənən, həm də öyrədən yaradıcı şairdir.

Aşıq Ali haqqında, Aşıq Mirzə haqqında yazdığı qiymətli məqalələrində şair, aşiq yaradıcılığının bədii formalarını ustalıqla açır, bu ədəbi xəzinənin sehirli açarını ürək açıqlığı ilə oxucusuna təqdim edir. Dilqəmdən, Tufarqanlı Abbasdan, Molla Cumadan, Aşıq Ələsgərdən, Aşıq Alidan danışanda, onlardakı poetik obrazları, bədii calarları, təzadlı söz oynatmalarını - bu sənət nümunələrini dinləyəndə mən Hüseyinə valeh olmaya bilmirəm.

Şairin özü gözəl saz çalır. Bu qüdrətli xalq poeziyası onun qanına işləmişdir. Belə ədəbi məktəb keçən şairin şeirləri rəvan, axıcı, musiqilidir. Tez əzbərlənən, yaddaqalandır. Nəinki onun oxucuları, aşıqlar, hətta şairin öz qələm dostlarının dilindən mən nə qədər onun əzbər parçalarını eşitmışəm.

*Necə ki, qız qızdır ata evində,
O, məğrur dayanan bir dağa bənzər.
Amma gəlin olub geri dönəndə,
Hər seydən sixılan qonağa bənzər.*

Nə qədər gözəl və bədii deyilmişdir! Psixoloji dərinlik, xarakterin mənəvi aləminin belə təbii və incə tədqiqi istedadlı şair qələminə məxsus boyalardır, onun özünün daxili zənginliyidir.

Yaxud:

*Evvana əyilən çarpez budaqda,
Bülbü'lün nəğməsi şeir deyilmə?..*

Görün burada şair necə gözəl şəkil çekmiş, anı tutub saxlaya bilmiş, rəssamlıq etmişdir! Onun yazdığı nəğmələrin şirinliyinin, duzluluğunun bir məziyyəti də bəlkə elə bundadır.

Bir sıra poemaların, şeirlərin, pyeslərin, librettoların, xalq yaradıcılığına aid tədqiqat məqalələrinin müəllifi kimi tanıdığımız Hüseyin Hüseynzadənin əlli yaşı tamam olmuşdur. Özü demis-kən, əsl sənətkar qocalmır: “Əlli yaşında da, yüz yaşında da”.

*“Ədəbiyyat və incəsənat” qəzeti,
21 oktyabr, 1974*

HÜNƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

Torpaq dünyada öz sərvəti ilə tanındığı kimi xalq da yetişdirdiyi məşhur şəxsiyyətlərlə tanınır. Belə simalardan biri XIV əsrin böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimidir. O məsləki uğrunda qəhrəmanlıqla həlak olan, istibdada üsyan edən, bəşəri ideallar carçası, əsrinin böyük humanisti səviyyəsinə yüksələn mütəfəkkir şairdir. Şərq mədəniyyəti tarixinə və antik dövr fəlsəfi fikrinə yaxından bələd olan ədəbi ümumiləşdirmələr şairidir.

Nəsiminin dərisini soydular, dar ağacından asdırılar, inadından dönmədi. Dar ağaççı şair üçün elə bir nöqtə oldu ki, öz əsrindən onu sonrakı əsrlərə göstərdi, altı yüz il sonra sənətkarın yubileyi keçirildi.

Şair Qabil İmamverdiyev belə bir çətin mövzunun poetik tədqiqinə girdi, xalqımıza qiymətli hədiyyə verdi. On il bu əsər üzərində işlədi. Məlumdur ki, Nəsimi haqqında yubileyə qədərki təsəvvürlə, yubileydən sonrakı təsəvvür bir deyildi. Tədqiqat əsərləri, böyük adamların qiymətli fikirləri bizim təsəvvürümüzü zənginləşdirdi.

Nəsiminin bu günə, bu günün müəllifinə müraciətində oxuyuruq:

*Tarixin tilsimli yollarıyla sən,
De görüm, yanına necə gəlmisən?
Bəs məndən nə qalıb sizə yadigar?
Seyrək yada düşən qədim yazılar,
Beş-on təzkirənin boz varaqları,
Beş-on kitabənin daş yarpaqları.
Məndən nə hifz edib tarix, söylə bir,
Dumanlı ehtimal, beş-altı sətir...*

"Nəsimi" poeması Qabilin yaradıcılığında olduğu kimi, ümumiyyətlə, son dövr poeziyamızda da ədəbi nailiyyət kimi qiymətlidir. Poema tarixi mənbələrə əsaslanır. Bunun üçün şair bir sıra məxəzləri araşdırmış, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi mütəxəssislərinə müraciət etmiş və nəhayət, yaradıcılıq təxəyünlərə arxalanmışdır. Müəllif xarakterik məişət detalları, xalqımızın o vaxtkı yaşayış tərzi, milli kolorit, dövrün ədəbi və siyasi iqlimi barədə canlı təsəvvür yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Ədəbi-tarixi əsərlər, adətən, müasirlilik baxımından yaradılır, bu baxımdan da qiymətləndirilir. Yaziçinin tarixi eynilə köçürməyə, yaxud əksinə, onun üstündən xətt çəkməyə də haqqı yoxdur (hərçənd ədəbiyyat tarixində belə nümunələr də olub). Düz deyirlər ki, Heredotun "Tarix" kitabı vəznlə, yəni şeirlə yazılsayıda da, yenə tarix olaraq qalardı. Tarixçi yalnız keçmişdə olmuş hadisələri danışırsa, şair olmuşlardan və ola biləcəklərdən də danışa bilər, həm də danışmalıdır. Odur ki, ədəbiyyat tarixənisbətən daha geniş, daha fəlsəfi məna kəsb edir. Yaziçı tarixi, yaşadığı dövrü, müasirlərinin həyatını yaxşı bilməli, siyasi-iqtisadi şəraitin məntiqi perspektivini düzgün başa düşməli, hadisələri müasirlilik baxımından ümumiləşdirməlidir. Yaziçı bilməlidir ki, dünəndən yazmaq - bu günü göstərməkdir. Tarixi əsərlərin üstünlüyü və çətinliyi bir də bundadır.

Qabilin "Nəsimi" poemasında biz tarixən tanındığımız şair-fədai dənən əlavə, müəllifin öz Nəsimisini də görürük və sevirik. O, idealları uğrunda yorulmadan çarpışır. Şərqiñ mədəniyyət və ticarət mərkəzlərindən biri olan Şamaxı şəhərindən uzaq və təhlükəli səfərlərə çıxır, ətrafına dözümlü adamlar toplayır, özü təqib olunur, sevir, ən gözəl insani hissələr, iztirablar keçirir. Ustadı Nəiminin ləyaqətli şagirdi olmaq fikri onu hər addımda düşündürür. Amalı yolunda fədakarlıq göstərəcəyinə and içir.

*Fəzlullah nur saçdı kamalımıza,
Bizi bizim üçün bəyan eylədi.*

*Fəzlullah yol açdı iqbalmıza,
Nüfuzu, təbimi rəvan eylədi.
Mənim müəllimim, Fəzlullah atam,
Bəyan edəcəyəm səni özümlə.
Sənə kifayətmi adı ehtiram,
Dastan edəcəyəm səni özümlə...*

Bu misralar oxucunu səfərbər edir, belə bir qəhrəmanın hüner göstərəcəyinə inam yaradır.

Nəsimi ideya fədaisi, ardıcıl təbliğatçı, yorulmaz hürufi xadimi, gözəl şairdir. O, həmsöhbətinə nəinki inandırır, hətta öz ardınca çəkib aparır. Poemada Nəsimi sadıqlıq, düzlük simvolu kimi verilmişdir: o, dönməzdir - sevgilisinin yanında da, ölüm ayağında da təkrar edilməz xarakter sahibi olduğunu nümayiş etdirir.

Onun dedikləri həqiqətdir:

*Baş bədəndən ayrı düşər,
fikir başdan ayrı düşməz.
Lap olsa da gecə yarı,
yer günəşdən ayrı düşməz.*

Yaxud:

*Cismim burda dustaq mənim,
buxov mənim biləyimdə,
Ruhum azad, ancaq mənim
sevdalarım ürəyimdə...*

- kimi misralarda oxucu onun daxili yenilməzliyinə, mənəvi saflığına inanır və təqdir edir.

*Bütün canlıların deyiləm eyni,
Bütün canlıların yüksəyişəm mən.*

*Sahibi-zəmanəm, yeniyəm, yeni,
Külli-kainatın ürəyiyyəm mən.*

Ya da:

*Bütün taleləri mən qıra-qıra
Sahibi olmuşam cərxi-fələyin...*

Bəli, bu, Nəsimidir, o, ayrı cür danışa bilməzdi. Bu, bütöv bir ictimai quruluşa, əsrə qarşı çıxan xalq qəhrəmanının xarakterik danışq tərzidir. O, öz dövrünün sakini, gələcəyin isə vətəndaşdır. Nəsiminin həlak olması – qalib gəlməsidir. Bunu böyük şair gözəl bilirdi. Buna görə də öz idealları uğrunda mübarizədə möhkəm dayanmışdı. O, insanın varlığı, insanlıq ləyaqəti uğrunda vuruşurdu. Nəsiminin hər kəlamı insanın böyüklüyü, mənəvi yüksəkliyi haqqında deyilmiş nəğmə təsiri bağışlayır. Bütün bunlar şair Qabilin “Nəsimi” poemasından alınan konkret ədəbi təəssüratdır.

Nəsimi zahirən öz müasirlərindən bir o qədər də seçilmir. İlk xanəgah məclisində təsvir olunan ədəbi portretə fikir verin:

*Güllüyü ağı məxmər, özü ağı ipək
Bir əmmamə qoydum, tacdan gözəldi.
Bərq vurdu çalmaya sancılan lələk,
Lələk düzüm-düzüm incidi, ləldi.
Saymışdı ciynamdə yarımqol xələt,
Kürəyi enliydi, ətəkləri dar.
Bütün tikmələrə verirdi ziynət,
Yurdu təmsil edən zərif naxışlar.*

*Belimdə qızılı, gümüşü qurşaq,
Qunclu çəkmələrim yumşaq dəridən.
Belə geyinməyə nəydi bu maraql? –
Müstəqil xanəgah başçısiyam mən...*

Nəsimi sözün tam mənasında, filosofdur və hansı dünyada yaşamamasını gözəl bilir, zamanın istisİNƏ, soyuğuna düşür, bərkivir. Daha onu təqiblər sarsıda bilməz, təriflər aldada bilməz. Boğular, lakin əbədiyyətə dönən söz dəqiqlərinin böyük ümidi hissi ilə yaşayır.

"Nəsimi" poeması bütünlükdə "Azərbaycan" jurnalında çap edilmişdir. Jurnalın poeziya şöbəsində işlədiyim üçün ədibin əlyazmasının ilk oxucularından olurdum. Bu əsər ağır şair zəhmətinin məhsuludur.

"Nəsimi" poemasının yüksək mükafata - Respublika Dövlət mükafatına təqdim olunması şairin qələm yoldaşlarını ürəkdən sevindirir.

*"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti,
23 mart, 1974*

İKİ ŞEİR KİTABI

Hamı poeziyadan danışır, hamı poeziya tələb eləyir..." Bu sözləri hələ XIX əsrдə böyük rus tənqidçisi Belinski yazmış, poeziyanı çörəklə müqayisə etmişdir. Bu, çox təbii və çox gözəl müqayisə idi. Görünür, yalnız çörəklə yaşamaq azdır, mənəvi tələbat daha böyük, özünü daha çox hiss etdirən əbədi daxili ehtiyacdır.

Elə buna görə də müxtəlif sənət və nüfuz sahiblərinin poeziyaya güclü meyli, incəsənət haqqında qiymətli fikirləri bizi bu qənaətə gətirir ki, poeziyadan danışmaq vətəndən, xalqdan danışmağa bərabər tutulmalıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin poeziya məktəbidir. Bu poeziyanı müxtəlif nəslə mənsub şairlər yaradırlar. Təbiidir ki, yaş müxtəlif olduğu kimi, istedad və ədəbi bacarıq da müxtəlifdir.

Lakin bu müxtəlifliyi, rəngarəngliyi bir ümumi ideala xidmət birləşdirir.

Dediyim bu poeziyanın yaradıcıları içərisində öz səsi, nəfəsi olan Ayaz Vəfalının və Mustafa İsgəndərzadənin üçüncü şeirlər kitabı təzə nəşr olunmuşdur. Onların şeir dili aydın və sadədir. Dilin, ifadə tərzinin aydınlığı isə məhz təfəkkürün aydınlığını ilə bağlı estetik kateqoriyadır. Buna görə də onlar oxucuları ilə çox tezliklə ünsiyət tapır, bir könüldən o biri könülə keçə bilirlər. Elə bu, birinci müvəffəqiyyət hesab edilməlidir.

Ayaz zahirən adı, sadə görünən hadisələrə poetik məna verməyə, konkret nəticələr çıxarmağa çalışır, süjetli lirik şeirlər yaratmağa daha çox meyl göstərir. Onun "Turacın mahnısı" kitabı (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı) bu cəhətdən diqqəti xüsusi silə cəlb edir. Cəlilabadın, Daşkəsənin əmək adamlarının həyatı, məişəti Ayazın ilham mənbəyidir. Şair məşhur kosmonavt Komarovun ölümünə inanmir ("Komarov əfsanəsi"), tanınmış ekskavatorçu Heydər Quliyevin fədakar əməyini tərənnüm edir ("Daşkəsən dəftəri"), müasirləri haqqında danışmaq üçün bədii boyalar, poetik cizgilər axtarır.

Şair xalqımızın ən yaxşı ənənələrinə dərin məna verir, ümumiləşdirməyi bacarır. "Bəlkə onda öyrənmişik" şeiri bu cəhətdən maraqlıdır. Şair xatırlayıb ki, uşaqlıqda hər il yaz gələndə tonqal qalayıb odun üstündən keçərdik. Bunu həyat təribyəsi kimi qiymətləndirən şair yazar:

*Deməyin ki, əylənmişik,
duymamışık heç nəyi.
Bəlkə onda öyrənmişik
od içindən keçməyi.*

Belə sonluq təbii və tutarlıdır.

Yaxud, başqa bir şeirində Ayaz Vəfəli yenə adı görünən bir hadisəyə dərin ictimai məna verir. Bir aprel günü hamı bir-biri-

ni aldadır, zarafat edir, gülür, əylənir. Şair bunun əleyhinə deyil. Ancaq onun şair qəlbi bir şeydən nigaran olur:

*Neçə ömür qalar yarı,
Neçə nəsil batar yasa...
Tək bircə gün
yer üzünün adamları
bir-birinə inanmasa...*

Bunlar məhz hər kəsin görə bilmədiyi, duyub-hiss etmədiyi həyat hadisələridir ki, şair burada fərqlənir.

"Sevdanın şikayəti", "Xatirə mat qalib", "Gülməyi öyrət" şeirləri Ayazın uzun müddətli müşahidələrinin səmərəli nəticəsidir.

Şair əməyi, hünəri tərənnüm edərkən poetik obrazlar axtarır, adı hadisələr əsasında aforizmlər yaratmağa can atır, yeni, bədii boyalar işlədir:

*Fikir, xəyal aldı məni,
dedim işə baxın bir;
Dağı toza döndərəni
dağ necə də böyüdüür.*

Yaxud:

*Demə daşdır qəlbi yerin,
insana əl yetirmir.
O, hüsnüdür bu torpağın
heç yaxşılıq itirmir.
Boynuna qol salanları
dildən-dilə saldırır.
Qoynuna yol salanları
zirvəsinə qaldırır.*
("Daşkəsən dəftəri")

Ayaz Vəfəli uşaqların həyatından da yaxşı, duzlu şeirlər yaza bilər. Çünkü onun yaxşı müşahidə qabiliyyəti vardır və əsas detalı tutmağı, onu ümumiləşdirməyi bacarır. Misal üçün dörd misralıq bir şeirə fikir verin:

*Xatırə mat qalıb yenə,
gözlərini lap-lap (?)
döyür.
– Ata, ata, nənəm sənə
"Ata" demir, "Ayaz"
deyir.*

Gətirdiyimiz misallardan görünür ki, gənc şair həyatı, insanları müşahidə etdikcə, onların möişətinə isnişdikcə istəyinə nail olur, səmimi, ürəkdən gələn şeirlər yaza bilir.

Ayazın gənc qələm dostu Mustafa İsgəndərzadə 1958-ci il-dən mətbuatda çıxış etməyə başlamışdır. Mən onun ilk şeirlərinə bələdəm – həmin yazılar gələcək gənc şair haqqında zəmanət verir, müəllifin poetik nəfəsinə maraq oyadırı.

Bu yaxınlarda Mustafanın böyük şairimiz M. Müşfiqə həsr etdiyi "Oxu, tar..." adlı mənzum pyesi Naxçıvan Dövlət Teatrında müvəffəqiyyətlə tamaşaşa qoyulmuşdur.

Mustafa İsgəndərzadə "Ellər... ünvanlar" adlı yeni kitabında ("Gənclik" nəşriyyatı) Vətənini, torpağını var səsilə vəsf edir, tələbə dostlarının həyatından danışır, yaddaqlanan obrazlı ifadələr işlədir, müasir gənc şairlər nəslinin istedadlı nümayəndəsi kimi diqqəti cəlb edir. "Dünyanın xoş günü", "Oxşar ürəklər", "Dost gəlişi" kimi və başqa misal gətirəcəyimiz şeirləri bunu aydın göstərir.

O, tez-tez şeirlərində Moskvada təhsil aldığı vaxtlar dostlaşlığı müxtəlif millətlərin övladlarını xatırlayır, onların xoş sədasinı eşidib sevinir, özünü onlardan ayrı hesab etmir. Şair yazır:

*Min bir dost eşqi var
hər birimizdə,
mən sizdən,
siz məndən
yadigarsınız.
Hər yeni iqlimə
səfərimizdə
mən sizi,
siz məni aparırsınız.
Sizinlə hər yerdə
olduğum kimi,
hər yerdə mənimlə
siz də varsınız.*

("Ellər... ünvanlar...")

Gənc şairin poetik diapozonu genişdir. O, Azərbaycanın füsunkar guşesi Şuşadan danışanda da, Ritsa gölündən, Qanq çayından, yaxud Qara dənizdən yazanda da eyni şair ehtirası ilə söhbət açır, bütün səmimiyyəti ilə oxucuya müraciət edir. Moskvanın Novodeviçye qəbiristanından bəhs edən şeiri buna misaldır. Şair burada Mayakovski, Qliyer, Çexov, N.Ostrovski kimi böyük simaların məzarlarını ziyarət edir, onların xatirəsi qarşısında baş əyir, onların əbədi yatdığı torpağın müqəddəs olduğunu söyləyir.

Mustafanın ailə-məişət mövzusunda qələmə aldığı "Sənsizliyin günü budur", "Biz elə deməzdik", "Sən necə nemətsən" adlı şeirləri, səmimi yazılılığından, şair öz ürəyinin istisini başqa ürəyə keçirməyə nail ola bilmışdır.

Hər iki gənc şairin kitabında yaxşı, ürəyəyatan şeirlər olduğu kimi, təbiidir ki, zəifləri, tələsik yazılmışları, onların öz səviyyələrindən aşağı olanları da vardır. Mən bunlara ona görə təbii dedim ki, yaradıcılıq əhval-ruhiyyə ilə, müşahidələrlə, biliklə, ağır zəhmətlə bağlı ədəbi prosesdir. Bəzən bunlara tam əməl edilməyən-

də, şeir yaradılmışdır, adicə olaraq yazılır. "Şəhriyarin dərdi", "Bir anlığa", "Həyat səhifəsi", "İl nə üstə təhvil olur" ("Turacın mahnısı" kitabında), "Zirvələr zirvəsində", "Unudarmı", "Bir könül - bir vicdan" ("Ellər... ünvanlar" kitabında) kimi şeirlər bəsit olduğu üçün geniş ümumiləşdirməldən də məhrumdur. Yaradıcı ziyalı heç vaxt unutmamalıdır ki, onun oxucusu müasir biliklərə yiyələnmiş çox geniş dünyagörüşlü insandır. Ona təqdim olunan mənəvi sərvətin keyfiyyəti yüksək, yəni kalorili olmalıdır. Çünkü o, öz səviyyəsindən heç vaxt aşağı enə bilməz.

Əlbəttə, bu iki istedadlı şair haqqında söhbəti xeyli uzatmaq olardı. Ancaq mən yalnız onların yaradıcılıqlarındaki xarakterik duyumlar, bədii boyalar barədə fikir mübadiləsi etməyə çalışdım. Hər iki şairə yeni yaradıcılıq müvəffəqiyyəti arzulayıram.

**"Komunist" qəzeti,
15 avqust, 1974**

"MEŞƏ MAHNISI"

Sair İlyas Tapdıq müasir Azərbaycan uşaq şeirinin tanınmış nümayəndələrindəndir. O, artıq iyirmi ildən çoxdur ki, mətbuatda müntəzəm şəkildə çıxış edir. Bu müddət ərzində şairin on beşdən çox kitabı nəşr edilmişdir.

"Gənclik" nəşriyyatı İlyas Tapdiğin "Meşə mahnisı" adlı təzə kitabı çap etmişdir.

Şairin uşaq şeirləri azyaşlı oxucularının rəğbətini qazanmışdır. O, uşaqların həyatından uşaqların özləri üçün yazır, onları təzədən özlərinə göstərir. Buna görə də həmin şeirlər maraqlıdır. İlyasın uşaq şeirlərinin yayılmasının və sevilməsinin bir sırrı də, məncə, bundadır.

Uşaqlar üçün yazmaq ona görə çətin və mürəkkəb işdir ki, bu əsərlər sadəlik, aydınlıq və obrazlılıq sevir. Sadəliyi və aydın-

lığı bəsitlik, obrazlılığı dolaşılıq və əlləm-qəlləmlik kimi başa düşmək böyük səhvdir. Axı, həmin əsərlərlə azyaşlı oxucunun zövqü, ruhu, dünyagörüşü tərbiyələnir.

Mənə elə gəlir ki, uşaqlar üçün yazmağın özü də saflıq deməkdir. Mən deyərdim, uşaq qəlbə meydardır. Uşaq qəlbə ancaq yaxşılıarı seçir, onlara haqlı qiymət verir.

Kitabdakı "Mən xalamın qızıyam" şeirini misal götirmək isteyirəm:

Atam deyir:

Sevincəm,

Anam deyir:

Nadincəm.

Nənəm deyir:

Qoçağam,

Bacım deyir:

Uşağam.

Xalam deyir:

Quzuyam,

Mən xalamın qızıyam.

Bu gözəl şeirdə bütün rənglər, boyalar öz yerindədir. Burda uşağın boyu, yaşı, danışiq tərzi barədə də təsəvvür vardır. Bəs nə üçün o, xalasının qızı olur? - Xalası ona "quzu" dediyi üçünmü? Bu, məncə, şeirin zahiri tərəfi ola bilər. Əslində isə, həqiqəti qızın xalasının münasibətində, qayğıkeşliyində, uşaqcanlı olmasında axtarmaq daha təbii və düzgün olardı. Bəlkə uşaq ərköyündü? Naz sevəndi? Yox. Mən deyərdim, həssasdı. O, xalasının tərəfinə keçməklə öz xarakterini, təbiətini açır, qadının da surəti haqqında aydın təsəvvür yartmış olur.

Kitabdakı şeirlər rəngarəngdir. Burada Daşkəsən haqqında, Abşeron bağları və Bakı haqqında gözəl şeirlər vardır. Vətən torpağına dərin məhəbbət, tarixi keçmişimizə və qocalara ehti-

ram hissi, müəllimə, zəhmət adamına minnətdarlıq bu uşaq əsərlərinin leytmotividir.

Uşaq şeirlərinin tərbiyəvi əhəmiyyəti o zaman təsirli ola bilər ki, onlar eyni zamanda bilik versin. Bu, riyazi rəqəmlər və istilah adları çəkməkə yox, obrazlı şəkildə olmalıdır. İlyas Tapdığın şeirlərində uşaqların öz mühakimələri var. Onlar düşünməyi və müəyyən nəticələrə gəlməyi sevən uşaqlardır. Vətən haqqında, torpaq və insan haqqında, yer-göy haqqında fikirləşirlər. Nağılları və rəvayətləri xoşlayırlar. Dərslərindən aşağı qıymət alanlarla heç oynamamaq istəmirlər. Onlar yaxşını, qalibi alqışlayırlar və s.

Kitabı vərəqləyib bu qənaətə gəlirsən ki, uşaqlar üçün az hecalı və məsnəvi şəklində yazılışan şeirlər daha təsirli çıxmışdır. Qafiyələr gərək bir-birindən uzaq düşməsin. Uzaq düşəndə, elə bilirsən ki, bir uşağın əli o biri uşağın əlindən qopur, sırada bir qırıqlıq əmələ gelir.

Ümumiyyətlə, yaxşı şeirlərdən olan "İsti qumda" şeirinin əvvəli belə başlayır:

– **Baba!**
Baba!
Baxsana!
Necə qızıb, qum necə!
– **Yumurta qoysan bışər...**
– **Bəs bu qumun üstündə**
üzüm necə? —
Yetişər?

Əvvəla, "baxsana" ifadəsi İlyasın uşaq şeirlərinə uyğun gəlmir, qeyri-təbii təsir bağışlayır. İkincisi də, qafiyələr uzaqlaşmışdır. Bütün əsərlərdə, xüsusilə uşaq şeirlərində məzmunu vermək üçün mütləq münasib forma tapılmalıdır. Bəlkə də forma birinci şərtidir. Bu formalardan biri qoşaqafiyədir. Elə bu şeirin özündə, bir az aşağıda oxuyuruq:

*Hasarları aşarlar,
evlərə yanaşarlar,
eyvana dırmaşarlar,
badama sarmaşarlar.
...Kökləri dərindədir,
qum altda - sərindədir...*

Bir-birini izləyən qafiyələr uşaq şeirinə duzluluq, şirinlik və aydınlıq gətirir. İlyas Tapdığın uşaq şeirlərinin sevilməsinin ikinci sırrını də, məncə, burada axtarmaq düz olardı.

"Meşə nəgməsi" kitabı İlyas Tapdığın gələcəkdə uşaqlar üçün daha gözəl əsərlər yazacağına zəmanət verir.

*"Azərbaycan gəncləri" qəzeti,
6 fevral, 1975*

İNCƏ RÜBAB

Səməd Vurğun 1945-ci il oktyabr ayının 10-da "Kommu-nist" qəzetinin səhifələrində "Mənim arzum" adlı şeir çap etdirmişdi. Vətən torpağına sonsuz məhəbbət, alovlu vətəndaşlıq pafosu şeirin ümumi leytmotivi idi. Şeirin bir yerində deyildirdi:

*Sair, yuvasından
tərləni səslə,
Qartal qanadınla
fəzaları aş.
Bu ilk məhəbbətlə,
bu ilk həvəslə,
Mən keçən yolları
sən də keç, qardaş.*

Əsərin yaranma tarixi maraqlı olduğu üçün, mən şeirin dərc edilmə tarixinə qədər göstərdim. Bu şeir o vaxt iyirmi yaşı hələ tamam olmamış gənc şair Adil Babayevin "Çinar" adlı şeirinə cavab idi. Şeir S.Vurğunun ürəyinə elə yatmışdı ki, gənc şairin üzünü görməsə də, "şair, nə incədir rübabın sənin" deyə ona müraciət etmişdi.

Adilin özünün dediyinə görə, Səməd Vurğun sonrakı illərdə də onun ədəbi taleyi ilə maraqlanmış, müdrik məsləhətlərini vermişdir.

Bu yaxınlarda "Gənclik" nəşriyyatı Adil Babayevin "Yolda görüş" (redaktoru M.Seyidzadədir) adlı kitabını nəfis şəkildə nəşr etmişdir. Adil bu kitabına lirik şeirlərini, sonetlərini toplamışdır. Lakin o, son vaxtlar eyni zamanda poema və pyes yazmış, teatr tarixinə dair monoqrafiya, bir neçə maraqlı hekayə və çoxlu məqalə çap etdirmişdir.

Kitabı vərəqləyib oradakı şeirləri və sonetləri oxuyanda lirik qəhrəmanın mənəvi saflığına rast gəlir, müasirlərimiz haqqında poetik söhbətləri eşidirik.

Bu lirik qəhrəman dünyamızın qayğıları ilə yaşayan, mürəkkəb əsrimizin qarşıya qoyduğu bir sıra mühüm məsələlərə cavab vermək istəyən müasirimizdir.

Ümumiyyətlə, Adilin lirik şeirlərində, xüsusən sonetlərində həyat, insanlıq, Vətən və vətəndaşlıq borcu haqqında geniş danışılır. Bu sonetlər onun hələ ilk şeirlərindən müşahidə olunan fəlsəfi ümumiləşdirmə meylinin illər keçdikcə daha da püxtələşdiyini əyani şəkildə göstərir.

Vətənə, onun fədakar adamlarına məhəbbət hissi Adilin şeirlərinin ruhunu, qanını təşkil edir. O, istər tarixi mövzularda, istərsə də bugünkü həyatımızdan yaxsı, daim işgüzər, fədakar, təmənnasız insanlardan ehtiramla, hərarətlə danışır. "Zindanda işiq", "Oğul", "Azadlığın qiyməti", "Əsgər çəkmələri", "Anamın gözləri", "Yaşadıq" kimi şeirləri dediyimizə misal göstərə bilərik.

Adil şairliyin nə olduğunu çox gözəl bilən qələm dostumuzdur. Sonetlərinin birində o, belə deyir:

*Şeir oyuncaq deyil,
oynadasan, qırasan,
şəir - çıçək deyil ki,
tullayasan solanda.
Gərək şeiri qəlbinə
göylərə qaldırasan,
elə gərək olanda,
xalqa gərək olanda.*

Elin ürəyinə yatan, xalqın mübarizəsinə kömək edən şeirlər yazmaq üçün B.Adil daim axtarışlar edir, mütaliə ilə məşğul olur.

Təbiidir ki, şair dostumuz bundan sonra da öz axtarışlarını davam etdirəcək, sənet palitrasındakı rənglərin daha zəngin olmasına çalışacaqdır. İndi onun əlli yaşı tamam olur. Əlli yaş şair üçün, əlbəttə, az deyil, amma çox da deyildir. Çünkü sənətkarla elmlə, biliklə yanaşı, həyat təcrübəsi bəlkə daha çox gərəkdir. Belə olduqda o, daha yaxşı poetik rənglər, boyalar işlədə bilər. Həyatın dediyini heç bir kitab bütünlükə deyə bilməz. Axı, kitabların özü həyatın bədii inikasıdır.

Adil Babayev kitabına nəğmələrini də daxil etmişdir. Bəstəkarlarla yarıdcılıq əlaqəsi saxlamaq, yeni, gözəl mahni mətnləri, şeirlər yazmaq çox yaxşı işdir. Adilin dillər əzbəri olan "Toy mahnısı"nın musiqisini bəstəkar Ağabacı Rzayeva bəstələmişdir. Bu mahni gənclərimizin xoş günündə - toylarda, nişanlıarda oxunur və haqlı olaraq, ümumxalq məhəbbəti qazanmışdır. Lakin kitabıda zəif nəğmələr də vardır.

Kitabda ithaflar, mənə elə gəlir ki, çoxdur və o şeirlərin bəziləri ithafsız belə heç bir şey itirmir. Məncə, ithaf edilən şeirlər hadisəyə çevriləlidir - belə ki, ithaf olunanın həyatı, xarakte-

ri, taleyi ilə əlaqədar oxucuya nə isə deməli, həm də adiləşməməlidir.

Bugünkü insanın bədii obrazı Adil kimi tanınmış şairlərimizin daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə şairlərin qələmi ilə yazılanlar eşidilir, əzbərlənir və yadda qalır.

Mən inanıram ki, arzu şəklində dediyim bu mülahizələr məzmunlu ədəbi yaradıcılığı olan qələm yoldaşım Adilin ilhamını bundan sonra da səfərbər edəcək, onu yeni poetik uçuslara ruhlandıracaqdır.

*“Komunist” qəzeti,
26 yanvar, 1975*

ПЕВЕЦ ГОР

Мне кажется, что писать о Кайсыне Кулиеве, народном поэте братской Балкарии, равносильно тому, что писать о самой поэзии, писать о радостях, борьбе за счастье, мужестве, печали и страдании, о чаяниях горских народов вообще. Его поэзия - это сама жизнь в подлинном смысле слова. Он весь дышит поэзией.

Он поэт-по признанию.

Читая его стихи, постоянно киваешь головой и невольно подтверждаешь словами: "Да, правильно, точно так, совершенно верно". И это есть читательская признательность поэту, признание истинного таланта большого художника.

Вот несколько примеров:

*Тот, кто говорит, что на войне
Забывают про любовь свою,
Говорят неправду. Ясно мне:
Никогда он не бывал в бою.*

Или:

*Пусть горе пред тобой не застит свет.
Жизнь - это смена радостей и бед.
И дождь, и солнце, и тепло и град -
Все было, будет и пройдет стократ.*

Или:

*Лиши слепые могут полагать,
Будто зрячим все легко дается.*

Кайсын родился в крестьянской семье, в маленьком горном ауле Кабардино-Балкарии, но его большая поэзия по праву принадлежит всем народам и национальностям планеты.

Я лично знаю Кайсына Кулиева, безгранично люблю его как поэта и как человека. Мы учились на Высших Литературных курсах в Москве. Он еще тогда подарил мне свою книгу "Горы" с автографом, тогда еще ни одно мое стихотворение не было опубликовано в столичной печати.

Он впервые познакомил меня с поэтами Александром Прокофьевым, Михаилом Дудиным, Наумом Гребневым, Сергеем Наровчатовым, Адамом Шогенцуковым, Сергеем Васильевым; никогда не забуду эту нашу встречу.

Он взял меня под руку, как брат брата, и повел в редакцию журнала "Дружба народов", а также написал напутственное слово к моим стихам, после опубликования которых народный поэт Дагестана Расул Гамзатов поздравил меня и сказал, что еще в Бухаресте читал в журнале эти стихи /он был в отъезде и только вернулся/, эти слова окрылили меня как поэта.

Кайсын говорил обо мне и в редакции "Литературной газеты", после чего я часто выступал на страницах этого авторитетного органа.

Он родился подлинным поэтом и для добрых дел. Он родился для друзей своих поэтов, для Александра Твардовского, Расула Гамзатова, Алима Кешокова, Михаила Дудина, Давида Кутультинова, для Мустая Карима, Наби Хазри, для Ярослава Смелякова, Рамза Бабаджана и др.

Мы читали друг друга в оригинале.

Он высоко ценит и восхищается яркими красками азербайджанской поэзии, имеющую древне корни. Он большой любитель и ценитель нашей современной литературы. У него много друзей в Азербайджане. И в этот раз Кайсын приезжает к ним как гость, участник дней литературы в нашей республике. Как всегда мы будем рады приветствовать на нашей древнейшей земле поэзии большого поэта, мужественного гуманиста, многие произведения которого переведены на азербайджанский язык нашими поэтами.

В одном стихотворении Кайсын Кулиев пишет:

*Читатель мой, будь счастлив и здоров!
Впусти меня под свой радужный кров.
Прими меня как друга - не врага,
Местечко отведи у очага.*

Двери Ваших читателей распахнуты для Вас, дорогой Кайсын Шеваевич!

*Газ. "Вышка",
30-e августа, 1975 г.*

***К 80-летию со дня рождения
Н.С.ТИХОНОВА***

ЛЕТОПИСЕЦ ВЕЛИКОЙ ЭПОХИ

Юбилей Николая Семеновича Тихонова - это по-длинный праздник всей нашей многонациональной культуры. Большой русский поэт, он воочию олицетворяет разноцветность, многогранность того небывалого мирового феномена, который мы называем советской поэзией. В моем представлении Николай Тихонов - Прометей, высоко вскинувший факел света, гуманности. Ветеран борьбы за мир, поэт, прозаик, публицист, переводчик, критик, он объездил весь свет, писал о Востоке и о Западе, о странах и о людях, о четырех войнах, в которых лично участвовал, об основных проблемах нашего века, о будущем горизонты которого раскрыла ленинская эпоха.

Обращаясь в одном из своих лирических шедевров к близкому другу, поэт провозглашает:

*Я верен, как тебе,
Мое любнешей слове.
Безжалостной судьбе
Столетья золотого!*

Такие люди, как Николай Тихонов, выходят из одного народа, а принадлежат всем народам земли, потому что их волнует общечеловеческая судьба. Независимо от их национальности и языка, биография их становится биографией эпохи.

И правда: блестящие ранние книги Тихонова "Орда" и "Брага" раскрывают нам первую мировую и гражданскую войну, "Поиски героя" - жизнь послевоенной Европы и молодого Советского Союза, "Юрга" переносит нас на Восток, в Среднюю Азию, в Афганистан, "Сами" - в Индию, узнавшую о Ленине, "Стихи о Кахетии" живописуют (это одна из самых живописных книг поэзии!) победу социалистического образа жизни в нашем Закавказье, "Тень друга" дает широкую панораму предвоенной Европы.

Об Азербайджане Николай Семенович писал и в стихах, и в прозе. Он превосходно осведомлен в истории и современной жизни нашей республики. Когда друг Азербайджанской литературы Николай Тихонов пишет о Низами, о Насими, об Ахундове, об Ордубады, о Самеде Вургуне, приходишь в восторг и от диапазона его знаний, и от блеска формы, и от точности и проницательности наблюдений. Написанное Н.С.Тихоновым - подлинная классика, в том числе и написанное им об Азербайджане.

В одном из своих выступлений Николай Семенович сказал, что в наших краях стать поэтом, мастером художественного слова трудно, потому что Азербайджан - страна великих корифеев: - Физули, Вагифа, Сабира, Вургуна. Это правда. Но сам Николай Тихонов стал народным поэтом нашей республики, и мы радовались, мы считали это совершенно естественным, хотя это новое явление во всей истории азербайджанской литературы.

Я лично знаю Николая Семеновича еще с учебы в Москве, мне посчастливилось неоднократно слушать его, переписываться с ним.

В осажденном Ленинграде 17 октября 1941 года интеллигенция города-героя под обстрелом немецкой артиллерии праздновала 800-летие Низами. Тихонов был одним из организаторов этого поистине эпического вечера. Я написал

Nəriman Həsənzadə

об этом вечере стихи, посвятил их Николаю Семеновичу, и они вышли в журнале "Огонек" в переводе нашего земляка А.Халдеева. Но мне хотелось знать все новые подробности об этом, и я написал Николаю Тихонову письмо. Это было в начале 1970 года. А 18 июля я получил ответ, который подробно и художественно описывал все детали обстановки, в которой был проведен юбилей Низами. Письмо это я считаю одним из лучших рассказов большого художника. Думаю, что со временем он войдет в хрестоматии. Пока же республиканские газеты, прежде всего "Бакинский рабочий", опубликовали это замечательное письмо.

Николай Тихонов - выдающийся лирик. Отнюдь не только широта жизненного охвата в его поэзии делает ее крупным явлением. Тихонов может написать две строки - и они западают в душу навсегда, они создают целые картины. Его крылатые выражения "с марсианской жаждою творить", "в железных ночах Ленинграда", "гвозди б делать из этих людей" и многие, другие стали народными присловьями.

А вот картина предвоенной Вены.

*С бензином красная колонка,
Сирен немолчный вой,
В туфлях изношенных
девчонка
Стоит, как часовой, -*

и сам напряженно-тревожный ритм этих строк оставляет тосклиwyй холод в сердце.

Тихонов - кудесник слова. Он может написать самые простые, лишенные какой-либо эффектности строки:

*Когда весь город
празднично одет,*

*По улицам проходят
комсомольцы, -*

и перед нами встают уже все остальные, не названные и не попавшие в стихи, подробности одного из тех революционных праздников, которые стали украшением нашей жизни, нашей биографии. Трудно даже объяснить, почему эти незатейливые слова так прекрасны и так трогательны.

И тот же Тихонов мог с презрительным спокойствием бросить в лицо буржуазной Европе, уступавшей Гитлеру страну за страной:

*Средь лома молний
молньям всем
Они не верят - и смеются,
Что чайки, рея в высоте,
Вдруг флотом смерти
обернутся...*

Отмечая 80-летие большого художника, Героя Социалистического Труда, лауреата Ленинской премии, нашего народного поэта, мы поздравляем его от всей души.

*"Бакинский рабочий" qəzeti,
23 noyabr 1976*

ŞAİRİN ŞÖHRƏTİ

1956-cı ildə Səməd Vurğunun həyatında bir-biri-nin ardınca beş böyük hadisə baş verdi. Bizim hamımız - qocalar və gənclər bunların şahidi olduq. Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi şurası ədəbiyyat sahəsindəki görkəmli xidmətlərinə görə şairə fəxri filologiya elmləri doktoru alimlik elmi dərəcəsi verdi. Respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə o, Azərbaycan SSR-in xalq şairi adına layiq görüldü. Bu ad ilk dəfə Səməd Vurğunun şərəfinə təsis edildi. Şair ikinci dəfə Lenin ordeni ilə təltif edildi. May ayının 12-də bütün xalqımız, dünyanın hər yerindəki dostlarımız şairin 50 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdi...

Yubiley gündündən düz yarım ay sonra yorulmaq bilməyən bir ürək əbədi olaraq dayandı. Şairlə son görüşə bütün küçə boyu böyük izdiham Azərbaycan Filarmoniyasına doğru axışdı. Küçə ilə sözün əsil mənasında insan seli axdı. Bu sel səddinə sığışmadı, daşdı, bütün Azərbaycana yayıldı. Büyük şairin sözü ürəklərdə, dodaqlarda getdi. Hamı susurdu. Lakin həmişə olduğu kimi, susmayan şairin özü idi. O, hamiya doğma olan səsi ilə deyirdi:

*Mən söhbət açsam da min qərinədən,
Bu gündən ayrıla bilməyəcəm.
Böyük kommunizmin sabahına mən
Sadə xatırə tək gəlməyəcəyəm.
Ellər üzadacaq şair ömrünü,
Görməmiş, yazmamış o böyük günü,
Yüz il yaşasam da, ölməyəcəyəm!*

Səməd Vurğun xalqın həyatını, məişətini, arzu və istəklərini gözəl bilən, siyasi-ictimai-fəlsəfi mövqedən ona poetik məna verən görkəmli bir sima kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həmişəlik daxil olmuşdur.

Bu görkəmli sənətkar öz parlaq yaradıcılığı ilə dünya xalqları ədəbiyyatına Azərbaycan xalqının dünənki, eləcə də bugünkü həyatının təsvirini, qəhrəmanlarının arzularını pozulmaz boyalarla gətirdi.

*Bayronu yarışa çağırın görək,
Sinəmdə ağ qalan bir dəftərim var, -*

deyən şair özünü "nəfəsi benzin və barıt qoxuyan milyonların şairi" adlandırdı, şairlik manifestini elan etdi, zəngin ədəbi irs-dən qidalanıb xalq təfəkküründən gəlmə müasir klassik poeziya nümunələri yaratdı, poeziyamızı zənginləşdirdi.

Səməd Vurğun XX əsrдə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi elə böyük simalardandır ki, onun Nazim Hikmət, Mayakovski, Pablo Neruda, Lui Araqon kimi siyasi-ictimai xadimlərin sırasında fəxri yeri vardır.

M.Şoloxov, A.Fadeyev, N.Tixonov, D.Qulia, M.Rılski, P.Ticina, G.Leonidze, M.Auezov, Q.Qulam, B.Kerbabayev, K.Simonov, V.Luqovskoy, P.Antokolski və başqa görkəmli yazıçılar Azərbaycan şairinin yaxın məslək dostları olmuş, bu yaxınlıq ədəbi əlaqələrimizin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Böyük şair Nazim Hikmət 60-cı illərdə Moskva ətəyindəki "Şairlər şəhərciyi" deyilən Peredelkinoda yaşayırdı. Yataqxana-mız yaxın olduğu üçün biz tələbələr onunla tez-tez görüşür, yanına gedib-gelirdik. Bir dəfə fikirli ayağa qalxdı, gedib pəncərənin qabağında dayandı. Səməd Vurğunun "Şair, nə tez qocaldın sən" misrasını öz-özünə bir neçə dəfə təkrar etdi. Qayıdır divanda əyləşdi. "Səməd Vurğunu Azərbaycan xalqı nə qədər sevirsə, kaş onun yarısı qədər türk xalqı da məni sevəydi. Səməd böyük şairdi, xoşbəxt şairdi..." - dedi.

Böyük adamlar özlərinə layiq böyük fikirlər deyirlər. Nazim Hikmətin sözləri həqiqət idi. Səməd Vurğun xalqını, xalq da onu sevirdi. Səməd Vurğun daima xalq ilə yaşayırdı. O, məclis-lər yaraşılığıydı. "Gəzməsən, görməsən, duya bilməsəm, gözəl-

lik eşqindən doya bilməsəm..." yaza bilmirəm deyir, qələm yaşılarını xalqın həyatından, məişətindən, tarixindən yazmağa çağırırdı. Səməd Vurğun gözəl bilirdi ki, o qələm sahibi ki, doğma torpağından ilhamla yaza bilmir, Vətəninin istisinə-soyuğuna biganədir, heç vaxt sənətkar ola bilməz. Fransız yazılıcısı Balzak yazılımını öz cəmiyyətinin katibi adlandırmaqdə haqlı idi. Bu-na görə də ən yaxşı əsərlər xalqın ensiklopedik həyatı sayılır, müəllifinə və vətən torpağına şöhrət gətirir.

Səməd Vurğun bu mövqedən çıxış edərək yazılıçı qarşısında şərəfli vəzifələr qoyur, SSRİ yazılılarının II qurultayındakı poeziya üzrə əlavə məruzəsində inqilabi romantizm problemini irəli sürür, böyük ədəbiyyat tələb edirdi.

O, tarixi bir şəxsiyyət kimi, öz dövrünün oğlu olduğu üçün müharibədən sonrakı illərdə Polşanın Vrotslav şəhərində keçirilən Ümumittifaq konqresindəki çıxışını, Londonda SSRİ Ali Sovetinin deputatlarından bir qrupuna verilən ziyafətdə söylədiyi parlaq nitqini, II Yazıçılar qurultayındakı dərin məzmunlu əlavə məruzəsini, tatar şairi Musa Cəlilin yubileyindəki hərarətli söz-lərini bəşəri idealların təntənəsinə həsr edirdi. Bu, təkcə şairin öz yaradıcılığında yox, həm də bütün Azərbaycan poeziyası tarihində əlamətdar hadisə idi.

Şairin yaxın qələm dostlarından Konstantin Simonov "Dostum S. Vurğunun Londondakı ziyafətdə nitqi" adlı şeirində bir ölkənin adından danışan şairin, siyasi-ictimai xadimin parlaq ədəbi-bədii portretini yaratmışdır.

Səməd Vurğunun əsərləri bir xalqın həyatına, taleyinə həsr olmuş olsa belə, yüksək bədii dəyərinə, qoyduğu məsələlərin genişliyinə, həyatılıyinə görə başqa xalqların da diqqətini cəlb etmiş, daima yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu, əlbəttə, böyük sənətkarların yaradıcılığı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdəndir.

Əllinci illərin əvvəllərində Səməd Vurğunun Azərbaycan Yazıçılar İttifaqındakı səhbətlərinin birində mən də iştirak edirdim. Deyirdi ki, biz Londona gedərkən yolüstü Berlin şəhərində

düşəsi olduq. Şəhərin divarlarına "Vaqif"in afişası yapışdırılmışdı. Yəqin əvvəlcədən yolumuzun buradan düşəcəyini bilirmişlər. O axşam bizim nümayəndə heyətimizi tamaşaşa dəvət etdilər. Aktyorlar yaxşı oynayırdılar. Birdən səhnəyə Qacar çıxdı. Eynilə Hitler. Sonra öyrəndim ki, Azərbaycana məktub yazıblar. Qacarın şəklini ala bilmədikləri üçün, onu Hitlerə oxşadılar. Mən dedim ki, Qacar Şərq despotudur. Dedilər, şəkil gəlib çıxmadığı üçün, biz də onu Avropa despotu elədik.

Mən Səməd Vurğunun bu söhbətinə sonralar heç bir yerdə rast gəlmədiyim üçün buraya, yeri gəlmışkən, əlavə edəsi oldum.

Şeir Səməd Vurğun üçün elə xitabət kürsüsü idı ki, oradan onu görürdülər, eşidirdilər, səsinə səs verirdilər. Çünkü o, xalqdan aldığı sözü olduğu kimi yox, elə cilalayıb onu təzədən xalqın özünə qaytarırdı ki, yenidən tapılmış olurdu. Yerdən tapılmış almazı sonradan brilyanta necə çevirirlərsə, o da xalqdan eşitdiyi sözü eləcə yenidən işləyib bədii sərvətə döndərirdi. Təbiidir ki, xalq sərvət mənbəyidir. Şairin tədqiqatçıları deyirlər ki:

***Muğan Muğan olsa biri üç eylər,
Muğan tufan olsa, üçü heç eylər!-***

misralarının yazılmış tarixi bu cür uğurlu səfərlərin, görüşlərin nəticəsi olmuşdur.

Şairin arxivində olan bir əlyazmasında oxuyuruq: "Bir qoca dağıstanlı Muğana qışlamaq üçün qoyun sürüsü ilə gəlmiş. Yolda ondan soruşurlar ki, sənin bir qoyunun iki olacaqmı? O, cavab verir ki: "Muğan Muğan olsa, biri üç eylər, Muğan tufan olsa, üçü heç eylər".

Doğrudur, Səməd Vurğun Polşanın Vrotslav şəhərində keçirilən elm və mədəniyyət xadimlərinin Ümumdünya konqresində bir amerikalı zəncinin nitqinə qulaq asmış, sonralar yazmışdır ki, Amerika zəncilərindən biri öz çıxışında şairanə bir tərz-

də dedi ki, "əgər mənim sürdüyüm azadlıq qatarının təkərləri altında öz doğma, əziz ağsaçlı nənəm də qalib məhv olsa, mən yenə də bu azadlıq qatarına dayan deməyəcəyəm, onu son mənzilə, son məqsədə kimi sürəcəyəm".

Bütün bunlar "Zəncinin arzuları" kimi siyasi poemanın yanlanması üçün mənbə olmuşdur.

Bəlkə elə ağlar diyarının qara emblemi, Amerikanın məşhur müğənnisi Pol Robson poemadakı sənətkar zənci surətinin prototipidir? Bəlkə elə yuxarıda misal çəkdiyimiz sözləri vaxtile Pol Robson demişdir? Axı, o, SSRİ-yə dəfələrlə gəlmış, şairlə Moskvada görüşə bilərdi, bəlkə də görüşmüştür.

Azərbaycanın gözəl guşələrindən biri olan qədim Kür çayı sahillərində dünyaya göz açan Səməd Vurğun əziz diyarımızın yazan əli, eşidən səsiydi.

*Kiçicik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan yer üzünün xəritəsinə.
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyüñür,
Hər qulaq asdıqca onun səsinə!*

Yaxud, başqa bir bəndə fikir verin:

*Qarayazı, Kür qıraqı, göy çəmən,
Qoca palıd, tüstülonən od-oçaq,
Saç ağırdı, unutmadım sizi mən
Hansi şair sizi bir də yazacaq...*

Səmimilik, doğmaliq, ormanların ətri sanki bu misraların hər hecasına hopmuşdur. Onun şeir dili, nəfəsi necə də aydırındır!

Şekspir, Höte, Viktor Hüqo, Puşkin böyük sənət məktəbləri olmuşlar. Səməd Vurğun yaradıcılığının ilk illərindən sənətin xalqa mənsub olması təlimini müdafiə etmişdir.

Antik dövrün böyük dramaturqu Esxil Marafon döyüşlərində aldığı yaraları müqəddəs sayırdı. Vətəninin azadlığı uğrunda

vuruşmalarda iştirak etdiyin bir çox yerlərdə yazaraq, tərcümeyi-halında bunu ədəbi xidmətlərindən üstün tuturdu. Səməd Vurğun da vətəndaş bir sənətkar kimi müharibənin ilk günlərindən cəbhəyə getməyə hazır olduğunu elan etmişdi. Böyük Vətən müharibəsi zamanı onun səsi ön cəbhələrdən gəlir, radiolarдан, xitabət kürsülərindən eşidilirdi.

Hələ müharibənin lap əvvəllərində, yəni 1941-ci ilin payızında Ukraynada alovlanmağa başlayan partizan hərəkatını Azərbaycan şairi 1942-ci il yanvarın 30-da yazdığı "Ukrayna partizanları" şeirlə vəsf etmişdi.

*De, kimdir düşmənə min tələ quran?
Tarasın qəbrinə keşikçi duran!
De, kimdir Karmelyuk əliylə vuran? –
Bizim ukraynalı partizanlardır,
Bizim Koroğlu tək qəhrəmanlardır.*

Xalq şairimiz Süleyman Rüstəm bir müddət sonra yazmışdır ki: "... bu şeiri Səməd Vurğun Kiyevdə ağızınadək dolu auditoriya sırasında oxudu, qurtaran kimi elə bir gurultulu alqış eşidildi ki, bu səsdə biz Ukrayna xalqının öz azərbaycanlı qardaşını təbrik edən dost səsini eşidirdik".

Ukraynanın böyük şairi Maksim Rılski 1953-cü ildə Kiyevdə Azərbaycan ədəbiyyatı günləri keçirilərkən yazmışdı: "Mən Ukrayna şairi və vətəndaşı kimi Böyük Vətən müharibəsi günlərində Ukrayna partizanlarına Səməd Vurğunun yazdığı şeiri heç vaxt unuda bilmirəm".

Səməd Vurğunun ürəyi vətənimizin ağır günlərində səngərlərdə döyündürdü. O vaxt cəbhədə Azərbaycanın 42 nəfər gənc yazılıcısı əyninə boz əsgər şineli geyib düşmənə qarşı vuruşurdu. Vətəndaş şairin özü də "... mən özüm hər dəqiqə silah götürüb düşmənə zərbə endirmək üçün cəbhəyə getməyə hazırlam" - deyirdi, əsgərlərlə məktublaşırıdı.

Nəriman Həsənzadə

Bir əsgər məktubundan: "Əziz şairimiz Səməd Vurğun! Siz şeirlərinizdə Vətən namusunu hər şeydən artıq tutduğunuz kimi, biz də şərəfimizi və Vətənə sədaqətimizi cəbhədə düşmənə sərrast zərbələr endirməklə sübut edirik..."

Şairə yazılmış bir məktubdan: "Əziz Səməd... qırx iki nəfər azərbaycanlı əsirə alman dilini bilmədiklərinə görə vəhşi hitlerçilər olmazın əzab vermiş və vətənə sadıq qaldıqları üçün zülmələ öldürmüşlər..."

Bəlkə bu məktub "İnsan" pyesinin altıncı şəklində əlli nəfər azərbaycanlı əsgərin zirzəmidə faşistlər tərəfindən yandırılmış səhnəsi üçün zəmin olmuşdur!?

Yazıçı Əbülləsənin məktubundan: "Əziz Səməd müəllim. Siz arxayı olun ki, biz qalibiyət üçün and içmişik!"

Səməd Vurğun sanki cəbhə qərargahında əziz dostlarından hərbi raportlar alırdı. Onun böyük qəlbi, ruhu, səfərbəredici poeziyası dostları ilə birlikdə faşizmlə vuruşurdu.

Mən müasir görkəmli şairlər, yazıçılarla görüşlərimdə, şeir barədə söhbətlərimdə daim Səməd Vurğunun adına, onun sənətinə çox böyük ehtiram görmüşəm. Yaroslav Smelyakov, Mixail Svetlov, Oles Qonçar, Petrus Brovka, Maksim Tank, Georgi Qulia, Mixail Lukonin belə sənətkarlardandır. Rəsul Həmzətov, Qaysın Quliyev, Mustay Kərim, David Kuqultinov, Alim Keşəkov Səməd Vurğunu ustاد şair kimi qiymətləndirir, onu özlərinin müəllimi saymışlar.

Səməd Vurğun bizim müasirimizdir, indi də bizimlə bütün şeir məclislərində iştirak edir, gur alqışlar yenə onun şair payına düşür. Bəli, özü yaxşı demişdir:

*Vurğun öldü deməyin,
Bir əbədi sənəti var.*

"Kitablar aləmində", 1976, №3, s.7-12

UNUDULMAZ SƏNƏTKAR

Belə anlarda yazmaq ağırdı, danışmaq çətindi. Bəlkə də buna görə sükut müvəqqəti taxta çıxır?!.. Amma susmaq da mümkün olmur. Susduqca elə bil adam ağırlaşır, öz içində batır, əlli-ayaqlı itir.

Oxucusu olduğum, müasirimiz olan böyük bir sənətkarın canlı səsi daha yoxdur. Təbiətin qanunları necə amansızdı. Bu qanunlarda humanizm deyilən şey yoxdur. Humanizm insanın özünə aiddir, həm də böyük insanlara.

Mən o tanış səsi bir neçə dəfə eşitmişdim. İlk dəfə 1953-cü ildə Bakıda. Görüşlərində olmuşdum, bizimlə şəkil də çəkdirmişdi. Konstantin Simonov gülümsəyir, trubkası əlindədir.

İkinci dəfə Suxumidə gördüm. Abxaz xalqının böyük oğlu Dmitri Qulianın anadan olmasının yüz illiyi idi. Düz üç gün demək olar ki, bir yerdə olduq. Onu kinoekrana çəkirdilər, çoxlu suallar verirdilər, görünüşünə axışib gəlirdilər. Axı bu böyük sənətkar həm də D.Qulianın yaxın dostu olmuşdur, evinin, ailəsinin üzvü idi. Qiymətli şifahi xatirələrini eşitdik. Ağac əkdi.

Dedim, Konstantin Mixayloviç, Bakıya nə vaxt gələcəksiniz? Gələcəyəm – dedi. Qadını ilə məni tanış elədi. – Bakıdandır şairdir, – belə dedi. Trubkası yenə əlində idi. Arabir sümürür, qullab vurub sadəcə olaraq fikirli gedirdi. Deyirdi ki, işlərimi sahmana salan kimi gələcəyəm. Dedim, Konstantin Mixayloviç, Daşkənddə yaşamısınız, gəlin Bakıda da yaşayın. Dostunuzun vətənidir. Səməd Vurğunun. Bu dəmdə yadına saldım ki, SSRİ yazıçılarının III qurultayında Sizə diqqətlə baxırdım. Divara şəklinizi – dostluq şarjınızı vurmuşdular. Ulağın üstə, belinizdə qurşaq, əyninizdə özbək xalatı, başınızda da araqçın. Özünüz də tamaşa eləyirdiniz. — Yaxşı yadına saldın, – deyib ürəkdən gül-

dü. Dedim, özbək şairlərinin bir kitabını da buraxdırılmışınız. Hamısı da Sizin tərcümənizdə.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində işlədiyim vaxtlarda Konsstantin Simonova məktub göndərib xahiş etmişdim ki, 1947-ci il-də Londona səfəri zamanı “Dostum S.Vurğunun Londondakı ziyaftədə çıxışı” şeirinin yaranma tarixi barədə yazsın. Yazmışdı. Məktub elə o vaxt da həmin qəzeti səhifələrində çap edildi.

O böyük insanı Moskvada, Böyük teatrda S.Vurğunun yubileyi günlərində də gördüm. Moskvanın Mərkəzi Ədəbiyyat Evində “Şair nə tez qocaldın sən” şerinin tərcüməsini öz dilindən eşitmək də mənə qismət olmuşdu.

Konstantin Simonovun Bakıda qələm dostları çoxdur. Onun yaradıcılığına böyük hörmət var, əsərləri geniş yayılmışdır. Hansımız bilmirik ki, “Gözlə məni” şeiri Böyük vətən mühabətə dövrü poeziyamızda bütöv bir mərhələ oldu. Elə ondan sonra da mərhələdir. Bəli, bir şeir. Onu bu günlərdə şair dostum Ayaz Vəfalinin tərcüməsində bir də oxudum. Bu şeir cəbhəçi şairin ilahi iztirabları idi, insanda qələbəyə qəti inam hissi aşılıyırdı. Özü hərbi müxbir kimi odların-alovların içindən keçdi, sonra isə yaratdığı romanların səhifələrində əbədi qaldı. Belə sənətkarların ölümü bir ədəbiyyatın yox, bütün dünya ədəbiyyatının itkisi olur, onları bəşəriyyət itirir. Amma sənətkar itirmi?! Heç Mirzə Cəlil, M.Auezov, N.Hikmət itə bilərmi? Daim onlardan söhbət getmirmi? Onlardan danışılmır mı?!

Yox, onlar cismani itir, qalan sənəti olur. Eşq olsun sənətkar! Mənə elə gəlir ki, hər böyük sənətkarın qəbri onun sonuncu əsəridir. Sonuncu cildi, sonuncu avtoqrafıdır. Amma bu sonuncu əsərin müəllifi daha yazıçı yox, xalq olur. Əvvəl o, müəllif idi, xalq qəhrəman. Bu dəfə o, qəhrəman olur, xalq müəllif.

*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti,
7 sentyabr, 1979*

ƏLİAĞA VAHİD HAQQINDA TƏDQİQAT

Ə. Vahid müasir Azərbaycan poeziyasında öz mövqeyi, adı-sanı olan məşhur şairdir. Müasir dövrdə satirik şeirdən, xüsusilə qəzəl yaradıcılığından danışarkən, birinci növbədə Əliağa Vahidin yada düşməsi tamamilə təbiidir. Bu təkrarolunmaz və böyük şairin poetik aləmi, əsasən, yaradıcılığının ikinci dövründə daha geniş vüsət almış, püxtələşmiş, çoxşaxəli olmuş və fəlsəfi cəhətdən zənginləşmişdir.

Vaxtilə "Kommunist" qəzetində, "Molla Nəsrəddin" və başqa satirik jurnalların səhifələrində müntəzəm çıxış edən şairin sonraları da, yəni bizim günlərdə də mətbuatda satirik yazıları dərc edilir, qəzəlləri ən görkəmli müğənnilərin ifasında geniş yayılırdı.

Şair satirik şeirlərində və həcvlərində mövhumatın eybəcərliklərini göstərir, firldaqcıları lağla qoyur, onlara istehza edirdi: xalqın gözünü açmaq, onu daha doğru olan yola səsləmək məqsədi güdürdü. Vahid bu mənada görkəmli maarifçi xadim kimi, xalqına xidməti ədəbi fəaliyyətindən ayrı düşünmürdü. Onun zamanında, iyirminci əsrin əvvəllərində mütərəqqi Azərbaycan mətbuatının və qabaqcıl yazıçıların da yaradıcılıq manifesti belə idi - ədəbiyyat da maarifçilik meyllərinin güclənməsinə xidmət edir, ədəbi döyüşlər məhz bu istiqamətdə aparılırdı. Ə.Vahid bu ədəbi hərəkatdan kənardə qalmamışdı. O, Nəriman Nərimanov, Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsər, M.Hadi kimi görkəmli şəxsiyyətlərin davamçısı olaraq - bir zindana vurulan ağır gürzün dəstəyindən yapmışdı.

Həyatın bütün ağırlıqlarını öz taleyində yaşayan şair zamanla, dövrlə qarşı-qarşıya gəlmiş, onun amansız qanunları ilə rastlaşmışdı. Buna görə də şairin siyasi-ictimai əhəmiyyətli satirik əsərləri, həcvləri, xüsusilə onun ilk yazıları həyatın yenidən qurulmasını, qanunların yenidən yazılmasını tələb edirdi. Bu güclü

leytmotiv gənc şairin ədəbi nüfuzunu artırırırdı. Maraqlı burasıdır ki, şair həyatı danmir, real boyalar axtarır, Sabirin dediyi kimi, hər şeyi "ayinədə" olduğu tək oxucusuna göstərirdi.

Əlbəttə, ədəbiyyat həyatı yalnız düzgün göstərdiyinə görə deyil, ona müdaxilə etdiyinə görə əhəmiyyət kəsb edir, böyük ədəbiyyat olur. Vahid axtarışları da Vahidin özünü tapmaq, sənətkar və zaman istiqamətində olduğuna görə əhəmiyyətli idi.

Şairin Böyük Vətən müharibəsi dövrü yaradıcılığı, Ordubadi, Əli Nəzmi yaradıcılığı ilə həməhəng səslənir ki, bu həmin dövr üçün poeziyamızın döyüşkən ruhunu göstərən qiymətli faktdır.

Ə.Vahidin lirikası isə, mənim fikrimcə, ayrıca bir mərhələdir. O, qəzələ yeni məna verdi, vətəni, onun gözəllərini, hüssünü, qeyrətini və sədaqətini tərənnüm üçün ədəbi forma kimi bu janrdan məharətlə istifadə etdi. O öz nəğmələrini qəzəl janrında oxudu. Bu qəzəllər respublika radio və televiziya verilişlərinin muğamat proqramlarında əsas yer tutdu. Beləliklə, vaxtilə şairə nə üçün ancaq qəzəl yazır? - kimi tutulan iradların birtərəfli olduğu sübuta yetirildi.

Yeri gəlmışkən, bir məsələni demək olar. Ədəbiyyat tarixin-dən bizə bir sıra ədəbi simalar məlumdur ki, onlar müəyyən bir janrda bütöv bir ədəbiyyat yaratmışlar: Henrix Heyne siyasi lirikada, Sabir satirada, Vaqif qoşmada, Xəyyam rübaidə, Füzuli qəzəldə, Petrarka sonetdə və s. Ə.Vahid də böyük Füzulidən sonra qəzəl yolunu seçmiş və müvəffəqiyyət qazanmışdır...

Tədqiqatçı Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin, Bəxtiyar Vahabzadənin qəzəllərinə yüksək qiymət verir, ədəbiyyatımızda bu janrin yaşamaq hüququndan geniş bəhs edir.

M.Məmmədovun "Ə.Vahidin şeir yaradıcılığı" adlı dissertasiyada şairin ədəbi irsi son dərəcə zəngin faktiki materiallar əsasında, elmi səviyyədə şərh və təhlil olunmuşdur.

Biz faktik materialların zənginliyi məsələsini ona görə vurğulayıraq ki, M.Məmmədov qibtəediləsi inadkarlıq və müntəzəm fəaliyyət göstərməklə bir neçə arxiv və xüsusi fondu səbirlə,

təmkinlə öyrənib, bu da onu təmin etməyəndə şairin əsərlərini xatırələrdən qələmə köçürüb, başdaşlarını oxuyub və s. Tədqiqatçı yaxşı mənada inadkar, səbrli, döyümlü olmalıdır.

Dissertasiya elmi mənətiq əsasında qurulmuş və şairin əsərləri geniş təhlil edilmişdir. Bununla belə, bəzi iradlarımızı da bildirmək istəyirik: Əsərdə bir neçə yerdə "Vahid orijinal şairdir" – təkrarına, bizcə, ehtiyac yoxdur. Şairin hünəri, orijinal sənət yolu təhlildən aydınlaşır.

Yaradıcılığı hələ ədəbi ictimaiyyətə məlum olmayan Bakı şairlərilə Vahid yaradıcılığının yanaşı götürülməsi və müqayisə edilməsi Vahidin sənətkarlığını tam aydınlığı ilə üzə çıxara bilmir, bu, oxucuya ancaq şairin yetişdiyi ədəbi mühit dairəsində təsir bağışlaya bilir. Bizim fikrimizcə, Vahidin satiraları Ə.Qəmküşərin, M.S.Ordubadinin, Ə.Nəzminin satiraları ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunsayıdı daha doğru və əsərin xeyrinə olardı.

Məmməd Məmmədov ədəbiyyat müəllimidir. O, Ə.Vahidi yaxından tanmış, şairin yaradıcılığına həsr etdiyi elmi əsəri öz qəlbinin səsi ilə yazmış, 1905-1965-ci illər arası mətbuatı və müxtəlif məxəzləri araşdırıb uzunmüddətli tədqiqatdan sonra başa vurmuşdur. Bu müddət ərzində o elmi işdən əlavə, şairin 350-dən artıq avtoqrafını, hafizələrdə yaşayan 120 misralıq şeirini əldə etmişdir.

Azərbaycanın bir lirik şairinin yenidən kəşf edilib ortaya çıxarılması, Vahidin biz müasirlərinə tanıdılması, onun mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi təqdirdən layiqdir.

Müəllifin mətbuatda çap olunmuş əsərləri ilə tanışam. Onlar dissertasiyanın məzmununu əhatə edir.

Dissertant filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almağa, onun elmi əsəri isə ayrıca kitab şəklində nəşr olunmağa təmamilə layiqdir.

29 mart, 1981.

N.Həsənzadə. "Tariximiz, taleyimiz". 2002

EL NƏĞMƏKARI

(*Xalq şairi Balaş Azəroğlunun anadan olmasının 60 illiyi*)

Yazıcı haqqında söhbəti – sadəcə olaraq, təkcə ədəbiyyatdan, onun janrlarından və ədəbi növlərindən danışmaq kimi başa düşmək, sözsüz ki, birtərəfli olardı. Bütün bunlar da daxil olmaqla ədəbiyyat tarixindən bilirik ki, sənətkar birinci növbədə ictimai xadimdir, tarixin müəyyən mərhələsinə öz zəmanəsinin salnaməçisi, ədəbi-siyasi simasıdır. Şair-sənətkar cəmiyyətdə mövqeyi olan elə bir təfəkkür sahibidir ki, onun sosioloji amalı ilə ədəbi borcu bir-birini tamamlayır.

Burada mən qətiyyən yazıcının ümumi tərifini vermək fikrində deyiləm, onun taleyinə düşən vəzifəsi barədə düşünürəm ki, bu da sənətkarın ictimai fikir tarixində yerini təyin edən əsas amillərdən sayıla bilər.

Dediyim bu amillərdən biri – yazıcının müraciət etdiyi mövzuların özüdür ki, məhz bu, onun siyasi platforması, fəlsəfi baxışı, ədəbi nüfuzu barədə aydın təsəvvür yaratmaqdə mühüm təsir dairəsinə malikdir. Çünkü yazıcının öz idealına xidməti, təbliğ etdiyi fikrin aktuallığı, yaxud sətiraltı mənalarda özünü ifadəsi – bütün bu sənətə sədaqət hissi – onun götürdüyü mövzulardan və bu mövzuların müasirliyindən çox asılıdır.

Bax, buna görə də yazıcı haqqında danışanda, onun yaşayış-yaratdığı dövrü, mənsub olduğu torpağı, xalqı haqqında danışmalı olursan, beləliklə də, bir nəfərin bioqrafiyası bir ölkənin, bir xalqın bioqrafiyasını təmsil edir, onun ifadə vasitəsinə çevrilir. Deməli, ədəbiyyat vətənsiz ola bilməz.

60 illiyini ədəbi ictimaiyyətimizin qeyd etdiyi xalq şairi Balaş Azəroğlu belə bir ədəbiyyatın nümayəndəsidir. Adətən, bir sıra yazınlarda guya şairlərə, yazıçılara qiymət vermək niyyəti ilə

"onu başqalarından fərqləndirən, ayıran cəhət" kimi ibarələr işlədir; mən əksinə demək istəyirəm: Balaş Azəroğlunu başqalarına yaxınlaşdırın, onu ayırmayan, fərqləndirməyən (mən başqaları deyəndə, böyük sənətkarları nəzərdə tuturam, axı, müqayisə böyüklərlə, görkəmlilərlə edilməlidir) onun xalqına sədaqətlə xidmət etmək hissidir, mövzu müxtəlifliyindəki sabitlikdir.

Artıq bir neçə ildir ki, Balaş Azəroğlu öz qələm dostları Əli Tude, Mədinə Gülgün, Fəthi Xoşginabi, Hökumə Billuri, Söhrab Tahir, Firuz Sadıqzadə, Məmmədrza Afiyətlə birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli bir qolunu yaratmaqdadır. Biz bu görkəmli şairimizi həm də ictimai-siyasi xadim kimi tanıyırıq. 1945-1946-cı illərdə paytaxtı Təbriz olan bir milli hökumətin fədaisi kimi sevirik, 21 Azərin yetirməsi kimi onuna həmrəyik. Görkəmli millət xadimləri S.Pişəvəri, M.Pənahi, F.İbrahimî və başqa vətənpərvərlərin cəbhə yoldaşı, ideoloji silahdaşı kimi onun yaradıcılığını izləyirik. Bu görkəmli sənətkarın bütün poetik yaradıcılığı onun öz idealına inamının məhsuludur desək, düzgün olar. Şair özü də deyir:

*İnamsız olmamış dünyada insan,
həyatda bir şeyə inanmalısan.
Yaşamaq inamdır, inamsız heç kəs,
özünün mənasın dərk edə bilməz.*
("Əsrımızın həqiqəti")

Əqidəyə xidmət həmişə böyük sənətkarların ədəbiyyatdan birinci tələbləri olmuşdur. Çox uzağa getməmək üçün, onu demək kifayət edər ki, müasirləri olduğumuz Səməd Vurğun, Nəsim Hikmət, Pablo Neruda, Lui Araqon belələrindəndir.

Mən bu adları təsadüfən çəkmirəm, çünkü Balaş Azəroğlunun da şair bəxtinə bir xalqın, Cənubi azərbaycanlıların adından danışmaq, onların hüquqlarını müdafiə etmək kimi tarixi bir vəzifə düşmüşdür. Buna görə də onun mövzularının əksəriyyəti

təbii olaraq Cənubi Azərbaycandan götürülmüşdür. Azadlıq uğrunda mübarizə, şah istibdadının ifşası, Təbriz, Ərdəbil, Səlmas kəndlisinin ağır güzərəni, zindanlara atılmış vətənpərvərlərin səsinə səs vermək kimi döyükən ruh onun şeirlərinin leymotivini təşkil edir ki, bu yarı bölünmüş xalqın mübarizə tarixi, məqalənin əvvəlində dediyim ədəbi salnaməsidir. Buna görə də şair bu misraları yazanda biz ona inanırıq, həmrəy oluruq:

*Səngərlərdə yara alıb,
zindan görüb
əyilməyən bir milləti
nağıllarla dilə tutmaq
doğru olmaz.
...Səttarxanın
vuruşduğу,
Xiyabani danışlığı
tribunadan
ümidləri,
arzuları
nağıл kimi danışanda
elə sanma bilməmişik...*
("Mənə nağıл danışma").

Şair zaman qarşısında, tarix qarşısında öz vəzifəsini gözəl başa düşür. O, məsuliyyət hissi ilə vətəndaşlıq borcunu belə müəyyən edir:

*Mən yazmasam,
cəbhəmizin bir səngəri
susar yəqin.
Düşmən ayaq götürər
üstünə vətənin.*
("Kədərli, sevincli illər").

Çox şadam ki, sevimli şairimizin əsərlərinin bir neçəsinin mətbuatda dərc olunmasında, "Azərbaycan" jurnalında, "Azərbaycan gəncləri", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetləri redaksiyalarında işlədiyim müddətlərdə mən də yaxından iştirak etmişəm. Balaş Azəroğlu, həqiqətən, sadə, mehriban, təvazökar insandır. Onu tanışanların hamısı bunu söyləyə bilərlər. Burada bir şeyi, yeri gəlmışkən, demək istərdim: şairin əksər şeirlərində, poemalarında alovlu bir ürək döyüñür, onları həyəcansız oxumaq olmur. Əslində, bu şeirlər tribun şeirləridir. Amma nə şairin özü qışqırır, nə də misraları. Əksinə, bu səs həzinlikdəki qışqırıqdır. Onun qışqırığı sakitliyində, aydınlığında və duruluğundadır. Bu, bəlkə də Balaş Azəroğlunun özünəməxsusluğudur. Yəqin belədir. Şairin çox dəyərli əsərlərindən olan "Əsrimizin həqiqəti" poemasında oxuyuruq:

*Coxdur keçmişini unudan, Neyman,
xoş gündə ağır gün tez çıxır yaddan.
Axi, Təl-Əvvivdə bir yiğin adam,
o keçən günləri unudub tamam.
Faşist palterini geyib əyninə,
bir vaxt öz başına gələn dəhşəti
çəkdirmək istəyir bir özgəsinə!*

Onun şeirlərində Arazın, Babadağın, Səvalanın, Səhəndin, Ərdəbilin, Şeyx Səfi küçəsinin, Alaqapı meydanının, Tehranın və s. yerlərin adları çəkilir, Səttarxanın, Xiyabanının, fədai Əjdər Azərəfruzun, şairə Mərziyə Üskülünün və başqa şəhidlərin bədii portretləri yaradılır.

Şair şeirlərinin birində yazır:

*Dünyada bir şəhər var,
mənimçin yer üzündə
şəhərlərin qəşəngi.*

*Ağ badam gülləridir
bağlarının çələngi.
...Suvaqlı evlərində
hər sözü, hər söhbəti,
hikmət dolu qocalar.
Başı üstə Səhəndin
ağ çalmalı zirvəsi
viqar ilə ucalar...*

("Dünyada bir şəhər var").

"Ağ badam gülləri", "kölgəli küçələr", "sulu arxlар", "çax-çaxlı qapılar", "sürməli qızlar", "suvaqlı evlər", "Səhəndin ağ çalmalı zirvəsi" kimi ifadələr şairin həsrətlə xatırladığı cənub şəhərlərindən birinin koloritini göstərən poetik rənglər, boyalar deyilmi?!

Görkəmli şair Cənubun dərdi, mübarizəsi ilə yanaşı, beynəlxalq hadisələrə də biganə qalmır, onları öz xalqının, qəhrəmanlarının taleyi ilə bağlı tərənnüm edir. Dolores Ibarruriyə ("İbarruri vətənə qayıdır"), Nazim Hikmətə ("Mən yanmasam"), Vyetnam xalqının mübarizəsinə həsr etdiyi şeirlər belələrindən-dir. Şair bu əsərlərində də öz poetik andına sədaqətli qalır, müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizəsini davam etdirir.

Balaş Azəroğlunun "Elə oğul istəyir vətən" poeması 60-cı illər Cənubi Azərbaycan poeziyasında ədəbi hadisə oldu. Bu əsər mübarizəyə çağrış idи. Poema İranda Pəhləvi istibdadı zamanı mübarizə əzmində olan zəhmətkeş kütlələrə, xalqın içindən çıxan mütərəqqi ziyanlılara müraciətlə yazılmışdır. Əsəri ilk dəfə oxuyub yüksək fikir söyləyən mərhum xalq yazıçımız Mehdi Hüseyn onun "Azərbaycan" jurnalında dərc edilməsini məsləhət görmüşdür. "Elə oğul istəyir vətən" jurnalda dərc olunduqdan sonra geniş oxucuların marağına səbəb oldu və şairin öz yara-

diciliğında, eləcə də Cənub mövzusunda yazılın əsərlər sırasında mərhələ kimi qiymətləndirildi.

Balaş Azəroğlu xeyli vaxtdır ki, Bakıda yaşayır və yurdumuzun füsunkar təbiəti barədə gözəl şeirlər yazır, müasirlərinin həyatını, məişətini ilhamla qələmə alır, onların mənəvi aləmini yaddaqalan cizgilərlə vəsf edir. ("Yer üzünə bahar gəlib", "Qaya üstündə çinar", "Qoy eşitsin bütün dünya", "Heykəl önungə düşüncələr", "Lənkəranda qonaq qaldım" və s. şeirlər). Onun Cənub şeirləri ilə Şimal Azərbaycanı haqqındaki şeirləri arasında bu mənada nəinki təkcə mövzu, hətta rəng, boy a fərqləri vardır. Belə yazılarında şairin əhval-ruhiyyəsi fərəhlidir, gözəldir. Bir şeirində oxuyuruq:

*Bu gözəllik diyarında
Mən də bir gün qonaq qaldım.
Təbiətdən, insanlardan
Bir ömürlük ilham aldım.
Göz görəni, qəlb sevəni
Nəğmə-nəğmə şeirə saldım.
Axi, sizdən nə gizlədim,
Heyraniyam bu diyarın, bu məkanın – deyir.*

Sevimli xalq şairimiz öz gözəl şeirləri, poemaları ilə yanaşı, Saib Təbrizidən və başqa klassiklərdən qiymətli tərcümələri ilə müasir poeziyamızı, elmi tədqiqatları və axtarışları ilə filologiya elmimizi də zənginləşdirir.

Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı çıxışında Balaş Azəroğlu bir daha öz ictimai mövzuları ətrafında və eləcə də ədəbiyyatımız qarşısında duran vəzifələr barədə danışdı. Qurultay onu Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi seçdi. Bu gün 60 illik yubileyini qeyd etdiyimiz bir vaxtda, ona ən

Nəriman Həsənzadə

yaxşı hisslərimi bildirmək istəyirəm. Görkəmli bir təbrizli şair qızımıza, həyat yoldaşı Mədinə Gülgünə həsr etdiyi şeiri yadına salır və əlli yaşı altmışla əvəz etməklə öz misraları ilə özünə müraciət edirəm:

*Vətən torpağında nəfəsin qalıb
Hər söz kürsüsündə, səngər daşında.
Bu şərəf sənin də qismətin olub:
“Bir el nəğməkarı”, altmış yaşında.*

“Bakı” qəzeti, 14 noyabr, 1981

ƏBƏDİYYƏTLƏ HƏYATIN GÖRÜŞÜ

Bu günlərdə şair Nazim Hikmətin səksən yaşı tamam olur. Öz uca boyu, mavi gözləri, sarışın saçları, nurlu sisəsi ilə gəlib gözlərimin önündə dayanır. Deyir: canım, şəkərim (o, mənə belə müraciət edərdi, mən də eynilə cavab verərdim) yaş saygacdır (taksi maşınlarındakı sayğacları nəzərdə tutardı), mən neyləyim, indi də səksəni vurur. Altmış yaşı tamam olanda belə demişdi. Yəqin, indi də eləcə deyərdi və sonra gülümsəyərdi.

Nazim Hikmətlə ziyahlarımızın çoxu görüşmiş, hətta onunla dostluq elemişlər. Söz düşəndə özü danışardı. Mən də Moskvada oxuduğum illərdə çox görüşmişəm, evlərinə gedib-gəlmışəm. Bakı şəhərinin meri onun xahişilə mənə ev verib, dəfələrlə bizə, özü aldığı evə gəlib-gedibdi. Bu böyük insan mənim şəxsi həyatımda, taleyimdə unudulmaz izlər qoyub getmişdir. Qələm dostlarımı məsləhət görsəm də, özüm gündəlik

tuta bilmirəm. Xatirimdə qalanlar zaman keçdikcə bəzən unudur, bəzən əlaqədar hadisələr olanda yada düşür. Mən onlardan bəzilərini burada, böyük ustadımızın səksən illiyi günlərində xatırlamaq istəyirəm. Nazim Hikmətin gözəl qəlbi, xalqımıza və ədəbiyyatımıza dərin məhəbbəti, saf insani keyfiyyətləri barədə öz təəssüratlarımı demək hədsiz dərəcədə xoşdur. Bəlkə də bunlar hələlik adicə epizodlardır, amma mənim üçün olduqca xoşdur.

Şair dostum Xəlil Rza ilə Moskvada oxuduğumuz illərdə ya-taqxanamız şəhərdən bir neçə kilometr aralı, Peredelkinoda, "Yazıcılar şəhərciyi" deyilən yerdə yerləşirdi. Bizə demişdilər ki, buralar yağarlıq olur, plaş geyinin. Biz Xəlillə hərəmiz bir plaş, iki cüt qaloş və iki çətir alıb tələsik də geyinmişdik. Tərs kimi yağış da yaqmırıldı. Biz qaloşlu, plaşlı, çətirli dərsə, Moskvaya gedib-gəlirdik. Bir gün Peredelkinoda yaşayış Nazim Hikmətlə görüşəsi olduq. O da bizi bu qiyafədə görübmüş. Əhvalatı danışdıq.

- Çıxardin bunları, canım. Yağışdan nə üçün qorxursunuz?!

Biz həmin gündən nəinki yağışdan, şimşəklərdən də ehtiyat etmədik. Xizək sürməyə, qışda süni düzəldilmiş göldə cimməyə öyrəşdik. Nazimin özünə də öyrəşdik. Evinə gedib-gəldik. Özü xahiş eləmişdi. Deyirdi sizi görəndə elə bilirəm, bir az vətəndəyəm.

Xəlillə ədəbi mübahisəmiz olurdu. Şeiri necə yazmaq lazımdır? O deyirdi Mayakovski ruhunda, qışqıra-qışqıra, yumruğunu stola döyə-döyə. Mən bunun əksini deyirdim. Nazim Hikmətin yanına getdik. Şərt qoyduq ki, fikrimizi əvvəlcə bildirməyək. Elə də oldu. Amma Nazim Hikmət Xəlilin fikrini müdafiə etməyəndə, o, Nazimin "Kərəm kimi" şeirini misal gətirdi, bu şeir qışqırıqdır, - dedi. Nazim Xəlilin qəlbinə dəymədi, dedi: "Övlad anası ilə necə danışırsa, şeir də elə yazılmalıdır. Piçılıt ilə, sakit, həzin. Heç kəs anası ilə qışqıra-qışqıra danışmaz." Nazim heç birimizi məcbur eləmirdi, şəxsi fikrini bildirirdi.

Sonra qalxıb pəncərənin qabağında dayandı. S. Vurğunun şeirindən "Şair, nə tez qocaldın sən" misrasını iki dəfə təkrar etdi. Nazim Hikmət dedi: "Kaş, Azərbaycan xalqı Səməd Vurğunu sevdiyinin yarısı qədər türk xalqı da məni sevəydi..."

Xəlillə mən ona təsəlli verməyə başladıq. Bəlkə də onun bizim təsəllimizə ehtiyacı yox idi.

Nazim Hikmət sənətdə təbiiliyi, səmimi olmağı üstün tuturdı. Bir dəfə, səhbətlərinin birində dedi ki, bizim ədəbiyyat, sonra düzəliş verdi - bizim nəsr sizinkindən iyirmi il qabaqdır. Mən türk nəsrinə yaxşı bələd olmadığım üçün mübahisə eləyə bilmədim, cavab da verə bilmədim. Yeri gəlmışkən, deyim ki, Nazim Hikmət mübahisə üçün hər cür şərait yaradırdı. Ədəbiyyat, poeziya barədə bəzən yanlış fikirlərini zorla pərçim eləyən yazıçılardan deyildi. Razılışmayanda o öz fikrində qalır, mübahisə də elə oradaca kəsilirdi. İttifaq miqyasında elə əlamətdar hadisə olmazdı ki, biz onun görüşünə gedəndə səhbət zamanı Nazim öz fikrini bildirməsin.

Nazim Hikmət biganə qala bilmirdi. Peredelkinodakı evinə görüşünə getmişdim. Dilinin altına həb almışdı. Ürəyi bir az əvvəl sancıbmış. İnfarktdan sonra həkimlər həddən artıq sevinməyi, həddən artıq kədərlənməyi ona qadağan etmişdilər. Bu barədə şeiri də var. Salamımı başı ilə aldı. Yer göstərdi. Televizoru qurdu. Əyləşib tamaşa etdik. Mavi ekranda Dağıstanın xalq şairi Süleyman Stalski haqqında Azərfilmə birlikdə çəkilmiş bədii film göstərilirdi. Gördüm, Nazim yerində narahatdır. Dədim, yəqin ürəyi ağrıyr. Bəlkə uzanasınız, - dedim. Başı ilə yox dedi. Əsəbiləşmişdi. Bir həb atdı.

- Canım, belə olmaz, - dedi. - Necə olur, adı bir aşiq güclü irtica qüvvələri ilə belə asan vuruşur, nə isteyir eləyir, qalib gəlir?.. Mən neçə il həbsxanalarda yatmışam, zülmər-işgəncələr görmüşəm. Bu, qeyri-təbiidir. Döyüşlər belə asan olsayıdı, nə vardi ki!

Şəxsi həkimi Qalina Qriqoryevna səsə gəldi və mənə işarə ilə bildirdi ki, danışdırma. Həkimlə bərabər, mən də xahiş etdim ki, dilinin altına həb qoysun və danışmasın. Nazimin şəxsi həkimi məni tanıydı, qarşılıqlı hörmətimiz var idi. Bu dəfə narazı getdi ki, Nazimi mən əsəbileşdirmişəm.

Nazim Hikmət sənətdə təbiiliyi, səmimiliyi meyar kimi qiymətləndirirdi.

Mən Vera Tulyakova ilə Nazim Hikmətin şəhərdəki evində tanış oldum. Nazim Hikmət tanış elədi. Kimliyini demədi. Şairin dostu və tərcüməçisi Əkbər Babayevdən öyrəndim ki, sənari yazır, tərcüməcidir, yaxşı qələm sahibidir. Sarışın saçlı, ortaböylü zərif rus qadını idi. Sonralar onun gözəl xasiyyətini, hörmətcilliyini gördüm. Şairin dostlarını xüsusi mehribanlıqla qarşılıyor, xoş üz göstərirdi. Nazim Hikmət onu sevirdi. Vera Tulyakovaya həsr etdiyi bir şeirin ("Saman sarısı kimi saçlar") əlyazmasını mənə oxumuşdu. Həmin şeiri və başqa şeirlərini sonralar mən bəzi düzəlişlərlə Azərbaycan türkcəsində çap etdirdim.

Nazim Hikmətin Vera Tulyakova ilə birlikdə yazdıqları "İki tərs" pyesi Moskvadan Yermolova adına teatrında tamaşaşa qoyulmuşdu. Məni ikisi də tamaşaşa dəvət etdilər. O gün bir neçə şeirimi Nazim Hikmətə oxumağa gelmişdim. Diplom müdafiəsi ərefəsində idim. Qulaq asdı. Seminar rəhbərimi soruşdu. Dedim Yaroslav Smelyakovdur. O, rusların ən görkəmli şairidi. Siyasi əqidəsinə görə on il həbs cəzası alanlardan idi. Nazim Hikmətlə yaxından tanış idilər. Nazimə Moskvada pərəstiş edirdilər. Özü bir sıra şairlər barədə söhbət elədi, mənim də fikrimi soruşdu. Yevgeni Yevtüşenkonun şeirlərini bəyəndiyini bildirdi. Mənim üç şeirimdən xoşu gəldi. Divanda uzanmış halda qulaq asırdı. Alçaq, enli, yumşaq örtüklü divan idi. Qırmızı rəngli telefonun uzun xətti var idi. Məndən xahiş elədi ki, yanına gətim. Götürüb Smelyakova zəng çaldı. Təəssüf ki, götürən olmadı. Dedi eybi yox, mən öz fikrimi ona deyəcəyəm.

Vera xanım büllur qabda portağal gətirdi. Mən Nazimə həsr etdiyim şeiri oxudum və Vera Tulyakova başa düşün deyə ruscaya şifahi sətri tərcümə elədim. Vera bəyəndi, Nazim narazı qaldı. "Canım, - dedi - mən qız deyiləm ki, mənə şeir həsr edirsən". Mən tutuldum. Siz Leninə şeir ithaf eləmisiniz, Nazimcan, ustad, - dedim, - o da qız deyildi.

Vera xanım köməyimə çatdı. Nazimin üzündə təbəssüm göründü.

Şeirdə obraz barədə söhbət düşdü. Nazim Hikmət dedi:

- Şeirdə yaratığın obrazı gözünlə gör, əlinlə tut, nəfəsini hiss et. Bir sözlə, gör, tut, hiss et.

Mən dedim:

- Nazimcan, heyran qaldım. Belə qısa, aydın. Yuli Sezar da Kiçik Asiyaya gələndə Romaya belə bir məktub yazıb: "Gəldim, gördüm, aldım."

Nazim güldü. "Sezar bu məktubu Farnak hökmdarı məğlub edəndən sonra yazıb", - dedi.

Üstünü vurmadım, çünkü bunu bilmirdim. Sezarın fikrini isə o vaxt eşitmışdım, özüm oxumamışdım.

Nazim Hikmət dediyi obrazlara misal olaraq Pablo Nerudadan, Homerdən misal çekdi. Füzulini, Vaqifi, M.F.Axundovu, Mirzə Cəlili əsl yenilikçi sənətkarlar kimi qiymətləndirdi. O axşam Yermolova adına teatrda "İki tərs" tamaşasına birlikdə baxdıq: Nazim Hikmət, Vera Tulyakova, mənim qadınınım Sara və mən. Bu, mənim ədəbi taleyimdə xoşbəxt təsadüflərdən idi. Belə təsadüfləri xoşbəxtlik də adlandırmaq olar.

Nazim Hikmət Azərbaycanı çox sevirdi, xüsusilə Bakını. Peredelkinodakı evində çalsاقlı, bir az dolu, bəstəboy bir kino rejissoru ilə mübahisəsinin şahidi olmuşam. Nazim sənətdə koloret məsələsindən danışır, Azərbaycandan misallar gətirirdi. Mən onlara maneçilik etməyim deyə, kənarda kitab götürüb vərəqləyirdim. Onu yola salıb qayıtdı. "Öləndə məni Bakıda basdırarsınız", - dedi. Düzü, niyə belə deyirdi, başa düşə bilmirdim. Ək-

sinə, təsirlənib dedim, ustad, belə şeylər, yəni ölüm haqqında danışmayın.

Moskvada Azərbaycan günləri keçirilirdi. Nazim Hikmətə də söz verdilər. O respublikamızı, əmək adamlarını təbrik elədi. Zarafatla bir söz də dedi: "Bir gözəlin ad gününə gələndə, onun nöqsanını deməzlər".

Şairin zarafatına yerdən zarafatla da cavab verildi: "Azərbaycan gözü onun nöqsanlarını üzünə deyənlərdən qorxmur".

Salonda alqış qopdu. Nazim Hikmət dönüb baxdı, Mirzə İbrahimov idi. Mehriban gülümsədilər. Gecədən qol-qola çıxan iki dost sənətkarı alqışlarla yola saldılar.

Moskvadan Azərbaycan yazıçılarının qurultayına gəlirdik. Nazim Hikmət də həmin qatarla Bakıya gəlirdi, qurultaya. Başqa vaqonlardan gəlib onun kupesinə yiğmişdiq. Əziz Şərif, Mircabbar Miryəhyayev, İbrahim Kəbirli, Xəlil Rza və mən. Bir az əvvəl həmin vaqondakı qonşu kупedə mən o vaxt Bakı Şəhər Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri Ağamirzə Əhmədovla görüşmüştüm. Gəncədə Şəhər Partiya Komitəsinin birinci katibi olduğu vaxtdan tanıyırdım. Şeiri, sənəti çox sevirdi. Biz gənc şairləri bir neçə dəfə qədim Gəncədə, öz iş otağında qəbul etmiş, şeirlərimizi dinləmişdi. A.Əhmədov məndən xahiş etdi ki, onu Nazim Hikmətlə tanış edim. Mən də söz verdim. Bir məqam axtarırdım.

Hamımız əyləşəndən sonra Nazim özü sözə başladı. "Sizə şeir oxuyum", - dedi. "Böyük adam" şeirini oxudu. Ac, yoxsul, kimssəsiz, həmişə piyada qalan və s. adamlar şeirdə böyük adam kimi təsvir edilirdi.

Mən zarafatla dedim ki, Nazimcan, ustad, onda Xəlillə mən böyük adamlarıq. Biz adı vaqonda gedirik, siz isə xüsusi yumşaq, ayrıca, ikinəfərlik kупedə.

-Elədir, canım, — dedi. Gəlümsədi.

Araya anı bir süküt çökdü. Sonra Əziz Şərif də, Nazim Hikmət də xahiş elədilər ki, şeir oxuyaq.

-Kimin şeiri xoşuma gəlsə, Bakıda onlara qonaq gedəcəyəm,
- bu şərti Nazim özü qoydu.

Hamımız oxuduq. Nazim hamımızı eyni hərarətlə təbrik etdi. Amma dedi ki, Nərimangılə qonaq gedəcəyəm. Nazimə bildirilər ki, Nərimanın Bakıda evi yoxdur, ancaq şəhərin meri Əhmədov qonşu kunedə Bakıya gedir.

Nazim Hikmət qəfildən qalxıb Əhmədovla görüşə getdi. Qələm dostlarım məni təbrik etdilər. Əhmədovu Nazim Hikmətlə tanış etməyə gecikdim. Özləri tanış oldular.

Onların hər ikisi böyük insanı təbiətlərilə mənim şəxsi həyatımda xüsusi rol oynadılar. Mən Moskvada tələbə ola-ola Bakıda ikiotaqlı ev aldım.

Nazim Hikmət üç dəfə bizdə qonaq oldu. Hər dəfə Bakıya gələndə, Vera Tulyakova ilə, Əkbər Babayevlə, başqa qələm dostları ilə birlikdə bizə - öz evinə baş çəkdi. O vaxt "Azərnəşr"lə müqavilə də bağladı və nəşriyyatın direktoru Qılman Musayevdən (İlkindən) xahiş etdi ki, bu şeirlərimi azərbaycançaya Nəriman çevirsin. Kitabın adını "İnsan hər yaşda gəncdir" qoymuşdu. Mən şairin bir neçə şeirini öz dilimizə çevirmişdim, özünə də oxumuşdum. Kitab bəzi səbəblər üzündən çıxmadı.

Elə bil ürəyinə nə isə dammışdı. Direktorun yanından çıxanda mənə sarı dönüb çox mənalı baxdım və dedi: "Nehru siyasəti yürüt, canım". Mən bu kəlamin mənasını sonralar dərk etdim - kitab çıxmayanda. Ləngitdilər, nəşriyyat direktorunun rəyi müsbət olsa da, müxtəlif bəhanələr götirdilər. Mən onda bildim ki, Nazim Hikmət nə demək isteyirmiş: yəni, Nehru kimi, çalış ki, heç kəslə pis olmayasan, yəni bacar, hər kəslə dil tap. Mən o dili tapa bilmədim.

Mənim tərcümələrimdən Nazim Hikmətin xoşu gəlmışdı: mən onun şeirlərini tərcümə yox, sadəcə azərbaycanlaşdırmışdım. Yəni bir türkçədən ona çox yaxın olan başqa bir türkcə alınmışdı. Nazimin ürəyindən idi. Sonralar nəşriyyata təqdim etdiyimiz (Nazim Hikmətlə birlikdə aparmışdıq) kitabın orijina-

lını da ala bilmədim. Lakin bu barədə böyük şairə bir söz demədim, o da soruşmadı. Çox həssas, çox müdrik idi! Allah qəbrini behişt eləsin.

İndinin özündə də bir əsərimin, bir kitabımın çapına, yaxud pyesimin tamaşaşa qoyulmasına maneçilik görəndə həmin kəلامı xatırlayıram: “Nehru siyaseti yürüt”. Görünür, Azərbaycanda belədir. Belə siyasetdə mənimki gətirmir.

Biz sonralar yenə Moskvada görüşürdük. Bir dəfə soruşdum ki, ustad, neçə dil bilirsiniz? Dedi bir az türkçə, bir az rusca, bir az ingiliscə, bir az azərbaycanca, bir az almanca. Amma Əkbər Babayev demişdi ki, o bir sıra dilləri çox mükəmməl bilir.

Beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanmış bu böyük şairin ölümü hamı kimi, bizim ailəmizi də sarsıdı. Ona çoxlu şeirlər həsr etdim. Evimizdə çəkdirdiyimiz şəkillərə, Nazimin gülüşlərinə yenidən, dönə-dönə həsrətlə baxdıq, təəssüfləndik, göynədik.

1963-cü ildə, şairin ölümündən bir-iki ay sonra oğlumuz oldu, adını Nazim qoyduq. Nazim öz adında, lakin başqa yaşda, başqa bir aləmdə bizim evimizdə yaşayır. Birinin bu il səksən yaşı tamam olur, o biri on doqquz yaşına keçir. Biri qəlbimizdə, biri ailəmizdə. Bu, əbədiyyətlə həyatın xoşbəxt görüşüdür.

*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti,
15 yanvar, 1982*

ЯВЛЕНИЕ НАРОДНОЙ ЖИЗНИ

В литературной судьбе каждого народа бывают личности, чье творчество, поднимаемые общественные проблемы и олицетворяют всю национальную литературу. Такой личностью, как мне кажется, является Давид Кугультинов. Его взрастил древний, смелый народ, владеющий высоким художественным мышлением, богатым фольклором. Он любит свою землю, возвышается, вбирая силу и мощь калмыцких степей, прославляет и ищет великие истины. Его великая истина — жизнь народа.

Если меня спросят, что ты в первую очередь скажешь о Давиде Кугультинове, я скажу: “Он мудрый и черезвычайно отзывчивый человек”. Ведь я знаю его не только как поэта, я люблю его как друга, как прекрасного человека в лучшем смысле этого слова.

Мы познакомились в августе 1957 года, в Москве при поступлении на Высшие литературные курсы. Потом это знакомство переросло в крепкую дружбу. С той поры прошло двадцать пять лет. Это были яркие, незабываемые годы.

Студенческие товарищи Давида из Азербайджана — ныне известный наш поэт Халил Рза и я — любили интересные, содержательные беседы с ним. Комната Кугультинова, в сущности, была маленькой Калмыкией. Мы всегда ощущали рядом с Давидом простор калмыцких степей. Когда он читал стихи на родном языке, мы, слушая его, восхищались, плавностью языка, музыкой стиха. От Давида я впервые услышал сказки и легенды калмыцкого народа, узнал о героическом пафосе великого эпоса "Джангар", об обычаях и традициях народа. Я представил еще невиданные, не объезженные на спине скакуна калмыцкие степи,

духовную красоту трудового народа, его древний и нынешний образ жизни. За все это я благодарен Давиду Кутульнинову, ставшему для меня первоисточником. Сам поэт, как правило, искал во всем величие. Возможно, от широты его натурь. Таков он в своих философских обобщениях.

Он всегда привлекает к себе внимание остротой ума, оригинальностью суждений. Так было во время нашей встречи с С.Я.Маршаком. Она проходила в доме известного поэта, переводчика. Как сейчас помню, завели творческую беседу. Давид анализировал работы Самуила Яковлевича как переводчика. С трудом поднявшись с места, Маршак, опираясь на палку, прошел в другую комнату и вскоре вернулся с исписанными листками в руке. "Это — шекспировские, это — Бернса", — сказал он. То были варианты его стихотворных переводов. В знак признательности эти рукописи переводов первому он показал Давиду.

Самуил Яковлевич говорил, что каждый сонет Шекспира он переводил семь лет, а у каждого сонета есть одиннадцать вариантов. Для переводов Бернса он выучил не только древний шотландский язык, но и различные его диалекты. Когда мы вышли от Маршака, его врач поблагодарили Давида: "Самуил Яковлевич неважно спал ночью, — сказал он, — нервничал, а теперь вы его здорово взбодрили".

Еще в студенческие годы на встречах с Луи Арагоном, Назымом Хикметом, Пабло Нерудой, Михаилом Шолоховым Давида всегда замечали, хотя и не сидел он в одном тесном ряду с ними. Его блестящие выступления в Ленинграде перед памятником Пушкина, и на нашей древней гянджинской земле — у мавзолея великого Низами, на Днях литературы в Баку и Минске всегда вызывали бурные аплодисменты.

На Высших литературных курсах и в Литературном институте наши семинары по поэзии вели такие мастера, как

Михаил Светлов, Ярослав Смеляков, Сергей Наровчатов, видели талант Давида Кугультинова и восхищались им.

Так бывало не только на поэтических семинарах и теоретических семинарах, но и на теоретических занятиях. За прекрасное знание политической экономии, диалектического материализма, эстетики педагоги освободили его от посещения лекций по этим предметам. Однако Давид участвовал на всех занятиях. Так расширялось его мировоззрение, поэтический диапазон. На наших глазах вырос Давид, по-доброму прославился.

Давид Кугультинов несколько раз приезжал в Азербайджан, участвовал в литературных встречах, торжествах, читал свои стихи. Во время этих встреч с ним, на симпозиумах, "Дней литературы" я был свидетелем его популярности среди читателей.

В Баку один парнишка-азербайджанец, подошедший за автографом, прочитал поэту наизусть отрывок из поэмы "Бунт разума". Растроганный искренним порывом юноши, Давид обнял его и поцеловал.

Эта поэма завоевала симпатии азербайджанских читателей. Ее перевел на наш язык видный поэт Адил Бабаев. Поэма "Бунт разума" только появилась на русском языке. Адил Бабаев принес в журнал "Азербайджан", где я работал, свои новые сонеты. Разговор шел о современной поэзии. И, конечно, мы обратили внимание на "Бунт разума". Во Вьетнаме в те дни шла война, которая стала большим нравственным потрясением для человечества. И хотя в поэме не изображались военные действия, не показывались батальные картины, в ней говорилось о внутренних переживаниях, страданиях людей, об их мучениях и тяготах. Трудно было найти другое произведение такой же публицистической, художественной и нравственной емкости, как "Бунт разума".

"Бунт разума" — поэма-исследование. Автор говорит с самой высокой трибуны как большой поэт XX века, он думает и заставляет думать о судьбе человека, человечества.

О каждом из персонажей этой поэмы можно говорить подробно. Но о произведении уже много написано, ему дана высокая оценка. Оно встречено как одно из лучших достижений современной поэзии.

Вот почему наш ныне покойный поэт Адил Бабаев, прочитав поэму на русском языке, решил ее перевести. Произведение было опубликовано сначала в журнале "Азербайджан", а затем отдельной книгой в нашем государственном издательстве.

Глобальные нравственные и социальные темы всегда волновали Давида Кугультинова, и он всегда с честью выполнял свой писательский долг. Достаточно вспомнить его поэму "Моабитский узник", отличающуюся оригинальностью и современностью. Раскрыв на эпико-драматическом полотне жизнь героического сына братского татарского народа Мусы Джалиля, автор с большим талантом создал образ поэта-борца. Поэма родилась в результате кропотливой работы Давида Кугультинова над фактами, источниками, документами. Он прочитал в библиотеке им. В.И.Ленина в Москве все, что было связано с жизнью поэта-героя.

Такие понятия, как "разум", "человек", "земля", "истина", "совесть", "бессмертие", "правда", "добро", " зло" составляют лейтмотив, можно сказать, всех произведений большого поэта. Художественное раскрытие их привело Давида Кугультинова в ряд выдающихся современных писателей. Он возвысил авторитет калмыцкой литературы, а за рубежом — авторитет всей многонациональной советской поэзии.

Его имя сегодня звучит в одном ряду с Расулом Гамзатовым, Кайсыном Кулиевым. Чингизом Айтматовым, Мустаем Каримом, к которым мы питаем глубокое уважение.

Жизнь этого прекрасного писателя — это жизнь его народа, литературная летопись этого народа. Его стихи, проза, сказки, поэмы, научно-публицистические выступления могут служить тому подтверждением. В творчестве Давида Кугультинова соединились и нашли свое отражение национальное и общечеловеческое. Прав наш друг Чингиз Айтматов, назвав его литературное творчество "явлением народной жизни".

“Төегин герл” (“Свет в стенах”) журнали,
Elista, 1982, №1

“ƏSRİN LAYLASI”

“Əsrin laylası” adlı kitabının istedadına hörmət etdiyim şair Davud Nəsibin neçənci kitabı olduğunu bilmirəm, amma küll halında buradakı əsərlər mənə olduqca xoş təsir bağışladı.

Ata mövzusunda yazılmış əsərlərdə mən həsrəti, niskili - məhəbbət kimi tərənnüm olunan gördüm.

***Mən səndən –
atamdan indi böyüyəm,
sən məndən – oğlundan cavansan bir az! –***

deyən qayğılı bir ürək də gördüm. Bu ata Böyük vətən müharıbəsindən qayıtmamışdır, şair oğlunun üzünü görməmişdir. Buna görə də ata oğlu üçün həmişə sağ-salamatdır, yox deyildir, hə-qıqətdir, bizim müasirimizdir. Bu əsgər ata “Oğlumun nağıl-

lari”, “Yuxuda görüş”, “Toy günü”, “Sahibsiz adlar”, “Fəxri keşikdə”, “Ata yadigarı” kimi poemalarda və şeirlərdə, qardaşı Maqsuda həsr etdiyi şeirdə də həm oğul kimi, doğma yurd kimi, həm də vətən torpağı kimi ümumiləşdirilir və bütün vəziyyətlərdə təbii görünür.

Ata mövzusu, əlbəttə ədəbiyyatda təzə deyil, amma Davud Nəsibin özü bir şair kimi bu mövzuda təzədir və burada onun öz ürəyinin döyüntüləri eşidilir.

Şair oğluna – ata deyə müraciət edəndə, biz iki övladı görürükə, atasına oğul deyə müraciət edəndə, iki ata ilə üz-üzə gəlirik, şairin səmimiyyətinə inanırıq, kövrəkliyini duyuruq. Beşik başında:

*Ata yırğalayıram
Ata böyüdürəm mən!*

- deyən şair atanın niskili bizim ürəyimizdə humanist hisslər oyadır - adicə beşik isti yuva, ata-baba ocağı kimi əziz olduğu üçün zehnimizə həkk olub qalır.

Atası ilə yuxularda tez-tez, həm də hər yaşda – cəbhədə də, kənddə də, el-oba yanında da görüşən oğul onu bizə olduğu kimi – nikbin təqdim edir. Lakin bu nikbinlikdə gizli bir nisgil də var. Bu nisgil sanki xərif bir mehi xatırladır ki, o küləyin əsdiyini yox, küləyin olduğunu hiss elətdirir.

Bu misralara fikir verək:

*Boy atdı vətanla birgə nəslimiz,
sanki qəmli-qəmli cücərib qalxdıq.
Qaranlıq içində qara gündə biz
zülmətə baxmadıq, günəşə baxdıq.*

Müəllif oğlunda – atasını, atasında – anasını, anasında bütün bir nəсли görür. Bu da onun poetik tədqiqatı kimi qiymətlidir, hadisələrin içində enməklə ucalmağıdır.

Üç oğul doğub böyüdən, onları cəbhələrə göndərən və nəhayət, üçünü də itirən ananın mənəvi iztirabları ağırdır. Hər oğluyla dünyaya yenidən gələn ağbirçək qadın, hər oğluyla yenidən dünyadan köçür.

Şair yazır:

*Üç oğul - üç qızın üç üzük qaşı,
Üç oğul - üç sevgi, üç məhəbbətdi.
Tökülən üç gəlin gözünün yaşı,
vaxtsız itirilmiş üç səadətdi.*

Əslində bütün bunlar şairin öz niskilidir və bu mənəvi paklıq ülvi hissələr oyadır, ehtiram doğurur. Nəhayətdə hər şeyin - gecənin gündüzü, qaranın ağı, şərin xeyri olduğu kimi, nisgilin də təsəllisi vardır. Görün o öz oğluna necə həssas, necə qayğı ilə müraciət edir:

*Gül, danış, sevincdən həmişə çağla,
alma, yorulsan da heç dincini sən.
Oyna iki uşaq oyuncağıyla,
yaşa iki uşaq sevincini sən.*

Davud Nəsib düşündürən, obrazlı ifadələrilə yaddaqlanan şairdir. Bu kitabı onun həyata, zamana, bizim günlərə bağlı mən-zum tərcüməyi-halıdır. Məhəbbətdən, sevgidən, müasirlərimizin həyatından, məişət və dünya məsələlərindən yazanda da o, əksər hallarda belədir.

Yeni bir keyfiyyət kimi bunu göstərmək yerinə düşər ki, ata mövzusu şairin yaradıcılığında, yalnız ata haqqında söhbət olaraq qalmır, getdikcə daha geniş şəkil alır və ictimai əhəmiyyət daşıyır, ədəbi vasitəyə çevrilir. Varlığın inkişafı üçün ilk ünsiyyət forması olur. Müxtəlif məqamlarda atadan başlanan söhbət insanın, bəşəriyyətin taleyi haqqında dialoq təsiri bağışlayır; vətənə məhəbbət haqqında ən zərif hissələr aşılıyır. Beləliklə də

əsgər ata şairin bütün düşüncə tərzinə hakim kəsilir və gözəllik obyektinə dönür, ilk istinadgah nöqtəsi kimi onun ədəbi ucuşlarına gözəl imkan yaradır.

Davudun poetik duyumu, həyata ədəbi müdaxilə prinsipi, estetik istəyi onun şair şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır, ədəbi mövqeyini müəyyən edir. Artıq onun əsərləri bir sıra dillərə tərcümə edilmiş və müəllifinə şair nüfuzu qazandırmışdır. Davud uzun müddətdir macar poeziyasından dilimizə tərcümə ilə məşğuldur, bir neçə dəfə macar torpağını gəzmiş, xalqın həyatı - məişəti ilə yaxından tanış olmuşdur.

Mən burada ancaq ata mövzusu ilə zamanla, əsrlə şairin ünsiyyəti barədə ilk təəssüratımı bildirmək istədim. Onu da deyim ki, ata mövzusu - Davud Nəsib yaşılı və taleli şairlər üçün birbaşa müharibə mövzusudur, vətən mövzusudur, ədəbi estafetdir. Ata niskili bu oğulların qəlbində baş qaldırdıqca, müharibə onlar üçün qurtarmayacaq. Bu mövzu onlardan sonra gələn ədəbi nəslidə düşündürəcək; bu nəslin ata həsrəti, sonrakı nəslin qürur hissinə, vətəndaşlıq hissinə çevriləcəkdir. Bunun da ədəbi vəsitə olaraq, həyatı duymaq formalarından biri kimi əhəmiyyəti məhz bundadır.

Şairin ilhamla qələmə aldığı əsgər oğullar indi torpaq analarının qucağında - torpaq beşiklərində əbədi uyuyurlar.

Kitabın adı mənalıdır. Şair atanın əsgər ataya həsr etdiyi nəğməyə dönəndə, doğrudan da əsrin layası olur. Əsrin layası çağılaşdır.

*“Azərbaycan gəncləri” qəzeti,
9 dekabr, 1982*

ŞAİR HAQQINDA SÖZ

Şamaxının yaxınlığında Şahxəndan deyilən qəbiristanda iki şairin məzar daşı var. Onlar müasirləri arasında, qonşuluğunda yaşadıqları adamların yanında əbədi yuxuya gediblər. Hərçənd onların ikisi də bizim müasirimizdir. Biri - "Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim", - deyən Seyid Əzim Şirvani, o biri - "Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar" - deyən Ələkbər Sabir Şirvanidir.

Hələ saqlıqlarında öz ölməzliyinə inanan bu iki böyük ədəbi simanın fəaliyyəti ədəbiyyat tariximizin bütöv bir inkişaf mərhələsini təşkil edir; buna görə də geniş tədqiqat obyekti olmuşdur.

Şamaxıda seysmik aparatlar zaman-zaman ən dəhşətli zəlzələləri qeydə almışdır. Bunlar təbiət hadisələri idi. Cəmiyyətdə isə ədəbi yanardağlar püskürmüş - Xaqani, Fələki, Nəsimi, Seyid Əzim, Sabir, Hadi zirvələri yaranmışdır.

Ən qədim alban şəhərlərindən olan Şamaxının özü də kənar-dan baxanda nəhəng yanardağa oxşayır.

Şahxəndan qəbiristanlığında iki məzar daşı isə, əslində, iki ocaq daşındı. Sönən yanardağların yeridi. İki ədəbi heykəlin pyedestalıdır.

Yüz əlli il bundan əvvəl dünyaya göz açan şairin qiymətini arif adamlar düzgün vermiş, onu səramədi-dövran adlandırmış-lar. "Sən piri-cahani-didəsən, ey Seyyidi-sərkar!" - deyən yetirmələri onun nəfəsinin istisinə qızınmışlar.

Yeri gəlmışkən, onu da deyək ki, bütün dövrlərdə ictimai mühit, cəmiyyət meydarıdır. Buna görə də şairin, sənətkarın qiyməti, müasirləri arasındaki nüfuzu onun yalnız ədəbi yaradıcılığı ilə deyil, həm də ictimai hadisələrə fəal münasibəti və mü-daxiləsi ilə ölçülür, mövqeyi ilə müəyyən edilir.

Bu da maraqlıdır ki, əlinə qələm aldığı ilk gündən xalqın, vətənin adından danışmağı özünə borc bilən şair öz ədəbi taleyi ilə üz-üzə gəlir, ictimai-siyasi hadisələrin axınında bərkə-boşa düşdükçə ədəbi şəxsiyyətin tarixi rolunu təsdiq edir. Bəlkə də buna görə şair əbədi olaraq cəbhənin ön xəttində, düşmənin çox aydın görə biləcəyi yerdə dayanan qəhrəmanı xatırladır. Onu öldürmək asandır. Amma o, ölümü ilə şöhrətlənə bilər. Düşmən bundan qorxur. Sağ qalmağı da təhlükəlidir. Çünkü o, haqsızlığı, xəyanəti görür, duyur, eşidir, dözmür, deyir.

İnsanın gücünü qolunun əzələsində görən nadanla da, yalançı vədlərə satılan ziyalı cildindəki qaragüruhla da, xalqın yaratdığı ən qiymətli sözleri öz cızmaqarasında işlədə-islədə ikrah hissi oyadan mühərrir və natiqlə də mübarizədə təkbətək üz-üzə gəldikdə belə şair heç vaxt tək deyil. Ömrünü ömürlərə həsr edən şəxs tək deyil.

Gənc nəslin tərbiyəsi ilə məşğul olmaq üçün yeni üsulda məktəb açıb dərs deyən, Şamaxıda acliq illərində yerli bəylərə və hakim dairələrə müraciətlə məktublar göndərən, vicdansızların ünvanına həcvlər yazan bir vətəndaş şair A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin ədəbi-pedaqoji-fəlsəfi fikirlərini davam etdirəndə tək ola bilməzdi. Buna görə də belə adamlar ölmürlər, həlak olurlar. Seyid Əzim, həqiqətən, hünərvər şair idi.

"Müctəhidin təhsildən qayıtması", "Elmsız alim", "Allaha rüşvət", "Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri", "Köpəyə ehsan", "Riyakar abid" kimi satirik şeirlərin prototipləri, tənqid hədəfi olan rəzillər və bişərəflər şairi əhatə edirdilər.

Uzaq yerlərə təhsil almağa gedib bisavad qayıdanları ürək ağrısı ilə lağla qoyan, "Elmdən bir şeyi etməyib hasıl, vətənə gəldi alimi-cahil" deyən şairin həqiqəti yazan qələmi elmin, maarifin hansı əllərdə olduğunu çox aydın şəkildə açıb göstərirdi.

Həcvlərinin birində şair mirablıq mövqeyinə yetişmək üçün hər cür alçaqlığa gedən zatiqırıqları rüsvay edir, damğalayırıdı.

Əlbəttə, belə bir vəziyyətdə, mirablar dünyasında Seyid Əzim kimi yaradıcı ziyalıların mənəvi ağrılırı çox idi.

Bu günlərdə Seyid Əzim haqqında monoqrafiyanı (1977) bir də vərəqlədim. Təəssüfləndim ki, böyük sənətkarın əlyazmalar fondunda saxlanan farsca divanı hələ nəşr olunmamışdır. Nəinki bu divanı, hətta S.Ə.Şirvaninin müəllimliyi və ürəkaçıqlığı barədə məlumat verən Zaxarovun da kitabını minnətdarlıq əlaməti olaraq nəşr edib oxuculara çatdırmalıydı. Sanki bu böyük sənətkar haqqında istənilən söz hələ deyilməmişdir. Əsərləri daha geniş təbliğ və təhlil edilməlidir. Yaxın Şərq dillərini gözəl bilən, böyük rus mədəniyyətinə yaxından bələd olan, A.S.Puşkindən tərcümələr edən və nəhayət, əsərləri "Vətən dil" kitabında tədris olunan bir maarif xadiminin, vətənpərvərin fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur. Təəssüf ki, Qori seminariyasında dərs demək üçün yazdığı ərizəsində şair gecikmişdir. Bu, mədəniyyət tariximizdə qiymətli səhifələrdən olardı.

Bakının yaxın kəndlərində Seyid Əzimin lirik şeirlərini, həcvlərini əzbərdən deyən yaşlı ədəbiyyatsevərlər indi də çoxdur. Onun qəzəlləri qocaman müəllimlərin dilindən indi də düşmür. Seyid Əzim özündən sonra neçə-neçə sinədəftər yetirmiş, şeirin-sənətin şifahi yayılmasında qəzəlləri, həcvləri, təmsilatı xüsusi rol oynamışdır. Şairin lirik əsərləri müğənnilərimizin repertuarında möhkəm yer tutmaqdadır. Azərbaycan muğamının müasir inkişafı Seyid Əzim lirikası ilə üzvi surətdə, möhkəm bağlıdır. O, ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında böyük ədəbi irs qoyub getmişdir.

Deyilənə görə, böyük şairi Şamaxıda dinpərəstlər divara sıxışdırıb öldürümüşlər. Tədqiqatçılar bunu da deyirlər ki, təlim-tərbiyə sahəsindəki işinə görə gümüş medalla təltif olunması xəbərini şair ölümündən cəmi bir neçə gün qabaq eşitmişdi. Ədəbi taleyi elə gətirmişdir ki, medal şairin özünə çatmamış, bəlkə də tabutu üstə qoyulmuşdur.

Lakin bir həqiqət var ki, böyük sənətkarlar heç vaxt, heç bir əsrde vətənə mükafat naminə xidmət etməmişlər, onların ədəbi-estetik qayəsi daha yüksəkdə durmuşdur.

Belə bir qayə sahibi olan Seyid Əzim Şirvani o gündən xalqını övlad məhəbbətlə sevmiş, "Şirvan ki, səfada min Sifəhanə dəyər, hər bir daşı yüz ləli-Bədəxşanə dəyər!" - demişdir. Bir də gələcək nəslə müraciətlə yazmışdır: "Sizlərə sərbəsər səlamım var, olmasam da özüm, kəlamı var..."

Ustad, kəlamınla yaşayırsan.

*"Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti,
12 iyul, 1985*

SƏSİN İSTİSİ

Tərcümeyi-halda özümə yaxın bildiyim, poetik yaradıcılığını izlədiyim Cabir Novruzun yeni kitabını "Yazıcı" nəşriyyatı bu günlərdə çapdan buraxmışdır. Həyatı təzadlarda görən və buna görə də "təzadlardan tikdim şeir qalami" - deyən sehirli şairin dünyani müşahidə dairəsi genişdir, özünəməxsusdur, təzədir. Kitabı vərəqlədikcə misralar arasından şairin narahat ürəyinin döyüntülərini eşidib ona həmrəy oluruq. O deyəndə ki, dünya ötərilər və əbədilər dünyasıdır, yaxşilar və pislər əhatəsindəyik, təbiilər və qeyri-təbiilərlə bir yerdə yaşayıb fəaliyyət göstərməli oluruq, biz buna inanırıq. Cünki həyat başqa cürə də deyil.

Mən Cabir Novruzun şair qələminin məhsulu olan publisist yazılarını da oxumuşam. Sanki bu publisist ruh (mən bunu çağırış mənasında işlədirəm) onun bu kitabında toplanan şeirlərin, poemaların da leytmotivini təşkil edir. Şairin özünəməxsusluğu, yaxud onun poetik çaları belə məqamlarda bir daha özünü göstərir - zaman və tarix qarşısında müasirləri ilə açıq söhbəti kimi yadda qalır.

Doğrudan da şairin, yazılıçının ədəbi taleyi elədir ki, görmədiyi, tanımadığı oxucusunu o, ən yaxın adam hesab edir, elə ilk görüşdə ürəyini açıb tökür, məhəbbətini bildirir. Bu inam münasibət yaradır. Şairin sevinci də, qəlb ağrısı da başqalarının sevinci və qəlb ağrısı kimi ümumiləşir, bəşəriləşir.

Cabir Novruz şeirlərinin birində atasını vaxtsız itirməsindən, tək, kimsəsiz bir qadının himayəsində böyüməsindən, beləliklə də həyatın istisini-soyuşunu çox erkən dadmasından təbii hissərlə yazır. Həyatıancaq gözəlliklər dünyası kimi görmək istəyən bir gənc, həyatın özü ilə, əsl həqiqətlərlə qarşılaşanda mat qalır, tarazlığını itirir. Elə ki, doğulub ərsəyə çatdığı doğma Upa kəndindən dünyaya baxır - o safdır, hər şeyə inanır, sevincinin həddi-hüdudu yoxdur. Əksinə, dünyadan doğulduğu evə baxanda isə fikirlidir. Artıq onu dünyanın taleyi düşündürür. Bu qayıqlar içində doğulduğu Upa kəndinin də taleyi vardır.

"Qoy dinləsin Amerika" poemasının əvvəlində o yazır: "Amerikaya səfərim zamanı məni Bakının deputati kimi şəhər bələdiyyə idarəsinin iclaslarına dəvət edirdilər. İlin axırına yaxın olduğu üçün icaslarda şəhərlərin gələcək dövrlər üçün büdcələri təsdiq olunurdu. Belə görüşlərin birində mənə söz verdilər... Mən onlara bildirdim ki, maliyyəçi deyiləm, izn verələr, şair kimi danışaram..."

Poema bir nəfəsə yazılmış siyasi-ictimai ittiham təsiri bağışlayır. S.Vurğunun "Zəncinin arzuları" poemasının güclü ruhu duyulur. Əsrimizin belə bir gərgin vaxtında bu poema yazılmayıdı, şeirimizin belə bir güclü səsi yenidən eşidilməliydi...

Siyasi-ictimai tutuma malik belə bir publisist monoloq S.Vurğun, N.Hikmət, P.Neruda ənənələrinin müasir dövrdə poeziyamızdakı davamı kimi, bu ədəbi varisliyin təzahürü kimi, məncə, qiymətlidir.

Pol Robsonlar, Drayzerlər diyarına qədəm qoyan şair yüksək kürsüdən "Uitmenin səsi gəlir qulağıma, mən o böyük vətənda-

şin qonağıyam" - deyə öz məramını bildirir. Özünü "dinlilərin, dinsizlərin vəkili" adlandırır.

*Mən ağların, qaraların, sarıların,
dinlilərin, dinsizlərin vəkiliyəm.
Mən şairəm...*

- deyir. Amerikada bələdiyyə idarəsinin iclasında çıkış edən ilk azərbaycanlı şair büdcənin sülhə xərclənməsini təklif edir, müharibələrin əleyhinə çıxır:

*Müharibə, ölüm, dəhşət atəş,
faciə, yas...*

Müharibə nə deməkdir - biz görmüşük! - deyə İkinci cahan savaşında milyonlarla oğul və qız itirən dünyanın qəlb ağrılarından danışır. Şair bu yanğını hərarətlə həyəcanla çatdırır. Onu dinləyən şəhərin xəstə meri də, qocası, kimsəsiz qarısı da hərətlənir.

Şair sanki bütün planetimizə üz tutaraq:

*Gəlin, gəlin narahatlıq zəngi çalaq...
Kimə gərək qloballar, neytronlar,
bizə, sizə atlacaq axır onlar...
Gəlin, gəlin bir-birinə kömək edək! -*

deyə bütün xalqların sülh uğrunda ayağa qalxmasını arzulayır.

Kitab bir neçə bölmədə təqdim olunur: "Öz xalqına inanıram", "Ötərilər, əbədilər", "Amerika dəftəri", "Uşaqlara borc-luyam", "Mahnilər" və "Poemalar".

Mənə elə gəlir ki, Cabir Novruzun mahni yaradıcılığı ayrıca bir söhbətin mövzusudur. Xüsusiylə onun istedadlı bəstəkar Oq-

tay Kazımovla yaradıcılıq əlaqələri bir sıra populyar mahnıların yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəğmə mətni yazmaq özü, məharət tələb edən yaradıcılıq sahəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Cabir Novruzla mən bir ədəbi nəslə mənsubuq. Onun yaradıcılığı, uğurları və hardasa istədiyinə nail ola bilmədiyi yazıları mənim gözlərim öündə yaranmış, ədəbiyyatımızda yaşamaq hüququ qazanmışdır. Son vaxtlarda, görüşlərimiz zamanı o mənə deyirdi ki, iki poema üzərində demək olar ki, eyni vaxtda işləyirəm. Büyük şairimiz Müşfiqin və dünyaya gəldiyi gündə də dünyadan getmiş ilk nəvəsinin haqqında danışındı. Şair bu kitabında Müşfiqə həsr etdiyi poemasından "Duman, gəl keç bu dağlardan" adlı bir fəsil çap etdirmişdir. "Laylay" adlı poeması bütöv verilmişdir. Hər iki əsər şairin qəlb ağruları, iztirabları zəminində yaranmışdır. Lakin bu laylay beşik başında oxunmuşdır. Şair dünyaya gəlməsilə getməsi bir olan nəvəsini vətəndaş adlandırır və onun şəninə nəğmə oxuyur. Bu, məhz nəğmdir, qəsidə deyil. Həyata, kökə bağlılıq, yeni insanın arzu və istekləri, bir nəslin - onun dünyaya gəlməsilə başlanan davamı, ürək çırpıntıları ilə deyilmişdir. Belə əsərlər doğrudan da yazılmır, deyilir. Dil-dil, ağız-ağız oxunur. Sonradan vərəqlərə köçürürlür.

*Qaldı döşəklərin,
qaldı ağlarin,
qaldı oynamamış
oyuncaqların,
Xırda dəsmalların
bükkülü qaldı,
pişiyin bir yanda
mürgülü qaldı.
Qaldı əmziklərin
əl toxunmamış,*

*qırmızı lentlərin-
yel toxunmamış.
Qaldı dovşanların
qaralı-ağlı,
qaldı maşınların
qapısı bağlı...*

Belə yaddaqalan ştrixlərlə və detallarla şair bu poemada həssas, təmkinli, ağlamağı və susmağı bacaran baba surəti yaratmışdır. Bu baba gənclərin, qocaların, bütün böyük bir ailənin əvəzinə özü iztirab keçirir. Həm də layla oxuya-oxuya keçirir. Əlbəttə, iztirab özü də insan ləyaqəti olduğu üçün onu ancaq zərif duyğulu adamlar, ancaq yaxşı insanlar çəkə bilərlər. İztirab sanki insandakı dözümü sınayır, ağır mənəvi yük kimi onun ürəyindən asılır. Buna görə də onu ancaq mənənə güclü adamlar daşıya bilirlər. Şairin iztirabı belə ləyaqətdir, mənəvi ağırlıqdır, əslində isə, ən müqəddəs daxili məzmundur. Bu poema Cabir Novruz yaradıcılığında öz ahənginə görə təzədir. Güclü sarsıntıının poetik ifadəsidir. Sanki Gəncə zəlzələsindən sonra Göygöl yaranmışdır. Belə təsir bağışlayır. Amma belə ağrılar heç vaxt ürəkdən silinib getmir. Bəlkə də, əksinə, zaman-zaman baş qaldırır və dil açıb danişır.

Poemadakı səmimiyyət oxucunu çəkib aparır. Sanki qabaq-qənşər oturub şairin söhbətlərinə qulaq asırsan.

Laylayı adətən analar oxuyurlar. Bu dəfə baba oxuyur. Koğlunun Nigar xanımı həsr etdiyi bir gərayılsı yada düşür.

*Necə baxım ev-eşiyə,
yaralı könlüm üzüyə.
Koroğluyam, boş beşiyə
şirin layla çalan yoxdu.*

Bu ən insani hisslərin C.Novruzun poemasında humanist ifadəsi ürəyimizdə özünə yer tapır və biz onun əks-sədasını eşidirik.

Cabir Novruz, sözün əsl mənasında, həssas şairdir. Həyatda gördüyü haqqı və haqsızlığı öz ürəyinin tərəzisində çekir, ədalətin tərəfində durur. Qeyri-səmimiliyə dözmür:

*"Dostlar" gördüm
min sifətli, min üzlü,
dayanıblar bir-birinin qəsdinə.
Belə süni mehribanlıq, əzizlik,
bulud kimi çökdü mənim üstümə,
bir dumana, hisə döndü gözümədə.*

İnsan ləyaqətini, onun mənəvi məzmununu şair şöhrətdən uzaq yerlərdə görür, nəfsinin, tamahının əsiri olanlara acıyr.

"Ömür keçir karvan kimi" kitabı ümumiyyətlə şeirimizin nəliyyətidir. Mən şadam ki, qələm dostum müasir poeziyanın istedadlı yaradıcılarından biri kimi yenə fəal ədəbi axtarışlardadır. Bu yaxınlarda, əlli illik yubileyi günlərində o yazmışdır:

*Heç nə istəmirəm əlli yaşımda,
bir yazı masası, bir dəstə çiçək,
bir qələm, bir dəftər, dura qarşımıda,
bir də ki, köksümdə sağlam bir ürək.*

Biz də - sənin qələm dostların və oxucuların da bunu arzulayıraq. Şair doğulduğu torpağın səsidir. Sevdiyimiz səsi həmişə eşitmək, onun istisinə həmişə qızınmaq istəyirik.

***Cabir Novruz. "Ömür keçir karvan kimi"**
kitabına ön söz. "Yazıçı". 1985*

AYRILIQ VƏ MÜBARİZƏ İLLƏRİ

Əgər qəribə bir tövsiyə kitabı yazişsaydı ki, şair, ümumiyyətlə, yazıçı təbiəti necə olmalıdır? Mən şair Söhrab Tahirlə dostluğum müddətində müşahidə elədiyim ən gözəl insanı sifətləri - həssaslığı, təmkinliyi və xeyirxahlığı misal çəkərdim. Onunla görüşəndə, ya da söhbət edəndə, həqiqətən, mənəvi zövq alırsan: bu, sonradan qarşılıqlı minnətdarlığa çevrilir. İnsan ucalır. Yazıçı adını daşıyan hər kəs gərək elə belə də olsun. Heç şübhəsiz, lazımlı gələndə o, silah götürüb cəbhəyə də getməlidir. Bu da onun yazıçılıq borcudur.

Bəlkə də birinci növbədə buna görədir ki, müasir şeirimizin maraqlı nümayəndələrindən söhbət düşəndə Söhrab Tahirin adı ön cərgələrdə çəkilir və mən buna sevinirəm.

Poetik yaradıcılıq dediyimiz mürəkkəb ədəbi proses şairin zəngin tərcüməyi-halı ilə, gəncliyində keçdiyi ağır həyat yolu ilə elə bağlanmışdır ki, bu, onun ədəbi sima kimi yetişməsində də əhəmiyyətli dərəcədə müsbət rol oynamışdır. O, 1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycan hadisələrinin müşahidəçisi yox, iştirakçısı olduğu üçün, demək olar ki, özünü ifadə edir. Bu da həqiqətdir ki, yazıçının tərcüməyi-halı olmalıdır.

Söhrab Cənubi Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri olan Astarada anadan olmuş, şair kimi Bakı ədəbi mühitində ərsəyə çatmışdır. Onun görüşlərində artıq zərb-məsələ dönən:

*İki bölünməkdən elə qorxmuşam,
çöpü də ikiyə bölmərəm daha -*

kimi ağır çəkili misralarını, əslində, onun yaradıcılıq məramını müəyyənləşdirən and əvəzi qəbul etmək olar. Şair yalnız öz

adından yox, ikiyə bölünmüş istedadlı bir xalqın adından sanki bəyanat verir və tarixi haqsızlığı lənətləyir.

Maraqlı burasıdır ki, “qorxmuşam” sözündə biz şairin, doğrudan da, qorxdوغunu yox, əksinə, müdrikliyini, təmkinini görürük və təsəvvürümüzdə inqilabi keçmişimiz barədə çox aydın fikir hasil olur. Misralar ancaq oxunmur, həm də düşündürür. Yaranan epik sükut hadisələri dərk etməyə çağırır.

Yaradıcı təfəkkür budur: poetik lövhə, mənalı eyham, obrazlı tutum, fikrin ifadə tərzi, bədii dəyər və ideya istiqaməti. Yادimdadır, Nazim Hikmət söhbətlərinin birində bədii obrazdan danışarkən deyirdi ki, o, gərək elə olsun ki, göz ilə görəsən, əl ilə tuta biləsən.

Atasının əllərini xatırlayan şair yazır:

*Qoşa qundaq idi iri əlləri,
iri əllərilə qundaqlanmışam.*

Yaxud:

*Nə vaxt dəliləşib şuluq salardım,
xəmir yoğurardı qulaqlarımдан -*

misralarında olduğu kimi. Söhrab Tahirin ədəbi yaradıcılığını çıçək-dibçək münasibətində deyil, çinar-torpaq münasibətində görmək, müqayisə etmək düzgün olardı. Onun xalq qaynaqlarından qidalanan ədəbi rişələri dərininə işləmiş, kölgəsi eninə geniş yayılmış, boyu yuxarıya ucalmışdır.

Əlbəttə, yazıçılıq özü - şəxsiyyət deməkdir? Bu şəxsiyyətin özü görünür, səsi eşidilir. Harda danışırsa-danışsın, onun nitqi ən uca kürsülərdən deyilən nüfuzlu sözdür. Aşağıdakı misralarda olduğu kimi:

*Ey azad ölkələr, qapını açın,
şadlığa üzv olsun bir ölkə insan.*

Bu səs öz xalqını azad görmək istəyən xalq şairinin səsidir. Səs Söhrab Tahirindir. Bu misralar həm bu günə, həm də əsr-dən-əsrə edilmiş müraciətdir. Belə müraciətlər rəsmi protokollarla möhürlənib imzalanır. Onun altında şairin imzası olur. Ədəbiyyat tarixi belə yaranır. “Mən vətəndaşam!” - deyib heç vaxt sinəsinə döyməyən təmkinli şairimizin bütün əsərlərinin ana xətti - leytmotivi vətəndir, vətəndaşlıqdır, torpağa, dünya xalqlarına səmimi rəğbətdir.

İnqilab şəhidlərinin qəbiristanlığını kədər və qürur hissilə gəzən müəllif yazır:

*Niyə yer qalmayıb mənə burada,
niyə mən diriyəm, ey tarix baba?!*

Şair şəhidlərin sırasında öz yerini axtarır.

*Diz çökdüm, məzardan öpmək istədim,
atam qulağıma yavaşça dedi:
- Öpmə, öpüş nədir, bilməyib onlar.*

Nə qədər təsirli ümumiləşdirmədir! “Öpüş nədir, bilməyib!” sözləri dəhşətli müharibə səhnələri yaratmaq üçün istedadlı bir rəssama güclü həyat materialı vermirmi?! Bizim nəzərimizdə vətənpərvər gənclərin bədii obrazını yaratmırı?!

*Öpərsən, oyanar nakam cavanlar,
Həm də titrək səslə söylədi atam:
- Burda qəhrəmana həmişə yer var.*

Şeirin sonu belə bitir.

Söhrabın yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Şeirlər, poemalar, povestlər, romanlar, tənqid məqalələr, publisist yazılar... Mənə elə gəlir ki, hələ ədəbi tənqid bu namuslu yazıçımızın əsərlərinin qapısından demirəm, pəncərəsindən belə diqqətlə boylanmayıbdı. Tənqid ədəbi sərvətə özünkü kimi baxmalıdır. Bu mənim, o sənin olmamalıdır. Ya da qrammonfon iynəsi valın bir xəttinə ilışib qalan kimi, eyni havanı calmamalıdır. Böyük ədəbiyyatdan o vaxt böyük söhbət gedə bilər ki, zövqlər tərəzisini meyar tərəzisi əvəz etsin.

Söhrab Tahir uzun müddətdir ki, qələm dostları ilə çiyin-çiyinə Bakıda yaşayır, yazıb-yaradır. Mən həmişə bu sənətkarların əsərlərini məmməniyyətlə oxuyuram və onlardan çox şey öyrənirəm.

Hörmətli şairimiz Söhrab hələ iyirmi yaşında ikən, qırx il bundan qabaq təhsilini artırmaq məqsədilə Təbrizdən Bakıya göndərilmişdi. O, böyük bir xalq inqilabının başlanğıcında ondan ayrıldı. Bir daha qayda bilmədi.

Sonralar şair belə bir şeir yazdı:

*Salam, əziz vətən!
Məni döyüslərdə yaşatdı adın,
qurbanıdır mənim həyatım sənə.*

İmparrializmin köməyi ilə şah rejimi Azərbaycan milli hökumətinin qazandığı böyük nailiyyətləri qan dəryasında boğdu. Söhrab səngərlərdə döyüşə bilmədi. Bu, onun şair ürəyində nisəkil kimi qaldı. Ayrılıq və mübarizə şairi oldu. Anadıl quşu kimi “Vətən!” - deyə ötdü. Şairi nəzərdən salmaq olar, öldürmək də olar, lakin onun mənəvi yaşarlığı əbədidir. Onun arxasında xalq, vətən durub. Bu dayağı uçurmaq heç vaxt mümkün olmayıbdır. Şairin dayağı xalqdır. Fevral inqilabının ilk günlərində Cənubi

Azərbaycandan, Tehrandan aldığımız qəzet və jurnallarda Söhrabın da şəkilləri, şeirləri haqqında məqalələr dərc edilirdi.

Araz çayının hər iki sahilində sevilən şairimizlə mənim ilk tanışlığım Moskvada olmuşdur. Söhrab adlı bir cavanla görüşüb öpüşdük. Mən Söhrabın şeirlərini qabaqlar da oxumuşdum. Özü ilə tanışlığımı şad oldum. Sonra biz Bakıda da görüşdük. Gör-düm yox, o Söhrab bu Söhraba oxşamır. Şair güldü. - O Söhrab da bizim cənubludur. Sənin məhəbbətini çatdırıcı, - deyib məni qucaqladı. Biz ikinci dəfə, əslində, birinci dəfə Bakıda tanış olduq.

Sonralar mən şairin görüşlərində iştirak etdim, anası Nəsibə anamız uzun ayrılıqdan sonra Təbrizdən Bakıya qonaq gələndə, gedib dəniz vağzalında qarşılıdıq, görüşdük. Biz, onun qələm yoldaşları, o vaxtdan şairə Təbrizdə olduğu kimi "Söhrab əmi" deyə müraciət edirik. O da bizim adımızın əvvəlinə "əmi" sözünü əlavə edir. İdealı, deməyə sözü olan şair kimi qələm yoldaşlarının yanında Söhrabın nüfuzu coxdur.

Azərbaycanın gözəl nəğməkarını şərəfli 60 illik yubileyi günlərində Araz və Kür qolumuzla qucaqlayıraq, dövlət təltifilə ürəkdən təbrik edirik.

*"Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti,
6 iyun, 1986*

PUŞKİNİN ŞƏRQ RƏSMLƏRİ

Öz şərəfini qoruyan xalqlar həmişə sənətkarı qiymətləndirməyi bacarmış, ona heykəl ucaltmaqla, əslində, özünə abidə qoymuşdur. Mən qədim rus torpaqlarında, Puşkin günlərində iştirak etdiyim zaman da bu fikir beynimdə dolaşırıdı. A.S.Puşkin elə milli-tarixi simalardan olmuşdur ki, onun əli dəymış, mürəkkəbi düşən cırıq birvərəqi belə qədirbilən xalqı nəsil-nəsil qoruyub saxlamışdır. Ayağı dəyən yerlər ziyarətə dönüb, görüşdüyü adamlar bütün xalq üçün əziz olub: hər sözü, ifadəsi ən qiymətli inci kimi elə sevilmişdir ki, hələ indiyə qədər adı bir rus kəndlisi də onları incilərə dəyişməmişdir. Puşkinin hansı gündə, hansı saatda harada olduğunu bilirlər, dediyi sözləri yerli-yataqlı xatırlayırlar. Elə bil şairin həyatı, məişəti, yaradıcılığı yaddaşa pozulmaz xatırələrə köçürülmüşdür.

M.F.Axundovdan bəri Azərbaycan ziyalıları bu zəka sahibi haqqında heyranlıqla danışmış, ona şeirlər həsr etmiş, əsərlərini tərcümə edib xalqımız arasında yaymışlar. Əlaqələr, tarixi həqiqətlər genişdir, çoxşaxəlidir.

Bakıxanovla Puşkinin görüşünə dair bəzi yazılı mənbələri tutuşdurduqda görürük ki, bu məsələlərin özü belə mütərəqqi şairlər tərəfindən daha köklü və müntəzəm öyrənilməyə layıqdir.

Ancaq Bakıxanovun Puşkinlə Ərzuruma getməsi və sonralar Peterburqda (Varşavadan Peterburqa şairin bacısından ailələrinə məktub gətirəndə) görüşdüklərindən xəbərdarıq. Bəlkə Paskeviçin İstanbul ziyafətində də Bakıxanovla Puşkin masa arxasında bir yerdə əyləşmişdilər?!

Yeri gəlmışkən, onu da deyim ki, mənim "Zümrüd quşu" adlı epik-dramatik poemam yalnız iki şairin görüşü, yaxud tanışlığı xatırınə yazılmayıb. Görkəmli alimlərimiz F.Qasımkədənin, M.Rəfilinin, Ş.Qurbanovun monoqrafiyalarında Bakıxanovla Puşkinin görüşünə və tanışlığına aid kifayət qədər məlumat vardır.

Azərbaycanda 1828-ci il kəndli hərəkatı (Hacı Məhəmməd üşyanını xatırlatmaq kifayətdir), müharibələr zamanı Peterburqda, İranda və Türkiyədə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr, gözəl knyaz qızı Nina Çavçavadzenin iztirabları, bədbəxt taleli şair Fazil xan Şeydanın ümidsiz həyatı, əsr-əsr gözəlliyini və xeyir-xahlığını qoruyub saxlayan xalqımızın mərdanə sifətləri, bir sözlə, tariximiz və taleyimiz əlinə qələm götürən yazılıçının diqqətindən kənardə qala bilərdimi? Əlbəttə, yox. Əsəri və hadisələri zahirən görmək düzgün olmazdı.

"Yazıçı" nəşriyyatı poemani moskvalı şair dostum V.Semyonovun tərcüməsində bu il çapa hazırlayıır.

Şairin Ərzuruma, döyüşən orduya gəlişinin müxtəlif səbəbləri olmuşdur. Həyatındakı sarsıntılar şairi rahat yazış-yaratmağa qoymurdu: Natalya Qonçarova ilə evlenməsinə qızın anası yox deməsə də, razılıq da verməmişdi. Puşkin gələcək qayınanasına göndərdiyi məktubunda yazırkı ki, "Sizin qeyri-müəyyən cavabınız bir anlığa mənim ağlımı başımdan aldı; elə həmin gecə də mən orduya getdim..."; şairin demək olar ki, hər sözünü, addımını tərsinə yozub şübhələnən dövlət departamenti onun Parisə getmək xahişini rədd etmişdi; anasının ölümündən bərk mütəəssir olmuşdu (sonralar öz vəsiyyətilə Mixaylovskinin beş kilometrliyindəki Svyatoqorsk kilsəsində onu anasının ayaqları altında dəfn etmişlər); yaxın qələm dostları ayrı-ayrılıqda təklənmişdilər; Peterburqda yaltaq ziyalı mühitində bezikmişdi və s. Yeganə çıxış yolu qalırdı: rus-türk müharibəsində iştirak edən qardaşı Lev ilə, tanışları ilə, dekabristlərlə görüşmək üçün Qafqaza getsin.

Sözsüz, Ərzurum səfərinə çıxan şair ilhamını səngərlərdə axtarmağa getmirdi. özü də deyirdi ki, şair ilhamı yox, ilham şairi axtarıb tapmalıdır. Yazırkı ki, "mühəribəyə - gələcək igidlilikləri tərənnüm etmək məqsədilə" getmir. "Bu, mənim işim deyil" deyirdi.

Yəqin bunu başa düşdüyündən, Ərzurumda Puşkinə səmi-miyyət göstərən, ona türk qılıncı bağışlayan Paskeviç, V.A.Jukovskiyə yazdığını məktubunda "Fars və türk müharibələri tərənnüm olunmamış qaldı" deyə gileylənirdi. Görünür, V.Pottonun bir neçə cildlik "Qafqaz müharibəsi" kitabında işlətdiyi epoletli sözlər onu təmin etməmişdi.

Böyük şairin "Ərzuruma səyahət" dəftəri etibarlı tarixi xronikadır. Həmin müharibəyə Puşkinin gözü ilə baxmaq kifayət edir.

Elə bunu demək kifayət edər ki, Puşkinin bu yazıları və bu rəsmləri olmasayı, nə Fazıl xan Şeydanı, nə Fərhad bəyi, nə də Fərəculla bəyi belə tanıya bilərdik.

Tədqiqatçı T.Q.Syavlovskaya yazar ki, uzun illər Puşkinin əl işləri olduğuna inana bilmədiyim bu rəsmləri (Farhad bəy, Kamerervə Fərəculla bəy - red.) şairə Yelizaveta Uşakovanın albomuna çəkmiş, portretlərin adlarını da yazmışdır.

O vaxt Uşakovlar ailəsi Moskvada yaşayırırdı. O evə tez-tez musiqiçilər, müğənnilər, yazıçılar toplaşırırdılar. Puşkin də bu evin daimi gəlib-gedəni idi. Yekaterina və Yelizavetanın albomlarına çoxlu şeir yazmış, rəsmlər çəkmişdir.

Mən burada bir mülahizəmi söyləmək istəyirəm. Puşkinin alboma çəkdiyi bu rəsmlər bəlkə də birinci variant deyildi. Yəqin ki, o, Ərzurumda, hərbi düşərgələrdə olarkən azərbaycanlı əsgərləri naturadan çəkmiş, adlarını belə unutmamışdır. Moskvaya qayıdanan sonra Yelizaveta Uşakovanın albomuna da yenidən, ikinci dəfə təkrar köçürülmüşdür.

FƏRHAD BƏY. Qarabağda anadan olubdu. 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı I Müssəlman polkunda vuruşub. Tədqiqatçılar yazırlar ki, şairin "Hafızdən" adı ilə çap etdirdiyi şeirin əlyazmasında əvvəlcə "Fərhad bəy" yazılıbmış.

Şeiri öz tərcüməmdə təqdim edirəm.

HAFİZDƏN

*Sən hərbi şöhrətin əsiri olma,
ey gənc, bu hüsnünü qoru sən hələ.
Qanlı döyüslərə belə atılma,
getmə sən Qarabağ gürəhu ilə.*

*Bilirəm, rast gəlməz sənə ölüm, şər,
çarpişan qılıncılar içindən fəqət,-
bu hüsnü, camalı Əzrail görər,
onun rəhmi gələr hüsnünə, əlbət.*

*Döyüslər, qırğınlar içində birdən,
qorxuram əbədi itirəsən sən,-
adi, təvazökar hərəkətini,
bir də abır-həya səadətini.*

KAMERGER. A.Qriboyedovun Tehranda qətli ilə əlaqədar Fətəli şah şahzadə Xosrov Mirzəni diplomatik tapşırıqla Peterburqa göndərmişdi. Şahzadəni müşayiət edən dəstəyə öz kammergerini də (saray xadimlərinə verilən fəxri addır) daxil etmiş, çara göndərdiyi üzrxahlıq məktubunda Sədidən bir bənd misal gətirmişdi:

*Vaxt çatıb, biz yenə bir məhəbbətlə,
Ünsiyyət bağlayaqq, dost olaq gərək.
Olub-keçənləri mehri-ülfətlə
indi unutmağa çalışaq gərək.*

FƏRƏCULLA BƏY. Nijeqorodsk draqun polkunda xidmət edən azərbaycanlı könüllülərdən olmuşdur. Rusiya-Türkiyə müharibəsinin iştirakçısı idi. Qələbə xəbərini vermək üçün Peterburqa göndərilmişdi. Sonralar Zəngəzur mahalının rəisi vəzifəsində işləyirdi.

*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti,
6 fevral, 1987*

* * *

Mənim fikrimcə ədəbiyyatımızın, eləcə də mədəniyyət yətimizin tarixi kökləri və daha dərin qatlara işləyən qaynaqları xalqlarımızın öz tarixi qədər qədimdir və zəngindir. Məhz bu, bir daha geniş imkan verir və məcbur edir ki, bizim müasir əlaqələrimiz barədə daha ətraflı danışaq və düşünək. "Ədəbiyyat və sənət" və "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetləri qarşılıqlı əlaqələrimiz, xalqlarımızın bir-birinə daha da yaxınlaşması, tanınması, sevməsi üçün çox əlverişli ədəbi vasitələrdəndir. Tutarlı deyilən bir fikir qəzeti səhifələrindən daha tez eşidilir və yayılır, səfərbəredici olur.

Ötən illər ərzində bizim əlaqələrimiz davam etmişdir. Ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri barədə məqalələr verilmiş, onların öz əsərləri dərc edilmişdir. Oxucularımızdan aldığımız çoxlu məktublar qardaş xalqın ədəbiyyatına və mədəniyyətinə razılıq hissələrilə doludur. Bir-birimizi öyrənməyə və nümunə göstərməyə nə qədər yaradıcılıq sahələrimiz vardır. Zəngin folklor qaynaqları, vokal sənətin, tətbiqi-dekorativ sənətlərin müasir vəziyyəti, şəhərsalmanın və memarlığın Şərqi üslubu, bunların təkrarsız koloriti məsələsi, nəşr və poeziya, ədəbi prosesin özü qəzetlərimiz qarşısında mühüm məsələlər qaldırmaq üçün gözəl imkanlar yaradır. Biz qəzeti səhifələrində aktual problemlərin qarşılıqlı həllini qaldırmaqla ictimaiyyətin geniş diqqətini cəlb edə bilirik. Xəzər problemi, Aral dənizinin taleyi, torpağın erroziyaya uğraması, ekologiya məsələsi, torpağın kimya ilə zəhərlənməsi, uşaq ölümünün artması kimi problemlər, tariximizin ağ ləkələri bizi eyni şəkildə düşündürür. Xalqlar dostluğu barədə yalancı tostlar, sit məruzələr, bərabərlik, xoşbəxtlik kimi şüarlar bizi artıq doyuzdurmuşdur. Bizim təbii səhətə, bəlkə də dərdləşməyə, həm də qəzeti səhifələrində dərd-

ləşməyə böyük ehtiyacımız vardır. Mənim fikrimi bilmək istəyirsizsə, son illərdə keçirdiyimiz yubiley xarakterli ədəbiyyat günlərindən başqa elə yadda qalan ədəbi hadisə fikrimə gəlmir. Nə qədər Qafur Qulamı və Səməd Vurğunu misal götürüb özümüzə təsəlli verəcəyik ki, ədəbi əlaqələrimiz inkişaf edir. Adlarını çəkdiyim iki böyük sənətkarın dostluqları bizə nümunə olmalıdır. Maqsud Şeyxzadəni də mən buraya əlavə etmək istəyirəm.

Mən artıq on bir ilə keçir ki, qəzetiñ redaktoru işləyirəm. Sizin qəzetiñ keçmiş redaktoru Ləziz Kayumovla, görkəmli yazıçı və mənim dostum Askad Muxtarla görüşlərimi və yaradıcılıq əlaqələrimizi xatırlayıram. Qəzetiñizin keçmiş redaktorlarından görkəmli yazıçı Adil Yaqubovun keçən il Moskvada SSRİ yazıçılarının plenumundakı hərarətli çıxışı məni də heyran qoymuşdur. Çox qiymətli problemlər qaldırdı, cəsarətli fikirlər söylədi. Onun oradakı çıxışı publisistikanın ən yaxşı nümunələrindəndir. Onun irəli sürdüyü fikirlər, müasir məsələlər tekçə Özbək ədəbiyyatının deyil, elə ümmüksəvət ədəbiyyatını narahat edən məsələlərdir. Bax bu mənada bizim qəzetlər əlaqədar problemlərin birgə həllini tapa bilər.

Bu ilin aprel ayında Moskvada bir aylıq kursda ikən qəzetiñ yeni redaktoru Əhmədcanla tanış oldum. Mənə olduqca xoş təsir bağışladı. Bu gəncin qəlbi yaradıcılıq eşqilə doludur. Redaksiyaların nəzdində ədəbiyyat postları yaratmaq, qarşılıqlı səhi-fələr vermək, ildə bir dəfə Bakıda və Daşkənddə əlaqədar məsələrlə bağlı "Dəyirmi stol" səhbətləri keçirmək, respublikalarımızdakı yeniliklər barədə geniş publisist yazılar vermək məqsədilə müxbirlər göndərmək, pul mükafatları təsis etmək kimi məsələlər bizi düşündürdü. Əlbəttə, dediklərimizi eləyə bilsək, biz istərdik ki, yaxın gələcəkdə nəinki iki qəzetiñ arasında, hətta Orta Asiya və Zaqafqaziya ədəbiyyat və incəsənət qəzetlərinin yaradıcılıq məsələlərinə həsr edilmiş geniş ədəbi səhbətini təşkil edək. Bütün bunlar bizim yazıçılar ittifaqlarının ədəbiyyat günləri keçirməsi üçün də gözəl zəmin yaradardı.

Mən əvvəlcədən "Ədəbiyyat və sənət" qəzetiñin redaktoru yazıçı Əhmədcana razılığımı və minnətdarlığıñ bildirirəm ki, o ilk addim atdı və Moskvadan qaydan kimi qəzetiñ məsul katibi, Azərbaycan nəşrinin gözəl tərcüməçisi Məmmədgülü Bakıya, bizim redaksiyaya bir neçə günlüyüñ yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərdi.

Qəzetimizin bu nömrəsindəki səhifəni Məmmədgüllə bizim qəzetiñ əməkdaşları hazırlamışdır. Büyük xalqa, onun böyük ədəbiyyatına və mədəniyyətinə daimi məhəbbətimizi və minnətdarlıq hisslərimizi qəbul etməsini özbək oxucusundan xahiş edirik.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti.
26 may, 1988

NİYƏ ARXAYA BAXDIM...

Əziz İlyas müəllim, məşhur əsərlərinizdən birində "Arxaya baxma, qoca" - deyibsiniz. Əlbəttə, insan qabağa baxmalıdır. Biz də Sizi görmək üçün həmişə qabağa baxırıq, çünki ədəbiyyatımızın da, dramaturgiyamızın da ön cərgəsindəsiniz. Amma insan hardasa arxaya da dönüb baxır - bu, bəlkə də onun özünüdərki, xatirelərə və həyatın özünə bağlılığıdır, dün-yadan doymamaq hissidir. Yaşamaq eşqi! Qəti deyə bilərəm. Bir anlığa dönüb arxaya baxanda görürük ki, Siz bir yazıçı, sənətkar kimi bütün vəzifələrdən, müxtəlif mövqelərdən üstün olduğunuzu bildiyinizə görə, hamısını atıb ancaq ədəbi yaradıcılığa sarıldınız. Yüksək kürsülərdən sitatlar çəkə-çəkə nitqlər eləməyə Sizdə nə həvəs oldu, nə hövsələ. Yaxşı da ki, olmadı. Büyük ilhamınızı qiymətli romanlara, hekayələrə həsr eləyib həqiqətən Sizi yetirib, boy-a-başa çatdırın xalqınıza xidmət etdiniz. Nə rəyasət heyətlərində əyləşmək üçün icaslara qaçdırınız, nə xusu-

si yerlərə, mövqelərə seçilmək üçün özünüyü yada saldınız. Yازıcı şəxsiyyətini hər şeydən üstün tutdunuz. Sözünüdü dediniz, əsərlərinizi yazdırın. Daldada, ikilikdə, ailədə deyilən sərt, çılpaq həqiqətləri Siz səhnədən var səsinizlə dediniz və deyirsiniz. Gözəl əsərlərinizdə rəvan, dadlı-duzlu dilinizi, arabir kəkotu kimi gözünə qatdığınız ləhcənizi də biz qiymətləndiririk. Səmimiyyət özü səmimi hissələr doğurur. Bunu ona görə xüsusi deyirəm ki, indi sürtülmüş, ütülənmış, ürəyə, qulağa yatmayan bir yazı dili əmələ gəlibdi. Dilin və səmimiyyətin nə olduğunu sübuta ehtiyac varmı?

Bu yaxınlarda bizim Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin katibi Çingiz Abdullayevlə Özbəkistana, Həmzə Həkimzadə Niyazinin yüz illik yubileyinə getmişdik (yüz yaşı Sizə də arzulayıram, İlyas müəllim, öz iştirakınızla akademik teatrda keçirək). Büyük özbək şairinin yubiley gecəsində Litvadan gəlmış bir yazıçı da çıxış etdi. Sonra söhbət zamanı bildim ki, Sizin tərcüməcinizdi. Xahiş elədim ki, dost sözü yazsın. Yazdı. Yubiley səhifənizdə gedir. Yerinə düşdü. O qadın, Qalina Qobatskatye əsərlərinizdə qaldırığınız ictimai problemlərdən, müasirliyin güclülüyündən əlavə, dilinizin koloriti barədə, səmimiyyətinizdən danışanda bildim ki, orijinaldan tərcümə edir. Türk dilini yaxşı bilirdi. Litvada Sizin "silsilə romanlarınız"ın (onun ifadəsidir) geniş yayıldığını deyirdi.

Mən görüürəm ki, bir sənətkar kimi Sizin nəzərinizdə əhəmiyyətsiz, ötəri sayılan hadisə yoxdur. İnsanın taleyində, insan münasibətlərində Siz ictimai məna axtarır, onu bədii əsərlərinizdə fəlsəfi ümumiləşdirmələrə doğru aparırsınız. Çünkü böyük yazıçı qələmindəki həyat - həyatın özündən də qiymətli olur, əhəmiyyət kəsb edir. Geniş, şaxəli yaradıcılığınız dediklərimə misaldır.

Teatr Sizin həyatınızdır. Siz burada, yaratdığınız obrazlar əhatəsində - əsərlərinizdə yetişən, şöhrətlənən bizim sevimli aktyorlar mühitində nəfəs alır, yazıl-yaradırsınız. Həyat da si-

Nəriman Həsənzadə

zin üçün teatrındır. Rolda oynayanları görüb səhnəyə gətirirsiniz. Əlbəttə, İlyas müəllim, səhnə ən yüksək tribunadır, meydandır. Ordan onları nişan verirsiniz, prototipləri tamaşaçılarımız tanıyır və Sizinlə həmrəy olduqlarını bildirirlər. Bütün bunlar Sizin mənəviyyatınızın gözəlliyyini, xeyirxahlığını nümayiş etdirir. İndi elə mərhələyə gəlib çatmışıq ki, yazıçı sözü ilə bərabər, yazıçı şəxsiyyətinə böyük etiyac var. Sözübütlük, açıqlıq - namus, vicdan səviyyəsinə qalxmışdır.

Qoy yeri gəlmışkən, Sizi qabaqda gördüğüm üçün, yenə bir anlığa arxaya baxım, 1982-ci ili, yanvarın altısını xatırlayım. "Atabəylər" pyesimin ilk tamaşası və müzakirəsi idi. Mən teatra pyes gətirəndə də Sizin oxucunuz, tamaşaçınız idim. O vaxt teatrin iclasında yazılınları indi, Sizə minnətdarlıqla oxuyuram. Pyesi bəyənirsiniz, teatra gelişimi alqışlayırsınız. Əlbəttə, bunlar həm mənə, həm də teatrımıza böyük qayğılarınızın ifadəsi idi. Həmin müzakirədə elmi məsləhətçi akademik Ziya Bünyadov tarixçi kimi pyesə qiymət verəndə də mən Sizin üzünüzə baxırdım. Sevinirdiniz. Sevinməyi bacarmaq da yüksək insani keyfiyyətdi. Bu, Sizin təbiətinizdədir. Kədərə şərik olmaq, deyirlər, çox asandır.

"Rəsul Həmzətova açıq məktub" poemamı da oxuyub Kislovodskdən yazdığınız məktubda məni təbrik edirdiniz. İndinin özündə təzə pyesimlə dəfələrlə maraqlanmışınız.

Siz heç vaxt ədəbiyyatımıza, Sizdən və bizdən sonra gələn gənclərin yaradıcılığına biganə olmamışınız. Haqlarında yazmısınız, mətbuatda çıxış etmişiniz.

Bizim müdrik, ilhamlı, zəhmətkeş dostumuz İlyas müəllim "Arxaya baxma, qoca" – demişdiniz. Bax, bu niyyətlə mən bir anlığa arxaya baxırdım – Sizin keçdiyiniz şərəfli yola. Bu yolu öz ürəyinizin işığında gəlmisiniz. Belə yolu başqa cürə keçmək olmazdı.

*"Ədəbiyyat və incəsənat" qəzeti,
2 iyun, 1989*

ƏDƏBİ HƏQİQƏTLƏR TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİ TƏHRİF ETMİR

“**A**zərbaycan” jurnalının /№4, 1989/ növbəti nömrəsinin də Akademik Ziya Bünyadov və filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Rəhimovun “Tarixi həqiqətlər, yoxsa təhriflər” adlı şərikli məqaləsi dərc edilib. Burada mənim “Atabəylər” pyesim də nəzərdən keçirilir. Mən bu yazımı əvvəlcə Ə.Rəhimova müraciətlə yazmışdım. Bunun da səbəbi var idi. Redaksiyada məsləhət bildilər ki, bu birtərəfli olardı. Hər halda məqalə şərklidir. İki kəlmə Rəhimovla tanışlığım və ona müraciətimin səbəbi barədə:

Biz Əbülfəz Rəhimovla sonuncu dəfə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetiñin redaksiyasında görüşmüşük.

Məqaləsinin çapı şöbədə ləngidildiyinə görə, məndən /yəni qəzetiñ baş redaktorundan/ Azərbaycan KP MK-ya şikayət tələgramı vurmuşdu. O vaxtdan bəri iki ildən çox keçmiş olar.

Sonradan “Azərbaycan” jurnalının pyesim dərc olunan nömrəsini /N7, 1985/ götürüb gətirmişdi. İndi bu şərikli məqaləyə əlavə edilən “Atabəylər”lə bağlı yerlər jurnal səhifələrində etdiyi və mənə hələ o vaxt göstərdiyi qeydlərdi. Ziya müəllimi öz yazısı ilə ya ötəri tanış edib, ya da o, sadəcə olaraq, inanıb, əhəmiyyət verməyib. Amma naşaq əhəmiyyət verməyib. Buna görə də tərəzinin gözü əyilib haram halalı üstələyibdi. “Tərəzi” ifadəsini mən hörmətlə işlədirəm, təbiətimə kobudluq yaddır. Hərçənd bu məqalədə kobudluqla qarşılaşmışam.

Əslində, “Azərbaycan” jurnalının tarixi əsərlərlə bağlı açıldığı bu müzakirə lazımlı və əhəmiyyətli məsələdir. Son vaxtlar yaranan tarixi əsərlərə oxucu marağının artmaqdadır. Və bu, mövcud tarixi epoxanın, xarakterlər dünyasının yazıçı tədqiqatında, onun ədəbi-milli-fəlsəfi baxımında yenidən üzə çıxmasına səbəb ol-

du. Bu əsərlərə - ədəbiyyatımıza qayğı və yazılıçuya kömək baxımından yanaşılmalıdır.

Redaksiyadan verilmiş qeydin özündə də məqalənin birtərəfli olduğu çox düzgün göstərilmişdir: "... məqalə sərf tarixçi nöqtəyi-nəzərindən yazılmış və buna görə də bir çox hallarda bədii ədəbiyyatın spesifik qanuna uyğunluqları nəzərə alınmamışdır" /səh.181/.

Bədii əsərə bu cürə yanaşmağın özü nəinki düzgün deyil, metodoloji cəhətdən də yanlışdır. Burada başqa tarixi əsərlər barədə də mülahizələr yürüdülmüşdür. Sözün məsuliyyətini dərk etdiyimə görə və əlavə tədqiqata imkanım olmadığı üçün fikir deməkdən çəkinirəm.

Tarixin və tarixi məzmunda yazılmış əsərin /tarixi xronikanı da buraya aid edirəm/ nə olduğunu nəzərə çatdırmaq məqsədi-lə, iki nüfuzlu adamın fikrini xatırlatmaq istəyirəm.

"Əgər "XII Karlın tarixini" şeirlə ifadə etsən, o yenə tarix olaraq qalacaq... Lakin tarixçi olmuşları sadəcə və təbii yazar, bu isə xarakteri axıracan açmır, lazımlı olan dərəcədə nə elə həyə-canlandırır, nə də elə maraqlandırır. Şair... elə hadisələr barədə yazar ki, o, daha çox heyrətləndirə bilir. O, hadisə uydurur. Nitq icad edir. O, tarixi tamamlayı... Poeziyanın məqsədi genişdir, nəinki tarixin..." "... Poeziya ümumi, tarix isə tək-tək hadisələr-dən bəhs edir" - Bu, Aristotel təlimidir.

Bu fikri Didro xatırladır, fransız ensiklopedisti. O, əlavə edir ki, bu keyfiyyət /uydurma, təxəyyül, versiya - N.H./ olmadan nə şair olmaq olar, nə filosof, nə ağıllı, düşünən varlıq, nə də, sadəcə olaraq, insan!

Başqa bir misal: "Son üç məktubda dünyanın 2500-3000 il qabaqkı mənzərəsini təsəvvür etməyə çalışmışdım. Mən heç bir hadisə üçün tarix-filan göstərməmişdim. Mənim bundan xoşum gəlmir və istəməzdəm ki, sən buna çox vaxt sərf edəsən. Bundan başqa, çoxdan ötmüş zamanlardakı hadisələrin dəqiq tarixini müəyyən etmək çətindir..."

Bunu da mən deməmişəm. C.Nehru deyibdi, — Hindistanın siyasi və dövlət xadimi, milli qəhrəmanı.

Deməli, "sirf tarixçi nöqteyi-nəzəri"ni bədii ədəbiyyata zorla pərçim eləmək olmaz. Ədəbiyyatda əmr keçmir.

Bu, məsələnin bir tərəfi.

Məsələnin ikinci tərəfi budur ki, görkəmli şəxsiyyət kimi tənqidim və hörmət etdiyim akademik Ziya Bünyadov "Atabəylər" tamaşasının elmi məsləhətçisi olmuşdur. Afişalarda və pyes iştirakçılarının adları yazılan tamaşa bülletenlərində alimimizin adı həmişə getmişdir. Əsəri əlyazmasında ikən ona öz evində, həyat yoldaşı Tahirə xanımın yanında oxumuşam, mənə diqqətlə qulaq asıb, tarixi hadisələrin doğru-düzgün verildiyini özü xüsusi qeyd etmişdir.

Pyesin ilk tamaşası zamanı da /6 yanvar 1982-ci il/ Akademik teatrda bədii şura üzvləri qarşısında çıxış edib pyes barədə müsbət rəydə olduğunu bildirmişdir. Dövrün maraqlı dövr olduğunu, pyesdə də bunun real verildiyini qiymətləndirən alim indi necə oldu ki, şəriklə məqalədə təzədən hücum etdi?!

Mən pyesi yazarkən Ziya Bünyadovun "Azərbaycan Atabəyləri dövləti" adlı qiymətli kitabı əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Çünkü bu əsər son tədqiqatın məhsulu idi.

İndi burada, bu məqalədə mənim mənbələri oxumadığımı "kəşf edə-edə" mənə, otuz ilin yazıçısına, bədii əsəri necə yazmaq barədə "nəzəri bilik" vermək iddiasına düşürlər, hələ qafiyənin necə olması haqqında "öyüd" də verirlər. "Meşşanlar, bilirom bu təsvirdə siz, şeiriyyət hardadı deyəcəksiniz" misralarının "Aygün"ün "tənqidindən" sonra yazılıdığı hamımızın yadındadır. "Yaxşı" estafet götürüb'lər.

"Hörmətli şairimiz /bu sözün səmimiyyətinə inanmırıam!/" tutaq ki, (necə yəni tutaq ki?!) Möminə xatun məqbərəsi, Əcəmi haqqında məqalələri oxumamış /əcəb hörmətdi/ səh. 180.

Mən bu əsəri yazmadan qabaq mütləq etdiyim materialların siyahısını vaxtilə Z.Bünyadova göstərmişdim. O, burada nə üçün unudur.

İttihama "əsas səbəb" bu olub ki, Əcəmi ibn Əbubəkr əvəzinə, pyesin jurnal çapında bir yerdə Əcəmi Əbubəkr getmişdir. "İbn", yəni "oğlu" sözü düşməşdür. Əlbəttə, bu olmamalıydı. Amma bütün əsərdə aydın verilən Əcəmini qəsdən təhrif edib təzədən oxucuya təqdim etmək nəyə gərək idi?! Sonra da "görün, tarix nə qədər təhrif olunmuşdur!" - deyə fəryad qoparanda düzü, mat qaldım.

Belə bir orfoqrafik səhv hörmətli tədqiqatçı alimlərimiz Ə.Salamzadə ilə K.Məmmədzadənin "Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri" kitabında da /"Elm" nəşriyyatı, 1985, səh.59/ vardır. "Əcəmi Əbubəkr oğlu" əvəzinə, "Əcəmi oğlu Əbubəkr" getmişdir. Buna görə fəryad qoparmağa dəyərmi?

Əcəmi, Nizami və Mömünə xatunla bağlı "təzə" kimi qələmə verilən "mənim oxumadığım" mənbələri isə mərhum Salamzadə "Əcəmi Əbubəkr oğlu və Naxçıvan memarlıq abidələri", R.Mustafayev "Arxitektturniye pamyatniki epoxi Nizami", Z.Bünyadov "Azərbaycan Atabəyləri dövləti", R.Məmmədov "Əcəmi və Zahidə xatun", "Naxçıvan şəhərinin tarixi öcerki", S.Onullahi ilə birlikdə yazdığı "Mömünə xatun haqqında tarixi həqiqət" əsərlərində mənə çox-çox qabaq, həm də mədəni şəkildə izah ediblər.

"Mömünə xatun"u Mömünə xatın kimi yazmağım da məqallədə narazılığa səbəb olmuşdur. Ağbirçək nənələrimizin ipək təbiətini ifadə etmək üçün "xanım-xatın" arvaddır, - deyiblər. "Xanım-xatun" deməyiblər. Çünkü "a", "u" saitləri yanaşı, yaxud bir samitdən sonra gələndə tələffüzü ağırlaşdırır. Məqalədə yazırlar ki, "... sözün ərəbcə yazılış və tələffüzünə əsasən "Mömünə xatun" daha düzgündür /səh.177/. Buna mən etiraz etmirəm. Amma pyes azərbaycanlı tamaşaçıları üçün yazılmış və tarixi şəxsiyyətin adı təhrif olunmamışdır, sadəcə olaraq "u" "ı" ilə əvəz olunmuşdur, bir növ azərbaycanlaşdırılmışdır.

"Şair miladi təqvimlə, hicri qəməri təqvimini bir-birindən ayıra bilməyib" /bu da şairə hörmətdir/ "MİN YÜZ SƏKSƏN AL-

TINCI İLİN MƏHƏRRƏM AYI" /səh.176/. Misal gətirdiyim cümləni və rəqmələri iri yiğdirib müəllifin gözünə soxmaq niyyətinə düşəndə də bilirdilər ki, pyesin jurnalda çapı zamanı texniki səhvə /müəllifin səhvi ucundan/ yol verilibdi. Əsərdəki hadisələr, yəni epoxanın özü heç yerdə təhrif edilməyib. Bu təqvim isə "Azərbaycan Atabəyləri dövləti" kitabında (səh.64) və başqa mənbələrdə gözəl izah edilib. Pyesdəki dövr, yəni türbənin tikilməsi məhz hicri qəməri 582-ci ili əhatə edir.

Şərikli məqalədə hətta "Atabəylər" tamaşası barədə yazan hörmətli müəlliflərə də "öyüd-nəsihət verməyə" hazırlırlar; halbuki onların əksəri Nizamişünaslırlar, tədqiqatçıları və müstəqil fikri olan adamlardır.

Tariximiz tarix kitabları ilə də, bədii əsərlərlə də yazılır. Sə-nətkar tarixi əsər yazanda yaşadığı günlə, nəfəs aldığı mühitlə səsləşən məslələrə toxunmursa, üzünü gələcəyə tutmursa, tarixi köçürməyin nə mənası! Bədii əsərlərdə tarixdən sitat kimi istifadə etmirlər. Tarixdən külü yox, odu götürürlər, - deyiblər. Gərək bunu da biləyilər.

Eyni bir tarixi şəxsiyyəti və tarixi hadisəni hər yazıçı bir cü-rə görür və göstərir. Bir adamın portretini müxtəlif rəssam müxtəlif cür çəkəcəkdir, bu, təbii yaradıcılıq prosesidir. Tutaq ki, Makedoniyalı İskəndərin özü Lisippin əsərini bəyənmışdır-sə, bu qətiyyən o demək deyildir ki, başqaları böyük sərkərdənin portretini çəkəndə təhrif etmişlər və s.

Onu da deyim ki, tarixi mövzuda əsərlərin nəşri tariximizə yeni bir ədəbi, fəlsəfi baxış oldu, yazı tərzimizin özünə belə, mənim fikrimcə, təzə ab-hava gətirdi. Bu, tarixçi əməyinə hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməməliydi. Yaziçı da tarixçi kimi bu torpağın övladıdır və heç kəs xalqının tarixini yazmaq /yazıçı kimi də yazmaq/ haqqını onun əlindən ala bilməz. Bu, onun vətəndaşlıq borcudur. Gərək tarixçi də yazıçı əməyinə qiymət verməkdə həssas və müdrik olsun.

Məşhur "Qılınc və qələm" romanında olan hadisə və təsvirlər mənim "Atabəylər"imdə yoxdur. Bu, təbiidir, lakin tarixi təhrif deyil. Bir mövzuda bir neçə bədii əsər yazıla bilər. "Atabəylər" mövzusunda da. Ədəbi-tənqidin, estetikanın nə olduğunu bilənlər bədii əsərdən danişarkən orada olmayanlardan yox, əsərin özündən, yəni hadisələrin qoyuluşundan və bədii həlli məsələlərindən bəhs edirlər. Məqalədə isə tərsinədir, buna görə də əsərdəki hadisələrin, kolliziyanın qoyuluşunu nəzərə almadan verilən məsləhətlər və təkliflər ən yaxşı halda sadəlövh təsir bağışlayır: "...bunu şair çadıra daxil olanda demək yerinə düşməzdimi?" /səh.179/. Xeyr, yerinə düşməzdidi! "N.Həsənzadə heç olmazsa, Əcəmi ilə Xaqanını görüşdürsəydi..." Mən Nizamini görüşdürrəm. Bu, əsərdəki hadisələrlə, məsələnin qoyuluşu ilə bağlıdır.

Pyesdə Əcəmi Xaqanını də dəvət edir, onun gələ bilməməsi səbəblərini də deyir, nədənsə əsərin bu yeri məqalədə "gözdən qaçırl". Əcəmi Nizamiyə deyir ki, "... Xaqani Şirvandan gələydi gərək, Dəvət eləmişdim... Gecikdi demək. Deyirlər Məkkədə ziyarətdədi, Beyləqani ilə ibadətdədi".

Bundan əlavə, necə olur ki, görkəmli Ukrayna rəssamı N.Platonov yağılı boyla ilə yaratdığı */kitabda səhv olaraq rəssamın adı N.Boçarenko getmişdir/* iri bir lövhədə Mömünə xatun türbəsinin fonunda Əcəmi ilə Nizamini görüşdürürlər və bunu hörmətli alimlərimiz Ə.Salamzadə və K.Məmmədzadə "Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri" adlı kitablarına qiymətli bir əsər kimi daxil edirlər, mən pyesdə bu iki dahini görüşdürürlər bilmirəm?! Mənə yasaq edilir?!

Bədii əsərlərdə zamanlar, əsrlər görüşür. İşıqlı ideal uğrunda mübarizə aparan tarixi şəxsiyyətlər bir-birlərinin müasiri ola bilirlər. Qədim Romada Spartak, Azərbaycanda Babək olduğu kimi. Onlar bədii əsərdə görüşə bilərlər və görüşməlidirlər də. Bu, elbəttə, ədəbiyyatçının işidir, tarixçinin işi deyil.

"Heç olmasa, İnanc xatun... desəydi..." /səh.179/. Nə üçün desəydi?! Əsərin tələb etdiyi kolliziya görünür yenə "gözdən qaçıb".

"...turbənin tikilməsi Atabəy Cahan Pəhləvana aiddir, atası Şəmsəddin Eldənizə yox!" /səh.176/ Bunu kimə deyirsiniz, hörmətli məqalə müəllifləri?! Axi, bu pyesdə aydın verilib. Hərçənd turbəni Ş.Eldəniz tikdirməyə başlamışdır. Ziya müəllim özü-özünü nə üçün təkzib edir?!

Mənim pyesimdən: "... islamın və müslümün başçısı Abu Cəfər Məhəmməd Eldəniz oğlu Atabəy Şəmsəddin Nüsərət Cahan Pəhləvan islamın və müslümün paklığı Möminə xatına bir xatırə olaraq bu turbəni tikdirməyi əmr etmişdir. /"Atabəylər", "Azərbaycan" jurnalı, 1985, N 7, səh.55/.

"Azərbaycan Atabəyləri dövləti"ndən: "Atabəy Eldəniz ölümündən bir az əvvəl öz qadını Möminə xatunun qəbri üzərində məqbərə tikdirməyə başladı, ancaq onun tikintisi yalnız Atabəy Cahan Pəhləvanın vaxtında, 582-ci ilin məhərrəmində /aprel 1186-cı il/ başa çatdı" /1985, səh.64/.

"Bəs "xahiş etmişdir" haradan çıxdı?" /səh.177/. Ədəbi tənqidin dili belə olmur və yazılıçıya belə müraciət etməzlər.

Amma bu inzibati tələb də yersizdi. Cahan Pəhləvan mənim ədəbi qəhrəmanımdır. Bunları qarşıdırmaq olmaz. Pyesdə Cahan Pəhləvanın təbiətindəki humanist cəhətləri parlaq boyalarla verməyə çalışmışam. Bu da tarixi həqiqətə uyğundur, təhrif deyil. Çünkü "o, xoş xasiyyətli insan, ədalətli, müdrik və səbirli hakim idi. Onun hakimiyyəti günlərində /tabeliyində olan/" ölkələr əminamanlıq, təbəələri isə /məhz təbəələri - N.H./ dinclik şəraitində yaşayırdılar /bax: Ziya Bünyadovun həmin kitabı, səh.74-75/.

Belə çıxır ki, hörmətli tarixçimiz Ziya Bünyadov şərīkli məqalədə yenə özü-özünü təkzib edir?!

Əcəminin Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi kimi qıymətləndirilməsindən danışılan yerdə Marağadakı Qırmızı günbəzin adı çəkilir /mənim pyesimdə Möminə xatun turbəsindən söhbət gedir/ və ibtidai bir məntiq qurulur: "hələ dünya tarixinde belə bir hadisə olmayıb ki, hər hansı ədəbi, ya digər məktə-

bin şagirdi həmin məktəbin banisindən əvvəl yaşayıb yaratmış olsun" /səh.178/. "Atabəylər" pyesinə bunun qətiyyən dəxli yoxdur.

Qızıl Arslanın Sofoklun "Şah Edip" faciəsindən xəbərdar olmasının da yersiz hesab edirlər. "Heç bir məlumat yoxdur" deyirlər. Qəribə mənətiqdır. Əvvəla, bu, ədəbi vasitədir, ikincisi də Qızıl Arslanın vaxtı yox idi ki, mütaliə etdiyi əsərlərin siyahısını tutaydı. Əbubəkr əmisinin yanlış hərəkətini tarixi faciə ilə müqayisə edir və bunun sonunu qabaqcadan görür. "Korinf dağılmazdı bəlkə də o vaxt, özü Məlikədə yanılır ancaq" - deyə iztirablar keçirir.

Məqalədə "Korinf"i "Kornif" yazıblar. Belə bir ölkə o vaxt yox idi. Ola bilsin jurnalda səhv gedib, deyə bilmərəm.

Məqalədə irad tutulur ki, - Nizami təşrif buyurur, - xəbəri Qızıl Arslana çatan kimi nə üçün o, ətrafdakılara belə /xüsusilə "nə kef, nə musiqi... böyük Nizaminin başı götürməz" deyə/ müraciət edir:

*Taleyin ən böyük töhfəsi budur,
Aran görüşümüz hər şeyə dəyər,
bir az sakit olun, məclisdəkilər.
Nə kef, nə musiqi, nə şərab, nə səs,
Böyük Nizaminin başı götürməz.*

"...görəsən, əsərlərində musiqini təbliğ edən... bir şair haqqında bunu demək olarmı?.." /səh.180/ kimi etiraz da olunur.

Burada şairin musiqini sevib-sevməməsindən söhbət getmir, görüş zamanı sənətkara hörmətdən, ehtiramdan gedir. Yəni Nizami layiq olduğu səviyyədə qarşılanmalıdır. Yəni bütün diqqət ancaq Nizaminin üstə cəmləşməlidir və s.

"Şair də musiqini sevməyə bilər?" - sualını verən hörmətli məqalə müəllifləri tarixi mənbələri sitat şəklində pyes müəllifindən tələb etməkdənsə, bir az diqqətli olsayırlar görərdilər ki,

Nizaminin musiqini sevməsi başqdır; Qızıl Arslanın ev sahibi kimi ona böyük diqqət ayırması başqa! Dövlətşah Səmərqəndi də Qızıl Arslanın böyük qardaşı (Cahan Pəhləvan - N.H.) kimi Nizamiyə münasibətdə çox həssas və çox diqqətli olduğunu xüsuslu rəğbətlə yazar /bax: "Təzkirətüşşüəra", səh.138/.

Burada bir misal da gətirmək istərdim ki, mənə irad tutan tərixçi alimlərimiz, heç olmasa, bu tarixi görüşlə bağlı Nizaminin öz təsvirinə inansınlar.

"Nizaminin qəzəllərini ceyranlar (yəni, gözəl qızlar) cəngin havası ilə həzin oxuyurdular.

*Saqıləri əldə mey tutmuşdular,
Şah mey içir, bədxah məst olurdu.
Xəbər verəndə ki, Nizami gəldi, onun
Şadlığına yeni bir sevinc əlavə olundu.*

*Mənim allahpərəstliyimin hörmətini gözlədi, məni
Başı yun papaqlı zahidlər kimi qarşılımadı.
Buyurdu ortaçıdan meyi yiğisdirsinlar,
Mənim istəyimlə rəftar etsinlər.*

*Saqıləri xidmətdən saxladı,
Mütərəbbələr baş əyib çıxıb getdilər.
İşarə etdi ki, "Bu gün axşamadək.
Nə mey, nə musiqi (lazım deyil), Nizami bəsdir.
Onun şeirinin nəvası uddan gözəldir,
Bütün dedikləri xalis nəğmədir.
Madam ki, Xızır gəldi, meydən üz döndəririk ki,
Xızırla dirilik suyu tapırıq".
Sonra xüsusi xidmətçisi gəlib dedi:
"Budur, ey hər birliliklə qoşa olan yegənə (insan)!"*

(Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, səh. 350. Filoloji tərcümə prof. Həmid Məmmədzadənindir).

Rəssamın və rejissorun nəzərinə çatdırırlar ki, sərkərdələrin çiyinlərinə örtük salmaları və döyüş zamanı bunu atmaları Şərqə yox, Qərbə aiddir. Mən burada mübahisə etmirəm. Əgər bu düzdürsə, gərək vaxtilə elmi məsləhətçi Ziya müəllim bunu deyəydi.

Mən bütün bunları izah etmək üçün yox, "yada salmaq" xatirinə misal gətirdim. Belə, buna bənzər iradlar az deyil və mənim əsərimə dəxli olmayan /Qırmızı gümbəz kimi/ qeydlər də var.

Yazıcı bədii əsər yazanda tarixi şəxsiyyəti bütünlüklə, olduğu kimi köçürmür, həm də yaradır, özündən əlavələr eləyir. Buna görə də tarixi şəxsiyyətin hissi, duyğusu, sevinci və iztirabı təsvir edilirsə o, bədii obrazı çevirilir. Eyni zamanda tarixi qəhrəman kimi qalır.

Şekspirin milliliyi onun tarixiliyini üstələyir, onun romalı surətləri ətinə, qanına qədər xalis ingilisdilər, - deyən Höte buna qiymət verirdi, tarixi təhrif kimi qəbul etmirdi. Bu mənada bədii həqiqət tarixi həqiqəti təhrif etmir, əksinə, on tamamlayır, ondan bir pillə də yüksəkdə dayanır. Bir də "tarixi təhrifi" kim nə cürə başa düşür. Bu, təkcə tarixi biliklə yox, ədəbi zövqlə də möhkəm bağlı məsələdir. Problem bax, bundadır.

Arrianın "Aleksandrin yürüşü" tarixi ilə Nizaminin "İsgəndərnəmə"sində zəmin-asiman fərq var. Məsələni sizin qoymağınız şəkildə izah etsək, tarixi faktlar "təhrif edilib". Amma belə deyil. Büyük şair yazacağı mövzu ilə əlaqədar yəhudi, nəsrani və pəhləvi tarixini araşdırıldıqdan sonra "hər bir nüsxədən bir maya aldım, onu öz şeirimə düzdüm, bəzədim" /poemanın filoloji tərcüməsi, səh.59/ - deyir.

Şairin "düzdüm, bəzədim" fikrini zahirən yox, daha real şəkildə və bir az da fəlsəfi qəbul etmək lazımdır. Yəni, şair tapılan sümükləri /skeleti/ ətə-qana gətirir, qan damarlarını bərpa

edir, ona xasiyyət verir, xarakter yaradır, Tarixi faktlar ətrafında öz yaratlığına özü səcdə edir, onun qəlbinə, iztirablarına şərik olur və s. Bu poetik motivlər onun tarixcidən üstünlüyünü, fəl-səfi düşüncəsinin genişliyini, ümumiləşdirmə qabiliyyətini nümayiş etdirmirmi? Beləliklə, tədqiqatçı şair həm tarixçi olur, həm də bərpaçı, onun filosofluğunu, etnoqraflığı, vətənşünaslığını və millətşünaslığını da bu ətrafdan bir-birini tamamlayır. Aristotel şairlə tarixçini müqayisə edəndə bunları nəzərdə tutmuşdu.

Şərīkli məqalədə "sərf tarixçi" kimi bədii əsər barədə fikir demək istədikləri zaman sənətkarın bu sənəticiliq hüquqlarını qadağan edirlər. Onun məhz yaradıcı, müstəqil /tarixi əsər yazanda da/ olduğunu inkar edirlər.

Aydınlıq xatırınə, bir məsələyə də qayıdaq.

Aristotelin tələbəsi, bütün səfərlərində Homerin "İliada"sını özüylə gəzdirib hərbi döyüşlərdə ondan istifadə edən, Esxilin, Sofoklun, Evripidin pyesləri ilə tərbiyələnən və ən nəhayət "taxtda əyləşən filosof" Makedoniyalı İskəndər həm də atasının qətlində şübhəli, bütöv xalqlara, ölkələrə və şəhərlərə... zülm eləyiib divan tutarkən sərt işgəncələr və edamlar zamanı qarşısı alınmayan qanlı cəllad" olmuşdur /bax: İ.Ş.Şifman, Aleksandr Makedonskiy, İzd. Nauka, L., 1988, str.203, /.

Bütün bu ziddiyyətlərdən sonra Nizamini də, bizim eradan qabaq II-I əsrlərdə yaranmış "Aleksandr haqqında roman" əsərinin müəllifini də, ideal dövlət başçısının bədii obrazını yaratmaq problemi düşündürdü. Tarixi faktların müqabilində Ksenofontun "Kiropediya"sı da belə idi. Bəlkə bu böyük sənətkarlar Platonun ideal dövlət və ideal hökmdar haqqındaki məlum təlimini əsas götürmişlər. Ziya Bünyadovun Atabəylər dövləti haqqında tədqiqatı ilə M.S.Ordubadinin Atabəylər dövründən bəhs edən romanı arasındaki fərqlər də bunu sübut edir.

Məqalə müəllifləri "Atabəylər" pyesindən istədikləri parçanı təcrid edilmiş şəkildə götürüb "tənqid" edəndə də ədalətsiz mövqə tuturlar. Bir yerdə məlumat xarakterli qısa və yarımcıq

icmaldan sonra deyilir: "... İnanc xatun da onun /yəni, Cahan Pəhləvanın - N.H./" xəstə yatdığını bildirdi və Əcəmiylə Nizamini də saraya dəvət etdi. Bununla da türbənin "açılışı" /dırnaq onlarındı - N.H./ bağlandı" /səh.178-179/.

Pyesdə belə deyil. Hər halda yazan mənəm. Əvvəli oxunmayıb, sonrası yenə "gözdən qaçıb".

Türbənin açılışı baş tuta bilməzdi. İnanc xatunun Nizamiyə münasibəti /pyesdəki vəziyyətdə/ elə olmalı idi ki, şair saraydan çıxıb getsin. Çünkü bir az bundan qabaq İnanc xatun Qızıl Arslana sui-qəsd hazırlamışdı. Gecikə bilərdi. Buna görə də "Şahım, dincəlmək də lazımdır sizə" deyirsə, eyhamı Nizamiyə eşitdirmək idi. Nizami də onu gözəl başa düşür və çıxıb gedir. Məqalə müəllifləri etiraz edir ki, bu, şairi mədəni şəkilidə qovmaq deyildimi? /səh.179/. Bəli, mədəni şəkildə qovmaq idi. Hadisələri əvvəlcədən izləmədiklərinə görə belə sual verirlər. İnanc xatun, nəhayət, Qızıl Arslanı başa düşdüyüünə görə: "Azərbaycan deyə düşünən bir kəs, farsın taleyini həll edə bilməz" - deyir. Başqa bir yerdə isə oğlu Mahmudu başa salır ki, "Əmin Qızıl Arslan sənə yad deyil, amma taleyindən narahat deyil". Hadisələr əsərdə aydınlaşdır. Mənim "şair xoş gəlibdi məclisimizə" misramı "şair xoş gəlsə də məclisimizə" /heç Nizamiyə belə qeyri-təbii "xoş gəlsə də?!"/ necə yəni gəlsə də - deyə müraciət etmək olarmı? Mən Ziya müəllimin şairliyini bilirəm. Qəzetdə satirik yazıları dərc edilibdi. Amma mənim pyesimdəki misraları gərək indi yox, tamaşaşa qoyulmamış redaktə edəydi.

Məqalə şərīkli olduğundan ayırd etmək indi bir az "çətindi". Tarixçinin bu hərəkəti, yəni şeiri, misranı "belə daha yaxşı olardı", - deyə təhrif olunmuş zövqlə düzəldib özünü nümunə göstərməsi, hər-halda ona hörmət hissi oyatmır.

Məqalədə daha bir "maraqlı" /dırnaq onlarındı - N.H./ məsələni də kəşf edirlər: "Görəsən, N.Həsənzadənin ata ilə oğlun adlarını birləşdirməkdə məqsədi nədir?"

Nə ola bilərdi?! Axı, birləşdirməmişəm, səhv gedib. Yuxarıda izah etdiyim üçün təkrar etmirəm. Bunu bilə-bilə pyes müəllifində başqa məqsəd axtarmağa əsas var idimi?

Mən əsəri jurnal üçün çapa hazırlayanda, görünür, tələsmişəm, etiraf edirəm. Bir sıra texniki, orfoqrafik səhvlər gedib, bəzi ad və təqvim məsələlərində təhriflərə yol verilib. Lakin onlar əsərin ümumi ruhuna, personajların düzgün təsvirinə mənfi təsir göstərməyib. Pyesin teatr variantında bunların çoxu düzdür. Bunu düzəltmək üçün yaradıcılıq işinə, ilhamlı axtarışlara da ehtiyac yoxdur. Bəs bu və ya buna bənzər "qeydləri" edərkən fəryad qoparmaqda məqsəd nə olub?!

Məlumat xatırınə deyim ki, pyes 5 ildən bir az da artıq Bakıda, Akademik teatrın səhnəsində, eləcə də Gürcüstan, Naxçıvan, Gəncə dövlət teatrlarında 100 mindən çox tamaşaçıya göstərilmişdir. Hələ mən başqa qastollar zamanı tamaşanın göstəriləyini demirəm. Tamaşaçıların fikri və alındığım çoxlu məktublarda yazılınlar həmişə müsbət olmuşdur.

Mən tarixi təhrif etməmişəm. Büyük xalqımın şərəfli tarixinə aid böyük məhəbbətlə əsər yazmışam. Bununla fəxr edirəm.

Bir həqiqəti də biliyəm ki, "axmaqların tərifnaməsinə baxmayaraq pis unudulur. Nadanların tərəddüdünə və fəryadına baxmayaraq yaxşı yaşayır".

Bunu da Didro deyib.

*"Azərbaycan" jurnalı,
1989, №10*

ARAZIN O TAYINDAKI ƏDƏBİYYATIMIZ

Tanınmış tədqiqatçı Nizami Cəfərovun Cənubda yaşayan xalqımızın həyatına və onun yaratdığı ədəbiyyatın diliనə həsr etdiyi "Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar" adlı səriştəli tədqiqat əsərində ədəbi dil prosesini müasir elmimizin aktual problemi kimi qaldırması bu məsələnin təkcə filoloji qaynaqlar baxımından deyil, həm də milli azadlıq hərəkatının güclü bir qolu yönündən ictimai-tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir və sübut edir, onun geniş siyasi-fəlsəfi tutumunu müəyyənləşdirir. Əsərdə zaman-zaman müxtəlif ictimai mühit çərçivələrində (məhz çərçivələrində) yaşamağa məcbur edilən, məişəti və təfəkkürünün ifadə formaları təzyiqə məruz qalan, dəyişdirilən, buna baxmayaraq, öz mənəvi gözəlliyini, üsyankar ruhunu, koloritini qoruyub saxlayan bir xalqın ədəbi dili, onun qədim və müasir tarixi, təkrarsız mədəniyyəti, adət-ənənəsi zəminində nəzərdən keçirilir. Gətirilən çoxlu müssallarda (seçmələrdə) müəllif fikri (bir sıra hallarda ictimai mövqeyi) elmi məntiqlə sübut olunur.

Əlbəttə, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı barədə əhəmiyyətli ədəbi materiallar vardır və vaxtaşırı məqalələr yazılmışdır, bunların heç biri alimin elmi-nəzəri mühakimələrindən kənardə qalmayıb, əksinə, qruplaşdırılmışdır, müəyyən tənqidi nəticələrə gəlmək üçün imkan yaratmışdır. Bununla belə, Ana ədəbiyyatımızı yaranan cənublu şair və yazıçıların ədəbi dili, bədii təfəkkürü barədə bütöv, ardıcıl, əlaqəli və əhatəli araştırma işi yazılmamışdır; bu əsər, mənim fikrimcə, böyük tədqiqatın böyük başlangıcı kimi ədəbi-elmi hadisədir.

Məsələ burasındadır ki, müəllifin dediyi kimi zəngin folklor bazası üzərində ucalan Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, demək olar ki, geniş təbliğ edilməmiş, yazıçıları dərsliklərə salınmış, koloritli və obrazlı dili istehza ilə əyalət dili kimi qələmə verilmişdir - bu "əyalət dili" isə Sahiblərin, Səhəndlərin, Şəhriyarların adı ilə tanınan milli ədəbiyyat yaratmışdır, bu ədəbiyyatın mənsub olduğu xalqın içindən Səttarxan, Xiyabani, Pişəvəri kimi milli qəhrəmanlar çıxmışdır.

Mən bu tədqiqat işinə, təbii ki, geniş elmi təhlil yazmaq fikrindən uzağam, yəqin ki, bunu yazacaqlar, hətta bu əsər Cənubi Azərbaycanda nəşr edilib, onun öz oxucusuna (həmin sənətkarları yetirən xalqımızın böyük bir hissəsini nəzərdə tuturam) çatdırılacaqdır, amma mən bir yazıçı kimi mülahizələrimi, ilk təəssüratımı söyləməyə çalışıram...

Çar Rusyasının və fars şovinistlərinin ikiyə parçaladığı, maddi və mənəvi sərvətlərini talayıb apardığı Azərbaycan heç bir əsrde mübarizəsinə dayandırmadı; silahlılarla silahsız döyüdü, tarixi qanla yazılıdı, torpağının hər qatı qanla, göz yaşı ilə suvarıldı, analarımızın naləsi nəsil-nəsil qulağımızda səsləndi, layalarımız həzinləşdikcə, taleyimiz sərt gəldi. "Mədəni" dövlətlərin soyğunçuluğu ara vermədi, bir xalqın başına açılan oyunlar bərədə dünyaya və tarixə saxta məlumatlar verildi, bu, indi də davam edir. "Gülüstan müqaviləsi" gülüstanımızı, "Türkmənçay müqaviləsi" türkəm deyən xalqların həyatını pozdu, tariximiz yalan yazılıdı, bizim dilimizə rus, Cənubdakı qardaşlarımızın dilinə çoxlu fars sözləri dolduruldu, dilimizin əlifbası kiril, o biri qardaşın əlifbası ərəb əlifbası oldu, ağrımızdan-acımızdan xəbərimiz olmadı, burada Stalinə, kommunizm şüarlarına əl calmaq öyrətdilər, orda millətin varlığını dandılar, dünyanın "humanist", "mədəni" dövlətlərinin vəhşiliyini Azərbaycan xalqı gördü: bir xalqı iki yerə ayırmak üçün arasında tikanlı məftillər çəkdilər,

anarı baladan, atanı oğuldan, qocaları yerindən-yurdundan ayırdılar. "Azadlıq", "Səadət", "Bərabərlik", "Qardaşlıq", "Beynəlmiləlçilik" şüarlarını gözümüzə soxdular, "sapı özümüzdən olan" satqın oğullarımız xalqa rəhbərlik elədilər, gələndə əl çaldıq, gedəndə məhkəməyə verilməsini tələb elədik, xalqın özü ikiləşdi, cırlaşdı, adamlar bir-birinin yanında etibardan düşdü və s. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın şimalında ədəbiyyatın vəzifəsi dəyişdi. "Qızıl qələmlər" "Yaşıl qələmlər" i əzməyə, nəzərdən salmağa başladı. Və xalq birinciə əl çaldı, qondarma "siyasi lirika" yarandı, sosializm realizmi ancaq bir partiyanın, ideologiyanın üstünlüklərini göstərməyi tələb etdi, sosialist əməyi qəhrəmanları, ədəbiyyat laureatları - ədəbi komissarlar meydan suladı; Leninə, Stalinə, partiyaya yazılış şeirlər həmişə kitabların əvvəlində verildi, təbii lirik əsərlər kitabların sonuna keçirildi, senzorlar siyasi səhv axtarmağa başladılar, "formaca milli, məzmunca sosialist" mədəniyyət yaradıldıqdan sonra "sovət xalqı" deyə milletlərin özünəməxsusluğunu əllərindən aldılar. "Partiya təşkilatı və partiyalı ədəbiyyat" məqaləsi əsas götürüldü və bütün milli ədəbiyyatlara (onun milli adət-ənənəsinə uyğun oldu-olmadı) program verdi, Mayakovskini ismin hər halında təriflədilər və beyninlərə pərcimlədilər - Mayakovski Stalini təriflədi ki, qurultayda poeziyadan hesabat versin: Stalin də Mayakovskini təriflədi ki, o, epoxanın ən böyük şairi olaraq qalır və s. Sonra Mayakovski kimi yazmaq etalon sayıldı, ədəbi bütərə əmələ gəldi, əsl ədəbiyyat unuduldu. Milli ədəbiyyatın yaranması və təbliği üçün şərtlər qoyuldu, tərcümə ədəbiyyatı, onun təbliği qiymətləndirildi, "ədəbi əlaqələr" adı ilə nəşriyyatlarda milli ədəbiyyatın hesabına tərcümə ədəbiyyatı artdı, genişləndi, ədəbiyyatda xalqlar dostluğu məsələsi birinci yerə çıxdı, öz xalqımızın taleyi barədə yazmaq işə unuduldu, Mozambikin, Vyetnamın, Kubanın, Anqolalanın, Nikaraquanın mübarizəsinə buradan həmrəy olduq, qan

göndərdik, ərzaq göndərdik, Cənubda şah üsul-idarəsi millətimizi qırdı, ondan xəbərimiz olmadı. Xomeyni İraq müharibəsinə əsasən azərbaycanlıları göndərib qırdırdı, xəbərimiz olmadı. "Heydər baba"nın səsini eşidəndə ürəyimiz göynədi... Bu da hər iki tərəfdə narahatlıq yaratdı, milli şüurun oyanışı milli faciəmizə səbəb oldu, qanlı yanvar hadisələri, Şəhidlər Xiyabanı dediklərimizə sübut deyilmi?!

Nəriman Nərimanovun məktublarının hələ heç də hamısı dərc edilməmişdir, o, siyasi fəaliyyətinin axırlarında avantüraya aldandığını etiraf etmiş, mərkəzi aparatı amansız tənqid atəşinə tutmuşdu, ürək iflicindən həyatla vidalaşdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri Məmmədəmin Rəsulzadənin və onun digər rəhbərlərinin həyat və fəaliyyəti 70 il Azərbaycan xalqından nəinki gizlədildi, hətta onları "xalq düşməni" adlandırdılar, Azərbaycanın suverenliyini tələb edən və bu uğurda olmazın əzablarla düçər olan milli qəhrəmanlar unutduruldu. Cənubi Azərbaycanda milli Azərbaycan dövləti yaradan və ilk baş nazir olan Pişəvərinin sovet Azərbaycanına siyasi mühacirətə gələndən sonra ölümü hələ də müəmmalı qalır...

Azərbaycan dilində danışmaq - hər bir azərbaycanlı üçün azadlıq dilində danışmaqdır; bu heç vaxt yaddan çıxmamalıdır, çünki bizi əsir eləyənlər bunu unutmayıblar.

... Biz Yaziçılar İttifaqında Şəhriyarın yolunu gözləyirdik, bir dəstə yazıçı Bakı dəmiryol vağzalında, o biri dəstə aeroportda... Bizə dediklərinə görə, o, Təbrizdən Bakıya - M.P.Vaqifin iki yüz əlli illik yubileyinə dəvət edilmişdi. Lakin gəlib çıxan olmadı, hamımız məyus qaldıq. Bir müddət keçəndən sonra görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyev İrandan qayıtmışdı (o vaxt R.Əliyev Tehran, Təbriz, hətta ABŞ universitetlərində mühəzirə oxuyurdu), Yaziçılar İttifaqında görüşümüz oldu. Sual verdik, Şəhriyarın gəlməməsinin səbəbini soruşduq. Rüstəm Əliyev

Nəriman Həsənzadə

danişdı ki, Bakıdan göndərilən dəvətnaməni Tehrandakı sovet səfirliyində bir makinaçı rus qızı alıb və Şəhriyarin kim olduğunu bilmədiyi üçün əhəmiyyət vermeyib. Bu dəvətnamədən heç Şəhriyarin xəbəri olmayıb. Mən elə bilirəm, daha izahata ehtiyac qalmır...

Bütün dediklərim onu göstərir ki, ədəbiyyatımızın bir baş mövzusu vardır: azadlıq, suverenlik. Bu mövzuya həsr edilən ömür itmir, bu ədəbiyyatın tədqiqi ilə məşğul olan həssas ürəyə və istedadlı başa öz minnətdarlığını bildirməkdən başqa söz tapa bilmirəm.

*Nizami Cəfərovun
“Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil”
kitabına (1990) ön söz.*

KÖVRƏK DUYĞULAR

Gözəl şair dostum, tale qardaşım Cabir Novruz bu kitabına şeirləri, poemaları ilə yanaşı, uzaq-uzaq ellərə səfərlərindən aldığı təəssüratını da daxil etmişdir. Yeni rənglər, çalarlar, isti şair nəfəsi!

Mən yuxarıda Cabiri tale qardaşım adlandırdım. Qoy doğmaların ürəyinə heç bir şey gəlməsin, dəfələrlə görmüşəm ki, bir ata-anadan doğulanlar həyatda heç də həmişə doğma ola bil-meyiblər. Həyatda bir tale qohumluğu, bir bəxt qardaşlığı da var, mən buna inanmışam. Alın yazısı deyirlər; bu da doğrudur. Mən keçdiyim yollarda bunu da sınaqdan keçirmişəm. Qəsdən yox, elə-belə, başım çəkdikcə görüb-götürmüşəm, inanmışam.

Tale, tərcümeyi-hal qohumlarımı sevincimi də bölmüşəm, kədərimi də. Arada bir məhrəmlik, doğmalıq olub.

Şair Cabiri mən belə qəbul etmişəm. İkimiz də - saçının bir hörüyünü ağ, o birini qara hörən ana yanında atasız böyümüşük, təhsil almışıq, əlimiz çörəyə çatanda onları itirmişik. Mən anamı itirəndə təzəcə iyirmi üç yaşına keçirdim. Cabir bir az anasının yaşadığını gördü "gözüm görə-görə qocalar anam, düşür barmağından nişan üzüyü" deyə fəryad da qopardı. Bir az keçmiş mən də qadınımı itirdim, Cabir də. Elə bil ki, tale bizi izləyirdi. Bəlkə də bizi yan-yana görüb hər ikimizə qəsd edirdi?! Gərək xoşbəxtlərlə oturub-durayıdılq, Gözəgörünməz bizi görəydi, onların taleyindən bizə də pay düşəydi, biz də bir az xoşbəxt olaydıq, anamızı, həyat yoldaşlarımızı itirməyəydik. Qadınsız evdə heç vaxt səliqə-səhman olmaz, heç vaxt onun divarları qızmaz. Cabirin qadınının xatırəsinə həsr etdiyi şeirlərdə bu dediklərim qırmızı xətt kimi keçir, biz birgə göynədik.

Bu dəfə də yolumuz Təbrizə birgə düşdü. İkimiz də Təbrizi birinci dəfəydi ki, gördük. Bəxtiyar Vahabzadə, Qasım Qasınzadə, Rüstəm Əliyev kimi sənət dostlarımızla yola çıxırdıq. Ulu Şəhriyarin ikinci iliydi, mərasimə bizi də dəvət etmişdilər. Bu həyəcanlı hissələrimizi Cabir gözəl, özünəxas heyrətlə yazır, "Təbriz" hotelinin 225 nömrəli otağını da tez-tez xatırlayır. Mənim otağımın nömrəsi 222 idi.

Cabir gecələr çay qoyur, balaca süfrədə onun otağında çaylarımızi içə-içə yol boyu gördüklərimizdən, Təbrizdən, Şəhriyardan, sabahkı görüşlərimizdən danışırıdılq. Yol qeydlərində salaladıqlarım xüsusi əhval-ruhiyyə ilə təsvir edilir.

Bələ publisist, ədəbi, siyasi-ictimai yazıların əhəmiyyəti böyükdür; Cabirin daxili yaradıcılıq imkanları, onun özünüifadə vasitələri burada çox gözəl görünür. Sanki o müasir günlərin salnaməsini, yəni ayrıllıq iztirablarımızı təfsilatı ilə göstərməyə çalışır, beləliklə də bir çox tarixi mənbələri, xalqımızın qanı ilə yazılmış Gülüstan, Türkmençay faciələrini yada salır.

Qədim yazıçıların yazdıqları tarixi kitabı - hadisələr, rəvayətlər, müşahidələr, söhbətlər, səyahətlər üstə qurulmayıb-

mi? Yazarının yaratdığı hər bir tale kitabı sonradan bir xalqın, bir əsrin tədqiqi zamanı bir çox tarix kitablarından daha çox qiymətli olmurmu?!

Müəllif etiraf edir ki, Təbrizə səfərini eşidəndə qulağına inanmadı və o gecə yuxusunu itirdi. Bu, təbiidir. Bu hissi yaşamaq üçün gərək iztirablar keçirmiş həssas ürək sahibi olasan.

Belə təəssürat yazılarında /əlbəttə, mən məlumat kitabçalarından köçürmələri demirəm/ adətən ədəbi-bədii meyardan əlavə, müəllifin estetik zövqü, fəlsəfi dünyabaxışı, ümumi bilik dairəsi də görünür. Təbiidir ki, müəllifin yaşadığı ictimai mühitin özü də xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Birinci Pyotrun vaxtından bəri Xəzər yürüşləri, torpaqlarımızın talanı, dediyim Gülüstan, Türkmençay müqavilələri /müqavilə demək mümkünürsə/, "rus Culfası", "Sovet Culfası", "İran Culfası", gömrükxanalarda, sərhədlərdə işgalçı rus, fars əsgərlərinin dayanması, sovet ordu-sundan azərbaycanlı əsgərlərin tabutda geri göndərilmələri, (bunu Naxçıvanda gördük) Şəhriyarin məqbərəsi, poeması, Ərk qalası və s. və i. a. barədə müəllifin müasirlərinə müraciəti, mülahizələri, elmi, ədəbi-məntiqi dediklərimə misal ola bilər.

Mənə görə, misal üçün, Roma sərkərdəsi Pompeyin qədim Azərbaycan Albaniyasına yürüşü barədə yazan Roma, yunan yazarlarının, səyyahlarının gündəlikləri, xatirələri daha səmimi və qiymətli görünür, nəinki sonrakı dövrlərdə bu mövzuda tədqiqat aparan adlı-sanlı erməni, gürcü alımlarının əsərləri. Birincilərin adicə faktları və buna əsaslanan mülahizələri ikincilərin tendensiyalı elmi məntiqindən üstündür, təzədir, əhəmiyyətlidir.

Cabir Novruz səfər təəssüratının, yaxud gündəliyinin əvvəlində /xüsusilə Təbriz səfərində/ sovet hakimiyyəti illərində, yəni beyin müstəmləkəciliyi şəraitində yaşayan və bizim müasirimiz olan ziyanının xarakterik obrazını, müti qul təbiətini inandırıcı verə bilmışdır. Qarşısına məqsəd qoymadan onu olduğu kimi, bütün hiss və həyəcanları ilə birlikdə göstərmüşdür.

Həyati real boyalarla verdiyinə görə, onun əksi alınmışdır. Qayalarda səsin olduğu kimi, sədası eşidilirdimi? Bax eləcə.

Təbrizdə bizim pasportumuzu "itirmişdilər". Cabir bu əhvalruhiyyəmizi də həssas mənalandırmışdır. Bir il bundan qabaq Parisdə mənim başıma belə bir iş gəlmişdi, pasportum "itmışdı". Görün bizi necə oxşar hadisələr təqib edirdi!

Cabir Təbrizdən qayıtdı, Şri-Lankaya səfəri var idi. Biz Tehrana uçduq. Pasportumuzun "itməsinin" səbəbi də bu idi. İstəmirdilər biz Tehrana gedək. Mənim təkidimlə gedəsi olduq. Altı saat bizi küçələrdə gəzdirib hotel "tapa bilmədilər". Nəhayət, təsadüfən bizim əzizimiz Həkim Cavad Heyəti şəhər hotellərinin birində görən kimi /o bizim gələcəyimizi eşidib, səhərdən yolumuzu gözləyirmiş/ işlər düzəldi. Q.Qasimzadə onu yerindən tanıdı. Hotel də tapıldı. B.Vahabzadə olduqca əsəbiləşmişdi, bizi müşayiət edən azərbaycanlı xəfiyyələrə bir-iki "xoş söz də" dedi.

İranda nəşr edilən erməni məcmuəsini də gördük. Bakı və Təbrizin yarısı məcmuəyə daxil edilmişdi. İranda Azərbaycana qarşı ermənilərin diversiyası idi. Beş nəfər yazılıının imzası ilə İran İslam Cumhuriyyətinin prezidenti Rəfsəncaniyə müraciət yazdıq. Lakin müraciət göndərilmədi. Daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirdilər. Biz onu Təbrizdə ikən yazmışdıq, Bakıya qayıdanda baş konsula bildirdik. Həmin məcmuədəki materialı "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc edib, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə Bəxtiyar müəllimin vasitəsilə Türkiyəyə /sonra mən onu Fransaya da göndərdim/ göndərə bildik.

Təbriz universitetində bizim hamımız növbə ilə şer oxuduq, hamımız da hədsiz istiqanlı, mehriban qarşılandıq. Bizi cənublu Azərbaycan qardaşlarımız və bacılarımız uzunsürən alqışlarla mükafatlandırdı. Cabir "Azərbaycan" poemasından parçalar oxudu. Bu barədə özü xatirəsində də yazır. Rəyasət heyətində bir-ikisi narahat olmuşdu. Yəqin Azərbaycan şairinin var səsilə

Azərbaycan deməsi şovinistlərin və xainlərin ürəyini deşirdi. Yəqin o dəmdə saçlarını anasının ruhu oxşayırdı. Mən öz nəfəsimlə, baxışlarımıla oxşayırdım. Yanımda gəlib əyləşəndə əllərini sıxıb təbrik elədim.

Təbrizdə bizimlə görüşlərə ehtiyat edirdilər. Qələm dostlarımızla görüşlər belə gizlicə yasaq idi. "Özümüzdən olan balta sapları" bizi izləyirdilər.

Mən bu həqiqətləri ona görə açıq yazıram ki, bizdən sonra gələn nəslimiz hər gülər üzə, hər deyilən "dost" sözünə bizim kimi o saat inanmasın; namərd qonşulara münasibətlərində xətir üçün xəstə düşməsinlər.

Şəhriyar diyari, Təbriz şeirlə, sazla tərbiyə edilmişdir. "Heydər babaya salam" poeması cənublu qardaş-bacılarımızın Qurani-Kərim kitabıdır. Bir cavan qadının məqbərədə əl işlərini gördük. O qadın poemanın hər bəndini ayrıca ipək parça üstə ipək sapla toxumuşdu.

Mən bir də buna sevindim ki, böyük şairimiz Nizaminin Təbrizdə heykəli ucaldılmışdı /bu heykəli ikinci dəfə Təbrizə gedəndə gördüm/. Qayıdanda Cabirə dedim ki, Cavad Heyət də buna ürəkdən sevinirdi. Amma heykəl Nizamiyə yox, professor Rüstəm Əliyevə oxşayırdı. Nizaminin necəliyi, kimə oxşarlığı barədə nə deyə bilərdik, əlimizdə öz şəkli yoxdur.

Mərhum yazıçıımız Nurəddin Babayev deyirdi ki, Bakıda Nizamiyə abidə qoyulması ərəfəsində heykəlin müəllifi Cəlal Qaryağdı qədim bir gəncəli üzü axtarırdı. Məni görən kimi emalatxanasına dəvət etdi. Yzümün surətini götürdü, qoy koloriti güclü olsun, - dedi. Nurəddin müəllim yarı zarafatla, amma böyük fəxrlə deyirdi ki, Nizami üzdən mənə oxşayır.

Elə Rüstəm Əliyev də Gəncənin yaxınlığında doğulub. O da Nizamiyə oxşaya bilər. Bəlkə Rüstəm Əliyevin özünə də Tehranda heykəl düşür. O çox güclü Şərqşünas, əvəzsiz İranşünas alimimizdir. Onu İran ədəbi-ictimaiyyəti tanıyor və böyük hör-

mət göstərir. Ulu Şəhriyar Rüstəm Əliyevə həsr etdiyi şeirlərinin birində onu "körpü" adlandırmışdır. Təbrizdə yaşayan böyük Azərbaycan xalqı Şəhriyardan sonra B.Vahabzadəni sevir və şeirlərindən əzbər deyirdilər.

Tale bəzən bizim yolumuzun üstə daş da düşərək düşürdü. Bu dəfə Yaziçılar Birliyi şair dostum Cabir Novruzu mənim yerimə "Ədəbiyyat qəzeti"nə baş redaktor göndərdi. Məni işdən azad etdilər. Bundan mənim xəbərim yox idi, qəfildən oldu. Heç mənim qəzətdən getməyim barədə söhbət belə yox idi; əksinə, qəzet yaxşı çıxırı. Birliyin sədri də razılıq edirdi. Səbəb bu oldu ki, on ildən artıq rəhbər vəzifədə işləmək olmaz. Nə üçün məhz on il?! Sonra üç ay işsiz qaldım. O günlərdə mənim altmış yaşı tamam olmuşdu. Yaziçılar Birliyi ənənəvi təbrik məktubu göndərməyi belə unutmuşdu. Nə isə... bunu yeri gəlmışkən xatırladım.

Kitaba hörmətli şairimizin İraq səfərindən aldığı təəssürati da daxildir. Cabir İraqda nəinki ulu Füzulinin qəbrini ziyarət etmiş, həm də ana tərəfdən ulu Hüseyn babasının da məzarı öünündə diz çöküb əslini-nəslini xatırlamışdır.

Təbriz gündəliyində mənə aid yerləri minnətdarlıqla oxudum, onu da deyim ki, Cabirin əvəzsiz yol yoldaşlığı var; mehribandi, istiqanlıdı, həmrəydi. Amma dəhşətli dərəcədə az danışındı, danışana qulaq asmağı var. Yəqin nə çəkirsə, ürəyində çəkir.

Qələm dostum bu dəfə də oxucularına ən köyrək duyğularını təqdim edir; mən əlbəttə, istərdim şairin səfər təəssüratı ilə oxucunun kitabdan aldığı təəssürat bir-birini tamamlasın. Səmi-miyyət olan yerdə başqa cürə olmur. Hörmətli oxucu gözəl əhval-ruhiyyə ilə qoy bu kitabın ilk vərəqlərini - yəni ala qapılarını açıb Cabir dünyasına daxil olsun.

*Cabir Novruzun “Bakıdan Təbrizə” kitabına
(Bakı, 1991) ön söz*

VƏTƏNPƏRVƏR ÜRƏK

*“Almas İldirimin
seçilmiş əsərləri”nin və “Qanlı sənələr”in
Tehran nəşrləri*

Son illərdə Müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə İran İsləm Cümhuriyyəti arasında mədəniyyət əlaqələrinin belə genişlənməsi adlarını eşitdiyimiz ayrı-ayrı ziyalıları şəxsən tənimaq, onların yaradıcılıq fəaliyyətinə daha yaxından bələd olmaq üçün gözəl imkan yaratmışdır ki, biz əsr-əsr bunun həsrətində olmuşuq, bu arzularla ən əziz adamlarımız nəsil-nəsil dünyadan köçüb gediblər.

İndi əslində elə bir qarşılıqlı zənginləşmə gedir ki, mən özümüz onda, o özünü məndə gördükcə bir canda yaşadığımızı dərk edirik. Tehranda belə bir yaradıcı ziyalı ilə-azəri türkü Büyük Rəsulvənd Dizəc Rəsuloglu ilə görüşüm məni hədsiz sevdirmişdir. Dörd övladı var: Sona, Yaşar, Səhər, Səlcuq. Həyat yoldaşı Pərimehr xanımın atası Naxçıvanın Əylis kəndindəndir və Tehranda “Naxçıvanı” təxəllüsü ilə tanınırlar.

Rəsuloglu özü Təbrizdə anadan olub. Ali təhsilini Türkiyədə, Ərzurumun Atatürk universitetində almışdır. Tikinti üzrə mühəndis ixtisası ilə Türkiyədə, sonra da Amerikanın Kaliforniya ştatında üç il işlədikdən sonra yenidən Tehran şəhərinə qayıtmış və burada tikinti müşaviri vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir.

O, hələ tələbəlik illərindən ədəbi yaradıcılıqla məşgul olur, tələbə yoldaşları ilə birlikdə Türkiyədə “Bizim Azərbaycan” adlı qəzet buraxır və onun səhifələrində müntəzəm çıxış edirdi.

Nəhayət, Rəsuloglu böyük Azərbaycan şairi və əzabkeşi “Almas İldirimin seçilmiş əsərləri”ni Tehranın “Mihən” mətbəəsində /1992/ öz hesabına buraxdırıa bilir. Bu görkəmli vətən-

pərvər və ziyalı bu il iyun ayının ortalarında böyük yazıçı M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərini də çap etdirmiş, onun siqnal nüsxələrini bu taydakı qələm dostlarına göndərmişdir.Bu kitabların ikisi də müəlliflərin əlyazmaları əsasında, ilk mənbədən nəşr edilmişdir. Hər iki kitaba görkəmli Azərbaycan yazıçısı və alimi Cavad Heyət geniş müqəddimə yazmış, özü isə giriş sözləri ilə oxuculara müraciət etmişdir. “Qanlı sənələrə” yazdığı girişdə bu sənədli tarixi əsəri təhlil edən Rəsuloğlu bu taylı qardaşlarına məlum olmayan bir sıra məlumatlar verir və arzu edir ki, bu giriş sözü bütövlükdə burada da dərc edilsin. Mən ilk dəfə ondan öyrəndim ki, birinci dünya müharibəsi illərində ermənilər Urmiyada on minlərlə Azərbaycan türklərinin başını kəsmiş, gözünü çıxarmış, qadın və qızlarına olmazın divan tutmuşdur. İndiki erməni ssenarisi və indiki qanlı erməni əllərinin eyni avtoqrafi.

Hörmətli qələm dostumuz Böyük Rəsuloğlu yeni “Qarabağ” adlı tarixi kitabını çapa hazırlayırdı. Özünün dediyinə görə, hələ tələbəlik illərindən bu sahədə geniş tədqiqat işləri aparır. Şəkil-lərlə və xəritələrlə tərtib ediləcək bu kitab geniş bir dövrü əhatə etməklə, on altı çap vərəqi həcmində nəzərdə tutulmuşdur.

Sağ ol, Rəsuloğlu! Mənim səmimi oxucu minnətdarlığımı qəbul elə, əziz dost.

1992.

N.Həsənzadə. “Tariximiz, taleyimiz”. 2002.

DÖYÜŞƏN KƏHD EVİ VƏ BİR ŞEİR TOPLUSU

Eyvaz Qələmçəli təbiətən səmimidir, mehribandır, ilhamlı şairdir. Uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub; gözəl saz çalmağını, lirik şerlər, qoşmalar yazdığını da eşitmışdım. İş elə gətirdi ki, mən "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində baş redaktor olduğum vaxtlarda onun bir neçə şerini çap etdim və tanış oldum. İndi yaşı altmış keçmişdir, amma qız həyası yenə üzündə, qəlbində, bütün pak təbiətində qərar tutubdu.

Bazar iqtisadiyyatının bu amansız cəngəlliklər qanunu şəraitində və bəzi həcməcə xırda, lakin iddialı qəzetlərin yaradıcı ziyalılardan qisas aldığı bir vaxtda bu, möcüzə deyilmi?! O, sadəcə olaraq, indi cəmiyyətdə necə yaşayır?!

Şairin şerləri ilk dəfədir toplu halında nəşr edilir, mən bu şeirləri minnedarlıq hissilə oxudum; həyatda necədirlə, misralar arasında da mənə eləcə göründü.

Eyvaz Ağstafa bölgəsinin Köhnə Qışlaq deyilən dağ kəndində, əslində, yaylaqda (heyif ki, ermənilərin qonşuluğunda) dünaya göz açıb, Qələmçə bulağının gözündən su içibdi. O, indi kəndin həsrətini ürəyində, bulağın adını isə şair təxəllüsündə yaşıdır.

Son bir ildə mən qələm dostumun dağ kəndində iki dəfə olmuşam. Qazax Xeyriyyə Cəmiyyətinin maddi yardımını aparmışım. Mən orda eşitdim ki, Eyvaz Qələmçəli ata-baba yurdu olan evlərini əsgərlərə verib, özü də arabir baş çekir, əsgərlərlə görüşlərində şeir oxuyur, eyvanlarına qalxıb ürəkdolusu daqlara baxır. İndi bu ev səngərdi, döyüşçülərimizin qaldığı, pənah gətirdiyi səngər!

Təbiidir ki, doğma dağlardan belə ayrılığa şairin ürəyi tab gətirmir, qəm və etiraz qarışığı rənglərin boyasından onun səsi

bizim də ürəyimizi titrədir. Şair sinəmdə dərd "qövr eyləyir oy ay dağlar, ay dağlar!" - deyə çəkdiyi iztirabları gizlətmir.

*Məruz qalib düşmənlərin qəsdinə,
Qələmçəli çıxa bilmir üstünə.
Əlim çatmır ocağına, tüstünə,
Gəlib isti yay, ay dağlar, ay dağlar!*

Dağ havasında böyüyən bir sinədəftər dağları həsrətlə xatırlayırsa, bu təkcə ayrılıq çəkən kövrək bir şairin mənəvi sarsıntısı deyil, həm də duyan, dərk eyləyən insan üçün səfərbəredici çağırışdır, qələbə, şüura təsir eləyən el-oba niskilidir.

Şair çox gözəl bilir ki, ot basır, səsli-küylü, açıq süfrəli çəmənliklərdən tanklar keçir, quşlarından qaranlığı alaseyrək səsinə avtomat gülələrinin səsi qarışır, yaylaq yerlərimizdən barıt iyi gəlir və s. və i.a. Şairi, bax, bunlar sarsıdır. "Qələmçəli, nələr gördün bu yaşda, qan töküldü bu torpaqda, bu daşda", - kimi misraları bəlkə də məhz buna görə müasirlərinə və gələcək nəslə müraciət kimi səslənir.

İndi bu torpağın hər qarşı bu torpağın sahibləri üçün təhlükə törədir. Köhnə Qışlağa, əsgərlərimizin yanına birinci gedişimiz zamanı bizə demişdilər ki, körpülərdən keçəndə ehtiyatlı olun, ermənilərin muzdlu snayperləri çox sərrast atırlar. Amma artıq gec idi, biz körpüləri adladıq. Boyu avtomat boyda, bir az ondan hündür olan balalarımızı, oğullarımızı orada, düşmənlərlə üz-üzə qoyub qayıdırıq. Onlar bizdən nigaran idilər, biz onlardan.

Sonrakı görüşlərimdə mənə bir faciə danışdilar. Boğazım di-kildi. Süfrələrə gələn əsgər yeməyindən yeyə bilmədim. Xahiş elədim ki, ürəklərinə heç bir şey gəlməsin, üzr istəyib ayrıldım. Lələkənd deyilən erməni bayquşxanasında həlak olan oğullarımızın siyahısını istəmişdim, hamısının yox, bir neçəsinin adını, soyadımı, rütbəsini yazılıb gətirmişdilər. Onların bəzilərini çox yaxşı tanıydım - şeir oxumuşdum, alqışlamışdılar, öpüşmüs-

dük, qol-boyun oynamışdıq da. Məni toylarına dəvət edirdilər. Bir neçəsinin ünvanını da götürmüşdüm. İnstitutda oxuyanları, ali təhsil alanları, təhsilsiz olanları da var idi. "Nəriman müəllim, mütləq toyumuza gəlin", "Baş üstə, gələcəyəm", "Mənim nişanıma da gəlin, şair", "Gələcəyəm", "Sizi özüm gəlib gətirəcəyəm"... Beləcə, mükələmə qururduq, bir-birimizi asanca başa düşürdük. Müharibə qurtaran kimi dəvətnamələr göndərilməliydi, telefon zəngləri olmaliydi, ismarıclar gəlməliydi. Onların arasında nişanlı olanları da var idi, qızdan küsüb cəbhəyə gələnləri də. Heyif, heyif sizə millətin balaları!

Onların hamısı Lələkənddə qətlə yetirilib. Kənd ermənilər-dən azad ediləndən sonra, guya bizim uşaqlar arxayınlışırlar, pusquda duran düşmən isə fürsətdən istifadə edib onları mühasirəyə alır və qırırlar. Fəlakət! Yəqin bilirəm ki, ədəbiyyatımızın ana mövzularından biri bu cavanların vətənpərvərliyi, "səhvi", hünəri olacaq, millət öz şəhidlərini unutmayaçaqdır.

O cavanların gülər siması, gözlərindəki sevinc, saçlarının pırılızı, bəzilərinin təzəcə qoyduğu biğ, bir şeirimin əzbərdən davamı (yadimdən çıxmışdı) və bizim qucaqlaşış öpüşməyimiz və s. və i.a. detallar, strixlər, həyatın özü! Unudularmı?!

Ey mənim səngərlərdə arzuyla yatıb, arzuyla qalxanlarım! Və əbədi qalxmayanlarım! Toyunda oynamayanlarım, yaşı tutulmayanlarım! Vətən! deyə-deyə vətən torpağına qarışanlarım! Adlarını çəkməyə hazırlaşıram. Sizi bir-bir çağırıram! 1992-ci il dekabrın 29-da Lələkənd döyüş əməliyyatında həlak olan əsgər və zabit balalarım! Dünyanın ən gənc, ən gözəl, ən mehibən cavan kişiləri!

Tağım komandiri - Sadıqi Adil Rza oğlu
İstehkam manqa komandiri - Əhmədov Əhməd Huru oğlu,
Kəşfiyyat manqa komandirləri - Səmədov Ədilxan Səməd oğlu, Məmmədov Vasif Əli oğlu, Kazimov Camal Mənsim oğlu, Əhmədov Əli Şövkət oğlu,

İstehkamçı - Şərifov Vaqif Telman oğlu
Bayramov Ədalət Yolçu oğlu
Kəşfiyyatçı - Babayev Ayətdin Məmməd oğlu
Ələsgərov Vaqif Mətləb oğlu
Əhmədov Famil Fərman oğlu
Allahverdiyev Qalib İlyas oğlu
Abdullayev Bayram Əsəd oğlu
Əliyev Kərim Valeh oğlu
Məmmədov Eyvaz Əli oğlu
Mehdiyev Söhrab Müzəffər oğlu
Həsənov Əjdər Vəli oğlu
Əmirxanov Fuad Əmirxan oğlu,
Əliyev Məqsəd Mətləb oğlu,
Vəliyev Namiq Mürsəl oğlu,
Musayev Eldəniz Həsən oğlu...

Yeddi milyonluq Azərbaycanın, əslində isə, dünya azərbaycanlılarının qəhrəman oğulları! Azadlıq, müstəqillik, suverenlik carçılarımız! Siz ciyninizə avtomat taxıb insan qatillərilə torpaq uğrunda döyüşə getdiniz, əbədiyyətə qovuşdunuz. Məsum, pak, ilhamlı... gözümdə o cürə qaldınız.

Əziz qələm dostum! Kitabının adını "Könlüm istəyir" qoymusan. Mənim də könlümün istəyi başqa deyil. Köhnə Qışlaqda, sənin ata-baba evində görüşək, şəhidlərimizin məzarına Qələmçə bulağından su aparıb səpək, bir də sənin şeir gecəni həmin kənddə keçirək. Öz torpaqlarımızda özümüz yaşamalıyıq, qardaşım! Məglub millətin adını tarixdə heç kəs çəkməyib. Döyüşən millətin sabahı aydınlaşdı. Taleyi öz əlindədir. Bu, deklarasiya deyil, sadəcə, həqiqətdir.

**"Könlüm istəyir"
kitabına (1994) ön söz**

"Həyat" qəzeti, 5 avqust 1994-cü il

ULUTÜRKƏ ULU MƏHƏBBƏTLƏ

“...öz kədərimlə qol-boyun gedirəm”

Firəngiz xanım Ulutürk

Unudulmaz Xəlillə, Firəngizlə bir yerdə qırx illik ömür yola salan, ailə və qələm dostu olan bir insan kimi mən bu fədakar millət qızının - Firəngizin daxili sarsıntılarını təcili yazdığını gündəliyə necə köçürüyüňü təsəvvür edəndə özüm də daxili bir sarsıntı keçirdim; səhifələrin göz yaşı içində olduğunu sanki öz gözlərimlə gördüm. Sətirlər elə bil düz xətt boyu yan-yanaya üzüşür və arabir də bir-birinə qarışırırdı...

Bu gündəlik heç şübhəsiz, Azərbaycan azadlıq hərəkatı salnaməsinə yeni və əvəzsiz əlavələrdən biri olacaq. Firəngiz xanım iki milli qəhrəmanın, iki şəhidin yadigarıdır. Şair Xəlil Rza UluTÜRKÜN həyat yoldaşı, Təbriz Xəlil Rza oğlunun şahanə anasıdır.

Bir-birinin ardınca taleyin ağır zərbələrinə dözən və qadın qürurunu daim uca tutmağı bacaran Firəngizin indi elə bil yaraları təzədən göynəyir, bir qadın kimi, ana kimi, adicə bir bəşər övladı kimi doyunca ağlamaq istəyir. Təbiətdə də belə olur: dolan bulud boşalmalıdır.

“...aman allah, bu qədər müsibət niyə mənim taleyimə yazılib. Xəlilikim quş kimi əlimdən uçdu...

Tək qalmaq isteyirəm. Xəlilikimi oxşamaq isteyirəm. Axı, mən bir də Xəlilikimi görməyəcəyəm. Təkcə Sevinci görəndə özümü sıxırdım, qovrulurdum. Məni yetim qoyan Təbrizim, üstəlik Xəlilikim. Sızsız mən necə yaşayacağam, əgər buna yaşamaq deyilirsə. Bu, yaşamaq deyil, sürünməkdir. Mən Təbrizim üçün ürək dolusu ağlamamışam, Xəlilikmə görə, dərd-kədərimi ondan gizlədirdim. İndi mən hər ikiniz üçün bu boş otaqlarda hönkürüb ağlayıram. Mənim əzizlərim, məni kim saxlaya bilər?”

Səni heç kim saxlaya bilməz, Firəngiz, kimin buna cəsarəti çatar?! Sən bir dünyanda iki dünya itirmisən.

Xəlil Rza Ulutürk bir şair kimi, ictimai-siyasi xadim kimi ədəbiyyatımızın qələbəsiydi, indiki mərhələdə çağdaş şeirimin boy artımıydı. Buna görə də nüvə silahlarına arxalanan imperianın şovinist ideologiyası "ucqarlarda" belə ağır zərbə allığı üçün, onu bağışlaya bilmədi. Poetik təfəkkürü olan hər bir yetkin ziyalı görə bilər ki, Azərbaycanı milli qurtuluşa çağıran və ona yeganə mənəvi rəhbərlik edən də ədəbiyyatımız olmuş, milli poeziyamız olmuşdur. Yəni, sosialist ədəbiyyatı içində millətin istədiyini deyən ədəbiyyat da yaranmış, yeni nəslin soy kökü üstə tərbiyəsi məsələsində xüsusi rol oynamışdır. Belə əsərlər dövlət mükafatları almamış, təltif edilməmiş, əksinə, təqiblərə məruz qalmışdı.

Belə ki, şeir və nəşr nümunələrinin bəzən mövzusu başqa, "əti qani" isə başqa olmuşdur. Bu əsərlərdə H.Cavidin, Ə.Cavadın, A.İldırımın, S.Hüseynin ruhu hakim olmuş, dedikləri və demədikləri başqa bir siyasi mühitdə təbliğ edilmişdi. "Davam edir 37" deyə dövrün ab-havasını özündə eks etdirən Xəlil Rza həmin milli ədəbiyyatı yaradan nəslin parlaq nümayəndəsidir ki, onun gur səsini "yuxarılar dediyimiz qaraguruh eşitdi və eşitdiyini başa düşən kimi şair Bakıda Moskvanın yerli nökərləri tərəfindən həbs edildi.

"1990-cı il yanvarın 26-da şəhidlərin yeddisi gündündə Xəlil müəllim qəbir üstündə nitq söyləyərkən kimsə ona yaxınlaşır və deyir ki, Xəlil müəllim, tuta-tut başlanıb, bəlkə aradan çıxasınız. Xəlil buna əhəmiyyət verməyərək nitqini davam etdirir. Evə qayıdanda qonşumuz aktyor Mikayıl Mirzənin maşınına minir, lakin yolda görür ki, onları bir RAF markalı maşın müşayiət edir. Gənclik meydanına çatar-çatmaz stadionun yanında RAF maşını onların qarşısını kəsir, mülki paltarda dörd nəfər düşüb, onları tapanca ilə hədələyərək, dinməzcə maşına minmələrini tələb edir. Mikayıl Mirzənin maşını qalır ortada. Onları aparırlar DTK-ya".

Firəngiz xanım bu fəlakəti belə təsvir edir.

Doxsanıncı ilin yanvar hadisəsi başlanan günlərdə mən Fransada yaradıcılıq ezamiiyyətində idim. 1920-ci illərdə və ondan sonrakı dövrlərdə didərgin düşən yaradıcı ziyalılarımızın səsis-sorağı ilə Parisə getmişdim. Mühacirətdə yaranan ədəbi-mədəni irsimiz məni çoxdan düşündürdü.

Bütün gecəni yata bilmədim. Səhərisi Parisin "Nuvel observer" adlı həftəlik jurnalının dördüncü nömrəsində çıxış etdim və Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması məsələsini qoydum. Buna görə məni Parisdə ikən təqib etdirər. 1990-cı il yanvar ayının 21-iydi. Mehmanxanadan pasportumu oğurladılar. Paris şəhər polisindən zülümlə aldığım vəsiqə ilə Moskvaya, oradan da Bakıya qayıda bildim. Aeroportdan şəhərin özünə qədər yol boyu, şəhidlərin qanı tökülen yerlərə qızıl qərənfillər səpilmişdi; yollarда və şəhərin içində avtomatlı və əsəbi rus patrul dəstələri gəzir, Azərbaycanı azərbaycanlılardan "qoruyurdular". Həmin günlərdə eşitdim ki, Xəlili həbs ediblər, sonra da Moskvaya aparıblar.

Xəlil Rza Ulutürk Rusyanın Lefortovo zindanına, Lefortovo da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə düşdü. Soyuq Sibirdən sonra yeni sürgün yerimiz Moskva! Lefortovo həbsxanası.

Firəngiz xanım gündəliyində yazır ki, "... mən yəqin bilmirdim ki, o Moskvadadır, yoxsa, İttifaqın başqa həbsxanalarına aparılmışdır. Çünkü bu vaxt şəhərdə geniş miqyasda repressiya gedirdi. Dustaqların bir qismi Saratova, Sevastopola, Krasnodara və s. yerlərə göndərilirdi".

Xəlil Əhməd Cavadların, Hacıkərim Sanılıların, Hüseyin Cavidlərin dalınca getmişdi və onların sırasındaydı, birbaşa millət oğullarının layiqli varisi olmuşdu.

Xəlilin ürəyi pak idi, uşaq ürəyi kimi, özü təbiətən həlim idi. Ucadan gülər, bir Xəlil mühiti yaradardı; səmimilik, xoşbəxtlik mühiti. Açıqlı, kədərli vaxtlarında da o başqasına yox, özünə oxşayırdı. Haqsızlıqdan haqsızlığa getdikcə dəyişdi. O taylı, bu taylı Azərbaycanın dərdi, bütün türk ellərinin ağır vəziyyəti onun münbət ürəyində elə şaxələndi, elə boy atdı ki, böyük Ni-

zami demiş, bir köynəyə sığan insan, bir dünyaya sığmadı. O azadlığı qram-qram yox, bütün istədi. Suveren vətən istədi, vətənindən uzaqlaşdırıldılar. Müstəqillik istədi, həbsxanaya saldılar. Xalqına səadət istədi, 90-cı ilin yanvarında xalqını qırıldılar. Dünyaya Azərbaycan zirvəsindən baxmaq istədi, həbsxana barmaqlıları ardından göstərdilər. Və ayağından qandalladılar, Moskvadan Bakıya əlləri uzalı qaldı...

Moskvadakı tələbəlik illəri bizi daha da doğmalaşdırılmışdı. Bir yataqxana otağında yatdığınıız çarpayılar düz iki il yanaşı oldu, amma süfrəmiz ayrı olmadı. İndi qırx ildən artıq bir vaxt keçir. Bu müddət ərzində tapdığımız bir-iki səadətvari şey oldusa, ən əziz adamlarımızı itirdik. Nəhayət, Firəngiz Xəlili itirdi. İndi isti-isti yazdığını xatirə gündəliyində bir qadın qəlbinin harayı, naləsi eşidilir. Xəlili həyatda itirib gündəliyində axtarır. Çiyin-çiyinə keçdiyi həyat yollarını izah olunmayan bir hüznə xatırlayır. Ona qiymət vermək üçün ən bakırə epitetlər seçir, ürəyi yenə soyumur, soyuya da bilməz. Vaxtilə Xəlilin məhəbbət məktublarına el adətincə "ayıbdı" deyib cavab yazımaqdən utanın bu azəri türk qızı indi "Mənim Xəlilim!" deyə xiffət edir, məzarı başında dayanıb göynəyir, məni görəndə gənclik illərimizi xatırlayıb "tap Xəlili" deyir.

Xəlil haqqında qürurla danışmalıyıq, kədərlə yox; göz yaşı onun ruhunu incidər, çünkü özü döyüşməyin tərəfdarıydı, deyinməyin, ziqqımağın, ağlamağın yox. Xəlil torpaqdan göyərən, lakin asfaltı deşib üzə çıxan yamyaşıl ot kimi təbii idi, zərif idi, möhkəm idi. Möcüzə burdaydı. Biz ürəkdən yazırıqsa, Xəlil başdan-ayağa ürək idi. Ürək kimi döyündü, sevdı, keçindi.

Hadisələr elə sürətlə dəyişdi ki, arada bizim tələbəlik illəri və Xəlilin həbsi ilə bağlı yazdığını poemamı çapa verə bilmədim. Əlyazmamı Xəlil oxuyub məni qucaqladı, təbrik etdi. De-dim qoy Firəngiz xanım da oxusun. Şair dostumuz Ramiz Duyğun "Sərhəd" qəzetində /baş redaktor idi/ çap etmək istəyirdi. Arzularımız qarışdı, alt-üst oldu. Əzizimiz Təbriz həlak oldu,

Xəlil dünyasını dəyişdi, mən Saranı itirdim. Bu da həyatın biz-dən xəbərsiz tutduğu gündəliklər idi.

Xəlil də gündəlik yazırıdı. Bu onun çoxşaxəli yaradıcılığının güclü bir qolu idi. Sağlığında işiq üzü görməyən və siyasi senzorun nəzarətindən uzaq yaranan bu ədəbi qeydlər yəqin ki, olduğu kimi çap ediləcək, Xəlilin nəfəsinə başqa nəfəs qatılma-yacaq. Şair, tərcüməçi, yorulmaz tədqiqatçı alim, bir neçə türk dilini və başqa dilləri bilən dilçi kimi tanıdığımız və sevdiyimiz bir şəxsiyyət haqqında gələcək nəsillərə bəlkə də heç kəs bu gündəliklər qədər doğru-düzgün məlumat verə bilməyəcək.

Gündəliklər həyatını burulğanlarda yaşayan və başa vuran bir şairin öz əlilə yazdığı günü-güzəranı, dövrünə, zəmanəsinə tutduğu astronomik güzgündür; məlumatla doludur və xalqa lazımdır.

İndi mənə elə gəlir ki, biz şair, yazıçı haqqında yazmağı bacarmırıq, onun tarixi-fəlsəfi mahiyyətini istənilən şəkildə aça bilmirik.

Ədəbi sərvətimizə biganə olduğumuz kimi, özümüz də belə münasibətdə olmuşuq. Bunları hiss edən Firəngiz xanım könül narahatlığı ilə yazır ki, Xəlilin ölümündən sonra qapını açıb içəri girən yoxdu, zəng eləyib əhval tutan yoxdu, arayıb-axtaran yoxdu, həddən artıq istiqanlı, həddən artıq biganə bir millət! Həmişə "həddən artıq".

Firəngizin dedikləri bir daha göstərir ki, Xəlilin ölümündə biz hamımız günahkarıq. Könlünü vaxtında oxşaya bildikmi?! Bir qeyrətli türk oğlu kimi, ilhamlı bir şair kimi yəqin ki, o səndən, məndən, millətindən çox şey umurdu. Güllədən yox, mərmidən yox, təqiblərdən yox, bəlkə xətrinə dəyən adicə bir sözdən öldü Xəlil?! Şairi duymaq - mədəniyyətdir, milli, əqli və siyasi yetkinlidir, insandakı insanlıqdır. Əlinə qələm aldığı gündən millətə, vətənə, insana xidmət etmək vəzifəsinə şairi göylər təyin edir. Yerdə millət, vətən deyənlər buna görə başsız qalır, ölkənin yetimlik dövrü başlayır, ata-ana yanında kimsəsiz qalır insan.

Xəlil bu dərdləri gündəliklərində yazdı, yaza bilmədiklərini özüylə apardı. Torpaq Xəlili gizləsə də, gündəliklər Xəlilin qəlbindəkiləri aşkarlayacaq.

Xəlil bəzən yazı makinasını da özü ilə gəzdirir, eşitdiyini, gördüğünü elə oradaca çap eləyərdi. Firəngiz xanım bu günlərdə mənim iş yerimdə olanda, bəs həni sənin yazı makinan? - deyə soruşdu, yadına Xəlili saldı. "Kalibri" markalı yazı makinalarını biz Moskvada oxuduğumuz illerdə almışdıq, sonra almanın şriftlərini azərbaycancaya dəyişdirdik. Həmişə makina xəttindən bilirdim ki, bu şeirlər Xəlil bəyindir.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində baş redaktor işlədiyim vaxtlar idı. Xəlil bir dəstə şeir götirmişdi. Dedi bunları qəzetiñ gələn sayında çap elə. Ötən sayda da bir silsilə şeirini vermişdim. Dedim başqa şairlər inciyirlər, şeirləri ləngiyən kimi çoxunun üzü dönür, mən də sixılıram. Təkid etdi ki, göndər mətbəəyə, gələn sayda çıxsın. Yoxsa, gündəliyə yazacağam ki, dostum Nəriman şeirlərimi çap etmir, dəftər çantamdadır. Dedim yaz, mən də altından qol çəkim. Çantadan iki armud çıxartdım, gülə-gülə yedik. O günlər indi mənə göz yaşı verir.

Firəngiz xanımın bu gündəliyi Xəlil gündəliklərinin bir növ davamı, onların epiloq hissəsidir. Halal süd əmmiş bu ismətli qadın istəkli bir həyat yoldaşı, bir ölkənin şairi və vətəndaşı barədə böyük məhəbbətlə yazar, onun heç kəsə məlum olmayan fərəhli, ağırlı günlərini qələmə almaqla Azərbaycan vətənpərvərinin obrazını yaradır, nəsillərə yadigar qoyur. Xəlil də müstəqilliyi yolunda vuruşduğu Azərbaycan xalqına Firəngizi - öz könül varını yadigar qoyub getdi. Bu gündəliklər Azərbaycan epistolyar ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri kimi, şübhəsiz ki, oxucuların estetik zövqünü oxşayacaq, bəlkə də "gündəliklər"dən başqa gündəliklər yazılaçaqdır. Firəngiz Xəlilin təkcə könül dostu yox, həm də qələm dostu olduğunu sübut etdi.

Hərçənd bir təsəlli var ki, həbsxana da mübarizlər üçün döyüş meydanıdır, orda da vuruşurlar. Molla Pənah Vaqifin qüdrətli misraları yada düşür, Xəlil!

*Mərd igidlər özünə məhbəsi meydan sanır,
sanma hər nakəsü namərd bu meydanə düşər.*

Məhz buna görə şairin həyatının Lefortovo dövrü şeirimizin bir mərhələsidir – fikrinə gəlirik. Həbsxanada ikən Xəlilin səsi dünyada eşidildi. "Azadlıq" radiosu onun azadlıq tələb edən şeirlərini dünya azərbaycanlılarına çatdırıldı. Bakıda Xəlilin özü döyüşürdü, Lefortovo zindanında mübarizə şeirləri döyüşdü. Həmin günlərdə "Azadlıq" radiosu Azərbaycanın danışan dili, qışqıran səsiydi. O ağızı yummaq, o səsi batırmaq mümkün deyildi. Əvvəl Xəlil Moskvani tanıdı, indi Moskva Xəlili tanıydı: institut tələbəsi yox, həbsxana dustağıydı. Moskva televiziyası şairi şeir oxumağa yox, izahat verməyə çıxarmışdı. Rus diktoru ekrana müstəntiq rolunda, Azərbaycan şairi müttəhim rolunda çıxmışdı. Heç vaxt Azərbaycan televiziyası görkəmli, tanınmış rus şairini ekrana dəvət edib onu sorğu-sual, amansız istintaqa çəkməzdı. Bizim milli etikamız, tərbiyəmiz buna yol verməzdı. Biz demirik: "Çağrılmamış qonaq tatardan pisdi", biz deyirik: "Gec gələn qonaq allah qonağıdı."

Biz Azərbaycana müstəqillik, azadlıq istəyəndə Moskva o biri üzünü göstərdi, özgələşdi. Tanıdığımız tanınmaz oldu, yanın bildiyimiz okeanın o tayından da uzağa çəkildi. Nə qədər ki, mütiyidik, "qızıl Moskvayı", ayağa qalxmaq istəyəndə "zirehli Moskva" oldu, üstümüzə zirehli tanklar yeritdi. Biz özümüzü tanımaq istəyəndə, o bizi tanımaq istəmədi. Firəngizin eşqi Lefortovo zindanında boğulurdu. Onun məhəbbətinə dövlət səviyyəsində qəsd edilmişdi.

Gündəlikdə şairin ölümünə, əslində isə, qeyb olmasına həsr olunan səhifələrin siqləti adamin ciyindən tutub əyir, nəfəs təntiyir: "...iyun ayının 21-i idi. Xəlil dedi ki, Firəngiz, tut istəyirəm, düşək aşağı, bir az hava alım, həm də özüm tut dərim. Xəlil bazar tutunu sevmirdi, deyirdi bəlkə yerdən yiğilib. Birlikdə liftə doğru gəldik, aşağı budaqlardan bir-ikisini Xəlil özü

dərdi. Sonra mən ona dedim ki, sən skamyada otur, mən dərib sənə verim. Yığdığım tutu ovcumda ona verdim.

...Əhvali çox yaxşı idi. Dedi Firəngiz burdan qurtulsaq, gedib bir az bağda qalarıq. Dedim ay Xəlil, dörd ildir bağa getmirik, allah bilir nə gündədir. Sənə ağır işlər görmək olmaz daha.

Xəstələr Xəlili görən kimi onun həndəvərinə toplaşdırılar. Bir az söhbətləşdilər. Sonra Xəlil otağına qayıtdı. Hiss etdim ki, yorulub... şəfqət bacısı şpirisi yanında doldurdu və Xəlilin damarına vurdu. İynədən sonra Xəlil məni yanına çağırıldı: - Firəngiz, məni çevir çarpayının o başına, - dedi.

Bu, Xəlilin ağızından çıxan son söz olur. Firəngiz onun üzünü çevirir qibləyə. "Gedib bağda qalarıq" deyən həyat aşığı keçinir. Elə bil taleyin uğursuz əsən küləkləri bu alovu qəfildən üfürüb söndürür.

Lakin Firəngiz adı qadınlardan olmadığını bildiyi üçün bu dözülməz ağrıya dözdü və ilahi bir söz işlətdi: kədərimlə qolboyun gedirəm, - dedi. Məhz bu mənəvi sarsıntıya görə vətən Firəngiz xanımı minnətdardır.

Həssas və qürurlu bir millət qızının ürəyinə təcavüz edən, oğlunu və ərini gözünün qabağında əlindən alan şər qüvvələrdən biri, bəlkə də birincisi türklərin irsi düşməni Silva Kaputikyan idi. İrəvanda yaşayan bu mühacir erməni qadının bir neçə il bundan qabaq dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə etdirdiyi "Karvanlar hələ yoldadır" kitabı erməni daşnak diasporunun Qarabağ həsrətindən danişir, tüstülenən qırğın tonqalını körük-ləyirdi. Təəssüf ki, o da Moskva beşiyində yetişmişdi. Keçmiş SSRİ yazıçılar plenumlarından birində bu qadın yüksək kürsüdən çıxış etdi və erməniləri yenidən türklərin /yəni bizim/ qırğınlına çağırıldı. Zori Balayan da o salonda əyləşmişdi. Azərbaycanlı yazıçılara söz verilmədi.

Əslində, ermənilər bu mühəribəyə çoxdan ciddi hazırlıq görürdülər, ünvanımıza, tariximizə nə qədər böhtan atılıb.

1983-cü ildə mən Belçikada olanda, Brüssel televiziyası ilə türklərin guya erməniləri elliklə qırmaları barədə dəhşətli səhnələr göstərir, Qərbdə yaşayan qoca-qolqaq erməniləri yığıb onların xatirələrini verirdilər. Televiziya verilişi birbaşa Avropanın bir neçə ölkəsinə transliyasiya edilirdi.

Silva Kaputikyanın süd qardaşı Sero Xanzadyan xarici radiolar vasitəsilə Babəkin, Nəbinin xatirəsini təhqir edən sözlər işlədir, 60 illik yubileyi günlərində isə danışındı ki, ağır yaralı vəziyyətdə onu müharibə səngərindən bir azərbaycanlı əsgər xilas etmişdir, indi onun hesabına yaşayır. Azərbaycan aşiq şeirimizdən bizim dildə əzbər deyirdi. Biz də inanıb onlara "kirvə" deyirdik.

Mən eşidəndə ki, Qorbaçovun vaxtında, yəni Qraçovdan qabaq Rusiya Federasiyasının müdafiə naziri vəzifəsinə qatı ermənipərəst, qıscıçıl Staravoytovanın da namizədliyi irəli sürülüb və siyahı artıq prezidentə verilib, dedim: "Cütbaşlı qartal"ı idarə edən ermənibaşlar yəqin ki, onu Azərbaycanın üstə uçurdacaqlar.

Firəngiz xanımın gündəliyində Xəlilin mənəvi ağrıları bu zəmində göstərilir. Bu qadın şəhid oğlunun və şəhid ərinin mübarizəsindən kənarda qalmır, əksinə, onların carxısına çevrilir. Xəlili həbsxanadan buraxdırın mübariz qrupun təşkilatçılarından biri və hərəkatın ilhamçısı Firəngiz xanım olmuşdur.

Ədəbiyyat tarixində bilirik ki, hər sənətkarın taleyinə belə namuslu və mübariz qadın, ömür-gün yoldaşı düşmeyib. Böyük ingilis şairi Bayron qadınının əlindən qaçıb, Londondan Afinaya getmişdi. Orada yunanların türklərə qarşı apardıqları müharibədə (o da müharibəyə qoşulmuşdu) soyuqdəymədən xəstələnib ölüür. Qəribə burasıydı ki, ingilis şairi müasir erməni ziyalılarını məhz türklərə qarşı vuruşduğuna görə, məhz Qarabağda günahsız qanların töküldüyü günlərdə maraqlandırılmışdı. İrəvanda onun heykəlini qoydular. İngiltərənin baş naziri xanım Tetçer də bu münasibətlə Ermənistana təşrif buyurdu, abidəni ziyarət etdi. Görünür, ermənilərin öz yeniyetmələrini tərbiyə üsulu belə-

dir, yəni öz xalqını sevmək istəyirsənsə, başqa xalqa, daha konkret türklərə nifrət et. Budur müasir erməni ədəbiyyatının ermənisevərliyi, humanizmi! Xanzadyanların, balayanların, kaputikyanların və başqa "yan"ların insansevərliyi! İndi azərbaycanlı hərbi və mülkü əsirlərin üstə keçirilən tibbi eksperimentlər və sadizm barədə mətbuatda yazılışları oxumaq kifayət edər ki, insan cinsindən olan belələrinə nifrət edəsən.

Puşkin də dueldə qadınının üstə öldürülmüşdü, bunu biz orta məktəb dərsliklərindən bilirik. Alman şairi Heyne öləndən sonra sənətkarın evinə gəlib onun arxivini, ədəbi irsi ilə maraqlanınlara qadını heç bir məlumat verə bilməmişdi.

Sözsüz ki, bu mənəviyyatsız qadınlar böyük sənətkarların yetişməsinə, onların yaşadıqları əsrin öncül oğlu olmalarına ciddi maneçilik törədə bilməmişlər, ancaq həyatlarını zəhərləmiş, vaxtsız ölümlərinə də bais olmuşlar.

Xəlil Rza Ulutürkü Firəngiz xanım yaşadırdı: onun şair ilhamına, bu ilhamla yaranan əsərlərinə şərık idi. Bu, qadının səadətiydi, şairin isə taleyi. Bu gündəlikdə də Firəngiz xanımın sədaqətli, mehriban qadın obrazını görürəm və sevinirəm. Salyanda, Xəlillə Firəngizin toyunda qədim türk adətimizə görə "soldış" olduğum günlər yadına düşür, sonra da onların mənim toyuma, Gəncəyə gəldiyi vaxtları gizli bir həsrətlə xatırlayıram.

Bu da yadına gəlir ki, redaksiyada ikimiz yenə tək idik, Xəlil məyus əyləşmişdi - fikirli, başısağdı. Ürək qızdırıldığı adamları tanıya bilmədiyi üçün məyus olmuşdu. Türkiyədən gələn nümayəndə heyətinin yerini öyrənib, 37-ci ildə tutulanların siyahısını onlara vermişdi ki, aparıb çap etdirsinlər. Dünya xəbər tutsun. Mənə elə belə də dedi. Xəlilin bu hərəkətini türk qardaşlarımız vətəndaşlıq borcu, fədakarlıq kimi qiymətləndirməliyidilər. Əksinə oldu. Həmin siyahını lazımı yerlərə çatdırmışdılardı. Sən demə, türk qonaqlar kommunist imiş. Xəlilin təqibləri başlandı.

Xəlil MK-nin o vaxtkı ideoloji katibinə teleqramlar vururdu ki, onu qəbul etsin. Yüz teleqram! Xəbər çıxmırıldı. Sonra şair

məcburiyyət qarşısında evinə zəng vurub onun ünvanına ağır sözlər demişdi. Özü yenə telefona gəlməmiş, arvadına tapşırılmışdı ki, eşitdiklərini ərinə desin. Bir az sonra eşitdim Xəlili Ədəbiyyat institutuna işə düzəldiblər. Təbrik etdim. Heç sevinə bilmirdi. Doğrudan da, şair insanpərvər, rəhbər kinli olanda nə iş görsən, hamısı qanla başa gəlir.

Xəlil yazdığı gündəliklərə adətən, üz çəkdirir, sonra başqa gündəliyə keçirdi. Bir dəfə təsadüfən eşitdim ki, cildxanada üz çəkilən dəftərin bir nüsxəsi elə həmin axşam əvvəlcədən "də-niz qıraqı" dediyimiz DTK-ya göndərilir. Xəlilə dedim, xeyli fikrə getdi. Sonrasından xəbər tutmadım.

Şairi aldatmaq, əlbəttə, asandır, çünkü o pakdır. Aldanan yox, aldadan cinayətkar sayılmalıdır. Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, ilhamlı şairlər, istisnasız olaraq, bütün dövrlərdə təqib ediliblər.

*Ey Füzuli, müttəsil dövran müxalifdir mənə,
Ğaliba ərbabi-istedadı dövran istəməz -*

deyən ustad şairimiz bu göynəyi keçirərək, bir əsrin fövqündə dayanıb öz dövründən gələcək əsrlərə də boylanmışdır. Böyük Nizami isə dünyanın namərdiliyini onda gördü ki, şairin qiyəmətini onun istedadı yox, taleyi həll edir.

Xəlil Azərbaycan əqidəli istedad idı. Bu əqidəsi yolunda həmişə döyüşə atılmağa hazır bəbir təbiətliydi, uçuşə hazır qızılış idi, alıcı tərlana bənzəyirdi. Xəlilin qanadları var idi, uçurdu, amma uçmaq üçün asimanı, səması yox idi. Qanadları divarlara, daşlara və divarbaşlara dəyiş sınırdı.

Ulu tanrı ona bir günlük sevinc verirdisə, əvəzini günlərlə çıxırdı. Bakı xəstəxanasında yatanda zəngləşirdik, görüşürdük. Bir dəfə, ikimiz olanda, sinəsinin təzəcə bitişən yarasını (ürəyində cərrahiyə əməliyyatı aparılmışdı) və baldırından kəsib çıxartdıqları damarın yerini gösterdi. Oğlu Təbriz üçün də göynəyir,

sanki özünü bağışlaya bilmirdi: Bağrıma basdım, dözə bilməyib ağladım. Necə dözürsən? Özümdən asılı olmayaraq, yersiz sual verdim. Cavab ala bilmədim. O da buludlar kimi dolmuşdu...

Mən görürdüm ki, yara yeri Xəlildədi, ağrısı Firəngizdə. Dözən o idi, ufuldayan bu. Gündəliyin hər səhifəsi mərdanə qadın ufultusu ilə doludur.

İstanbul xəstəxanasında yatdığı günlərdə Xəlilin ürək ağrılaraına ürəkdən ortaqlı olan Firəngiz ərinin qürurunu sindirməməq üçün, özünü toxdaq göstərir, mənliyini bu mənəvi ağrılardan saxlayırırdı. Qələm dostlarının, yaxınlarının Xəlilə həssaslığını, diqqətini Firəngiz xanım qadın gözlərinin tərəzisində çəkir və bəlkə də bütün iztirablı günlərində onun yeganə təsəllisi bu olurdu. Bir yerdə yazır ki, "Xəlilsevərlər onunla son vidaya gəlmışdilər. Prezidentimiz Heydər bəyin Xəlil haqqındaki çıxışı məni çox kövrəltdi. O, Xəlilin işi ilə sözünün bir olduğunu, cəsurluğunu, xalqına, vətəninə sadıqlıyını qeyd etdi."

Nəhayət, şairin böyük ədəbi irsinə nadir müqəddimə kimi oxuduğum gündəliyin əlyazmasından ayrılrıam. Ön söz kimi yazdığını və bir neçə dəfə makinada üzünü köçürtdüyüm məqaləni bitirə bilmirəm. Pozduğum yazdığınımdan çox olub, bəlkə burada yeri gəldikcə dediyim xatirələr, əsas fikirləri üstələyib. Bəlkə heç ömrüm boyu yazsam da, bitirə bilməyəcəyəm. Artıq o məndə qərar tutub. Mən susanda Xəlil içimdən baş qaldırır, danışır, mən danışanda o susur, sanki yazdıqlarımı oxuyur. Bu məqalənin Xəlil dediyi yerləri də var, qalanını da mən yazmışam.

Nəhayət, qulağında böyük Üzeyir bəyin "Koroğlu" operasına yazdığı üvertüra yenidən səslənir, Firəngiz xanımın millətə başucalığı gətirən qadın sədaqəti qarşısında baş əyirəm. Başım ucalır. Məhəbbətə himn oxunur.

*Firəngiz xanım Ulutürkün
“Xəlil Rza kədərimlə qol-boyun” (1995)
kitabına ön söz.*

ƏDƏBİ İRSİMİZ VƏ ƏDƏBİ ŞÖHRƏTİMİZ

Əhməd Cəmil özündən sonra böyük bir ədəbi irs qoyub getmişdir – həcmində görə yox, sayına görə də yox, sanbalına görə. Şairin ən görkəmli əsərlərini toplasan, yəqin ki, bir cilddən artıq olmaz. İkinci cildi Hötenin "Faust"u olardı. Tərcüməçilik – yaradıcılıqdır, ikinci müəlliflik haqqıdır.

Alman-Sovet müharibəsi zamanı yaranan ədəbi əsərlərimizdən söz düşəndə, ilk xatırladığım Ənvər Məmmədxanlıının "Buz heykəl" hekayəsi və Əhməd Cəmilin "Qaçqınlar" əsəri olur. Və onları dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında görürəm. Az sözlə çox mətləblərə toxunan bu iki qələm sahibi ədəbi növlər haqqında bizim təsəvvürümüzü dəyişərək, romanı hekayə şəklində təqdim etmiş, zərif məxluq dediyimiz qadının dözümünü göstərməklə onların mənəvi paklığıni açmış, 41-45-ci illərin qanlı mərhələsi sənət dilində ədəbi mərhələyə çevrilmişdir. Bu yazıçıların hər ikisi döyüşü olmuş, qələbəyə doğru əsgər şinellində səngər-səngər sürünmüşlər. Səngərdən qalxanda "Buz heykəl" yaranıb, "Qaçqınlar" yaranıb. Buza dönən qadının və faşist əsgərlərilə üzləşən zavallı gözəlin hardan olduğunu bilməsək də, ədəbi vətəni Azərbaycandır.

"Qaçqınlar"dakı gəlinin faşist əsgərinə verdiyi cavab (yalvarışları belə!) Hamletin rəqibinə verdiyi məşhur cavabı xatırlatmır mı? "Məni nə isteyirsən, hesab elə: sən mənə əzab verə bilərsən, amma məni əlində oynada bilməzsən!" Yəni, fleyta ki-mi çala bilməzsən.

Özgə uşağına baxan gəlinin qızçığaza "çiçi paltarını" geyindirib oturması, onun körpə ürəyinə od salır, nigaran qoyur. Axı, həmişə belə geyinib-bəzənəndə gəzməyə çıxardılar. Uşaq dözmür:

- Niyə çiçi paltarımı geyindirdin bəs bu gün? - deyir.
... - Dedim qızım, bu paltarda sənə baxım, doyunca, - cavabını alır.

Bu ana-bala mükəliməsi, uşağı sakit ovundurmaq istəməsi, əslində, qadının yaşadığı əsrə üşyanıydı.

Əhməd Cəmil kiçik detallarla zəmanəni ümumiləşdirə bilir, ümumxalq kədərini epik təsvirlərə göstərməyi məharətlə bacarırdı. "Qaçqınlar"ın bir növ davamı olan "Əmrəhin anası" əsərində də atasını cəbhədə itirmiş, nənəsinin himayəsində qalmış bir qızın kimsəsiz taleyi ustalıqla göstərilir. On il qabaq döyüşlərdə həlak olmuş oğlunun yolunu gözləyən gəlininə, nəhayət, qayınanası ərə getməyi, yeni ailə qurmağı təklif edir. "Qaçqınlar"da olduğu kimi, burada da müəllif əsərin sonunda qızla görüşür və onun kədərini ürəyində aparr. Qarının oğlu Əmrəhə haqqında söhbəti o qədər təsir edir ki, vidalaşıb gedərkən, həyətdə, yayın istisində sərin su içməyi belə unudur.

Azərbaycan poeziyasında Əhməd Cəmil kiçik süjetli şeirlərin görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. Bu, bəlkə epik təsvirin lirik tərənnümüdür?! Bu, bəlkə əksinə, lirikanın epik təsviridir?! Hər halda ustادın adı ilə bağlıdır.

Epik-dramatik hekayətlərin müəllifi kimi tanıdığımız və sevdiyimiz şair Ermənistan ərazisindəki qədim Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisində dünyaya göz açmışdır. O, dünyasını dəyişəndən sonra "Qaçqınlar"daçı gəlinlər öz qədim torpaqlarından yenidən qaçqın düşdülər, Əmrəhələrin anaları yenidən bir ömürlük nisgillə qovuldular. Estetik fikir tarixin-dən bilirik ki, ədəbi əsərlər həyatı, müəllifin əhval-ruhiyyəsini, dünyagörüşünü və s. ifadə edir. Bu dəfə həyatın özü bədii əsərdə qoyulan hadisələri əks etdirir, yenidən tamamlayırdı. Belə sənətkarlar hər nəslin müasiri olurlar.

"Can nənə, bir nağıl de", "Şaxta baba", "Bəxtiyar", "Laylay", "Nişan üzüyü", "Məni yada salırmı" kimi əsərlərin müəllifi müharibədən sonra da yazıb-yaratmış, "Mənə deməyin ki",

"Təbrizdə", "Niyə rast gəlmədik biz on il qabaq", "Təməl daşları" kimi bir çox əsərini yadigar qoyub getmişdir.

Mən 1953-cü ildə Gəncədə H.Zərdabi adına Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirib Bakıya gələndə hörmətli yazıçı və şairlərimizlə tez-tez görüşür, onların tövsiyələrini eşidirdim. Gəncədə bizim ədəbiyyat dərnəyimiz var idi, ona sevimli şairimiz Ələkbər Ziyatay rəhbərlik edirdi. Görkəmli tərcüməçi Cahanbaxış bizə dərs deyirdi. Eşitmışdım ki, o, Şoloxovun "Sakit Don" əsərini birbaşa makinaya diqtə etmişdir.

İnstitutda gözəl ədəbi mühit var idi. Bizim gənclik çağlarımızda şair şairə dostu, qohumu kimi baxır, onun əlindən tutmağı özünə şərəf sayardı. Onlardan biri də Əhməd Cəmil idi.

Təbiidir ki, sənətkara cəmiyyət qiymət verir. O, bir sıra icimai vəzifələr aparırdı. Şair kimi onun bir fədakarlığı da bu idi. Uzun müddət "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində, "Azərbaycan", "Ulduz" jurnallarında, "Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı"nda baş redaktor vəzifələrində işləmiş, ədəbiyyatı yaranan – ədəbiyyatın inkişafına böyük xidmət göstərmişdir. Qələm yoldaşlarının əsərlərini oxuyur, redaktə edir, onları üzə çıxarırdı. Yadimdadi, öz şeirləri barədə deyərdi ki, çapa getməzdən qabaq kaş, bir də baxaydım, bir də əl gəzdirəydim. Belə tələbkar idi. Sözün vasvasısı, sözün zərgəriydi. Sözləri seçib misralara düzürdü. Onun şeirlərində kələ-kötür, ahəng qanununa zidd yerlər yoxdur. "Can nənə, bir nağıl de", "Şaxta baba, şaxta can", hardasan bu vaxtacan?!, "Görəsən, o gözəl qız məni yada salırmı? Heç qanı qaralır mı?", "Gecə keçir, göylər qara, ay para", "Bir suyu Əmrəhəd, bir suyu gəlin"... və s. və i.a. Dil su kimi axır. Bu şeirlərdə Azərbaycan dili beşik dilidi.

Şairin "Mənim azad torpağım" kitabının redaktoru idim. Xahiş etdim ki, bəlkə "azad" sözünü götürək? İzah etməyə çalışdım, razılaşmadı. Əhməd müəllim seçdiyi, yazdığı sözə etibarlı dost kimi inanır, onu dar məqamda ayağa vermirdi. Böyük alman şairi Hötenin "Faust"unun tərcüməsi də bütünlüklə mə-

nim əlimdən keçdi. O vaxt "Azərbaycan" jurnalında şeirə baxırdım. "Məsuliyyət" dediyimiz söz, Əhməd müəllimin dilində yüksək mədəniyyət mənasında işlənirdi. Əhməd müəllimin mədəniyyəti isə məsuliyyət idi. Höte kimi bir dühanın almış ilə yaratdığı bir əsərin tərcüməsinə hər şair girişə bilməzdi. O, sözün həqiqi mənasında "Faust"u azərbaycanlaşdırmaq üçün ömrünü, həyatını girov qoymuşdu. Tərcümənin çapa gedən fəsillərini redaksiyada oxuduqca, sanki istəyirdi ki, Höte özü də eşit-sin, onun xeyir-duasını alsın.

Əsəri birbaşa alman dilindən sətri tərcümələrini bir-birilə tutuşdurur, bədii tərcümə ilə sətri tərcümə arasındakı fərqləri izah edir, mənanı düzgün verməyə çalışırı. Sətri tərcümə müəllifi ni yüksək qiymətləndirirdi. Alman dilinin bəzi çalarlarını, səsləri, vurguları öyrənməyə çalışırı. Şair bunu da bilirdi ki, tərcüməçilik - ədəbi yaradıcılıqdır. Tərcüməçilik, şairlik, yazılılıq, dramaturqluq kimi sənət sahəsidi. Təsadüfi deyildi ki, Puşkin Qnediçə məktubunda "İlliada"nın rus dilinə tərcümə etməsi münasibətilə onu təbrik edir, rus ədəbi dilini zənginləşdiriyini yazırı. "Faust"un tərcüməsi də beləydi.

Aramızda doğma söhbətlər olurdu, mənə ürəyi qızırı. Əhməd Cəmil sağlığında layiq olduğu qiyməti ala bilmədi. "Doğmalar", "Ögeylər" zəmanəsində həmişə belə olur. Ancaq müəllifini tanımasalar da, ayağı yer tutan uşaqlarımız nənələrinə "Can nənə, bir nağıl de" deyirlər, "Şaxta baba, şaxta can, - hardasan bu vaxtacan?!" sualını verirlər. Bütün zamanlarda yaşamaq haqqı olan sənətkarların taleyi oxşardı. Ənvər Məmməd-xanlı ilə Əhməd Cəmil kimi.

"Ədəbiyyat qəzeti", 30 oktyabr, 1998

ŞAİRİN ŞƏXSİYYƏTİ

Ən qədim ədəbiyyat tarixindən bəri məlumdur ki, böyük despotlar elə bil qəsdən böyük sənətkarların müasirləri olur və onlara divan tutmaqla güclərini sınamaq, bu yolla da nüfuz qazanmaq iddiasına düşürlər.

Bu, Zamanın Anomaliyasıdır. Vaxt onların gücsüz və nüfuzsuz olduğunu sübuta yetirir.

Hələ sağlığında ikən ingilis dramaturqu Şekspirin azərbaycanlı varisi kimi qiymətləndirilən və hər yeni pyesi ilə tamaşaçıların sonsuz rəğbətini qazanan Hüseyn Cavid yeni ictimai qu-ruluşun rüporlarını razi sala bilməzdi. Həhayət, bu qaraguruh onu da 1937-ci il repressiyasının qurbanları siyahısına saldı və niyyətlərinə nail oldu. Böyük şair tutuldu, Rusyanın ən ucqar Sibir çöllərinə sürgün edildi. Xalqını, dilini, dinini sevdiyinə görə "xalq düşməni" elan olundu.

Tədqiqatçıların dediyinə görə, Stalinin qorxusundan otuz il rus sovet ədəbiyyatında "biğ" sözü işlədilməmişdi. Düşər-düşməzi olardı. Təbiidir ki, belə gizli siyasi polis qanunları ilə idarə olunan mühitdə Cavidlərə yer ola bilməzdi, onlar bəzədilmiş rəyasət heyətlərində, yüksək kürsülərdə görünə bilməzdilər. Onların yeri qarlı Sibir idi, oraya göndərildilər.

Cavid Rusiyaya yatap getdi. Azərbaycana abidə qayıtdı.

Bu, Zamanın kolliziyasıdır. Vaxt bunu həll etməliydi.

1956-ci ildə iki insan taleyi üz-üzə gəldi: Cavid ölümündən sonra bəraət alırkı, Mir Cəfər Bağırov isə ölümə məhkum edilirdi.

Bu, Zamanın hökmüydü. Vaxt bunu yerinə yetirirdi.

Cavid guya "feodal keçmiş ideallaşdırır", "dini mistikaya qapılır", "çalışırdı ki, islam dinini modernləşdirsin".

"Cavidin poetik dilinin türk sözlərilə zibillənməsi", "Eklektizmin təsiri", "yaratıcılığında bir sıra pozuntular", "dünyagörüşündəki ziddiyətlər" və s. və i. a. Daha nə qaldı?!

Cavid dünyadaki qədim sələfləri kimi qabaqcıl dünyagörüşü-nə görə lənətləndi, cəmiyyətdən qovuldu. Cavidin taleyi təkcə özünüñ yox, Azərbaycanın faciəvi taleyiyydi.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin (Cavidin "qələm dostlarının") Cavidin barəsində Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərdiyi məktubu (məktub MTN-nin Cavidə aid qovluğundan götürülmüşdür) təqdim edirəm.

HÜSEYH CAVİD RASİZADƏ

(*Yaradıcılıq xarakteristikası*)

Hüseyn Cavid Rasizadə 1910-cu ildən 1937-ci ilə qədər müntəzəm şəkildə ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Cavid yaradıcılığının inkişafına Sovet quruluşu müsbət təsir göstərmişdir. Öz əsərlərinin böyük bir hissəsini Cavid məhz Sovet dövründə yaratmışdır ("Dəli knyaz", "Səyavuş", "Şəhla", "Koroğlu" kinossenarisi və b.). 1929-cu¹ ildən yazımağa başladığı və parçalarını mətbatda çap etdirdiyi "Azər" poemasında o, mütərrəd-romantik planda olsa da, sosialist Bakışının və yeni ziyalıların həyatını təsvir edir. "Dəli knyaz"² dramında kapitalistlər və menşeviklər əleyhinə Sovet hakimiyyəti uğrunda Gür-cüstan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi göstərilir. Dramın qəhrəmanı bolşevik Antondur. Bu, Cavidin yaradıcılığında ilk kommunist obrazıdır.

"Şəhla" dramı (1936) Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan qadınının müəyyən mənada mənəvi inkişafını əks etdirirdi.

¹ Poema şairin qızı Turan xanımın dediyinə görə, hələ 1920-ci ildən yazılımağa başlanılmışdır.

² "Knyaz" dramı.

Nəriman Həsənzadə

"Xəyyam" dramı Ömər Xəyyamın həyatına həsr edilib və 1936-cı¹ ildə ən yaxşı bədii əsərlərin müsabiqəsində mükafata layiq görülmüşdür. "Səyavuş" dramı şairin Sovet dövründə yaratdığı əsərlərindən biri idi.

1926-36-cı illər arasında Hüseyin Cavid on bir səhnə əsəri yaradmışdır.

Cavidin inqilaba qədər və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazdığı əsərlərin bir hissəsində ("Ana", "Maral", "Şeyx Sənan", "Şeyda", "Uçurum", "İblis" və b.) mücərrəd şəkildə olsa da, burjua cəmiyyətinə və milli müstəmləkəciliyə qarşı etiraz ifadə edilmişdir. Ancaq şair bu əsərlərində cəmiyyətin inkişaf qanunlarını düzgün dərk etməkdən xeyli uzaq idi. Bəşər həyatında Cavid hakim sinfin nümayəndələrini, hakim millətləri, müstəmləkəçi, imperialist dövlətləri nəzərdə tuturdu. Gücsüzlər - onun əsərlərində zəhmətkeşlər, yoxsullar kölə halına salınmış millətlər idi. Bu illərdə şair gücsüzlərin güclülər üzərində qələbəsinə inanmış və əzilənlərin ağır vəziyyətini göstərməklə kifayətlənirdi.

Cavid burjua-kapitalist münasibətlərinin əleyhinə çıxanda da feodal keçmiş ideallaşdırır, dini mistikaya qapılır və çalışırkı, islam dinini modernləşdirsin.

"Şeyx Sənan" (1914) dramında həyata sevgi, insanların bir-birinə məhəbbəti dini xurafata qələbə çalır.

Gürcü qızı Tamaraya vurulan Şeyx Sənan azad fikri - insana məhəbbətdə, vicdanda və şəxsiyyətdə tapır. "Afət" (1922) dramında müəllif burjua ailəsinin çürük mənəviyyatını göstərir. "Uçurum" (1917) dramında Qərbin burjua əxlaqının Şərq ziyalarına mənfi təsiri tənqid atəşinə tutulur. "Şeyda" dramında (1916) istismar edilən mətbəə fəhlələrinin həyatı göstərilir.

¹ Əsər 1936-cı ildə yox, 1935-ci ildə müsabiqədə mükafata layiq görülmüşdür.

Cavidin poetik dilinin türk sözlərilə zibillənməsini də(!) qeyd etmək lazımdır.

Burjua ideologiyasının, eklektizmin təsirini ifadə edən yaradıcılığında bir sıra pozuntulara və səhv'lərə, dünyagörüşündəki ziddiyətlərə baxmayaraq, Hüseyn Cavid Rasizadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müəyyən yer tutan şairdir".

*Azərbaycan Yazıcılar İttifaqı
Rəyasət Heyəti*

8 fevral 1956-ci il

P.S. Məktubun hörmətli müəllifləri unudurdular ki, tarixin dərsləri başqa şey deyir. Əsrin ağlı /Platon/ olan Sokrata ölüm cəzası kəsildi, lakin sonra o yaşadı, inđinin özündə də qədim yunan fəlsəfi fikrindən danışanda, Sokratsız keçinmək olmur. İntibah dövrünün böyük filosofu Cordano Brunonu Romada odda yandırdılar. Sonrakı əsrlər onun "Kainatin və dünyanın sonsuzluğu" barədəki fikirlərini təsdiq etdi. Təbiətin, dünyanın varlığını sübut etdiyinə görə böyük holland filosofu B. Spinozani qaraguruh daşa basıb lənətlədi, cəmiyyətdən qovdu, lakin onun adı, fəlsəfi fikirləri dünya xalqlarının ensiklopediyasında hörmətlə çəkildi və s.

Cavid belə şəxsiyyətlərdəndi. Cavid də Zamanla, mövcud quruluşla üz-üzə dayanan filosof şair idi. O getməliydi və sonra, öz Zamanında qayıtmalıydı. Qayıtdı da.

**"Prometey" jurnalı,
1998, №1**

BÖYÜK SƏNƏTKAR VƏ BİR NEÇƏ SÖZ

İlyas Əfəndiyevin xatirəsi/

Böyük yazıcıdan əvvəl, sadə və mehriban insan kimi tanıdım və həmişə hörmətini saxladığım İlyas Əfəndiyevlə nə vaxt tanış olduğum indi yadına gəlmir. Ancaq onun xeyirxahlığı, alicənablılığı indiki kimi yadimdadır. Bu, əslində, yaddan çıxa da bilməz.

Altmış-yetmişinci illərdə Yaziçılar İttifaqında ədəbi janrlar üzrə məsləhətçilər işləyirdi. İlyas müəllim nəsrə baxırdı. Həmişə yanına gənc yazıçılar gələr, qiymətli məsləhətlərini eşidərlər. Hekayə yazmasam da, onun səmimiliyini görüb, İttifaqa gedəndə həmişə görüşərdim. Mən bu unudulmaz ədibimizin həmdə oxucusu, pyeslərinin tamaşaçısıydım. 75 illiyinə şeir həsr etmişdim, teatrın səhnəsindən oxundu. "Geriyə baxma, qoca" əsəri barədə məqaləm çıxmışdı. O qədər həssas idi ki, məndən razılıq edirdi, nə üzərində işlədiyimi soruşurdu.

Sonralar "Atabəylər" və "Pompeyin Qafqaza yürüşü" pyeslərimin Bədii Şurada oxunuşunda iştirak və çıxış etdi. Teatr və dramaturgiyamız barədə bir sıra qiymətli fikirlər söylədi. Bilmirəm, Bədii Şuradakı müzakirələr lentə alınırımı, o səslər və o fikirlər sonradan bizə nə qədər əziz olurlar. İlyas müəllim teatrın sabahını düşünür, səhnəyə qoyulacaq əsərlərin heç birinə biganə qalmırırdı.

Bu böyük dramaturqun ilk "İşıqlı yollar" pyesi 1947-ci ildə tamaşaşa qoyulmuşdur. Bu günə qədər onun on doqquz pyesi oynanılmış, indi teatr mədəniyyətimizi təmsil edən bir neçə aktyor nəslinin yetişməsində xüsusi rol oynamışdır. Pyeslərlə

yanaşı, sözün əsl mənasında, bu tədqiqatçı alim, filosof bir-birinin ardınca nə qədər roman, povest, hekayə, məqalə yazmış, publisist çıxışlar etmişdir.

İlyas Əfəndiyev bütöv bir kitabxanadı. Ədəbi məktəbdi. Akademik teatrın binası mərmər sütunlar üstə yox, bəlkə İlyas Əfəndiyevin çiyinləri üstə qərar tutmuşdu. İlyas Əfəndiyev teatrı bu illərdə Azərbaycan teatrinin sinoniminə dönmüşdü. O, teatra yeni üslub, yeni ab-hava, yeni xarakterlər gətirdi, öz müasirlərini özlərinə göstərdi, tariximiz-taleyimiz onun pyeslərində epik-dramatik lövhələrdə yenidən canlandı. Əlli illik bir dövrdə tamaşaçılarda vətəndaşlıq zövqü, ictimai əxlaq tərbiyə etdi. Haqsızlığa, zülmə qarşı çıxdı, ədalətin tərəfində durdu. Müstəqilliyimiz yolunda ədəbi döyüşlərə girən böyük sənətkar səhnədən millətə üz tutub milli mənliyi, mənəvi paklığı təbliğ etdi. İlyas Əfəndiyev teatrı - çağırış teatrı oldu. Milli teatrımızın Türkiyəyə qastrol səfəri zamanı da mən bunun şahidi oldum. Aktyorlarımızın yüksək sənətkarlıqla oynadıqları "Sevgililərin cəhənnəmdə görüşü" və "Bizim qəribə taleyimiz" pyesləri Türkiyə televiziyası və radiosunun diqqət mərkəzindəydi. Təəssüf ki, müəllif bu səfərdə iştirak etmirdi. Mən bu səfər barədə öz təəssüratımı geniş yazmışam və mətbuatda, sonra da kitabımda çap edilmişdir. Burada, sadəcə olaraq, bir də xatırlamalı oldum.

Böyük sənətkarlar sağlığında müasirlərindən hörmət-izzət görmək əvəzinə, adətən təqib edilir, bəzən onlara "Xalq düşməni" fəxri adı da verirlər. Ortabablar həmişə meydan sulayırlar, gözə kül üfürürler. Görünür, bu, bütün dövrlərdə belə olub. Yırtıcı qartallar qəhrəman Promoteylərin ciyərinin qanını içib, ürəyini didiblər. "Mən bütün allahları görmək istəmirəm: onlar mənim xeyirxahlığımı görə, əzab-əziyyət verdilər"- Antik dövrün böyük dramaturqu Esxil belə bir ümumiləşmə aparıdır: yaxşı işinə görə, ölməlisən! Ona görə "günü-gündən zülmələrə dözüb yaşamaqdansa, bir dəfə ölmək daha yaxşıdır" - Esxil deyirdi. Qədim yunan dramaturqundan neçə min il sonra

dünyaya gələn böyük Şekspir də bu qənaətə gəlir ki, "Atlara, itlərə, siçovullara yaşamaq olar, ancaq sənə yox..." Yaxşı adamlar təhqir olunmalı, alçaqlar içində o da alçaldılmalıdır! M.P.Vaqif də ürək ağrısı ilə deyirdi: "Alilər xaki-məzəllətdə, dənilər mötəbər"...

İlyas Əfəndiyevin heç kəslə işi yox idi, yaradıcılığa sarılmışdı. Lakin çoxlarının onunla işi var idi. Çünkü istedadlıydı. Başqalarından seçilirdi. İlhamı sel kimi çağlayır, millətinə xidmət etmək odu ilə alışib-yanırdı.

Nəhayət, Yaziçılar İttifaqının katibi vəzifəsini qoyub getdi və bir daha o vəzifəyə qayıtmadı. Yaradıcılıqla məşğul olmaq isteyirəm, - dedi. İstədi ki, onun qanını içməyə hazır olanlar bir az təsəlli tapsınlar. Bu da onları təhlükəyə saldı. O isə içində streslər keçirir, uzun müddət yaza bilmirdi, əsərləri yarımcıq qalırırdı. Paxıllar və böhtançılar da bunu istəyirdilər. Biz bu söhbətləri eləmişik, mən ürək ağrısı ilə ona qulaq asmışam. Bu qəsdlər, qərəzlər hər bir ilham sahibini, istedadlı yaziçimizi gözləyir, - deyirdi. İlyas müəllim peyğəmbərlik edirdi, yanılmırırdı.

Cavidin arxivini ilə məşğul olduğum zaman, mənim bilmədiyim bir fakt rast gəldim. Təhlükəsizlik nazirliyinin qovluqlarında saxlanır. Anadıl quşu kimi vətən deyən sənətkarı vətənidə yaşamağa qoymurdular. Böhtan ayaq açıb yeriyirdi.

1937-ci il iyunun 10-11-12-də Azərbaycan Sovet yaziçıları üzvlərinin və namizədlərinin ümumi yiğincəğində /gündəlikdə ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması barədə bolşeviklər partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1932-ci il 23 aprel tarixli qərarı müzakirə olunurdu/ qətnamə qəbul edilmişdi.

Yaziçılar İttifaqının sədri S.Şamilov, məsul katibi S. Vurğun zəif və liberal rəhbərlik üstdə işdən götürülürdü;

H.Cavid qatı müsavatçı kimi üzvlükdən kənar olunurdu;

İ.Əfəndiyev işi bərbad hala saldıguna və gənclərə maneçilik, ailəbazlıq və s. elədiyinə görə, tənqid seksiyasının rəhbərliyindən, İdarə heyətinin üzvlüyündən azad edilirdi.

Qətnamənin qərarından sonra Hüseyin Cavid getdi, Seyfulla Şamilov getdi, Müşfiq və Sanılı da getdilər gedər-gəlməzə. Səməd Vurğunla İlyas Əfəndiyevi Allah sürgün yolunun ağızında saxladı. Bu "Xalq düşmənləri" sürgünü uzaq Sibir tayqalarında yox, Bakıda, öz vətənlərində çəkdilər.

Taleyi bir-birinin ardınca sənətkara zərbələr vurmaqdə davam edirdi. İstəkli həyat yoldaşını itirdi. Körpə oğlanlarının həm atası oldu, həm də anası. Onları cəmiyyət üçün böyütüdü, yüksək tərbiyə verdi. Elçin hazırda Baş nazirin müavini işləyir. Xalq yazıçısı, alim və ictimai-siyasi xadimdir. Atasının yolunu davam etdirir: teatrda pyesləri oynanır. Timuçin isə professor, universitet rektorudur. Yeni aktyor, rejissor nəslinin yetişməsində ürəyi-nin odunu əsirgəmir. O da atasının yolu ilə gedir. Bu, ata üçün böyük sevinc idi. Lakin taleyi axırda yenə ağır bir zərbə vurdu: doğma torpağı düşmən tapdağında qaldı. Eli-obası didərgin düşdü. Ürəyində Şuşa həsrəti qubar bağladı. Mənənən sarsıldı.

Belə adamlar dünyasını dəyişəndə, ürəyimizdən keçənlərin çoxu ürəyimizdə qalır. İnsan, bir növ, insanlar içində təklənir.

Yazıçılar İttifaqında katib işləyən vaxt, gənc şair kimi İ.Şıxının evini /ona təzə ev vermişdilər/ mənim adıma yazdırılmışdı. Özü məndən çox sevinirdi. Lakin qapının açarlarını təzəcə ailə quran bir şair dostuma bağışladım. Onda Moskvada tələbəydim. Məni böyük qardaş kimi danladı, çünki bir də ev almaq çətin idi.

Belə sənətkarlar dünyadan neçə yaşında köçsə də, həmişə vaxtsız olur. Lakin bu böyük ədib xalqına bütöv bir irs qoyub getdi: İlyas Əfəndiyev teatrı, lirik-epik nəşr - İlyas Əfəndiyev nəşri, insanlıq, İlyas Əfəndiyev şəxsiyyəti. Milli Teatrın 125-ci mövsümü yenə onun əsərilə açıldı.

*"Sən həmişə mənimləsən",
Bakı, 1999*

“GÜL VAR, XOCALIDAN SONRA ACILMIR...”

Şəhid şəhər” poeması ədəbi hadisədir. Şəhid olmuş şəhərin bu şəhid fəryadı yurd-yuvaya, el-obaya sonsuz sədaqət hissi ilə dolu övlad məhəbbəti, əsrimizin bütöv bir mərhələsidir.

Od içində qovrulan bir şair ürəyinin qaniyla naxışlanan, vergülü-nöqtəsi o müqəddəs qanın damları olan bu əsər başdan-başa özünü, müasirlərini ittihamdır, gələcəyə müraciətdir. Budur, müasir poeziyanın siqləti.

Sanki bəndlərarası Xirosima, Xatin, Xocalı zənglərinin səsi eşidilir. Əsər Xirosima, Xatin və Xocalı ellərinin anlaşıqlı fəryadıdır, zaman adlı ağsaçlı qocaya qəzəbli, təmkinli etirazdır. Cəngəlliklər qanunu ilə yaşayan insan cəmiyyətinin insan nəslinə qənim kəsilməsi barədə xəbərdarlıqdır. Özünü insan hüquqlarının müdafiəçisi, demokratianın carçası və sivilizasiyanın, mədəniyyətin qoruyucusu adlandıran hakim və mədəni millətlərin yırtıcılığı, mənəviyyatsızlığı, əsirləri, girovları hərraca qoyub satdıran, üzərində təcrübə keçirən və nəhayət, ən güclü pəhləvanların (qladiatorların) yarış meydanlarında bir-birini öldürməsindən zövq alan, alqışlarla qarşılıyan qədim Romanın quldarlıq iddialarıdır, faşizmin daha çılpaq şəkildə dirçəlişidir.

Özlərini qafqazlı adlandırmaq istəyən və əsr-əsr güclü imperiyaların himayəsində olan erməni quldurlarının 1905-ci ildən bu günə qədər azərbaycanlıları harda oldu amansız təqib və qırğınlarda Yer üzündən silmək niyyətlərinin açıqlanmasıdır. Qədim Albaniya ərazisində, Qarsda, Anadolu tərəflərdə, Urmiyada, Güney və Quzey Azərbaycanda ermənilərin "avtoqrafi", yəni onların öldürmə, məhvətmə üsulu bu gün daha aydın görünür. Hər yerdə "düşmən"inin, türkəm, azərbaycanlıyam de-

yənlərin qulaqlarını, burnunu kəsmək, qarnını yarmaq, canlı əsirləri, girovları qurban kəsmək, odda yandırmaq, üzünün dərisini soymaq, sağlam ürəyini və böyrəyini çıxarıb başqa ölkələrin xəstəxanalarına satmaq və s. və i.a. qeyri-insani işgəncələr erməni dığalarının adı ilə bağlıdır. Şair bütün bunları ürək ağrısı ilə açıb göstərir, dərslik yazır, oxuyun, öyrənin, - deyir.

Xocalı təzəcə yandırılmışdı (yalnız səthi, soyuq xəbərlər eşidirdik). Yazıçılar İttifaqına 21-22 yaşlarında qız daxil oldu. Mən də həmin gün katibliyə getmişdim. O, haray çəkir, qışqırırdı, Ağdam əldən gedəcək, - deyirdi. Yeddi meyiti Ağdam məscidi-nin qarşısında cənəzəyə uzadıb gəlmışdı. Hamımız sarsılmışdıq. Yuxarılarda isə telefon zəngləri ilə göstərişlər verilir, bir neçə ay qabaq Qarakənd yaxınlığında səbəbi müəmmalı şəkildə örtbasdır edilən vertolyot qəzası kimi, Xocalı faciəsi, Xocalı soyqırımı da əhalidən gizlədilirdi.

Millətin qaçqaqaç dövrü başlanmışdı. Millət haradan qaçdığını bilirdi, kimin üstünə qaçdığını bilmirdi. Müstəmləkə Azərbaycanında bizə yenə də əl çalmaq "elmi" öyrədilirdi.

Xocalı yandırılmışdı. Şairin 88 yaşlı ağsaqqal atası qətlə yetirilmişdi. Əsirlər, girovlar yandırılmış, həlak olmuşdular. 366-cı motoatıcı alay, rus qoşunu Moskvanın əmrini yerinə yetirmişdi (416-cı Taqanroq diviziyasını da şair burada xatırlayır).

Poemada şəhid olan Xocalı sakinlərinin - Əliflərin, Elçinlərin, Tofiqlərin, Rəşidlərin, Elxanların, Qaçayların, Mürşüdlərin adları çəkilir, onların xatırəsinə bayati səslənir.

Şair Ələmdar Quluzadə Xocalıda doğulub. Qırğınları gözləri ilə görüb. Poema, — rəssam dili ilə desək, naturadan köçürülüb və ümumiləşdirilib. Azərbaycan haqqında epopeya yaranıb. Şairin işlətdiyi bir çox qüdrətli aforizmlərdən bəzilərini misal gətirmək isteyirəm.

*"Xəncər kimi qalxmayanlar,
Pencər kimi qırılmış".*

*“Gül var, Xocalıdan sonra açılır,
Əl var, Xocalının qanında üzür”.*
*“Cibi doluların, başı boşların
Məsləhət verəni viktorlar oldu”.*
*“Düşmənə düşmənəm ömrüm uzunu,
Özümə düşmənəm gələcək üçün”.*
*“Başa düş, başımızı
Söykəmişik qılınca”.*
*“Qonşu yardım alır mərmini, topu,
Mənə gələn yüksək yuxu dərmani”.*
*“Daşaltı dərsini alan yaramaz
Çiyinə general rütbəsi taxmaz”.*
*“Cəbhənin bu başında millət oddan adlayır,
Cəbhənin o başında qoyun qurdla otlayır”.*

Bu əsər Azərbaycan poeziyasının ana vəzni olan heca vəzni-nin nümayişiidir. Daima yenidir, təzədir, əsl milli poeziyadır.

Mən görkəmli şair dostumu belə bir əsərə görə ürəkdən təbrik etmək isteyirəm.

Bu gün Ələmdar Quluzadə müasir Azərbaycan şeirini təmsil edən qüdrətli qələm sahibləri sırasındadır. Onun müdrik və qaynar ilhamına pərəstiş etməmək olmur. Milli ədəbiyyata milli münasibət olmalıdır.

*Ə. Quluzadənin "Şəhid şəhər" (2000)
kitabına ön söz*

ÜLFƏTƏ ÇAĞIRIŞ

Valeh /Yaqub Salman/ uzun müddət ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan, lakin yazdığı əsərlərini indiyə qədər üzə çıxarmayan koloritli Azərbaycan ziyalısıdı, istedadlı Azərbaycan şairidi. Mənə təqdim edilən əlyazmaları onun çoxlu mütaliə etdiyini, xalqının həyatına, məişətinə dərindən bələd olduğunu göstərir ki, bu da yaradıcı adam üçün əsas şərtlərdəndi. Yaşadığı hissləri olduqca səmimiyyətlə çatdırır, oxucusu ondan ötəri özgə deyil, ürək qızdırıldığı xalqdı, müasirləridi. Şairin "Turac" şeiri bu səmimiyyətlə yazılmışdır. Bu əfsanə Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən gözəl nümunəsi kimi zaman-zaman insanda bəşəri keyfiyyətlərin, humanizmin tərbiyəsinə xidmət etmişdir. Yaqubda da belədir:

*Səs gələn tərəfə yönəlir ovçu,
birinci düşməni səsidir onun.
O elə zərifdi, elə incədi, -
bir əfəl qırma da bəsidir onun.*

Şair ürəyini ağrıdan budur ki, darağın yerini unutduğuna görə, quşa dönüb çöllərə düşən gözəl qızın həyatı indi də təhlükədədir. O heç yerdə təqiblərdən qurtula bilmir. Xalq sanki demək istəmişdir ki, cəmiyyətdə hüsnü, ləyaqəti həmişə qorxu gözləyir, onu pis nəzərdən, qansızlardan, hərislərdən daim qoruyun. Böyük Nizaminin dediyi kimi, insan – insanpərvər deyil, kin-pərvər olanda, həyatın özü belə mənasını itirir. Vaxtilə Azərbaycanda ceyranın, turacın və b. təbiət gözəllərinin kökü kəsilmək üzrə deyildimi?!

Bunların hamısı birinci növbədə insana qəsd idi, onun həyatına, məişətinə, istəyinə zorakılıq idi.

O, əsl şairdi. Həyata, insana, onu əhatə edən mühitə şair gözüylə baxır, şair kimi də təsirlənir.

*Tanıtsa, bu eşqin tanıdar səni,
Yaqub, yoxsa tarix unudar səni.
Qadağan baxışı, gizli busəni
üzülləm yadına salınca yarin.*

Zərif şeirdi. Şair çörək növbəsində dayanan gözəli görür, lakin onun ləyaqətini gördüyü üçün, yaxınlaşışb ürək sözünü deyə bilmir. "Turac" şeirinin başqa konteksdə davamı təsiri bağışlayır. Gözəliyi hər yerdə ehtiyac, təhlükə, qorxu izləyir. Şairin humanizmi təkcə bu hadisələri və vəziyyətləri göstərməklə bitmir, həm də onları ümumiləşdirə bilir.

"Qızım" şeiri təkcə övladına həsr edilsə də, eyni zamanda həssas bir atanın bədii portretini görürük.

*Göz yaşı bir üzü, sevinc bir üzü,
isi dünyamızın oyundu, qızım.
Dünən qucağında dəcəl bir quzu,
Bu gün çal-çağırin, toyundu, qızım.*

Şeir danişiq tərzində, bir az da kövrək yazıldığından, müəlli-fin keçirdiyi hissləri biz də keçiririk.

*Çiçək baldızların bacalarındı,
qardaşın biri də qayındı, qızım.*

Yaxud:

*Olmasa atan tək arxanın dağı,
qaynatan atandı, dayındı, qızım.*

Koloritli, milli olduğu qədər də təzə nəfəsdi, mehr-ülfətə çağırdı. Lakin bu çağırış qışqırıq deyil. Millətə müraciət eləyən-

də də şair qışqırmamalı, ata-bala kimi danışmalıdır. Poeziyanın dili budur.

İnanıram ki, Yaqubun şeir kitabı çıxandan sonra, onun oxucuları da, pərəstişkarları da artacaq. İndi təəssüf ki, hər şey, mənəviyyatımız da bazar qiymətilə ölçülüməyə başlayıb. Belə şəraitdə güllərin əvəzinə qanqallar da gül açır. Təbiətdə belədir, indi cəmiyyətdə də şahidi oluruq. Bununla belə, Yaqubun əsərləri bir daha göstərir ki, şeirimiz təkcə Bakıda, paytaxtda deyil, bütün Azərbaycanda yaranır. Yaqubun yazdıqları Azərbaycan şeiridi.

**“Gözəllərin izi ilə” (2000)
kitabına ön söz**

QABİLİYYƏT İSTEDADDI

Mahir Rəfizadə artıq bir neçə şeir kitabının müəllifi kimi oxucuları, pərəstişkarları olan şairlərdəndi. Onun dünyaya göz açdığı Gəncə mühiti demək olar ki, Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərində ictimai-siyasi hadisələrin ən qaynar nöqtələrindən biri olmuş və bu, adamların həyatında, məişətində, dünyagörüşündə xüsusi rol oynamışdır. Mahirin təmsil elədiyi böyük və nüfuzlu bir nəslin bioqrafiyası da, bir növ, Azərbaycanın iztirablı, ağrılı-acılı bioqrafiyasının ən yaddaşalan səhifələrindəndir. Onun zaman-zaman təqiblərə, təhqir və sürgünlərə məruz qalan fədakar ailəsi nəinki təkcə Rəfibəylilər soyadını qoruyub saxlaya bilmış, həm də ürəklərindəki mərhəmət hissini, həssaslığı, mənəvi paklıq dediyimiz ən gözəl insani keyfiyyətləri öz övladlarına əmanət kimi ötürməklə

yaşamaq, seçilmək haqqını qazanmışdır. Mahirin də şair kimi yetişməsində, yaxud cəmiyyətin adicə üzvü olmasında, qələm sahibi kimi həyata estetik münasibətində eşitdiyi və şahidi olduğu bu ictimai tufanların çox böyük təsiri olmuş, ilk növbədə, yazılarındakı səmimiyyətə çevrilmişdir. Şair yazır:

*Ot kökünün üstə bitər,
yolun azıb yolda itər,
haqsızlığı haqq əridər,
bəy nəvəsi bəydi yenə.*

*Əzablara sinə gərdi,
dözdü, gördü ki, ərdi.
Kəsildikcə pöhrə verdi,
bəy nəvəsi bəydi yenə.*

Lakin həyatın sərt üzünü görən və heç vaxt özünü sindirmayan, mənəvi paklığını saxlayan bir gəncin ümumi bioqrafiyasına öz şəxsi həyatı, bioqrafiyası da əlavə olub ki, onu da şəxsi sərvəti, halal qazancı kimi illər keçdikcə xatırlayır və ən əsası odur ki, qiymətləndirir. Hələ 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi "Taləyimiz" adlı şeirlər kitabında oxuyuruq:

"...bir müddət Gəncə şəhər mətbəəsində fəhlə, Bakı şəhərində "Azərtədrisnəşr"də /indiki "Maarif"/ adı işçi kimi çalışdım. Xalq məhkəməsində işləyərkən sənədlərimi Azərbaycan Dövlət Universitetinin /indiki BDU/ hüquq fakültəsinə verdim və qəbul olundum. Elə o vaxtlardan mətbuata, şeirə böyük həvəs göstərdim".

Mahiri mən o vaxtlardan tanıydım, imzasını izləyirdim. Təbii olaraq, şair bu gün işgal olunmuş torpaqlarımızın sıxıntısını keçirir, onları təkcə mövzu kimi seçmir, artıq bu onun millimənəvi fəryadına və qisas hissinə çevrilmişdir.

*Fikirlər başımda dumana dönür,
ahım, haraylarım amana dönür.
Günüm-güzəranım gümana dönür
düşmən tapdağında inləyir Şuşam.*

Bu səpkili şeirlərlə şair vətən torpağının yanğısına yanğı ilə cavab verir, oxucu onun səmimiyyətinə inanır və könül harayına səs verir. "Bakı faciəsi", "Düşdüm qışına", "Qaçqın didərgin", "Tətiyi çək", "Hönkür-hönkür" kimi şeirləri misal göstərmək olar.

Şairin əsərlərində insanın dözümü, tənhalığı, biganəliyi və mehribanlığı haqqında da mülahizələr yürüdülür, poetik fikirlər söylənir. Əlbəttə, dərdin də poetikası var, sevincin də. Bu tapılanda, yəni nədən yox, necə yazmaq müəllif üçün aydınlaşanda, o öz isteyinə nail olur. Şübhəsiz, bu təbii prosesdir.

Mahir ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, ixtisası üzrə - hüquqsūnas kimi də fəaliyyət göstərir, həyatın gözəlliyyinə pərəstiş edən şair, həyatın eybəcərliyi ilə də rastlaşır və bunlara qarşı etiraz səsini ucaldır, satirik ruhlu şeirlər yazır. Onun aydınlığı, dilinin səlisliyi ilə seçilən uşaq şeirləri də var ki, bunlar Mahirin uşaq dünyasını gözəl bildiyini, güclü müşahidə qabiliyyətinin olduğunu göstərir. Qabiliyyət - istedaddı, ilhamdı, taleyin qismətidi, Allah vergisidi. Mən həmişə bu qeyri-adiliyə inanmışam.

*Mahir Rəfizadə, "Özün bil",
Bakı, 2000*

ƏDƏBİYYAT SƏMİMİYYƏTDƏN BAŞLAYIR

*“Günahkar yoxdur, inan, günahkar yoxdur,
Cinayət etmir heç kəs, –
kimi istəyirsən, mən ona haqq qazandırırm.”*

(Sətri tərcümə)

Yəqin Kral Lirin “Kral Lir” pyesində Qlosterə dediyi bu sözləri xatırlayanlar, cəmiyyətdəki mürəkkəbliyə və cəmiyyətin məhsulu olan insanın ikili təbiətinə, yəni bu məhkumluğa Şekspir qələmindən bir daha bələddirlər. Bu, həyatın özüdür, yaxud onun görə bilmədiyimiz üzüdür.

Bəlkə buna görə hər şeyin nisbi olduğunu iddia edirlər. Həyatı və insanın yaşadığı ictimai mühiti fəlsəfi anlayış kontekstində qəbul etməklə ədəbi-bədii dəyərləri də məhz bu estetik meyarla ölçülərlər. Ən səmimi, yaxud ən qəliz insan belə dünya kimi, gözəllik kimi pak və dərkolunmaz qalır: and içir, etiraf edir, üzr istəyir, tövbə ilə yaşayır, paklığını sübuta çalışır, peşiman olur, təsəlli verəndə təhqir kimi qəbul edir və adiləşir. Beləliklə, insanın həyatı sanki özünə xəyanətə çevrilir. Görünür, dərkolunmaz dediyimiz insan həyatının və bu həyatın riyazi tərəfi budur. Hakim ilə müttəhimin yeri dəyişik düşür, ittiham eləyənə şübhələnirsən ki, özü müttəhimdir.

Məhz fəlsəfi tutumda yazılmış "Xəyanət" povestinin hörmətli müəllifi həyatı bu ziddiyətlərdə əks etdirir, xəyanət sözünün özünü dırnaq içinə almaqla "ən böyük xəyanəti özünə etmişdi, Məlahət", - deyir.

Kimdi Məlahət?

İki oğlan uşağının anası. Sevməyərəkdən ərə getdiyi, ailə qurduğu Pərvizin istəkli həyat yoldaşı.

Lakin Pərviz ailəcanlı kişiydi. Bazarlığına, qazancına söz yox idi. Məlahətə münasibəti çox zərif idi. Bir dəfə də olsun onuna yüksək səslə danışmamışdı. Çay da istəyəndə sanki xahiş

edərdi, əvəzində təşəkkürünü, çox sağılunu ona bildirməkdən yorulmazdı."

Pərviz Məlahət üçün beləydi. Bir yastığa baş qoyan ömür-gün yoldaşı. Evin əyilməz sütunu. Məlahətin başına dolanan pərvanə. Uşaqlarından ötrü həyatını belə girov qoymağə hazır olan ata. Sevən ər!

Bəs necə oldu ki, Pərviz "onu evdən iti qovan kimi qovdu". Necə oldu ki, Pərviz birdən-birə belə dəyişdi, amansızlaşdı. Bu "zəif xarakterli" adam birdən bəbir kimi heç bir şeyi bağışlamadı. Pərvizdən bunu gözləmək olardımı? Əlbəttə, yox. Onun bu qeyri-adiliyini görəndə isə artıq gec idi. Pərvizi belə özündən çıxardan ona edilmiş qadın xəyanətiydi. "Ən böyük xəyanəti isə özünə etmişdi, Məlahət". İndi ağlına belə gətirməzdə ki, bəyənmədiyi əri Pərvizi həsrətlə anacaq, iki oğul balasından ömürlük məhrum ediləcək.

Özündən yaşlı bir kişiye ərə gedib yenidən qurduğu ailə həyatı da onu əvvəlki iztirablar içində sixacaq və məhvə doğru aparacaq.

Xəyanətin qapısına ayaq basanda, o belə sonluğu heç ağlına gətirmirdi. Heç kəsi yox, yalnız Pərvizi unutmuşdu. Gərək hamını unudadı, yalnız Pərvizi yox.

Aldanmışdı, inanmışdı. Ağlinın yox, hissərinin əsir-yesiri olmuşdu.

Aylanda gec idi. Dünya dəyişmişdi. Məlahət Rüstəm kişi ilə ikinci dəfə ailə qurandan sonra tanıldığı adamların hansını xatırlayırdısa, hansı rəfiqəsilə görüşüb söhbətləşirdisə, görürdü hərənin bir günahı var, bir xəyanəti olub. Hətta əri Rüstəm kişinin də, anası Şükufənin də. O, bununla təsəlli tapır, özünü birinci növbədə öz gözündə təmizə çıxarmağa çalışırdı. Bütün bildiklərini, eşitdiklərini Pərvizə, qardaşlarına, gül kimi oğlanlarına çatdırmaq, ağlaya-ağlaya söyləmək və bağışlanmaq istəyirdi. Əlbəttə, bu iztirablar selində o, axmaliydi.

Müəllif həyatı təzadlı vəziyyətlərdə, peripetiyalarda, real boyalarda qələmə alaraq, yüksək insani prinsiplərin qorunub sax-

lanmasını tövsiyə edir. Müsbət bildiyimiz adamlarda mənfi, mənfi saydıqlarımızda müsbət keyfiyyətlərin olduğunu xatırladır; ədəbi-estetik ümumiləşdirmələrini bu istiqamətdə yekunlaşdırır. Yaziçı xeyir və şərin həyatda yanaşı, hətta qolboyun addımladığını görür və göstərir. Onun mərhəmət hissi şərə rast gələnlərin tərəfindədi. Çünkü bu obrazların prototipləri özlərini görüb tanıya bilər, hətta tanıdlarılarını xatırlayalarlar. Bu mənada ədəbiyyata gələn "həyatın bir hissəsi" yazıçının tövsiyələrilə yenidən həyatın özünə qayıdır. Ədəbiyyatın fəal rolu, sirayət-edici, təsiredici gücü bundadır. Beləliklə, yazıçı cəmiyyətin "ayağına" getdikcə, cəmiyyət yazıçının ardınca gedir.

"Xəyanət" povesti gənc yazıçının yaradıcılığında bir pillə kimi, bir mərhələ kimi dərkolunmazlığın dərkinə çalışan müəllif mövqeyi kimi oxucusunun diqqətini cəlb edəcəkdi.

Bir də, mənim fikrimcə, qəhrəmanın dolaşış taleyi üzərində qurulmayan əsərlər bir çox hallarda həyat şirəsindən məhrum olur. Çünkü qadının özü həyatdı. Cəmiyyətin hüsnüdü. Kişinin taleyidi. Ailədə Tanrı səsidi. Ədalət carşısı.

Müəllifin kitaba daxil etdiyi o biri povestləri və hekayələri də bu və ya başqa səpkidə qadın probleminə, onun günahsızlığına, yaşadığı cəmiyyətdə həll edə bilmədiyi amansız tələblərə və qanunlara, zərifliklə kobudluğun mübarizəsinə həsr edilmişdir.

Bunu, arvadı öləndən sonra yeganə qızı ilə tək qalan Saleh Tahirovun ərini itirmiş Həmidəyə olan gizli, lakin güclü mə-həbbətində də görürük /"Həmidə"/.

Müəllif incə ştrixlər axtarır. Süfrəyə gilas mürəbbəsinin gəldiyini görəndə, Tahirov qızının da bu mürəbbəni çox xoşladığını bildirir. Əslində, yerində tapılan adı bir söz bağlı qıfla açar kimi düşür. Həssaslıqla bir banka mürəbbə bağlayıb qızı göndərən Həmidə xanım, "Ülviyənin ürəyi nə istəsə, mənə deyin" - cavabı ilə onun ürəyini ovsunlayır. Sevginin qarşılıqlı olduğu "sevirəm" sözü ilə yox, kənar sözlərlə üzə çıxır.

Məhruzənin taleyi isə tamamilə başqadır /"Məhruzə"/. O, daxilən nə qədər pak və təmizdir, zahirən bir o qədər yaraşlıq-

sızdır. Elə bunun da əzabını çəkir. Qardaşına gətirdiyi təzə gəlin də, onların təzəcə məktəbə gedən uşaqları da doğmalarını bəyənmir. Ondan uzaqlaşmaq isteyirlər. Axırda uşağın oxuduğu məktəbi də dəyişirlər ki, bibi ilə qardaşoğlu görüşməsin. Məhruzə isə hər dəfə aldığı az maaşdan kəsib, ona bir hədiyyə alıb gətirirdi. Bu, onun yeganə təsəllisi, sevinci idi.

Bu da insanın insana, cəmiyyətin və təbiətin qadına qəddarlığıdır. Yaziçi Məhruzənin faciəsini onu əhatə edən mühitin özündə axtarır. Etik-əxlaqi normaların, əslində, yalnız sözdə olduğunu göstərmək isteyir. Qadının kimsəsi ola-ola kimsəsiz, əhatəsi ola-ola tək qaldığını görüb acıyr. Çünkü onun zahirən çirkin görünməsi öz günahı deyil. Müəllif onu daxilən göstərir və oxucuya sevdirə bilir.

Oğlan uşağı doğmadığı üçün iki qızını evdə qoyub Samirə-dən ayrılan /"Samirə"/ Seyranın sonradan yalvarıb üzr istəməsi, Samirənin onu ittiham etmə səhnəsi də qadının paklığına, qadın qüruruna himn kimi səslənir. Qadın təhqiri, yalvarişların saxta olduğunu, ərinin tez-tələsik evlənməsini bağışlaya bilmir. Seyran tək öz adından, Samirə isə iki qızının və öz adından - üç nəfərin səsilə ittiham edir. Aslanın erkəyi, dişisi yoxdu, - xalq bu misali elə-bələ çəkməyib. Özü ağrılı hissələr keçirsə də, qarşı-sındakına qalib gəlir. Bəlkə də onun qalib gəlməsi məglubiyyətidi?! Lakin qadın heysiyyətini şəxsi həyatına dəyişə bilmir.

Bu yaxnlarda Tamara xanımın Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində "Mənim ağ göyərçinim" pyesi-nə də məmnuniyyətlə baxdım.

Mən də artıq bir neçə kitabı müəllifi, haqqında məqalələr yazılmış istedadlı bir yazıçı və qadın dramaturqumuzu alqışlayanlar arasındaydım. Axi, Tamaranın ilk hekayəsini mən çap elədiyim üçün, sevincim ikiqat idi. O vaxt "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzətinin baş redaktoru işləyirdim. İlk hekayənin adı yadımda deyil, amma səmimi yazıldığı yadımdadır. Ədəbiyyat səmimiyyətdən başlayır. Hələ onda ədəbiyyata gənc, istedadlı bir yazıçı gəlirdi.

T.Vəliyeva. "Povestlər" (2000) kitabına ön söz

TARİXİMİZ, TARİXİ ŞƏHİDİMİZ

Azərbaycan aliminə, azərbaycanlı ziyalıya Azərbaycanda güllə atdırılar və bu güllə hədəfə düz dəydi.

Bəlkə yenə “atan kazaklar idi?!”

Bu xəbəri Ziya müəllimin qətlindən çox-çox qabaq Cəfər Cabbarlı vermişdi. O demişdi Ziya Bünyadovu öldürəcəklər. Maqsud Əlizadələri, Qəşəm Aslanovları, Şixəli Qurbanovları öldürəcəklər.

Cabbarının özünü isə yeni ilə gecəsində infarkt eləyib öldürdülər.

Akademik Ziya Bünyadovu öldürənin soyadı azərbaycanlı olsa belə, o kazakdı, ermənidir. Heç bir yunanlı Plutarxa güllə atmazdı, heç bir alman Mommzenə bu qədər bıçaq yarası vurub öldürməzdi. Qədim Romanın ən görkəmli şəxsiyyətləri bir-birinin qanına susamaqla özlərinin axırına çıxdılar. Bəlkə elə o vaxtdan 2000-2500 il sonra bu dəhşətli “ənənə” bizim Azərbaycanda davam edir?

Həyatında iki ağır məqamı xatırlayıram. Ziya müəllim Əjdər Xanbabayevin öldürülməsinə yanıb-yaxılırdı. Çox çəkmədi, özünü qətlə yetirdilər. Şixəli Qurbanovun yasından çıxbıq qaydanda yol boyu Maqsud da beləcə odlanırdı. Hansı əsrədə yaşayıraq, gözümüzün qabağında nələr olur?! - deyə özünə gələ bilmirdi.

Bir həftə çəkdi. Onu da gülləylə vurub öldürdülər və izini itirdilər.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Bünyadov Azərbaycan tarixini yenidən yazırırdı, istiqlalımız yolunda mübarizə aparırdı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk illərində həlak oldu. Bütün xidmətlərinin əvəzində - ölüm! Bəlkə bu da onun düşmənlərindən aldığı axırıncı “mükafat”iydi?! Tale yazılıydı. Amma O, öldürmü?! Ziya yaşayır.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində işlədiyim illərdən gözəl münasibətlərimiz yaranmışdı. Məqalələrini göndərirdi, çap edirdim. Əksər hallarda özü gəlirdi. Zarafatı, gülüşü, ədaləti özünüküydü. Heç kəsə bənzəri yox idi. Ailəsilə tanışlıqdan sonra, daha da isinişdik. Qadını, türkoloq və tərcüməçi Tahirə xanım böyük ədib Yusif Vəzirin doğmaca bacısı qızıdır. Mehriban, qonaqcıl, sözə-şəirə hörmət qoyan, dayısı kimi tariximizi gözəl bilən və qiymətləndirən ziyalı azərbaycanlı qızıdır. Ərinin əsl silahdaşı, sirdəsi və “katibə”siydi. Mən “Atabəylər” pyesimi Ziya müəllimgildə ilk dəfə oxuyanda, elə bilirdim süfrəyə doğmaca bacım qulluq edir. Fikri mənim əsərimdəydi. İstəyirdi ki, Ziya müəllimin xoşuna gəlsin. Bəyənmədiyi yazıya qarşı akademik çox sərt və amansız olurdu.

Ziya müəllim “Azərbaycanda Atabəylər dövləti” kitabının rus nəşrini (ilk dəfə rusca çıxmışdı) öz avtoqrafi ilə mənə bağışladı. Pyesimin məsləhətçisi olmağa razılıq verdi. Afişada adı yazıldı. Akademik Dram Teatrın bədii Şurasında hərarətli bir çıxış etdi. Gərək ki, 1984-cü ilin dekabr ayı idi. Mərhum İlyas Əfəndiyev, Bəxtiyar Vahabzadə, Hökümə Qurbanova, Ağasadıq Gəraybəyli, Abbas Zamanov, Rüstəm Əliyev, Cabir Səfərov, Dilarə Əliyeva və b. görkəmli sənətkarlar iştirak edirdilər.

Elə oradaca Hökümə xanım dedi ki, İnanc xatın rolunu mən ifa edəcəyəm. Bu barədə o vaxtkı Mərkəzi Komitəyə də müraciət etmişdi. Sonralar hörmətli rejissorumuz Mərahim Fərzəlibəyli bu rolu H.Qurbanovanın qızı Vəfa xanıma verdi və o, anasının nəzarəti altında məharətlə oynadı. Bir qərəzlisi də çıxmışdı. Müəllif Ziya müəllimin imzasını da öz adının yanında yazmışdı. Dedim əziz Ziya müəllim, Sizin çıxışınız teatrın protokolunda durur. Rəyiniz məlumdu. Bəs bu nədir? Güldü. Əhəmiyyət vermə, - dedi. - Heç o məqaləni oxumamışam. Xahiş etdi ki, sənin də imzani yazım, dedim yaz.

O, bax, belə pak, uşaq təbiətli insan idi. Mən ondan incimədim. Aşağılara enə bilmirdi. Əlbəttə, mən sonralar, 1989-cu ildə “Ədəbi həqiqətlər tarixi həqiqətləri təhrif etmir” adlı məqaləmlə o yazıya cavab verdim. O gülüb - nahaq narahat olubsan, demişdi.

Görkəmli alimin çoxşaxəli yaradıcılığı var idi. Bir gün bizim redaksiyaya yenicə yazdığını dostluq şarjlarını gətirmişdi. Üç nəfər tanınmış şairimiz haqqın-daydı. Təəssüf ki, onlar bu şarjlara cavab yazmadılar, əksinə məndən incilər. Amma Bəxtiyar müəllim mənə zəng vurdu, gülə-gülə zarafat elədi və təşəkkürünü bildirdi.

O, təkcə tariximizin ən dərin qatlarını üzə çıxarmırdı, həm də yazıçılara mövzular verirdi. Əlincə qalası haqqında pyes yazmaq fikrim var idi. Bir sıra mənbələri oxumuşdum. Əlaqədar tarixçilərlə görüşüm olmuşdu. Ziya müəllim öz xətti ilə altı səhifəlik Əlincə qalası haqqında bir yazı verdi. Bu mövzu məni ona görə düşündürdü ki, Əmir Teymur on dörd il bu qalanın əhalisini mühasirəyə alıb və qalib gələ bilməyib. Əlincəlilər dağın başında günəşdən su alıb, arx çəkb, taxıl əkib-biçiblər, ailə qurublar, yaşayıblar.

Ziya müəllim əlyazmasının altında öz xəttinə “eşq olsun!” sözünü yazıbdı.

Bu əvəzolunmaz insan öz səmimiyyətilə seçiliirdi. Məni hansı tədbirdə, yaxd məclisdə görürdüse, “hancarisan?” deyə bizim Qazax tərəfin ləhcəsilə çağırardı. Bundan sonra görüşüb, hal-haval tutardıq.

Ölümündən üç-dörd gün qabaq “Gülüstan” sarayında görüşdük. İran islam Cümhuriyyətinin növbəti ildönümüydü. Oğlum Nazim də yanımıda idi. Onun səsini eşitdim: “Hancarisan?”

- Siz necəsiniz, Tahirə bacı necədi? - Başını buladı ki, yaxşıyıq. Amma danışmadı. Üçümüz də açıq süfrəli stolların birinə yaxınlaşdıq və Azərbaycan prezidentinin gəlişini gözlədik. Axırmıcı görüşümüz bu oldu.

- Milli Məclisin üzvü Ziya Bünyadovun ölüm xəbəri çox tez yayıldı. İki saat sonra onların evindəydim. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Məlik Məhərrəmov da ağrılı danışındı. Ona çox təsir etmişdir. Tək qaldım, - deyib özünə gələ bilmirdi.

Üçüncü mərtəbədə olurdular. Tahirə xanım ərinin gəldiyini rəncərədən görüb, qapını açıq qoyubmuş. Qəfildən səs eşidir ki, “ребята, что вы делайте?!”. Üç dəfə təkrar eləyir. Sonra gül-lələr açılır, sonra da bıçaqla kürəyindən, çıynindən ağır yara vururlar. Tahirə xanım yüyürüb hadisə yerinə çatanda, Ziya müəllim hələ sağ imiş, onu görən kimi canını tapşırır. Binanın bloku qaranlıq imiş. Cibində alıb gətirdiyi lampanı yerinə taxa bilmir. İşıq cibində, özü qaranlıqda öldürülür. Sözünü deyə bilmir, ağızından güllə ilə vururlar. Lakin o sözünü həmişə deyirdi. Çıxışlarında, məqalələrində o “təhlükəliydi”. Bir qəzet səhifəsi boy-a-boy “Почему Сумгайит?” deyəndə də “təhlükəliydi”. Dünyani silkələyən Sumqayıt hadisələri haqqında elə bil ki, Ziya müəllimdən başqa yazan olmadı. Ermənilər isə gecə-gündüz yazıb özlərini yaziq və əzabkeş göstərməyə başladılar.

Ziya Bünyadov görkəmli jurnalist kimi heç vaxt qələmini yerə qoymurdu, arayıb-axtardığı faktları, materialları mətbuataya verirdi. 1987-ci ilin noyabrında erməni akademiki Aqanbeqyanın Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan alınıb Ermənistana verilməsi barədə Paris mətbuatında irəli sürdüyü iddiaları faş etmək məqsədilə həmin məlumatı, Azərbaycan əleyhinə dediyi məkrli sözləri Ziya müəllim xarici mətbuatdan götürüb bizim “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetiňə vermişdi. Səs-küye səbəb oldu. Ermənilərin türk dünyasına qarşı hazır-ladığı xəyanətin üstü açılmışdı. Moskvada yaşıyan akademik Aqanbeqyan torpaq tələb edirdi. Bunu Ziya müəllim bildi. Mərkəzi Komitədən məni tələm-tələsik çağırıldılardı, baş redaktor kimi “dərsimi” verdilər. Sizi çağrılmayıblar? – soruştum.

- Məni çoxdan yeyərdilər (öz ifadəsiydi), buna görə bata bilmirlər.

Döşündəki “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı”nın ulduzunu göstərdi. Və gülümsədi. Rusların bir “yaxşı” sözünü də işlətdi.

Azərbaycan KP MK-sı N.Xruşovun Baş katib olduğu dövrdə Azərbaycanın Rusiyaya guya könüllü bilrləşməsinin 150 illik yubileyini bayram etdirirdi. Camaati küçələrə tökmüşdülər: transporantlar, bayraqlar, şüarlar, mikrofonlarla boğazını yırtan- ların səsi aləmi götürmişdü. Azərbaycanı Rusiyaya zorla, gü- nahsız qanlar bahasına məcburi birləşdiriblər, - deyən akademik Ziya Bünyadova yığıncaqlarda, rəsmi iclaslarda tribuna vermir- dilər. Qalxıb yerindən tarix qarşısında, zaman qarşısında, əzab- keş və aldadılan xalqı qarşısında danışır, etiraz səsini qaldırırırdı.

Qarabağ hadisələri yeni alovlanırdı (tüstülenirdi). Moskva akademik Saxarovu, erməni arvadını və b. yəhudİ əsabələri Bakıya göndərmişdi. İndiki İstiqlal küçəsində EA Rəyasət Heyətinin binasında Bakı ziyalıları ilə görüş təşkil edilmişdi. Rusiyada hidrogen bombasının ixtiraçısını siyasi oyunlara çəkən Qorbaçov, indi də onu Azərbaycan hadisələrində dolaşdırırırdı.

Hadisələrdən qətiyyən xəbəri olmayan Saxarov: Dağlıq Qarabağı siz ermənilərə verin, onlar da azərbaycanlılar yaşayan torpaqları (Qərbi Azərbaycan) sizə qaytarsınlar, - deyirdi. Yəni öz torpaqlarınızı dəyişin, axırda da ermənilər qazansın.

O, Qorbaçovun tapşırığı ilə gəldiyini də bildirdi. Mən o zaldayıdım. Mərhum Ziya müəllim gülə kimi açıldı. Bir sıra tarixi faktları misal çəkdi, akademik Saxarova Qarabağ məsə- lələrinin nə olduğunu başa saldı. Axırda, necə gəlibsiniz, eləcə də çıxın, gedin! - dedi. Özü əsəbi halda zalı tərk etdi.

Qeyrətli oğul Azərbaycanın qeyrətini çəkirdi. Şəxsiyyətindən, mövqeyindən, təhsilindən asılı olmayıaraq, ürəyinə yatan adamlara fərq qoymurdu. Sevirdi və sevilirdi.

Tehranda qaldığımız iki həftə müddətində bizi əhatə eləyən azərbaycanlı (fars da var idi) qan soydaşlarımız Ziya müəllimin söhbətlərindən doymurdular. Nahara bir az gecikəndə narahat olurdular. Tehranın dövlət qəzeti “Keyhan”dan bizdən müsahibə almağa gələndə, arada bir rəsmiyət görürdüm. Sonra müsahibəmiz çap olundu və jurnalistlərlə bir yerdə çörək kəsəndə, Ziya müəllim onları öz zarafatları, biliyi – dünyagörüşü ilə heyran etmişdi. Onlar görürdülər ki, qarşılarda bir neçə dil bilən və o dillərdən tərcümələr eləyən böyük bir alim-yazıcı və onların öz həmkarı jurnalist söhbət edir. Azərbaycanın, Rusyanın, Türkiyənin, Xarəzmin, İranın, bütün Şərqi tarixini yanan tarixçi qonaq gəlib, diskussiya eləməyə alım axtarır, ayrılmak bilmirdilər. Mən bunların şahidi olmuşam.

Ziya müəllim danişirdi ki, biz Bakının Şıxov (Şıxov ata-basının soyadıdır) qəsəbəsindən müharibəyə beş nəfər gənc yola düşdü. Hamısı həlak oldu, bircə mən salamat qayıtdım. Sual verdim: Allaha inanırdınız mı?

– İnanıram, əlbəttə, – dedi, – Güllələr yanımıdan uğuldayıb keçirdi. Mən hər döyüşə girəndə Allahın adını çağırırdım.

Allah Sizə rəhmət eləsin, Ziya müəllim. Yeriniz behişt olsun.

27 fevral, 2000

“Prometey” jurnalı, №1-2/2000

TARİXİMİZ, TALEYİMİZ

*/Albanlarla iberlərin
həmrəyliyi və mənəvi yaxınlığı/*

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatə görə, eramızdan əvvəl I əsrin 65-ci ilində Pompeyin orduları artıq Qafqaza daxil olmuşdu. Lakin o, Kür çayının sahillərinə qədər gələ bilmiş və Ağstafa çayının Kürə töküldüyü yerdə ulu babalarımız albanlarla, qonşu iberlərlə və başqa Qafqaz qəbilələrilə vuruşmalarada güclü müqavimətə rast gəlmışdır.

Tarixçilər yazırlar ki, qədimdə farşlar da, yunanlar da romalılar kimi burada möğlubiyyətə uğramış, axırda yalnız sahibsiz, ünvansız başdaşları, xaraba qəbiristanlıqlar qoyub getmişlər.

Roma sərkərdələrinin belə hərbi yürüşlərilə bağlı əlimə düşən sənədləri nəzərdən keçirdikcə, bir daha yəqin etdim ki, tarix bizim olubdu, tarix yazan özgələr. Əcdadlarımın tarixi hünarı və tarixi kədəri milli tariximizdə olduğu kimi öz əksini tapa bilməyibdi.

Qədim alban, latin, iber yazılarını daş kitabələrdən pozmaqdə və arxiv sənədlərini saxtalaşdırmaqdə ustalıq göstərən ermənilər, qonşu xalqların yerinə öz adlarını həkk etməklə Qafqaz tarixində düyünü açılıqla, düyünün düşən bir vəziyyət yaratmışlar.

Bir şeyə heyrət etmişəm ki, Pompeyin hücumları zamanı erməni çarı II Böyük Tiqrənun qonşu xalqlara elədiyi xəyanətkarlıq onun xələflərinin canında günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu barədə gürcü tədqiqatçılarının son əsərlərində də geniş danışılır. Müasir albanşünaslıqda son illərin tədqiqatları, əsasən, mübahisəli problemlərin öyrənilməsi və üzə çıxarılması istiqamətində aparıldığından, Azərbaycanın Antik dövründə aid təssəvvürümüz xeyli zənginləşmişdir. Roma imperiyasının Qafqaza hücumları və o zamanın siyasi-ictimai-etnik məsələlərilə bağlı bir sıra nəşrləri misal göstərmək olar.

Nəhayət, bu tarixi sənədlər "Pompeyin Qafqaza yürüşü" adlı mən-zum pyesimə mövzü oldu. Araşdırduğum bəzi həqiqətləri və öz qənaətlərimi müasirlərimə çatdırmağı borc bildim. Məqaləni yazmaqdə da məqsədim elə bundan ibarət olmuşdur.

Antik dövr müəlliflərinin əsərləri Qafqaz xalqlarının həyat və yaşayış tərzi haqqında bəzən səthi, bəzən yanlış, bəzən də bir-birini təkzib edən məlumatlar verirlər ki, bunlar da Cənubi Qafqazda məskən salan üç dövlətin həqiqi tarixi coğrafiyası barədə müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan vermir. Yaxud, Qafqaz Albaniyasının bütövlükdə bir dövlət kimi nə vaxt yarandığını da bu gün qəti demək çətin olur. Qədim tədqiqatçıların yazdıqlarından öyrənirik ki, Makedoniyalı İsgəndərə qarşı müharibədə III Daranın təcili mühafizə dəstələrində alban əsgərləri iştirak etmiş, döyüş zamanı xüsusili fərqlənmişlər.

Eramızdan əvvəl II-I minilliklərdə Qədim Romada xalq iğtişaşları, qul üsyənləri, vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxaran çıxışlar baş vermişdi ki, bu da ictimai mühitdəki sosial gərginliyin təbii nəticəsiydi. “Nə qədər qul varsa - o qədər də düşmənimiz var” - quldarlarla qullar arasındaki sinfi münasibətlərin formulu beləydi. Qul heç kəsdən borc ala bilməzdi, heç kəsə borclu da ola bilməzdi. Qul, hətta, qul sahibinin əmlakı kimi siyahıya alınırdı və s. Burada cüzi insani hüquqlar barədə düşünməyə belə dəyməzdi.

Romadakı bu gərgin vəziyyətdən istifadə edən Pont /Kiçik Asyanın mərkəzi hissəsində o qədər də böyük olmayan dövlət idi/ hökmdarı Mitridat VI Evpator /e.ə.132-63-cü illər/ Romaya müharibə etdi və nəticədə 90-ci ilin sonunda Krimi, Taman yarımadasını və Kolxidanı ələ keçirdi. Qara dəniz onun dövlətinin daxili dənizi oldu. Əslində, Romaya qarşı koalisiyanın başında Mitridat özü dururdu və Şərq əyalətlərində romalıların hakimlik niyyətlərinə qarşı çıxan təhlükəli qüvvə idi.

Antik mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Mitridat Asiyani və Yunanıstanı tutduqdan sonra bütün şəhərlərin başçılarına sərəncam göndərmişdi ki, cinsindən və yaşıdan asılı olmayaraq, nə qədər romalı və italiyalı varsa, hamısı eyni gündə qətlə yetirilsin. Belə də oldu, 80 min romalı öldürüldü.

Ata tərəfdən Əhəmənilər nəslindən sayılan Mitridat VI Evpator, müasirlərinin yazdıqlarına görə, fiziki cəhətdən çox sağlam olub. Özünü ilanlara, əqrəblərə Caldırıb ki, zəhərə qarşı bədənində immunitet yaransın. Təkliyə öyrəşsin deyə uzun müddət uzaq mağaralarda yaşayıb. Müntəzəm təhsil almasa da, 23 dil bilib. Özünü romalılara qarşı yunan dünyasının xilaskarı kimi göstərməklə elmin mədəniyyətinin qabaqcıl nümayəndələrilə də yaxınlıq edib. Elmin, mədəniyyətin, incəsənətin hamisiymış.

Beləliklə, öz metropoliyasına çəkilən Mitridat gizlində Roma ilə yenidən müharibəyə hazırlaşındı. Təqribən bu vaxtlarda onunla müttəfiq olan erməni çarı Tiqrən II qonşu əraziləri ələ keçirmək fikrinə düşdü.

Yeri gəlmışkən xatırladım ki, II Tiqrən da I Tiqrən kimi özünü Daranın və Kserksin varisi sayaraq adət və əmənədə, eləcə də Ermənistən sarayının yeritdiyi daxili və xarici siyassətdə həmişə Əhəməniləri təqlid edirdi. O da gələcəkdə Makedoniyalı İskəndərin III Daranın vaxtında dağıtdığı fars dövlətini yenidən dirçəltmək ümidi ilə yaşayırırdı.

Öz müttəfiqi və qohumunun (Mitridat II Tiqrənin qızı ilə evlənmişdi) uğurlarını, eləcə də romalıların fəaliyyətsizliyini görən Mitridat özünü bir də sınamaq qərarına gəldi. Onun 100 minlik piyada qoşunu, 16 minlik süvari ordusu, 100 döyüş arabası, dəniz donanması və 400 gəmisi var idi. Beləliklə,

o öz torpaqlarını genişləndirmək məqsədilə yenidən Kiçik Asiyənin qərb torpaqlarını zəbt etdi.

Ancaq Roma buna tez cavab verdi: e.ə. 74-cü ildə Senat konsul Lisini Lukullun rəhbərliyi altında 40 min piyada, 2 min süvari ilə hərbi əməliyyatlara başladı. Mitridat yenidən məğlub oldu və Lukullun təqibindən yaxa qurtarmaq üçün II Tiqrənin yanına qaçıdı. Nəticədə, Lukull 20 min piyada və 2 min süvari ilə Ermənistana qoşun yeritdi.

Bütün bunları xatırlatmaqdə məqsədim romalıların Cənubi Qafqaza ilk dəfə necə gəlmələrini diqqətə çatdırmaqdır.

II Tiqrənin 100-dən çox piyadası və 16 min süvarisi özünü doğrultmadı. Elə ilk döyüsdə uduzdu. Yığıdığı sərvəti, övladlarını və arvadlarını belə xilas edə bilmədi. Lukull onun yeni saldığı paytaxta - Tiqrənakertə daxil olaraq şəhəri darmadağın etdi. Lukull öz qalib legionunu Ermənistanın əvvəlki paytaxtı Artaşata yönəltdi. Elə bu vaxt Cənubi Qafqaz xalqlarının birgə mübarizəsi başladı: iberlərin və albanların döyüş dəstələri ermənilərin köməyinə gəlir. Romalılar öz işgalçılıq planlarından imtina edərək geri çekilirlər. Lukullun Cənubi Qafqazda məğlub olduğunu görən Roma Senati onu Qney Pompeylə əvəz etməyi qərara alır.

Pompey Respublikanın istedadlı hərbi qoşun başçılarından (xüsusilə Sulladan) gözəl sərkərdəlik dərsi almış, bir çox gərgin əməliyyatlarda müstəqil döyüşmüştü. Ümumiyyətlə, demək olar ki, Roma silahlı qüvvələri bütövlükdə (və hər bir döyüşü ayrılıqda) yaxşı məktəb keçmiş vahid güclü mexanizmə bənzəyirdi. Qoşun dəstələrinin, legionların və əlavə hərbi qüvvələrin başında təcrübəli, cəsur, öz sənətlərini gözəl bilən müharibə veteranları dururdu.

Qney Pompey məhz belə silahlı qüvvələri Qafqaza yeridirdi. O, özünü yaxşı bir diplomat kimi də göstərmişdi. Belə ki, bu məqamda Ermənistana qarşı silah işlədən Parfiya ilə ittiifaq bağlamışdı. Əgər II Tiqrən gələcəkdə Mitridatı müdafiə edəcəkdisə, onda parfiyalılar da hərbi əməliyyatlara başlamalı olacaqdı. İki böyük düşmənə qarşı dura bilməyəcəyini görən II Tiqrən öz kürəkəni ilə hər cür əlaqəsini kəsməyə məcbur olur. Antik dövrün müəllifləri II Tiqrənanın geri çəkilməsini geniş şərh edirlər. Onların dediklərindən aydın olur ki, çarın oğlu gənc Tiqrən Parfiya padşahının qızı ilə nişanlandı gündən, atasının taxt-tacına sahib olmaq üçün Pompeyin tərəfinə keçir və birinci gündən ona bələdçilik edir. Atası guman edir ki, oğlunu yoldan çıxaran Mitridat olub. Buna görə də Pompey Pont səltənətini zəbt edəndə, o da öz müttəfiqi Mitridatdan üz döndərir. Bu azmiş kimi, Mitridatın elçisini tutur və şahın başı üçün mükafat ayırır. Şübhəsiz, bu, ilk növbədə, Pompeyin etimadını qazanmaq məqsədilə edilirdi.

Əli hər yandan üzülən Mitridat özünü xilas etmək məqsədilə dəniz sahillərindəki malikanələrinə — Krıma çəkilir.

II Tiqrən yaxın qonşularına da arxa çevirir. Albaniyaya və İberiyaya qarşı çıxaraq, Pompeyin tərəfinə keçir. Tarixçi Plutark “Müqayisəli tərcümeyi-hal” kitabında onun bu hərəkəti ni belə izah edir: “... Lukull tərəfindən məğlubiyyətə uğrayan Tiqrən Pompeyin bir qədər yumşaq və nisbətən xeyirxah bir insan olduğunu görərək, Roma mühafizə dəstəsini öz sarayına buraxır, özü isə dost və qohumlarının müşayiəti ilə Pompeyə təslim olmaq üçün onun hüzuruna gedir. Düşərgəyə çatar-çatmaz Pompeyin 2 keşikçisi ona yaxınlaşaraq atdan düşməyi və sərkərdənin yanına piyada getməyi əmr edir. Çünkü heç vaxt Roma düşərgəsində bir nəfər belə atlı adam

görməyiblər. Tiqrən tabe olur və üstəlik qılıncını belindən açıb onlara təqdim verir.

Çar gəlib Pompeyin qarşısında dayananda, başındakı tacını çıxarıb ki, sərkərdənin ayaqları altına atsın. Ən böyük rüsvayçılıq o idi ki, onun qarşısında diz çökmək istəyirdi. Amma Pompey macal tapıb çarı qabaqladı və sağ qolundan tutub özünə tərəf çəkdi..."

Bələliklə, Tiqrən Pompeyə tabe olur və hakimiyyət başında qalmasını təmin edir. Lakin bundan sonra Ermənistən bir dövlət kimi əhəmiyyətini itirir, başqa dövlətlərlə müstəqil siyaset yeritmək ixtiyarından məhrum olur. Pompey Ermənistəni Romanın bir əyalətinə çevirir.

Tədqiqatçıların rəyincə, erməni şahzadəsi gənc Tiqrən alban hökmdarının dostu imiş. Yunan müəllifləri bu hökmdarın adını Oroyz və ya Oris kimi verirlər.

Lakin onlar alışmadıqları bu Şərq adlarını təhriflə ifadə ediblər (Məlumdur ki, Kirin əsl adı Kuruş, Astiaqın — əsl adı İştuvequ, Atossa — Xuqossa olub və s.). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, alban şahının əsl adı bəlkə də Uruz olmuşdur. Bu ada “Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik. Atabəylər sülaləsinin məşhur sərkərdələrindən birinin də adı Uruz idi. Bu ad Azərbaycanda bu günə qədər yaşayır.

Belə zənn edilir ki, alban hökmdarı bədbəxtliyə düçər olmuş dostu gənc Tiqrənanın xilası üçün ən cəsarətli addımlar atmağa hazır olub.

Xatırlayaq ki, gənc Tiqrən Pompeyin çadırında qandaldadır, Mitridat isə Krima qaçıb. Plutarx “Müqayisəli tərcümeyi-hal” kitabında yazır ki, guya Oroyz və İberiya hökmdarı Artak Pompeyə söz verirlər ki, Mitridati təqib etməkdə ona mane olmayıacaqlar. Tədqiqatçıların çoxu Plutarxın bu

qənaətini qəbul edirlər. Ancaq düşünsək ki, “Romaya qarşı son döyüşdə Mitridatın müttəfiqləri alban və iber hökmdarları olub”, o halda Oroyzla, Artakı müqaviləni pozmağa nə vadar edirdi? Bu, düşmənin silahlı qüvvələrinin könüllü doğma torpaqlara soxulmasına şərait yaratmış olardı. Bir də Mitridati izləmək marşrutunun yolu axı, nə üçün İberiyadan (Gürcüstanın Şərq hissəsi), Albaniyadan (Cənubi Qafqazın şərq hissəsi) keçməliydi?! Diplomatiya qanunlarına görə aydın idi ki, Pompeyin bu yürüşü qarət, zəbt, istila xarakteri daşıyırdı və Romanın, bir növ, gələcəkdəki qorxulu düşmənlərinin gücünü kəşfiyyat baxımından öyrənmək, sınamaq məqsədi güdürdü.

Roma tarixçisi Tit Livi yeni eranın əvvəlində yazırıdı: “...Qney Pompey Mitridatı təqib edərək, ucqarlarda yaşayan və naməlum xalqlara rast gəldi”. Bu xalqlar qədim dünya tarixçilərinin “dünyanın ucqarları” adlandırdıqları döyükən qafqazlılar: albanlar, iberlər və adlarını yunan, Roma tarixçilərinin əsərlərinə saldıra bilməyən məglubedilməz qəbilələr, tayfalar idi.

Lakin o, bunu da qeyd edir ki, iberlər və albanlar Pompeyə öz ölkələrinin ərazisindən keçməyə icazə verməmişdilər.

Qişın soyuğunda Kürü keçən romalılar dincəlmək üçün çayın sahilində çadır qururlar.

Adətən, belə hallarda romalılar bir düşərgədə məskən salardılar. Bu dəfə bəlkə yerli əhalinin müqavimətinə rast gəldikləri üçün azuqə baxımından çətinliklərinə görə Kürün sahilində üç düşərgə salmalı olurlar. Alban hökmdarı da bu şəraitdən istifadə edərək, romalıların bir hissəsini qəfil hücumla məhv edib zəiflətmək qərarına gəlir.

Dion Kassinin sözləri burada yerinə düşür: Alban hökmdarı “Orisin bu əməliyyatlarda məqsədi romalıları ayrı-ayrılıqda məğlub etmək, bir-birindən kömək almağa qoymamaq idi”.

Gördüyüümüz kimi, Alban hökmdarı Oroyzun döyük əməliyyatının planı o dövrün müharibə qanunlarına tam uyğun gəlirdi: hissələrə bölünmüş düşmənə qarşı müxtəlif tərəflərdən qəfil hücumla onları birləşməyə qoymamaq, yəni ayrı-ayrılıqda məhv etmək. Ancaq... elə bu da “böyük səhvə gətirdi”. Qarşidakı güclü düşmənlərinin silahlı qüvvələri haqqında albanların dəqiq, dürüst məlumatları yox idi.

Oroyz məqsədinə nail ola bilməyərək geri çekilir.

“Pompeyin Cənubi Qafqazda dairəvi yolu” əsərinin müəllifi Y.A.Manandyan yazır: “...Pompey öz ordusu ilə albanlara və Orisə qarşı irəliləyirdi, dekabr ayında Saturn bayramındaki qəfil hücumu görə bu xəyanətin intiqamını alırdı”.

Maraqlıdır, hansı xəyanətin?! Nə vaxtdan düşmən üstə qəfil hücum “xəyanət” kimi başa düşülüb?! Qədim dövrlərdən bəri işgalçı orduya hücumlar — istər qəfil olsun, istər gözlənilən - həmişə sərkərdəlik məharətini, strateji qabiliyyəti nümayiş etdirməyibmi? Sərkərdələr bu məqsəd naminə son ana qədər xüsuslu ehtiyat qüvvələri saxlamayıblarmı? Qəfil zərbələr endirmək Pompeyin özünə şöhrət gətirməyibmi? Kulikovo döyüşündə Dmitri Donskoyun həlledici rol oynayan ehtiyat alayının igidliyi də bu qəbildən deyildimi?!

Düşmən sənin sərhədlərini keçərsə, onu məhv etmək üçün, bütün hərbi və diplomatik vasitələrə əl atmaq olar! Oroyzun da qəsbkar romalılara qarşı “xəyanətkar” əməliyyatı düşməni çəş-baş salmağa və məhv etməyə yönəlmüşdi ki, bu da Alban çarının böyük cəsarət və sərkərdəlik istedadından xəbər verirdi.

Eramızın I əsri və II əsrin əvvəllərində yaşayış Plutarx xəbər verir ki, Pompeyin yürüşü müvəffəqiyyət qazandı. Albanlar romalılara qarşı 60 min piyada və 12 min süvari çıxarmışdı.

Qədim yunan tarixçisi onu da xəbər verir ki, döyüşçülərin eksəriyyəti zəif silahlanmışdı və yəqin düşməni vahiməyə salmaq niyyətilə heyvan dərisindən libas geymişdilər. Ordunun başında şahın qardaşı Kosid /oxu *Qasid - N.H.*/ dururdu. O, Pompeylə təkbətək döyüşə girir və Roma sərkərdəsi zireh geyindiyindən, Kosid aldığı qılınc yarasından dünyasını dəyişir.

Qney Pompeyin bütün hərbi yürüşlərində albanların gənc və cəsur qoşun başçısı ilə belə təkbətək döyüşə çıxmazı yeganə hadisəydi və hər iki sərkərdə üçün təhlükəliydi.

İşgalçı Roma orduları ilə vuruşan alban əsgərlərinin sırasında ciyin-ciyinə əfsanəvi igid qadınlar — amazonkalar da döyüşürdü. Onlar ərləri-ərənləri qələbəyə ruhlandırır və bu yolla bütün məhrumiyyətlərə sinə gərirdilər. Bu inam, bu əqidə həm də böyük mənəvi dayaq idi.

Plutarx qeyd edir ki, şəhidlərin arasında qadınlar da var idi. Albanlar, düşmən əlinə keçməsin deyə, qadınların cəsədlərini döyüş meydanından dərhal çıxarırdılar. Çox güman ki, bu, alban ordusunda mənəvi birliyin və hərbi intizamın möhkəmliyinə dəlalət edirdi.

Təəssüf ki, bu məsələlər barədə az yazılır, olanlar inkar edilir, unudulurdu.

Amma ədalət naminə bir həqiqəti demək lazımdır ki, Romanın Qafqazı işgal etməklə bağlı imperiya niyyətlərindən sonra, yaxud elə həmin vaxtlarda buraya gələn yazıçı tarixçilərin apardığı qeydlər, verdiyi məlumatlar, hesabat xarakterli izahatlar bu gün tədqiqatçılarımız üçün ən qiymətli qay-

naqlardı. Bu məxəzlər Alban tarixinə dair bir çox yeni faktları üzə çıxara bilər, onların dürüstlüyü, yanlışlığı təsdiq edilər, sübuta yetirilərdi.

İyirmi altı tayfanı bir dövlətdə birləşdirən, iyirmi doqquz şəhəri olan ölkənin mədəniyyəti, musiqisi, ədəbiyyatı, folkloru barədə məlumatlar azlıq etsə də, maddi mədəniyyəti haqqında materiallar çoxdur.

Hələ onu demirəm ki, türkün görkəmini xatırladan ağıbənizli, ucaboylu, sarışınsaçlı, mavigözlü alban tayfalarının antropoloji quruluşu hazırda da Azərbaycanda xarakterik cəhətlərini saxlayıb yaşıdır.

Mənə elə gəlir ki, xarabalıqları ötən minilliklərin silinməz izi kimi torpağın sinəsində qalan Qafqaz Albaniyasının tarixi mənşəyi və coğrafi tarixi ən ulu əcdadımız olan Atropatena tarixinin davamı və tərkib hissəsi kimi öyrənilərsə, yadelli səyyahların dediklərinin bəlkə də əksi alınar.

Böyük yunan coğrafiyaşunası Strabonunu /e.ə. I əsrin sonu və eramızın I əsri/ albanlar Roma qoşunlarının qarşısına 22 min süvari çıxarmışdı, deməsi, alban ordusunun böyük gücünü göstərir.

Plutarx Roma qoşunlarının Qafqazdan geri çəkilməsini alban ərazilərindəki zəhərli ilanların və əqrəblərin çoxluğu ilə əlaqələndirirdi. Yerli sakinlərin müqavimətindən, ölkəni bürüyən partizan hərəkatından, legionların yorulub əldən düşməsindən, verdikləri əsgəri itkilərdən, ərzaq çatışmazlığından ya heç danışılmır, ya da “ilanlar”, “əqrəblər” ötəri xatırlanırdı.

24 yaşında Afrikada şir, pələng, fil ovuna çıxan Pompeyin cəsurluğunu təsvir edən böyük tarixçi “Roma silahının gücünü qoy vəhşi heyvanlar da görüb qorxsunlar”, — deyə təqdim edirdi. İndi necə olurdu ki, 40 yaşında həmin qorxmaz sərkərdə Azərbaycanın düzənliyində ilan, əqrəb yuvala-

rından ehtiyat edirdi?! Bu, o Pompey idi ki, İspaniyadan özünü tələm-tələsik Krassın köməyinə çatdırıb, Spartakın ölümündən sonra pərən-pərən düşən üsyancıları bir-bir ovladı və nəhayət, 6 min adamı dar ağacından asdırdı.

Qələmə aldığı mövzuları işləyərkən Plutarxın doğma Yunanistana bağlılığı, eləcə də böyük Roma imperiyasının vətəndaşı kimi keçirdiyi qürur hissi təbiiydi və nə qədər obyektiv olsa da, yazılarında bunlar özünü göstərirdi.

Qafqazdakı hadisələrin sonrakı gedişindən bunları öyrənirik ki, Pompey İberiyaya yola düşür, çoxlu əsir götürür. Alban hökmdarı Oroyz müttəfiqi Artakin köməyinə gəlir. Albanlar və iberlər yenidən romalılarla müharibəyə başlayırlar və bu, müttəfiqlərin mənəvi qələbəsilə bitir.

Mitridat isə 36.000 hərbçi ilə Balkan və Alp dağları tərəfdən keçib Romanın üzərinə qəfil hücum planlarının puça çıxdığını gördükdə, Pompeyə əsir düşməmək üçün muzdlu kelt zabitinə əmr edir ki, onun boynunu vursun. Zabit hökmdarın əmrini yerinə yetirmək məcburiyyətində qalır.

Spartakdan sonra Roma imperiyasının ən qorxulu düşməni sayılan və Senati daim gərginlikdə saxlayan Mitridat VI Evpator beləcə həlak olur. Pompey Cənubi Qafqaz sərhədlərini tərk edir.

Lakin o qədim Romaya təkcə əsir aldığı adamları aparmırdı, sərkərdəni hərbi yürüşləri zamanı müşayiət edən şəxsi tarixçisi Mitilenli Feofanın Qafqazda gördüyü adət-ənənələrə, xalq mərasimlərinə, dini ayinlərə, albanların və iberlərin həmrəyliyinə, amazonkaların yadəllilərlə döyüşlərinə və mənəvi paklığına dair qeydlərini də özüylə aparırdı.

Məlumdur ki, Pompey Qafqaz yürüşündən qayıdanın sonra Romada böyük bir şəxsi teatr binası tikdirmişdi. Orada Roma dramaturqlarının pyeslərilə yanaşı, yunan faciənəvisləri Sofokolun, Evripidin əsərləri, o cümlədən Esxilin “Zəncirlənmiş Prom-

tey” faciəsi də göstərilirdi. Xalq qəhrəmanı Prometey Roma səhnəsində imperiya ilə də döyüşürdü.

Qney Pompey Mitridatı sağ ələ keçirə bilmədi. Albanların və iberlərin hərbi həmrəyliyinə, mənəvi yaxınlığına müdaxilə edə bilmədi. Şübhəsiz, bu, böyük sərkərdənin mənəvi iflasa uğramasıydı.

Roma tarixilə məşğul olan rus alimi N.A.Maşkin yazır ki, Pompey “...bir sıra döyüşləri uda bilsə də, partizan müharibəsi ilə heç cürə bacarmadı... Yalnız onunla kifayətləndi ki, albanlar və iberlər Romadan asılılıqlarını rəsmi şəkildə bildirsinlər. Lakin bu, tamamilə formal məna daşıyırdı. Elə bu da hərbi yürüşlərin axırı oldu”.

Romalılar öz sərhədlərini Xəzər dənizinə qədər genişləndirə bilmədilər.

XIX əsrin sonunda alman tarixçisi Teodor Mommzen Pompeyin yürüşünü belə yekunlaşdırmışdı: “Qafqaz, tarixdə özünün ümumdünya əhəmiyyətini bir daha hiss etdi: fars, yunan basqınları kimi, romalıların da hücumları burada sona çatdı.”

“Azərbaycan” qəzeti, 23 may, 2001

ŞAİRİN POETİK NƏFƏSİ

Bu dünya yaşadığımız dünyaya bir şair sinəsindən boylanıldığı üçün genişdir, gözəldir, əlvandır. Buna görə də bu dünya vətən dünyasıdır. Onun öz təkrarsız fəsilləri var.

Barat Vüsalın şeirləri tarıma çəkilmiş bir yayı xatırladır; hədəfə dəyidikcə yenidən tarıma çəkilir. Çünkü əli tətikdə olan şairin özü də hədəfdədi, şair hardan keçirə, ora sərhəddi, düşmən gülləsinin nişan aldığı vətən sərhəddidi. O sərhəddə şairlər daha tez görünür, daha tez yaralanırlar, amma ölmürlər. Şairlər yaralı olurlar, yarasız olanda ölürlər. Onlar xaricə qovulsalar, həbsxanalara atılsalar belə vətənsiz olmurlar. Bəlkə də şair vətən sözünün sinonimi kimi yaşayır. Elə buna görə də şairin tərcüməyi-halı vətəninin tərcüməyi-halıdır.

Başqa şəkildə, başqa yozumda, başqa məzmunda şair yoxdu, varsa o vətən deyil. Elə ona görə də şairi nişan vermək - Vətəni nişan verməkdir.

*Nəsimi ayaqdan başa soyuldu,
Pötefi demədi bütün sözünü.
Bir Lorka varydı, nişangah oldu,
Bir "Bursa" yixılmaz... yixdı Nazimi.*
("Müxtəlif qəsdlər")

Artıq Səməd Vurğun yaşıını yaşayan, lakin öz adı, istedadı ilə tanınan, görkəmli şairimiz Barat Vüsal mənim fikirlərimi belə təsdiq edir:

*Hər kəs öz başını saxlayırdısa,
Hər kəs öz dərdini ağlayırdısa,
Onda bu dünyaya gəldik biz niyə?
Onda bu dünyaya baxdıq biz niyə?*

Birdi sevincimiz, dərdimiz deyib,

Onda bu yollara çıxdıq biz niyə!

("Yas")

Şairin gülüşü dünyaya etirazdı. Şairin sualı təsdiqdi. Buna görə də özü cavabdehdi.

Bir bax, daşa dəyən oxuma mənim,

Gözlərim bu tayı, o tayı görmür.

Sən indi bildinmi, yuxuma mənim,

Niyə Şah İsmayıll Xətai girmir?!

("Soruşma")

Bilir ki, qələm götürdüyü gündən öz müasirlərinə və gələcək nəsillərə birinci o cavab verəcəkdir. Ondan soruşacaqlar. Tarihimizi yetmiş il saxta yazan tarixçilərdən yox, hərislərdən yox, iyirmi dəfə Həccə getməyilə fəxr eləyən pul kisələrindən yox, məhz şairdən!

Hansı şairdə, qələm sahibində bu hiss, bu duyğu yoxdursa, o müasirlərilə bir cərgədə getsə də, bu karvandan deyil. Şair yazıb-yaratdıqca ayılır və onu oxuyanları ayıldır. Onun qeyri-adiliyi də bundadır.

Bizim ciyinimizdə söyüdlər bitir,

bizim ciyinimizdə baş bitməyirmiş?!

... Qalarımı, ürəyin simlər beləsi,

əfv edin, canıma doyub deyirəm:

Kimlər ölüsidil, kimlər ölüsi,

amma kimlər ölürl, hayif deyirəm.

("Qarğıış")

Barat Vüsəl nəinki sözün çəkisini, məna çalarını, rəngini ayırd edən şairdi, eləcə də torpaq təəssübkeşidi, humanistdi, səmimiidi. Bu, o deməkdi ki, Baratın poetik nəfəsinə ürək qızınır, buna görə də ona inanırsan. Qəminə-sevincinə şərik olursan.

Özü özü haqqında yazır ki, "...Qaranquşlar yaz gələndə bizim evdə yuva qurardılar. Sevinərdim, öyünərdim ki, bizim də öz qaranquşumuz var. Bir dəfə dərsdən gəlib gördüm ki, iki ətcəbala qaranquş yuvadan yerə düşüb ölüb.

Ağlamağım tutdu. Həmin ətcəbalaları götürüb damın dalına apardım. Görən olmasın deyə dalda bir yerdə, bellə "qəbir" qazdım, basdırıldım onları. Hər qəbirə çöp də sancdım: başdaşı əvəzi.

Bax, onda şeir yazırammış, xəbərim yoxmuş".

Bu bəlkə də hər bir kənd uşağının başına gələn hadisədir. Lakin bu hadisənin qəmini, gözəlliyini, şairliyinin o zamandan başladığını necə səmimiyyətlə açıb danışır.

Məni sevindirən budur ki, Barat Vüsəl böyük ədəbiyyat, böyük hissələr, duyğular carçası olaraq artıq öz şairlik mövqeyini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan poeziyasının istedadlı nümayəndələrindən biri kimi nüfuz qazanmışdır.

"And", "Müxtəlif qəsdlər", "Azarın yoxdumu, şair", "Şair Barat Vüsala", "Bu günü heç kəsə verməyəcəyəm", "Cavid" kimi əsərləri şairin böyük arzular, həyəcanlar, iztirablar, təəssüflər və böyük İNAM içində yaşadığını çatdırır. Biz onunla həmrəy oluruq. Tariximizi gözəl bilir və gözəl mənalandırır, özündə şair kimi qəhrəmanlıq şansının olduğunu israrla iddia edir: "Bizim yolumuz daha uzun ola bilər... bizim qələmimiz daha iti, daha gərəkli ola bilər - İsmayıл Şıxlıya oxşasaq bir az!". ("İsmayıл Şıxlını mən hardan alım").

Daim mütaliə ilə məşgül olan şair qanlı-qadalu tariximizin ağrı-acılarına təəssüflənir; gəncliyi, müasirlərini bir də belə səhv'lərə yol verməməyə çağırır:

*Baba Məhəmmədin kobud səhvini
bir nəvə Məhəmməd alıb eyninə,
Düzəldib Vaqifin barelyefini
gəlmışdı Vaqifin yubileyinə.*

("Şairin yubileyi")

Səmimi olduğu qədər də təsirlidir, yaddaqalandır.

Baratın şeir dili sadə, səmimi olduğu üçün, dediyi fikir, ürəyində tutduğu niyyət oxucusuna tez çatır, düzgün çatır. Bu adilik deyil, Aristotel poetikasının vacib məsələlərindəndi. Buna görə də onun çoxlu oxucusu, çoxlu da şair dostu var. Mən də onların içindəyəm. Və buna şadam ki, hörmətli şairimizin ilk şeirləri "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetiinin səhifələrində çap edilmişdir. Mən o illərdə qəzetdə işləyirdim.

Barat Qazaxda, doğulduğu kənddə yaşayır, orta məktəbdə tarix fənnindən dərs deyir. O şagirdlər xoşbəxtidir. Səmimiyyətlə deyirəm ki, mən də məmnuniyyətlə Barat müəllimin dərsində oturar, ona qulaq asardım.

Şair Baratla müəllim Baratın birlikdə Azərbaycan tarixini şagirdlərə tədris etməsi təkcə bir bölgənin yox, millətin də xeyrinədir. Keçən əsrin əvvəllərindəki böyük maarifçilərimizi məktəblərdə şagirdlərə dərs deyən unudulmaz yazıçılarımızı, şairlərimizi xatırlamaq kifayətdir ki, Barata da qiymət verə bilək. Bu sıradə A.Şaiqləri, Cavidləri, Müşfiqləri yada salmamaq olmur. Bu varislik nə yaxşı ki, bu gün davam edir.

Qəlbində və poetik yaradıcılığında Sabiri, Üzeyiri, Cavidi, Müşfiqi, Xəlil Rzani və b. yaşadan, təbliğ edən qüdrətli qələm sahibinə bu varsiliklə ana südü kimi halaldır.

Nəriman Həsənzadə

Qori seminariyasının sonralar Qazağa köçürülməsi heç də təsadüfi deyildi. Orada elə ədəbi mühit var idi ki, Vaqif, Vidadi kimi dahi şairlərin yetişməsində böyük rol oynamışdı. Məhz bu-na görə də ölkəmizin qabaqcıl ziyalıları şair Barat Vüsəlin yaşa-dığı, yazıcı yaratdığı bir torpaqda yetişmişdi.

Bu ailəni mən yaxşı tanıyıram. Anası, həyat yoldaşı müəllimdi. Oğlu Cavid tədqiqatçı alimdi.

O, hər dəfə Qazaxda şəhərin mərkəzində Vaqiflə Vidadinin yanaşı dayanan əzəmətli heykəllərilə qarşılaşır. Mədəniyyət evinin qabağında S.Vurğunun abidəsini görür, Osman Sarıvəlliinin məzarını ziyarət edir, Ağstafada Hüseyn Arifin qəbrinə baş çəkir. Ustad Ədalətin məclislərində iştirak edir, sazin sehrkar səsinə qulaq asır.

Barat Vüsəlin fitri istedadının beşiyi belə bir torpaqdı. Tor-paq-ocaqdı.

**“Ədəbiyyat qəzeti”,
29 mart, 2001**

ANA SÜDÜ İLƏ YAZAN ŞAIR

Böyükxan Pərvizin şeirlərini mətbuat səhifələrində oxudadan sonra, onu görmək arzusunda oldum. Görüşdü... İztirablarının oduna qızınan, mərhəmətli bir ürək sahibidi. Tərcümeyi-halında qohum çıxdıq.

Zərdüşt dövründən bəri Pərviz də içində döyüşür. İnsan-pərvər şair insanların gözü qarşısına sanki, çarmixa çəkilir. Tanrıya müraciəti, sevdiyi gözələ yalvarışları eşidilmir, bəlkə də ona elə gəlir ki, eşidilmir, amma bütün bunlar onun ilham qaynağına çevrilir.

*Tanrını ittiham etmək çətindi,
Onun ətəyi var, yaxası yoxdu, - deyir.*

"Əllərim" şeirində Pərviz, görün, necə təəssüflənir?

*İslədiniz, otaq aldım,
Geyim aldım, yataq aldım,
Şaxta düşdü, papaq aldım,
Sizə bir əlcək almadım.*

Şairin tez-tez istifadə etdiyi ədəbi vasitələrdən biri də oxucularını heyrətdə qoyan və düşündürən novellavari sonluqlardır. Bu, şair Pərvizin öz yolu, öz orijinal və uğurlu dəst-xəttidir. Bu poetik təfəkkür sahibində milli kolorit fəlsəfi ifadələrlə müşayiət olunduğundan cəlbedicidir, ürəyəyatılmışdır. Bu səpkili şeirlərində o, ümumxalq danışq dilindən təkcə istifadə etmir, bu dildə danışır və onu poetik yüksəkliyə qaldırır.

*Yollarla kəsək kəsmişəm,
Qamışdan tütək kəsmişəm,
Cəlladla çörək kəsmişəm,
Başımı yaxşı kəsəcək.*

Nəriman Həsənzadə

Bu, cəllada meydan oxuyan bir xalqın dilindən deyilmiş himn kimi səslənmirmi?

Böyükxan Pərviz sözü kəsə və qısa deməyi bacaran şairdi. Belə məqamlarda kiçik həcmli şeirlərdə böyük mətləbləri demək bacarığı onun istedadının bəlkə də daha çox görünən tərəfidir.

Məlumdur ki, antik dövr yazıçıları qədim Sparta dövlətinin başçısı Likurqun cəmiyyəti idarə üsulları barədə yazılırlar ki, o hər bir spartalıdan qısa, sərrast danışmağı və cavab verməyi tələb edirdi. Bu hal inzibati, hərbi sahədə və məişətdə də vacib məsələlərdən sayılırdı. Uzun danışanlara qulaq asan da olmazdı. Mən heç də hər hansı bir əsərin qısalığını mütləq mənada onun həcmiyələ qiymətləndirmək fikrində deyiləm. Bu, düzgün olmazdı. Lakin, Böyükxan öz şeirlərində konkretliyi önə çəkir. Kitabda onun 5–6 bəndlilik şeirlərinə də rast gəlirik.

Böyükxan Pərviz poeziyasında lakonikdi, müdrikdi, fəlsəfi və təzənəfəsdi. Onun şeirlərindəki sarkazm, sətiraltı məna və işiq qətiyyən ümidsizliyə yox, həyatı dərk etməyə səsləyir.

*Budaqda haqdı yetişən,
Gözəl, gördüyüն düşəcək.
Allah çırpacaq bu göyü,
Bizə də bir gün düşəcək...*

Və yaxud:

*Günahkaram, sözümdən as,
Təqsirimi üzümdən as.
Allah, məni özümdən as,
Qırılsam, içimə düşüm.*

Şair bu şeirdə həyata real baxmağı tövsiyə edir, özü də buna fəlsəfi məna verir.

Digər şeirində:

*Neyləyirdim böylə qəmi, İlahi?
Göz yaşımnda batdı gəmim, İlahi,
Yaşamadım adam kimi, İlahi,
Elə öldür, Adam ölüb, desinlər.*

Bu şeirində isə şair cəmiyyətin, zəmanəsinin mənzərəsini çox gözəl verə bilmışdır.

B.Pərviz istər sevgidən, ölüməndən, qəbirdən, itlə söhbətindən danışanda, istərsə də xiffət içində qovrulanda heç vaxt mənəvi tarazlığını itirmir. İnsan içində insan axtarır və öz pak sevgisinə arxalanır.

Kitabdakı şeirlər, əsasən, həyata, sevgiyə çağırış notları üstə bəstələnmişdir.

*Bu gün göz yaşıyla ətirlənmişəm,
Gəlmışəm toyuna təzə dərd ilə...*

Pərviz bu şeirdə də öz ənənəsinə sadiq qalır. Sevdiyi qızın toyuna da özünəməxsus bir obrazda gedir.

Sonda isə bu iki misraya nəzər salaq:

*Mürəkkəb tükənib, qəmi yazmağ'a,
Anadan əmdiyim südlə yazıram.*

Bu isə şairin bəyanatıdır.

Ana südüylə yazdığını ilk şeirlər kitabın mübarək, dostum Böyükhan.

**“Günahım səni sevməkdil...” (2001)
kitabına ön söz**

ULU SABİRİN YADİGARI

Sabirin yeganə oğlu Məmmədsəlim Tahirzadə ilə mən tanış idim. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetiinin baş redaktoru işlədiyim vaxtlarda görüşürdük. Böyük atasının ad günlərində Şamaxıda poeziya günlərində də, prorektoru olduğu indiki Tusi adına Pedaqoji Universitetdə də dəfələrlə görüşüb ədəbi söhbətlər etmişik. Onun söhbətlərinindən doymaq olmazdı. Həmişə istəyirdim ki, daha çox atası Sabirdən danışsin.

Təəssüf ki, bu söhbətin tarixini yazmamışam. Ancaq yadimdardır ki, mərhum alimin oğlu Gündüz o vaxt hələ indiki Bakı Dövlət Universitetinin birinci kursunda oxuyurdu, jurnalistika fakültəsində. Məmmədsəlim müəllim oğlunu Ukraynaya, təhsilini davam etdirmək üçün göndərmək istəyirdi.

1987-ci il idi. Mən Bakı Dövlət Universitetində dərs deyirdim. Təzəcə müdafia etmişdim. Elmi rəhbərim və kafedra müdirim professor Mir Cəlal Paşayev mənə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatından dərs vermişdi.

Unudulmaz Məmmədsəlim müəllim Ələkbər Sabirə həsr olunmuş dərslərimdə iştirak edir, tələbələrin suallarına cavab verirdi.

Məmmədsəlim müəllim həqiqətpərəst, sözü düz danışan, haqsızlıqla barışmayan böyük insan idi. Təmkinli danışındı, hər suala o saat cavab vermirdi, elə bil ki, bir anlığa öz aləminə qapılırdı. Üzündə bir doğmalıq, saflıq, bir işiq var idi. Atası haqqında yazılanların bir neçəsindən naraziyəti. Hələ bir məqalə də yazmışdı, mənə deyirdi ki, çap elə londa mən “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetiinin baş redaktoru işləyirdim!. On-on iki səhifəlik məqaləydi. Yəqin əlyazması arxivində qalır. Deyirdi, mənim atam kasib olmayıb. Kürdəmirə köçəndən sonra qonşuları da atam saxlayırdı. Ona sabun bişirmək üçün boçkalarla piy gətirildilər. Bir də zarafatla deyirdi ki, atamın hər dəfə qızı olduqca, Orta Asiyaya, dostlarının yanına səyahətə gedərdi. Çox səmimi insan idi. Deyirdi ki, axırda atamın yeganə oğlu mən oldum.

*Bir dəfə dərsin sonunda tələbələrin xahişilə şəkil çəkdirdik.
Sonra da mən ona bir-iki sual verdim.*

*Onun dediklərini olduğu kimi oxuculara çatdırmaq istəyirəm,
necə danışmışdışa, eləcə. Böyük Sabirin yadigarı atası barədə be-
lə deyirdi:*

“Hicri 49, miladi 51 yaşı var idi atamın. Mənim artıq 70 yaşım var. Atamın on bir uşağından tək mən sağam. Atamın ilk övladı - oğlu olub, sonra ölüb.

1885-1886-cı illərdə evlənib. Beşinci övladı da oğlan olub, o da ölüb.

Səriyyə bacım “Hophopnamə”nin xilaskarı olub. Ona “Anaşım” deyərmiş, ilk oxucusuydu.

Atam ölen günü xalam oğlu bizə gəlib ki, dini tənqid edən şerlərini versinlər, aparıb yandıraq, cəhənnəmə getməsin. Xalam Şamaxının ən varlı arvadı olub.

Bir gün Səriyyə Soltan gəlinlik cehizini gətirib ki, ata, apar şerlərini çap etdir. Sabir etiraz edir. Amma oturub şeirlərini seçirlər, kitab hazır olur. Həmin kitabı Səriyyə Soltan aparıb öz evində gizlədir ki, sonra atasıgildən oğurlayalarlar. O, “Hophopnamə”ni xilas edir.

Arvadı Büllurnisə və bacım Səriyyə atamın ən sadıq dostları idilər.

Atamın Şamaxıda məktəbi var idi. Şagirdlərə özü dərs deyirdi.

Sabirin Şamaxıda cəmisi bircə otağı olub, bir də tiyanxanası. Sonralar üç otaq düzəldiblər. Bu, səhvdi.

Atamın birinci qızı, ortancıl qızı və bir də mən sağ qalmışdı.

Mən anadan olanda, adımı Məmmədkazım qoyublar.

Sabirin anası çox dindar arvad olub. Mən xəstələnəndə nənəm bu qərara gəlib ki, Əzraili aldatsın. Elə də eləyir. Adımı qoyular Məmmədsəlim. İndi də bu adla yaşayıram.

Bizim evə qadın mollası göndərirlər. O təklif edir ki, gəlin, Sabirin növhələrini və b. şeirlərini oxuyaq. Mərsiyə qurtaran-
dan sonra atamin əlyazmalarını o mollə qadın aparır.

Səriyyə Soltan 1918-ci ildə Kürdəmirdə yaşayırıdı. Əri siyasi partiya işçisi idi. Sonra Gəncədə, Abbas Səhhətgildə yaşadıq.

Anamın əleyhinə atam şeir yazmayıb.

1918-ci ildə tif xəstəliyi baş verir. Anam da öz evində kim-səsiz ölürlər. Qəbri haradadır, bilinmir.

Atamin qəbri üstündəki sandıqcə Abbas Səhhətin qoydu-
ğu sandıqcadır. Amma ətrafını sonra düzəldiblər.

Anam həmişə Şamaxıda yaşayıb. Ancaq 1918-ci ildə Ab-
bas Səhhətgilə, Gəncəyə qaçmışdı.

Mən 12 yaşında anadan, 4 yaşında atadan yetim qalmışam.

Atam namaz qılan adam idi. Bir dəfə namaz qılmasının
durdadı.

Salman Mümtaz Daşkənddə tamaşa verib, oradan pul göndərir ki, "Hophopnamə" çap olunsun. Bu, 1912-ci ildə olur.

S.Mümtaz A.Səhhətə /onlar dost idilər/ bildirir ki, mən Sa-
birin kitabını buraxdıracam. Sonra rədd edir.

S.Mümtaz yazdığı xatırəsində, gərək ki, 1936-da yazıb,
göstərir ki, niyə mən imtina etdim:

Sabir Səhhətə zərfdə şeir verib. Mən onu istədim, o vermədi. Mən də buna görə imtina etdim ki, "Hophopnamə"ni nəşr etdirməyəcəyəm.

Mirzə Cəlillə onların evində, inqilabdan sonra görüşmü-
şəm.

Çəmənzəminli ilə, Ə.Qarayevlə, S.Mümtazla, N.Nərima-
novla görüşmüşəm.

Sabirin təhsili yox idi, ibtidai təhsili də yox idi.

Atam namaz üstə öldü."

Nəhayət... Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai və bədii fik-
rinin böyük simalarından biri olan Sabir öz əsrinin fövqündə

dayandı. “Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar” yazdı. “Əsrin aynası” oldu. Sabirin ilk halal ədəbi-fəlsəfi qiymətini Sabir özü verdi: “Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar”, - dedi. XX əsrənə XXI əsrə dillərdə, ürəklərdə, dodaqlarda, cehizlik üçün nəşr olunan nəfis kitablarda gəlib çıxdı. Bizim və bizim uşaqlarımızın müasiri oldu.

Tədqiqatçıların dediyinə görə, bu mütəfəkkir şairimizin ilk seri yalnız 41 yaşında dərc edilib. Böyük ədib Mirzə Cəlilin məslək dostu və silahdaşı olub. “Molla Nəsrəddin”dəki beşaltı illik fəaliyyəti Güney Azərbaycandakı Səttarxan hərəkatının ədəbi inikasına çevrilib.

Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərqi şərində xüsusi yer tutub.

Mən böyük Sabiri ispan intibahının böyük ədəbi siması Migel de Servanteslə də müqayisə etmək istərdim. O, cəngavərlik dövrünün artıq bitdiyini elan edən “Don-Kixot” romanı ilə ispan cəmiyyətinə güldüsə, Sabir də Azərbaycan qadının özündən qabaqkı bədii təsvirlərinə güldü, şablon estetik tələbləri dağıtdı: “Qah-qah, gülməlisən xaniman-xərab!” - deyə səsini ucaldı.

Sabir ancaq 46 yaşında müəllimlik hüququ ala bildi və Bakının Balaxanı qəsəbəsində şagirdlərə dərs dedi. Mən taleyimə minnətdaram ki, Gəncədə Pedaqoji İnstitutu bitirib Bakıya gələndə, məni Balaxaniya, həmin məktəbə göndərdilər. 1953-cü il idi. Sabirin dərs dediyi tələbələrə - yaşlı kişilərə axşam məktəbində dərs deyirdim. Onlar Sabir müəllimdən həsrətlə şirin xatırələr damışırdılar. Lakin bu böyük maarifçi xadimin vətənpərvərlik ruhunda dediyi dərslər o vaxtkı təhsil idarəsini, onların müfəttişlərini təmin etmədiyindən, Sabir məktəbdən kənar edilmişdi. Bu barədə mən “Heybədə gəzən şeir” /sonralar kitabıma “Sabir” adı ilə düşmüşdür/ poeması yazdım üçün burada ancaq o illəri xatırlamaqla kifayətlənirəm.

“Prometey” jurnalı, 2002, №-4

BU DƏRDİN QIŞQIRIĞI PIÇİLTİDİR

Gənclik məhəbbətdi. Bu məhəbbətin sevinci və iztirab-ları isə "Həyatın gözəlliyi nədədir?" - sualına bəlkə də birbaşa verilən cavab kimi qiymətlidir.

İnsan hər yaşda gəncdir, — deyən böyük türk şairi Nazim Hikmət də məhəbbətin insanı yaşatmaq hissinin nə qədər ecazkar bir qüvvəyə malik olduğunu deyirdi.

Mən ona görə məhəbbətlə bağlı söz açdım ki, Rza Xəyalın əlimə keçən şeirləri onun özünəxas yaşadığı sevgi duyğularının ifadəsinə həsr olunmuşdu. Xəyalın şeirlərinin forması da özünəməxsusdu, aydındı, sadədi və ona elə gəlir ki (həqiqətən də, elədir), belə müraciət tərzilə ürək sözləri eşidilir. Yəni, bir növ, ürəkdən ürəyə adlaya bilir. Bir isti yuvadan başqa bir isti yuvaya qona bilir və orada özünə məskən salmaq, yaşamaq istəyir. Bu, ona görə belədir ki, o öz məhəbbətinə əmindi, pakdı: *Məcnun haralısa, oralıyam mən*, - deyə tərəddüdsüzdü.

Xəyal şeirlərində milli adət-ənənələrimizi və mənəvi dəyərlərimizi /"Vağzali çalınır"/, gəncliyin şiltaq və əvəzsiz dünyasını /"Yox, dözə bilmərəm, dözə bilmərəm"/, /"Özümü tapmışam səni tapandan"/, təkliyin üzüntülü anlarını /"Tənha olan zülmətdədir"/, yaxud bəzən səadətin, bəzən isə fəlakətin onu təqib etdiyini /"Axtaracaqsan", "Axtaracağam"/ səmimiyyətlə və açıqürəklə danışır. Beləliklə də, həm deyilən sözün, həm də müəllifin səmimiliyindən nişan verir.

Gənc şair Rza Xəyalın ürəyi mərhəmət hisslərilə doludur. Lakin bu onun iztirabları, mənəvi ağrıları hesabına başa gəlir. Səadəti özgəsinə bağışlamağa bərabər olur. Təbii ki, o nə qədər mehriban və sadə danışsa da, yara yeri göynəyir və biz sevən bir gəncin poetik iztirablarının, keçirdiyi hisslərin ağrısına şərik oluruq.

*...Get tənha ömür sür, get mənsiz yaşa.
Yolumda əriyən, ölən deyilsən,
get tənha ömür sür, get mənsiz yaşa.*

*Baxışın yadlaşib, amansız olub,
yarım dinsiz olub, imansız olub.
Qəlbim dönüşünə gümansız olub,
sözümə qulaq as, başa düş, başa,
get tənha ömür sür, get mənsiz yaşa.*

Başqa bir şeirində Xəyal səhv etdiyini etiraf edir və bu əsər mənə gözəl bir nəgmə təsiri bağışladı. Dərdini nəgməyə döndərib oxuyur:

*Tab etmir ürəyim hicrana daha,
geriyə dön, geriyə dön, geriyə.
Qəlbimə od vurub batma günaha,
geriyə dön, geriyə dön, geriyə.*

*...İnsan hər fitnədən gərək qoruna,
sevgilim, düşmüsən paxıl toruna.
Qayıt, rəhmin gəlsin doğma yarına,
geriyə dön, geriyə dön, geriyə.*

Bu şeirlər canlı insan haqqında insanı düşüncələrdi, həyat haqqında həyatı məsələlərdi, vəfaya, sədaqətə çağırışdı, bu dərdin çağırışı, piçiltidi və ən nəhayət, "Mən dönərəm, ürək dönməz" deyən unudulmaz Müşfiqimizi xatırladan istedadlı bir gəncin ürək çırpıntılarıydı.

Yaxşıya yaxşı deyəndə, yaxşı olur. Mən bu məhəbbətə inanıram.

28 aprel, 2002.

N.Həsənzadə. "Tariximiz, taleyimiz". 2002

TALEYİNİ OXUYAN ŞAIR

Bəzən mənə elə gəlir ki, insan yüz yaşında dünyadan köçsə belə, yenə vaxtsız olur; Arzuları, istəkləri yarımqıq qalır. Çünkü insan hər yaşda dünyani — bu dərkolunmazı dərketmək iddiasına düşür.

O elə hesab edir ki, hələ qabaqda illər, uzun illər durur. Bəlkə də bu, dünyanın qanuna uyğunluğudur. İnsanın yaşamaq-yaratmaq həvəsidir.

Yəqin ki, belə olmasaydı, bizim Ağamalı Sadiq Əfəndi də (mənim özüm də) bütün əlavə işlərini kənara qoyar, əvvəlcə şeirlərini yazardı. “Ürəyim şeir üçün mələyə-mələyə qalib” deyirdi və gördüüm bəzən vaxtını bölgə bilmir. O, vaxtı yox, vaxt onu böldü, özünü özünə qarşı qoyurdu. Təkcə zəmənəylə yox, özüylə də vuruşurdu.

Ağamalı anadan şair doğulmuşdu (mən bu qədim Roma atalar sözünə tam inanıram). Onun insani təbiəti də, ilahi xasiyyəti də, üzündə gördüyü daxili abır-həyası da özününküdü. Əlbəttə, süddən-sümükdən də gəlmışdı. Tanrı payı da olmuşdu.

Ağamalı özünə bənzəyən şair idi. Taleyini əvvəlcədən oxuyurdu. Şeirləri buna sübutdu.

Təəssüf ki, Ağamalı ilə biz az görüşmüşük, bir-birimizi yanından tanıya bilməmişik.

Heyif tez getdi, itirdik.

Aslan Kəmərlini də, Ali Mustafayevi də beləcə itirdik. Şəhid şairimiz Aslan Kəmərli məni Bakıdakı Qazax Xeyriyyə Cəmiyyətinə üzv yazanda hələ onun qələm dostları ilə görüşməmişdim. Onların yaradıcılıq potensialı, torpağa, tarixə bağlılığı, gələcəyə inamı güclüydü. Həyat aşiqiyilər. Aman-

sız həyat sərt üzünü onlara çox tez göstərdi: daşlara, qayalarla dəyə-dəyə sellərə qarışib axdilar. Bu sellər Kür çayının sel-ləri olsaydı, nə var idi ki! Qırdırma üzüb keçərdilər. Qaraya-zı meşəsinə bir yaşıł çəmənliyə uzanıb dincələrdilər, söyüd ağacı da öz kölgəsini onların üstə sərərdi.

Bu daşqınlar, bu sellər başqaydı, sinə gərən oğulları dün-yadan aparmaq üçün gəlmışdı, Azərbaycan boyda bir məcra-ya sığışındı.

Qədim Şumerlər dünya tarixini iki yerə böldürlər: Nuhun tufanından (daşqından) qabaq, bir də sonra. Onlar bizim ən yeni tarixin (tufanın) şəhidləriydi.

Şair Aslan Kəmərli Qazaxda, əsgərlərlə ön cəbhədə görü-şüb qayıdanda, yol qəzasında həlak oldu;

Şair Ali Mustafayev Qarabağda, hərbi jurnalist tapşırığını yerinə yetirdiyi zaman, vertolyot qəzasında həlak oldu;

Şair Ağamalı Sadiq ictimai-siyasi fikirlərinin yolayricında, şair ilhamının qaynar vaxtında həlak oldu. Ürəyi qəfildən da-yandı.

Mən bu məqaləmdə yalnız Ağamalı Sadiq Əfəndi haqqında yazmalıyım. Lakin məndən asılı olmayaraq onları bir-birindən ayırmadım. Üçü də bir kəndin bulaqlarından içib, meşəliyində gəzib, qaratikan kollarının altdan bənövşə yiğiblar. Sevdikləri Kür çayında çımib paklaşıblar. Təkcə bir yurdda, bir bölgədə yox, bir respublikada seçilən comərd gənclərdən olublar. Şair kimi sonradan tanınıb, sonradan seviliblər.

Kişi belindən gələn bu oğulları əlbəttə, bir ideal birləşdirirdi. Müstəqillik, suverenlik idealı. Elə buna görə də şəhidlər dalınca şəhid olub getdilər.

Şəhidlərimiz təkcə səngərdə düşmən güləsinə tuş olmur, cəmiyyətin, ağır, qərəzli mühitin nəzərləri də gülə kimi əsl oğullara tuşlanır, onlar da şəhid olurlar. Xudu Məmmədov

kimi, Fərman Kərimzadə kimi, Xəlil Rza Ulutürk kimi, şair Əli Tudə kimi, Ağamalı Sadiq Əfəndi kimi. Onların ürəyi güzgü kimi çıplıkləndi, töküldü. Cəmiyyət isə onların hesabına yaşıdı. Ziyarət yeri üçün məzarları qaldı. Alıdan isə, vertolyotda yanalarımızdan isə qara bir ocaq yeri qaldı. “Qara qutu”lar yoxa çıxdı. Moskva erməni qardaşlığının xəyanətinin, cinayətinin üstünü ört-basdır üçün tez-tələsik, həm də ayıq başla “Qara qutu”ları yoxa çıxartdılar.

Ermənilərin köməyinə göndərilən 72 nəfər azərbaycanlı gəncin uçduğu təyyarənin (guya dağa toxunub yanmışdır!), yaxud başqa təyyarə və vertolyotların hələ indiyədək “qara qutuları” tapılmayıb. Moskvadan tələb olunmayıb.

Əlbəttə, şəhidlərimiz mərdlikdə bir-birinə nə qədər bənzəsələr də, o qədər bir-birindən fərqlidilər. Hərəsinin öz nəğməsi, öz ətri, öz ətirli nəfəsi var. Buna görə də hər birinin xatirəsi əzizdi. Unudulmazdı. Bilirdilər ki, ölkə əldən gedəcəyi anda belə, arxalandıqları qüvvət və qüdrət onların köməyinə çatacaqdı. İnam. “Ey türk istiqlalının övladı! — böyük Ataturk belə müraciət edirdi — möhtac olduğun qüdrət damarlarındakı əsil qanda mövcuddur”.

Bu ÇAĞIRIŞ bir başa Ağamalı Sadiqə və onun şəhid qardaşlarına olmuşdu. Onlar da eşitdilər və yerinə yetirdilər. Bu ziyahı şəhidlərimiz gözəl bilirdilər ki, I Pyotrın vaxtından bəri türklər təqib olunur, qırılır. Təbii ki, ermənilərin əlilə də.

Tədqiqatçılar yazılırlar ki, soyqırımı - xeyirxah Rusyanın qədim ənənəsidir, bunu heç bir hakimiyyət dövründə unut-mamışdır. Sovet dövründə də, sonrakı dövrdə də. Rusiya bir milyard ABŞ dolları göndərmişdi ki, Ermənistən ağır silahlar alınsın, müstəqil Azərbaycanı, Türkiyəni yer üzündən silsin. Alını vertolyotda nişan alınsın, Ağamalının ürəyini infarkt eləsin. Şəhidlərimizin sayını hər saat artırınsın. Torpaqlarımızı iş-

şal eləsin. Sonra da Yeltsin Ermənistana qonaq gedəsiydi. Getdi də. Ermənilər də ona özü ağırlığında konyak çəlləyi başışlayasıydı. Bağışladı da.

Buydu əsrin faciəsi və böyük millətlərin mədəniyyəti, sülh şəraitində yaşamaq “təklifləri” buydu.

Onlar yaşadılar, Ağamalı getdi, yetmiş iki nəfər oğullarıımız təyyarə qəzasında getdi, Xəlil getdi, Xudu getdi, Ali getdi, Aslan getdi, Fərman getdi...

Mən bu adları təkrar etmirəm, sadalayıram ki, yaddaşlardan çıxmasın.

Ağamalıdan ayrıca danışmamaq olmur. O, Azərbaycan müstəqilliyinin çağırışydı.

*Gileyli-gileyli baxırdı dağlar,
dərdini çaylara sıxırdı dağlar.
Cünunun sazını bağırna basıb,
“Mənim zəmanəmi” oxurdu dağlar.
Qırat kişnəyirdi gülə səsinə,
Koroğlu ölürdü səssiz-səmirsiz,
Koroğlu ölürdü, Dədə Koroğlu.*

/"Koroğlunun son günü"/

Ağamalı şair dostu Məmməd İlqara vəsiyyət edirdi:

*İşdi bir gün məni səndən sorsalar,
de ki, o da yandığını yazırıdı.
De ki, onu alıb getdi rüzigar,
o hardasa indi bir tək məzardı.*

Ağamalı Ədalətin sazında xalq hərəkatının gücünü-qüdrətini görür, görün şair hansı təşbehləri işlədir:

*Səs sitəmlı, sinə körük, gözlər qan,
barmaqlar dərd, kəlmələr od, sözlər qan.
Bundan betər nə inqilab, nə üsyən,
bundan ayrı hayqırmağa nə hacət,
saz çalanda üsyən olur Ədalət.*

Bundan sonra o normal insan həyatı yaşaya bilərdimi?!
Hələ bu böyük ilham sahibi öz ölümünü görün necə görmiş, necə də olduğu kimi varaga köçürmüdüdür:

*Ölmək o deməkdir ki,
cavan yaşım ola,
düşünən başın,
görməyə işin olmaya.
Gözün baxa-baxa
vaxt yaşaya səni.
Sixa bir otağın küncünə
çıynində fil gücü,
əlində qələm.*

/“Ölmək”/

Bu misraları ona Göylərdən piçildayıblar. Yazılardan aydın olur ki, o bir çox hadisələri qabaqcadan görürmiş, hətta, öz ölümünü də. Öz qürurunu da. İnsanın əbədiyyət olduğunu da.

*...Yüz dəfə oldüm, dirildim,
mən insanam, acalım yox,
əyil səndən keçim dünya.*

Ağamalı Sadiqin filarmoniyada keçirilən şeir gecəsində mən də iştirak edirdim. O ədəbi gecəni keçirməyi mən yadına salmışdım. İstəmirdi. Əslində utanırdı. “Siz dura-dura...” o vaxt mən onun sözünü ərkyana kəsmişdim. Beləcə, razılışmışdım.

Gözəl, yaddaqalan poeziya gecəsi təşkil etmişdilər. Ağamalının təmkinli poeziyası yaddaşlara həkk olundu. Yadimdadı, o gecə hamidan çox sinədəftər şeir deyən şairin həmyerlisи və uşaqlıq dostu ixtisasca mühəndis olan Eldar İsmayılov idi. Gecə sanki Eldarnın gecəsiydi, camaat Eldara, Ağamalı da özünə heyran qalmışdı. Sanki yazdılqlarından ilk dəfə xəbər tuturdu.

Nə yaxşı o gecə keçirildi. Nə yaxşı Ağamalı şairliyinin “çəkisini” özü də gördü. Tamaşaçılara qoşulub öz şeirlərinə özü də ürəkdən əl çaldı.

O gecə şeirlə dolu olan sinəsini - bu Tanrı payını səxavətlə payladı. Bir kitab şeir oxudu. Gələcək kitablarının şeirlərini sinəsində apardı. Və daha qayıtmadı. Halal şairimiz qeyb oldu. Bəlkə də Mikayıl Müşfiqi ikinci dəfə itirdik.

14.10.02

BİRİ — SƏNSƏN, BİRİ — SƏNƏ OXŞAYAN

Qızım Xatırə üçün

Nigar Rəfibəyli Azərbaycan xalqının tarixində, taleyində xidməti olan bir şəxsiyyətin ailəsində dünyaya göz açmış və özü də millətin ən gözəl kübar qadını, əvəzsiz şairi olmuş, ömrünün axırına qədər də beləcə - pak yaşamışdır. Bu ad mənim həyatımda, tərcümeyi-halımda unudulmaz xatirələrlə bağlıdır.

Mən gəncliyimi fasilələrlə Gəncədə yaşadığım və orada ilk ali təhsil aldığım üçün Gəncə mənə əzizdi. Hələ H.B.Zərdabi adına Pedaqoji İnstytutda oxuduğum illərdə gördüm ki, Nigar xanımın böyük ailəsinə böyük də hörmət var. Atası Xudadat bəy Rəfibəyli 1904-cü ildə Xarkov şəhərində tibb universitetini bitirmiş, sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təşkil ediləndə, onun səhiyyə naziri olmuşdur. Bir müddət sonra isə Gəncə quberniyasının general-qubernatoru təyin edilmişdir. 1920-ci ildə Sovet dövləti onu da başqa milli qeyrətli oğullarımız kimi, həbs edib Gəncədən Bakıya, Nargin adasına gətirmiş, yəqin orada da güllələmişdir.

Xudadat bəy Xalq Cümhuriyyətinin ilk azərbaycanlı cərrah həkimi olmuşdur. Nigar xanım yeganə qızıydı. İki qardaşın bir bacısı.

Tarixdən də bilirik ki, gəncəlilər yadellilər qarşısında heç vaxt müti olmayıb, döyüşüb qanlarını tökmüşlər. General Sisyanov da, XI Qızıl ordu da Gəncə torpağına ayaq basanda belə olmuşdur. Gəncə hələ ən qədim dövrlərdən bəlkə də buna görə bütün Aran (Qədim Azərbaycan) torpağındakı şəhərlərin anası sayılırdı. Hərçənd, bəzi azərbaycanlı xanlarımız 1804-cü ildə rus generalı Sisyanovla Cavad xanın əleyhinə gizli müqavilə bağlamış, 1920-ci ildə də XI qızıl ordunu Bakıya "dəvət" etmişlər. Gəncədən keçəndə, bizə "azadlıq gətirən" bu ordu altı minə

yaxın yerli dinc əhalini, ığid oğul və qızlarını süngüdən keçirmişlər. Əsrin əvvəllərində Sisyanov Gəncəli Cavad Xanın meyiti üstdən keçib şəhərə daxil olmuşdu (bu barədə yaziçi Nüşabə Məmmədovanın gözəl bir tarixi pyesini oxumuşam. Xalq şairi S.Rüstəmxanının ssenarisi əsasında kinorejissor Rövşən Almuradlı lazımlı bir film çəkmişdir), bu biri əsrin iyirminci illərində isə Gəncə general-qubernatoru Xudadat bəy kimi oğullar aradan götürüldükdən sonra Gəncə şəhərini viran qoymuşlar (yaziçi R.Hüseynovun Rəfibəylilər barədə qıymətli bir tədqiqat əsəri var. Rəyimi yazılı bildirmişəm).

Sonra Rəfibəylilərin Sovet dövründə doqquz dəfə sürgünlər dövrü başlayıb.

Bu nəslin ədliyyə generalı Akif Rəfiyevin dediyinə görə, 1942-ci il avqust ayının 27-də Nigar xanim anası Cavahir xanımla birlikdə general-qubernatorun ailə üzvləri kimi sürgün olunmalımış. Azərbaycan K/b/P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirov bundan xəbər tutur və həmin siyahıda Nigar xanımın adının qabağında öz dəst-xətilə rus dilində "Ostavit" (yəni saxlayın) sözünü yazar. Bu həbs orderinin bir üzünü alıb "Söz" jurnalında çap etdirdim.

Yeri gəlmışkən, bunu da demək lazımdır ki, belə təqiblər, gizli həbslər şəraitində Gəncə general-qubernatorunun qızı ilə evlənmək özü də cəsarət tələb edirdi. Təkcə cəsarətmi?!

Akif müəllim danişir ki, Rəsul Rza hələ 1935-ci ildə (rəsmi evlənmələri 1938-də olub) Nigar xanımla nigah kəsdirmişdir ki, o qızı qoruya bilsin. Qorudu da. İyirmi beş yaşlı gənc şair sevdiyi bir qızla uzaq sürgünlərə getməyə hazır idi.

Sovet təhlükəsizlik sistemi çox güclüydü. XIII əsr Avropa inkivizisiyasından çox şeyləri əxz etmişdi. Hələ Nəriman Nərimanov 1918-ci il Bakı qırğınları barədə Leninə yazırkı ki, Bəkida Sovet hakimiyyəti ancaq "qızıl əsgərlərin cidaları üstə" dayanıb.

R.Rza və N.Rəfibəyli məhəbbəti repressiyalara qalib gəldi. Bu, nadir hadisəydi. İkişinin də ruhu şad olsun!

İndi tam səmimiyyətlə deyə bilərəm ki, M.Müşfiqin xatirəsinə həsr etdiyi məşhur "Qızılgül olmayıyadı" poemasında mərhum şairimiz həm də öz prototipini yaratmışdır.

Nigar xanımı mən 1953-cü ildə Gəncədə institutu bitirib Bakıya gələndən sonra görmüşəm, doğma bir insan kimi istəmişəm. Onun qohumu mərhum Məsumə xanım Ağazadə Bakıda Lenin adına kitabxanada şöbə müdürü işləyirdi. Biz gənc şairlər kitabxanaya gedəndə ona müraciət edərdik. İnstytutda qadağan olunan Azərbaycan ədəbiyyatını bizə o, kitabxananın xüsusi fondundan xəlvəti gətirib oxutdururdu. Biz artıq H.Cavidin, M.Müşfiqin, S.Hüseynin, A.İldirimin, Ə.Cavadın, H.Sanılının əsərlərini 1953-cü ildə oxumuşduq. Nigar xanımın geniş tərcüməyi-halını da mərhum Məsumə xanım danışmışdı.

Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi yolunda kitabxana işçisi Məsumə Ağazadə 1953-cü ildə gərgin ideoloji iş aparırdı. Belə bir milli azadlıq hərakatının iştirakçısının adını indi üzə çıxarmaq, əbədiləşdirmək olardı və lazımdı. Mən vaxtilə cəhd göstərsəm də, təəssüf ki, nəticəsiz qaldı.

Məni Nigar xanım bir neçə dəfə şəhər kitab passajının üstəki evlərinə dəvət etmişdi.

Rəsul müəllimin pəncərəsinin qabağında iri bir yazı masası vardı. Həmin stolun üstə mən də yeni şeirlərimi və "Biz bir ildə doğulduq" adlı poemamı oxumuşam. Nigar xanım da qulaq asırdı. Məni təbrik etdilər. Rəsul müəllim isə əsəri məndən aldı və vərəqin üstə bu sözləri yazdı: ""Ədəbiyyat qəzeti ""nin baş redaktoruna. Poemanın çapını təkidlə xahiş edirəm". 1961-ci il idi. Şair Qasim Qasimzadə qəzeti baş redaktoru işləyirdi. Məni hörmətlə qarşılıdı və Rəsul müəllimin yazdıqlarını oxuyub təbrik etdi. Poema tezliklə çap olundu. Demək olar ki, əsər qəzeti bir səhifəsini tutmuşdu. Rəsul müəllimə bu xeyirxahlığına görə təşəkkür elədim.

Sonralar vəziyyət dəyişdi, məni Bakının Çaparidze rayonu hərbi komissarlığından əsgərliyə apardılar. S.Vurğunun yanına gedib xahiş etmişdim ki, kömək eləsin, kənddə bircə anam qalıb,

məndən savayı baxanı yoxdur. Gəncədə ali məktəbi təzəcə bitirib Bakıya gəlmişdim ki, anamı da yanına gətirim. Arzum-niyətim baş tutmadı. Heç kəs heç kəsin dəftərini oxumurdu. Lakin S.Vurğunun xahişinə görə məni uzaq İrkutska yox, Bakıda "Salyanski kazarma" deyilən yerə hərbi xidmətə apardılar.

Bir ay keçməmişdi ki, anamın qəfil ölüm xəbəri gəldi. Dəfninə getməyə icazə vermədilər deyə, mayor rütbəli komandirin üstə avtomat çəkdim və atəş açmaq istədim. O, əllərini qaldırdı və təslim oldu. Sonra həmin avtomatımı da götürüb əsgərlikdən qaçdım. Anamı dəfn edəndən sonra yenə qulluq elədiyim hərbi hissəyə qayıtdım. Məni fərari kimi hərbi tribunala verdilər. Altı il iş gözlənilirdi.

Anamı itirəndən sonra tamam ümidsizləşmişdim. Vətənə də nifrət edirdim. Mən, axı hansı vətənə xidmət edirdim?!

Bu arada Yaziçılar İttifaqından bir qrup yazıçı əsgərlərlə görüşə gəldi. Bəlkə bu da taleyin mənə bəxş elədiyi bir təsadüf idi. Başda Rəsul Rza olmaqla, Nigar xanım, Mikayıl Rəfili, Nəbi Xəzri və rus şairi İ.Oratovski ilə görüş keçirildi. Şəkil çəkdirdik. Mən də orada idim. Əsgərlikdən bir az qabaq, Yaziçılar İttifaqının üzvlüyüünə qəbul olunmuşdum. Mehdi Hüseyn, Osman Sarıvəlli və Məmməd Rahim zəmanət vermişdilər. Fəridə Əlyarbəyli, sədr Nazim Axundov və mən Gəncədə yazıçılar filialının rəhbər vəzifələrinə seçildik.

Rəsul müəllim və Nigar xanım diviziya komandiri general Əbilovun yanına - ştaba gedib mənim şairliyimi, ailə vəziyyətimi, gəncliyimi nəzərə almağı xahiş etdilər. Sonra general Əbilov yazıçılara mənim barəmdə nəsə danışmışdı.

Həbs olunmadım, bir az keçmiş əsgərlikdən də buraxıldım. Azərbaycan diviziyası ləğv olundu. Azərbaycanlı zabitlər işsiz qaldı. Onun əvvəzinə rus diviziyası göndərildi...

Unudulmaz Nigar xanım həyat yoldaşım Sara xanımı görəndə həmişə deyərdi ki, Sara mənə oxşayır, mənim gəncliyimdi. Bu sözlər, əlbəttə, onu sevindirirdi. Sara da Gəncədə, mənim bacımgildə böyümüşdü. Uşaqlıq və gənclik yoldaşım idi.

Bir gün eşitdik ki, Nigar xanım ağır xəstələnib. Sonra dedilər Moskvaya aparıblar. Sara ağladı. Hadisələr çox sürətlə dəyişirdi. Bir ağır xəbər də eşitdik ki, Nigar xanım dünyasını dəyişib. Dəfnində iştirak etdik.

...Sara da bir gün ağır xəstələndi. Həkimlərin təkidilə onu kürəkənimlə Moskva xəstəxanasına aparası olduq.

Bakıdan gəldiyimizi biləndə şəfqət bacıları və bir həkim Saraya yanaşdı.

- Siz Azərbaycan şairi Nigar Rəfibəylinin bacısı deyilsiniz? - sualını verdilər.

- Bacısıyam, - dedi.

Qəribədir ki, Sara həmin xəstəxanaya, həmin palataya düşdü. Sonra öyrəndim ki, həkimlər də, şəfqət bacıları da eynidilər.

Bütün bunlar taleyin qismətiydi. Sara Nigar xanımın şeirlərini sevirdi. "Günəşdən gənclik istədim" kitabından və Avro-paotrəfi səyahət gündəliyindən olan şeirlərinin bir neçəsini mənə misal çəkirdi. E.L.Voyniçin "Ovod" romanını Nigar xanımın tərcüməsində oxuyub heyranlığını bildirirdi. Bunu bir dəfə yas yerindən çıxanda özünə də demişdi.

Bir neçə dəfə Nigar xanımın məzarını ziyarət etdik. Qəbirüstü büstü də həyatda olduğu kimi, Saraya oxşayırdı. İkimiz də donub qalmışdıq. Sara özü-özünə baxır, mən isə hər ikisinə baxırdım. Zaman və ömür bəzən bir göz qırpmında keçir. İnsanın özünü dərk etməyə imkanı olmur. Onda ayılsan ki, artıq iş-işdən keçib. Gecdi. Elə bil səni ayıldırlar. Ayılmaq fəlakətini mən gördüm...

Çox çəkmədi Saranı itirdim. Heykəltəraşdan xahiş etdim qəbirüstü büstünü düzəltsin. Şəkillərini aparmışdım. Baxıb fikrə getdi. "Necə oxşayırlar" - dedi. Nigar xanımı nəzərdə tuturmuş.

1981-də Ana şairimizi itirdik.

1986-da mənim uşaqlarımın anası getdi.

İki Ana.

Hüznlü şerlər yazmağa başladım.

1986-da “Gəncə gözəli” şerimin bir yerində Nigar xanıma müraciət edirdim.

*“...Mənim gəncliyimdi” dediyin gəlin,
gözümün ilk ovu o da məzardı.
Sən yatan yataqda yer salmışdır,
Danurdım, qorxurdum dərdindən hürkər.
Onu görüb, səni tanımışdır,
Orda, Moskvada, cərrah həkimlər.
Burda heykəltəraş gör necə duyub,-
iki qəbir üstə eyni büst qoşub.
Biri sənsən, biri sənə oxşayan,
daş deyil, həyatdı daşda yaşıyan.*

“Təsadüf” ad verdiyimiz bu ilahi sırrı açmaq mümkün deyil. Qədim bir filosofun fikrini xatırlayıram; deyir ki, insanlar dünyaya tək gəlmir. Bəzən bir anadan yox, müxtəlif analardan da ekiz doğulurlar. Təkcə zahirən yox, daxilən də bir-birinə oxşayırlar. Lakin onlara elə gəlir ki, dünyaya tək gəlirlər, dünyadan tək də gedirlər.

Bu da yəqin təsadüfdü. Bəlkə dünyaya gəlməyin özü təsadüfdü? Bəs niyə dünyadan getmək zərurətdi?!

P.S.

*Gəncə havasını uddular.
Bakıda yaşıdlar.
İkisi də sevdiyi şairə orə getdi.
Epikrizləri eyni yazıldı.
Eyni palata da yatdlar.
İndi Bakı qəbristanlığında iki məzar uyuyur.
İkisinin də məzarüstü büstünü eyni heykəltəraş düzəldib.
Eynilə bir-birinə oxşar məzarüstü büstlər.
Biri — sənsən, biri — sənə oxşayan...*

“Ədəbiyyat qəzeti”, 13 iyun 2003

GÜNƏŞDƏN GƏNCLİK İSTƏYƏN ŞAIR

(*Xalq şairi Nigar Rəfibəylinin xatirəsinə*)

Yazıcı Anarı görkəmli ictimai xadim kimi bütün türk dünyasının, eləcə də sivil ölkələrin məşhur ədəbi siyalarının yaxından tanıdığı üçün artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri vəzifəsində böyük nüfuz qazanmışdır. Anar həm də güclü təşkilatçı yazıçıdır. Onun əsərləri müxtəlif dünya xalqlarının dillərinə professional yazıçı və ədəbiyyatşunasların tərcüməsində və təqdimatında yayılır. Və bu dünyanın məşhur qələm sahibləri tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyi üçün o təkcə özünü yox, həm də bütün çağdaş ədəbiyyatımızı ləyaqətlə təmsil edir.

Anarın bədii yaradıcılıqla yanaşı, türk-oğuz şeirinin üç min illik tarixini gərgin əməyi hesabına tədqiq edib bir neçə cilddə nəşr etdirməsi, Dədə Qorqud dastanına aid mənəvi dəyərlərimizin uzun illər boyu qədim təzkirələrdən üzə çıxarılması, onun ümumiyyətlə - milli dilimiz, mədəniyyətimiz uğrunda apardığı ardıcıl mübarizəsi böyük yazıçı-filosof təfəkkürünün, elmi məntiqin nəticəsi kimi olduqca qiymətlidir.

Buna görə, o, analoqu olmayan yazıçı-tədqiqatçı-təşkilatçı kimi yaradıcı gəncliyin və ədəbiyyatsevərlərin qəlbində özünəlayiq yer tutmuşdur.

Anar bir yazıçı, bir vətəndaş kimi zəngin tərcümeyi-hala malikdir. Əvvəla, o öz istedadının müqabilində iki sənətkarın

ədəbi mühitində dünyaya göz açmış, ilk gəncliyindən əsl milli tariximiz və mədəniyyətimiz onun körpə ürəyinə köçürülmüşdür. Bu mənəvi sıxıntıların, onun mütfəkkir yazıçı kimi yetişməsində heç şübhəsiz, az təsiri olmamışdır.

Milli Məclisin üzvü və Yazıçılar Birliyinin sədri olan Anar, öhdəsinə düşən vəzifələri dərindən dərk etdiyi üçün, bu müqəddəs hissələr və duyğular, təbiidir ki, əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Rəfibəylilər nəslinin Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı yolunda apardığı ölüm-dirim mübarizəsi gənc yazıçının ürəyində cəmləşmiş, onu daim səfərbər olmağa hazırlamışdır.

Anar bir yazıçı, bir ictimai-xadim kimi birbaşa, hələ də məzarının yeri məlum olmayan Gəncə general gubernatoru Xudadat bəyin və Gəncənin milli qəhrəmanı Cavad xanın vərisidir. Anarın bütün ictimai-siyasi mübarizəsi ədəbi-bədii-əmə əsərlərində qaldırdığı problemlər tam səmimiyyətlə bu sözləri deməyə haqq verir.

Xudadat bəy Anarın ana babasıdır.

Unudulmaz simaları birinci növbədə Anar, sonra da Anarı, suverenliyimizi istəyənlər təmsil edir. Mübarizədən çəkinməyə yazıçı Anarın haqqı yoxdur.

Məhz bu məqsədlə də Anarı yetişdirib, boy-aşa çatdırın ədəbi mühitə nəzər salsaq yerinə düşərdi.

Böyük və həssas qadın şairimiz Nigar xanım Rəfibəyli Anar ədəbi mühitini yaradan və Rəsul Rza mərdliyini onun ruhuna hopduran əvəzsiz bir qüvvəydi. Nigar xanımın öz yaradıcılığı isə bütöv bir ədəbi həyat idi.

Lakin Nigar xanımın mübarizəsi — səmimiyyət idi.

Coxşaxəli yaradıcılıq yolu keçən Nigar xanım Rəfibəyli özündən sonra elə bir ədəbi irs qoyub getmişdir ki, o vaxtaşırı tədqiq ediləcək, öyrəniləcək və təkcə Azərbaycana yox, həm də dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi mənəvi dəyərlərə görə unudulmayan sənətkarlardan biri kimi öz yerində, öz ədəbi mövqeyində görünəcəkdir.

Nigar xanım yalnız lirik şeirlər müəllifi, yalnız məhəbbət şairi olsayıdı belə, ədəbiyyat tariximizdə qalardı və bu gün də oxucuların rəğbətini qazana bilərdi. Sevilən, oxunan şairlər-dən olardı.

Qadınlıq, analıq kimi müqəddəs hisslərə, eləcə də ailə-övlad duyğularına həsr etdiyi səmimi şeirlərilə də onun bütöv bir poetik dünyası var; burada parlaq ulduzlar saymışdır. Aydınlıqdı. İşiqdı, hənirtidi, təmiz körpə nəfəsilə qarışq elə möcüzəli ana nəfəsidir ki, ürəyi qızdırır, həyat verir, yaşadır.

Lirikası — eşqlə yaşamağa çağırışdisa, qadın — ana səpgili şeirləri — yaşamaq eşqidir. Həyatın bütün iztirablarının ağrısını duyduqca, gözəlliyyini tövsiyə edir, həyatın dərki budur, — deyir. Bu, poeziyadır.

Dünyanın görkəmli sənətkarlarının, onların da görkəmli romanlarının, pyeslərinin, povestlərinin, poemalarının, hekayələrinin və şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməcisi kimi də Nigar xanım ayrıca bir tərcümə ədəbiyyatı kitabxanasıdır.

Təkcə bu xarici müəlliflərin adlarını sadalasaq, yəqin uzun bir siyahı alımar və buna görə ədəbiyyatımız, dilimiz, sosial-mədəni səviyyəmiz naminə göstərdiyi bu fədakarlığın müqabilində onun xatirəsi önündə milli qürur hissili səcdə etməyə dəyər.

Evripidin, Uellsin, Viktor Hüqonun, Nazim Hikmətin, O.Qonçarın, Çexovun, E.Voyniçin, T.Şevçenkonun, Marina Svetayevanın, Viteslav Nezvalın, Akaki Seretelinin, Robert Bernsin, Şellinin, Kosta Xetaqurovun və b. sənətkarların iri həcmli məşhur əsərləri dediklərimə misaldır.

Puşkin Qnediqə yazdığını məktubunda minnətdarlıq edirdi ki, Homerin “İliada”sını tərcümə etməklə rus dilini zənginləşdirmişdir. Yəni gözəl tərcümə olunan əsər o xalqın ədəbiyyat nümunəsi sayıyla bilər.

Nigar xanım Antik dövr dramaturgiyasını, Avropa İntibahını və Qədim Şərqi mədəni irsini dərindən mütaliə edən nadir istedada malik kübar qadın ziyalılarımızdanıdır.

Nigar xanım öz kökünə, soyadına, əslinə-nəslinə layiq yaşıdı, ləyaqətlə də dünyasını dəyişdi.

Atası Xudadat bəy Rəfibəyli millətinə cərrah bıçağıyla (1904-cü ildə Xarkov şəhərində tibb universitetini bitirmişdir), Nigar xanım isə şair qələmilə xidmət etdilər. Xalq şairi - Bakının ümumxalq qəbristanında torpağa tapşırıldısa, atası Xəzərin Nargin adasında 20-ci ildə başqa “xalq düşmənləri” kimi qətlə yetirildi. Güllələndi. Lakin o güllələrin səsi eşidilmədi.

Azərbaycanın ilk cərrah həkimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılanda isə onun səhiyyə naziri olmuş, bir az sonra Gəncənin ilk general-qubernatoru təyin edilmişdir. Və xalqının böyük məhəbbətini qazanmışdı.

Vətənpərvər və millətpərəst şəxsiyyətlərin yerini-yurdunu bilən kimi Sovet hakimiyyəti güllələyirdi, yaxud sürgünə göndərirdi.

Rəfibəylilər torpağa taxıl kimi səpildilər, torpaqdan zəmi kimi çəkicili oraqla biçildilər.

Doğru sözdür ki, “xəzan yeli bağa girəndə, Zəmanə bülbülün yerini qarğaya verər” /Nizami/.

Nigar xanımın 90 illik yubileyində məni də Gəncəyə dəvət etmişdilər. Xan başında böyük şairimizin heykələ qarşılaşdım, 1953-cü ildə və sonrakı illərdə evlərində, əsgərlikdə müxtəlif məclislərdə görüşlərimi xatırladım. Özü də böyük yazıçı olan oğlu Anarla yanaşı böyük şairin heykəlinə sükut içində tamaşa edirdik.

O, daşlaşmış Anasına baxırdı, mən daşlaşmış Ana şairə. Amma bu daş o daşdan deyildi. Bəlkə ikimiz də ürəyimizdə o daşın dil açıb danışmağını gözləyirdik. Əvəzində isə özümüz danışındıq.

İnsanı daşa döndərib yaşıatmaq eşqi də insanların ölümə qarşı daimi etirazıdır. Qədim Misir ehramları bu niyyətlə ti-kilməmişdimi?! Mumiyalar bu niyyətlə kəşf olunmamışdım!?

Gəncə - şəhid Cavad xandan sonra şəhid Xudadat bəyin də Gəncəsiydi. İnanıram ki, bu müqəddəs torpağın köklü sa-kinləri olan Gəncəli Cavad xanın da, Xudadat bəyin də heykəlləri qoyulacaq, hələ sağlığında heykəlləşənlərin abidəsi ürəklərdən Xan bağına köçürülcək, nəhayət, igid gəncəlilər Gəncəyə qayıdacaqlar.

Bəlkə də bu heykəllər Gəncənin yenilməz rəmzi kimi yana-şı ucaldılacaq, çıyın-çıyinə.

Mən burada, yeri gəlmışkən, Nüşabə xanım Məmmədovanın “Cavad xan” pyesini və yazıçı Rəfael Hüseynovun “Rəfi-bəylilər” sənədli romanını minnətdarlıq hissilə yada salıram.

Nigar xanım belə bir zəngin tərcümeyi-halı və dolaşiq ta-leyi olan nəslin şahanə şair qızıydı. Onu da 1942-ci ildə anası Cəvahir xanımla birlikdə sürgün siyahısına yazmışdilar. M.C.Bağırırov təsadüfən xəbər tutan kimi adının qabağından rusca “Оставить!” sözünü yazar, sürgündən saxlanması barə-də sərəncam verir.

Demoklun qılıncı demək olar ki, həmişə bu kübar qadının başı üstündə olmuşdur. Demək olmaz ki, bütün bunlar onun həssas ürəyinə təsir etməmişdir (Qohum-əqrəbasının Sovet hakimiyyəti zamanı doqquz dəfə sürgünlər dövrü çəkdiyi məhrumiyyətlərin dözülməz ağrıları, yəni bu mənəvi zəlzələlərin episentri — Nigar xanının ürəyi olub). Lakin heç bir kənar qüvvə onun məhəbbətini və ilhamını əlindən ala bilməyib. Nüfuzlu qohumlarından biri danışır ki, iyirmi beş yaşılı gənc şair Rəsul Rza hələ 1935-ci ildə (1938-ci ildə rəsmi ev-

ləniblər) Nigar xanımla nigah kəsdirib ki, o qızı xətadan-bə-ladan qoruya bilsin. Qoruyub da.

Rəsul Rza və Nigar xanım məhəbbəti amansız təqiblərə, haqsız donoslara dözüm gətirib, repressiya təhlükələrindən ağır yaralansa da, axırda salamat çıxıb. İki böyük şairin mə-həbbət dastanı belə yaranıb.

Sonralar Nigar xanımın özü də — “...şair şairdirse, bir sevgi ona bəs eləməlidir”, — deyə yazar, şairin məhəbbətini ilahi qüvvənin əvəzsiz vergisi kimi qoruyurdu.

Axı o, “bir könüldə iki dilbər saxlamaq olmaz, iki könüllü olmaq ağıldan deyil” — deyən ulu babası Nizami Gəncəvinin qadın varisiydi.

Bu milli adət və ənənəmiz qədim əsrlərin sınağından çıxmış türkün ailə əxlaqıydı. Bizim yazılmamış qanunlarda vətən ax-laqı, məslək əxlaqı, cinsi əxlaq, şəxsi və beynəlmiləl əxlaq da eşq-məhəbbət sütunları üstə qərar tutmuşdur. Bu elə bir geniş, fəlsəfi anlayışdır ki, dövlətçilik təfəkkür tərzimizi də ondan ayrı düşünmək birtərəfli, bəlkə də həyatın yanlış dərki olardı.

Ziya Göyalp gözəl deyir: “Türk tarixi başdan-başa əxlaq üstünlüklerinin sərgisidir”. Bu mənəvi dəyərlər sərgisində görürük ki, “...Əski yunanlar estetikada, romalılar hüquqda, is-raillilər və ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlosakslar iqtisadda, almanlar musiqi ilə metafizikada (fəlsəfədə), türk-lər isə əxlaqda birinciliyi qazanmışdır”. — Bu fikri də Ziya Göyalp yazırıdı.

Nigar xanımın ədəbi yaradıcılığı başqa görkəmli qadın şairlərilə müqayisə edilərsə, onun hansı ictimai mühitdə, hansı şəraitdə qələm işlətdiyi məqamlar, deyilməli və “günəşdən gənclik istəyən” bir ürəyin paklığı, dözümü bu kontekstdə açılmalıdır.

Tədqiqatçı Sona Xəyalın “Müasirlərim” seriyasından yazdıığı “Nigar Rəfibəyli” monoqrafiyasını bu baxımdan məm-nuniyyətlə oxudum.

Araşdırıcı Nigar xanımı “həm şair, həm də bir şəxsiyyət kimi” təqdim edir, insanın “əslinə-nəslinə” aid olan məsələləri eyni vaxtda şəxsi ləyaqət və mənəvi dəyər ölçüsü kimi qiymətləndirir və öz fikrini sübut üçün bizim fikrimizi şeir misralarına yönəldir.

*Mən könül mülkünün tacidarıyam,
xəyal dünyasının şah nigariyam.
Vətən torpağında iftixar olan
şanlı nəsillərin yadigariyam.*

Bu şeir parçası azərbaycanlıların guya unutqan xalq olduğu mifinin də böhtan və uydurma olduğunu üzə çıxardır. Gərək yaddan çıxmasın ki, əsr-əsr əlisbamızı, soyadımızı, toponimiyamızı bize məcburi dəyişdirən, sayca və döyüş sursatı ilə çox olan vəhşi “mədəni” xalqlar, xalqımızın taleyini həll edib, tarix bizim olub, tarix yazan isə özgələr.

Dilçi alimlərimiz yazırlar ki, “XI əsrдə yaşamış və Ön Asiya türklərinin öz dillərində zəngin poeziyası haqqında danışan M.Qaşqaridən yarı� əsr əvvəl yaşamış İran şairi Məniçöhr Damğani bir beytində “Şən mənə türk və oğuz şeiri oxu” deməklə təsdiq edir ki, X əsrдə artıq Azərbaycanda mükəmməl poeziya dili mövcud olmuşdur”.

Əlbəttə, şair “Şanlı nəsillərin yadigariyam” deyəndə həm öz şərəfli keçmişini, həm də millətinin qədim tarixini qürur hissilə xatırlamışdır. Tədqiqatçı Sona Xəyal da “Nigar Rəfibəyli poeziyasını niyə sevdim?” deyərkən, yəqin ki, onun yaradıcılığındakı bu təbiiliyi və səmimiyyəti, eləcə də ictimai-poetik tutumu nəzərə almışdır.

Yüksək tərbiyə və təhsil görmüş ailədə dünyaya göz açan qız uşağı “altı yaşıdan yetimliyin, atasızlığın acı möhnəti ilə üz-üzə “qalmış”, həyatın sərt üzünü görmüş və bəlkə də buna görə həyatı, insanları, ailəsini, həyat yoldaşını, sonsuz məhəbbətlə sevmiş, “günəşdən əbədi bir gənclik” istəmişdir.

Monoqrafiya müəllifi bu fikirdədir ki, “Nigarın gənclik şeirlərini oxuyanda adama elə gəlir ki, Nigar Rəfibəyli heç zaman uşaq olmayıb”.

Böyük təbiətlərin taleyi bəlkə həmişə belə olub? Uşaqlıq dövründə böyüklüyün kamilliyini, böyüklük dövründə isə uşaqlığın paklığını yaşayırlar.

Mən Nigar xanımı 1953-cü ildən sonra şəxsən tanımışam. Gənc şair kimi evlərinə gedib-gəlmışəm. İyirmi iki yaşım var idi. İndi yazdıqlarımı o vaxt indiki kimi dərk etmirdim.

Rəsul müəllimin və Nigar xanımın mənim taleyimlə, tərcümeyi-halımla bağlı əvəzsiz xidmətləri olub. Məqalələrimdə, müsahibələrimdə bu barədə ətraflı danışdırığım üçün, burada sadəcə adlarını xatırlamaqla kifayətlənirəm.

Məni Gəncədən Bakıya mərhum bəstəkarımız Qəmbər Hüseynli gətirmişdi. İlk dəfə Bəxtiyar Vahabzadəgilə apardı və xahiş etdi ki, şeirlərimin çapına köməklik eləsin. Bir neçə gündən sonra “Azərbaycan gəncləri” qəzetiinin redaksiyasına getdim, Novruz Gəncəlinin yanına, şöbə müdürüydi. Şeirlərimi oxudu və çap edəcəyinə söz verdi. Qısa söhbətimiz də oldu:

- Gəncədən çıxdanmı çıxmışınız? - Mən soruşdum.
- Xeyli olar.
- Ha tərəfindənsiniz?
- Mən Gəncədən deyiləm. Orada işlədiyim üçün “Gəncəli” təxəllüsü götürmüşəm. Özüm Bakının Maştaga kəndindənəm.

Daha sual vermədim.

- Niyə tutuldun?
- Elə bildim ki, siz də Gəncədənsiniz.

Dedi ki, Gəncəni çox sevirəm. Hələ Gəncədən gələnlərə də hörmətim var. Yəqin məni nəzərdə tuturdu. Gülümsədi. Bir həftə keçmiş, şeirlərimdən ikisini qəzet səhifəsində gördüm.

Nigar xanımın böyük ailəsi barədə isə mən hələ Gəncədə ikən, tələbəlik illərindən eşitmışdım.

Nigar xanımgilə Gəncədə bacımgilə getdiyim kimi getdim, o cür də qarşılandım.

Nigar xanımın üzündə nur gördüm, səsində doğmalıq. Humanist idi. İnsanpərvər idi. Gəncəliydi, Gəncə general-qbərnatorunun qızıydı. Bəy qızı. Buna görə də Nigarın nigar sözü deyilməmiş qaldı, yaxud az deyildi. Çünkü o daha çox tale qohumu Cəvidi oxuyurdu, daha çox Müşfiqi sevirdi, bir də daha çox taleyinin keşikçisi Rəsul Rzani sevirdi. Az yazırdı, yaxşı yazırdı. Yaşadığı hissləri qələmə alırdı. Yazdıqlarını da mətbuat səhifələrinə çıxarmırdı. Qadındakı qadınlığa, anadakı analığa, insandakı insanlığa həsr olunmuş “Mətbəx şeirləri” silsiləsini üç il sonradan çap etdirmişdi.

Anarın ən çox oxunan əsərlərindən biri “Sızsız”di. Təsirli səhifələrlə doludu. Nigar xanıma Xalq şairi fəxri adının verilməsi münasibətilə evlərinə də, xəstəxanaya da tələqramlar gəlirdi. Oğluna: “Niyə bu camaat məni belə istəyir, - dedi, - mən ki, həmişə kölgədə olmuşam”.

Aşiq görün nə deyir:

*Kölgədə bəslənən quzey qarisan,
səhərin yelləri tez dəyər sənə...*

Nigar xanım bilirdi ki, “kölgədən” çıxsayıdı, “gündə” görünərdi. Səhərin “yelləri də” tez dəyərdi, axşamın “sazağı da”. Sürgün siyahısına yazardılar. Yazmışdılardı.

Özü özünün yardımçısıydı!

İşıqlı bir gündə dünyaya göz açan bu zərif məxluq öz cinsinə aid məxluqlardan kölgədə də seçilirdi. Müdriklərin dediyi kimi: ölen günə qədər özü öz qonağı oldu, ağac kimi özünü öz yarpağıyla bəzədi.

Oğlunun müvəqqəti ayrılığına dözə bilməyən Ana şair vaxtilə şeirimizin qoşma növündə gözəl bir əsər yazmışdı:

*Hicrannı ağırdı, dözə bilmirəm,
o uca dağlardan en gəl, Anarım.
Körpə ayaqların yaman yoruldu,
sinəmin üstündə dincəl Anarım.
...Sən ceyran gözlösən, çatma qaşlısan,
tayın-tuşun çoxdur, yar-yoldaşlısan.
Bəlkə məndən ayrı gözü yaşlısan?
olmuş bu ayrılıq əngəl, Anarım.*

Bu dəfə həqiqətən Anarın gözü yaşlıydı, amma bu yaş ya-nağına yox, ürəyinə axırdı. Çünkü “ayrılığın əngəl olacağını” görürdü. Rəsul Rzanın dünyasını dəyişməsindən Nigar xanımın xəbəri yox idi. Anarın isə hər ikisindən xəbəri var idi, lakin bu bəd xəbəri anasına deyə bilməzdi.

“Mən atamın adından da ona kiçik bir təbrik kağızı yazdım, gətirib oxudum”, - deyirdi.

Xəstə yatağında qovrulan Azərbaycanın bu şair qızı, gəlini, anası ürək ağrısını yaxın qohumuna bildirmişdi: “...Görürsən, Rəsulu, mən o qədər onun qulluğunda durdum, üç aydır xəstəyəm, bir dəfə yanımı gəlmədi...”

Yazıcı oğlunun bu sözlərdən xəbər tutması nə qədər ağır idi!

Anar artıq atasız idi, anasının yanında özünü atalı kimi aparırdı.

Bu da ağır idi.

Lakin Nigar xanım bilirdi ki, 1942-ci ildə anası ilə birlikdə onu sürgünə göndərsəydiłər, yanında uzaq Sibirə birinci və könüllü gedən Rəsul Rza olardı. Nigar xanımın yarı ciddi, yarızarafat dediyi: - Bəy qızıyla evlənməyə qorxmursanmı, həyatda hər şeyi itirərsən? - sualına, “əvəzində səni qazanaram!” - cavabını verən Rəsul Rza deyildimi?!

Kitabda Nigar xanım haqqında yazılmış məqalələrin geniş icmali verilir. Şeirlərindən, nəğmə mətnlərindən misallar gətirilir, bir sıra ədəbi-fəlsəfi məsələlərə aid mülahizələri bildirilir və qeyd olunur ki, sənətkarın hansı ictimai quruluşda yaşamasından asılı olmayaraq, onun yaradıcılığına ümumi kontekstdən ayrı qiymət vermək, hökm yürütəmək düzgün deyil. Müəllif "...Söz gəlib Sovet dövrü şairlərinə çatanda... onları mədhiyyəçi" adlandıran oxocuların əleyhinə çıxır. "Mənə qalırsa, həmin şeirləri elə olduğu kimi yenidən çap etmək daha məqsədə uyğundur", - deyir. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən güclü şair hesab olunan Qətran Təbrizini ancaq şahlara yazdığı mədhiyyələrdə tanıyırlar, başqa şeirləri hələ tapılmayıb. Tarixi vərəqləsək, həmin şahların çoxunun qəddar, zülümkar olduğu aydınlaşar...", - deyə fikrini yekunlaşdırır.

Mən bu fikirlərin səmimiyyətlə deyildiyinə şübhə etmirəm. Şahdan da yazmaq olar, adı süpürgəcidən də. Yəni "kimdən yazılıb"dan daha çox, "necə yazılıb" prinsipilə yanaşanda elə bilirəm, Sona Xəyal hədəfi düz nişan alıb.

Fransız yazıçılarından Flober gileyənirdi ki, Balzak böyük mövzuları ("tikinti materiallarını") işləyə bilməyib, zay eləmişdi. Əlbəttə, bu böyük yazının başqa bir böyük yazıçı haqqında şəxsi fikriydi. Söhbət yenə prinsipdən gedirdi.

Nigar xanım vaxtilə yazırkı ki, "...biz kitab mədəniyyətimizi və o cümlədən klassiklərin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə elə bir yüksək səviyyəyə çatdırmalıyiq ki, oxularımızın gündən-günə artan mədəni tələbatını ödəmiş olaq".

Yanvar, 2004

*S.Xəyal. "Nigar Rəfibəyli"
monoqrafiyasına ön söz.*

TƏDQİQATLA MƏŞĞUL OL MAYAN BÖYÜK YAZICI TƏSƏVVÜR ETMİRƏM

Xalq yazıçısı Qılman İlkinin həyatı - ədəbi taleyinin bir hissəsidir.

Ensiklopedik məlumatlarda qısaca yazılın tərcümeyi-halının bəzi məqamlarını vaxt tapıb qələmə alsayıdı, yaxud ürəyinə yatan jurnalistə yeni bir filmin gözəl ssenarisi alındı/ oxucularına yeni bir povest, roman bağışlamış olardı.

Qılman İlkin həyatı boyu həm yazıçılıq eləyib, həm də yazıçı qələm dostlarına (əlbəttə, təkcə dostlarına yox) sözün həqiqi mənasında təmənnasız xidmət eləyib.

Ən nüfuzlu qalın ədəbi jurnalın /"Azərbaycan"in/ Baş redaktoru olub, ən nüfuzlu dövlət nəşriyyatına /"Azernəşr"/ rəhbərlik edib. İctimai-siyasi-ədəbi əsərlərin nəşri onun imzası ilə işiq üzü görüb.

İkinci dünya müharibəsinin ağır illərində Cənubi Azərbaycanda, bir qrup qələm dostlarıyla Təbrizdə qəzet, jurnal buraxıb. Arazın o tayındakı millətimizin azadlıq hərəkatına yaxından köməklik göstərib. Mülki paltarda yox, əsgər şinelində səngər-səngər yol keçib, Cənubi Azərbaycan və İran xalq hərəkatının başçısı, tam bir il müstəqil yaşayan Milli Azərbaycan hökumətinin rəhbəri yazıçı-jurnalist Seyidcəfər Pişəvəri ilə (1947-də Sovet Azərbaycanında avtomobil qəzasına saldılar - H.N.). Təbrizdə ikən görüşüb, Milli hökumətin Baş prokuroru Firudin İbrahimli ilə /Iranın fars hökuməti xalqına xidmət elədiyinə görə Tehranda dar ağacından asdırılmışdır/ tanış olub, Milli hökumətin maarif naziri,

böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Biriya ilə /sonralar Sovetin Sibir sürgünlərində divan tutulmuşdur/ qələm dostluğu edibdi.

Qılman İlkin böyük qələm dostları Süleyman Rəhimovdan, Əli Vəliyevdən, Səməd Vurğundan, Rəsul Rzadan, Süleyman Rüstəmdən, İlyas Əfəndiyevdən, Ənvər Məmmədxanlıdan, İsmayıllı Şıxlıdan və b. dünyasını dəyişən qiymətli yazıçı və şair-lərimizdən bizə yadigardı. Böyük humanist insandı, böyük nüfuz sahibidi.

Bir neçə yazıçı nəslinin yetişməsində onun əvəzsiz xidməti olub, heç vaxt, heç bir ümidi verən gəncdən xeyirxahlığını, bilavasitə köməkliyini, böyüklüğünü əsirgəməyib.

37-ci il repressiyası Qılman İlkinin ailəsindən də yan keçməyib, böyük qardaşı dramaturq Qurban Musayev uzaq Sibir çöllərinə sürgün ediləndən sonra ailəni saxlamaq gənc Qılmanın öhdəsinə düşüb. İztirablar, streslər keçirib, buna görə də müdrikləşib.

Müdriklər – fikirli olurlar, təmkinli olurlar. Yaxşı insan olurlar – Qılman İlkin kimi.

Hərdən mənə elə gəlir ki, Qılman müəllim dünyagörüşünə, savadına, şəxsiyyətinə və insana mehr-ülfətinə görə "tarixin atası" dediyimiz Herodotvari bir insandır. Mən bu hissəleri görkəmli ədibin "Bakı və bakılıclar" tarixi-ədəbi-fəlsəfi-publisist əsərini oxuyanda keçirmişdim. Qılman İlkin tədqiqatçı yazıçılardandı.

Qeydlər götürmüştüm, fikirlərimi yazmaq istəyirdim, hadisələrin axarı imkan vermədi. Bu əsər yəqin çoxlarının stolüstü kitabıdır. Tarixçilərin də.

Yazıcının yazdığını tarix təkcə sənədləri sadalamaqla kifayətlənmir, həm də hadisələrin sosioloji, fəlsəfi, psixoloji açılışına köməklik edir. Arrianın, Herodotun, Plutarxın, tarix kitabları

böyük yazıçı qələminin bəhrəsi olduğu üçün, bu gün də onların yazdıqları tarix - bədii əsər kimi oxunur.

Tədqiqatla məşğul olmayan böyük yazıçı təsəvvür etmirəm.

Nəriman Nərimanovun həyatından samballı əsər yazan Qılman müəllim, mənim "Nəriman" poemamı "Azərnəşr"də direktor olan vaxtlarında nəşr etdi. O zamankı senzura poemadan min dörd yüz misra ixtisar etmişdi, buna baxmayaraq, Qılman müəllim nəşriyyat direktoru kimi onlarla mübarizədə "Nəriman" adında poemamı buraxdı. Nərimanovu Sovet dövrü "millətçi" qələminə verirdilər. Əsərin çapı mənim yox, əslində nəşriyyat direktoru Qılman İlkinin hünəriydi.

"...Bəlkə su çıxsayı yerin dibindən, ayaqlar altında qalmazdı vətən.", "...Bu heykəl qoyanın əli qırılsın, qaldı torpağımız, daşımız üstə", "...İstəməm ingilis azadlığını, ya rusun aferist azadlığını", "Mənim azadlığım sanma çörəkdir, Azərbaycan azadlığı gərəkdir", "...Nəriman dedikcə nərimanlaşış özüm də dəyişdim bu neçə ildə" və s.

Məni ittiham edirdilər ki, sən belə misraları Nəriman Nərimanovun adından yox, Nəriman Həsənzadənin adından deyirsən. İkinizin də adınız eynidir. Oxucu ayırd edə bilmir və s.

Mənim nəinki misralarım, bəndlərim, bütöv bir iri fəslim çıxarıldı. 1967-ci il idi. Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev kitab çıxandan sonra xəbər tutmuşdu. Əvvəller də materialların toplanmasında mənə köməklik etmişdi. Müsavatın arxivində işləməyə icazəni ilk dəfə o mənə vermişdi və tapşırıq vermişdi ki, ixtisarlar bərpa olunsun.

Yadımda qalanların az bir hissəsini bərpa edə bildim. Qlavlıtdə /senzurada/ "itib-batmışdı".

..Böyük türk şairi, unudulmaz Nazim Hikmətlə Qılman müəllimin yanına, nəşriyyata getmişdik. M.Qorki adına Ədəbiyyat institutunda oxuduğumuz vaxtdan Xəlil Rza ilə mən evinə gedib-gəlirdik. Peredelkində yaşayanda, yataqxanamız qonşuydu.

Şairin "İnsan hər yaşda gəncdir" adlı yeni kitabı barədə söhbətləşdilər. Müqavilə də bağlandı. N.Hikmət xahiş etdi ki, bu kitabı /dörd çap vərəqi həcmində/ Nəriman Həsənzadə azəri dilinə çevirəcək /yəni türkcəni azərbaycanlaşdıracaq/. Bundan qabaq da mənim çevirməmdə şairin bir neçə şeri "Ulduz" jurnalında çıxmışdı. Qılman müəllim etiraz etmədi. Mehribanlıqla razılıq verdi.

Nəşriyyatdan çıxanda Nazim Hikmət dedi ki, canım (mənə də, Xəlilə də belə müraciət edirdi) Nehru siyasəti yürüt... Sözün mənasını vaxtında anlamadım.

Kitab işıq üzü görmədi.

..."Azərbaycan" jurnalında Baş redaktor işlədiyi vaxtlarda Qılman müəllimlə görüşdüm və şerlərimi təqdim etdim. Yənində bir tanışım da var idi. O gedəndə mənimlə sağollaşdı və ona "qadan alım" dedim. Bu söz Qılman müəllimi tutdu, məndən incidiyini bildirdi.

- Sən ondan gözəlsən, ucaboyasan, ondan da gözəl şairsən, "qadan alım" nədir?!

Tutuldum, nə deyim?!

Bu görüş 1963-cü il dekabrın 8-də olmuşdu. Bu məqaləni də indi, dekabrın 8-də yazıram. Amma düz 41 ildən sonra.

Evdə bir şeir yazdım, adını da "Q.M." hərflərinin kimə aid olduğu heç oxucuya da aydın deyildi. İlk dəfə burada açıqlayıram.

*Dedin “qadan alım demə bir kəsə!”,
yel vurdu, dağıldı şair xəyalım.*

*Bilmədim, nə deyim, susdum nə işə,
sənə də demişdim mən qadan alım.*

*...Dilimdən düşməyib bir adət kimi,
bir şeriyət kimi qopub könüldən.
Ancaq o kəlamı bir rüşvət kimi
heç zaman, heç kəsə verməmişəm mən.*

*Doğuldum, böyüdüm anam Qazaxda,
deyirəm, bəlkə də bir nişan kimi,
dilimdə qalbdı bu söz o vaxtdan,
bədəndə ömürlük xal qalan kimi.*

*Nə deyim, bəlkə mən indən sonra da
özümdən böyüyə, kiçiyə dedim.
Amma nə olaydı dost ilə yadi,
barı “can” deyəndə seçə biləydim.*

Əziz Qılman müəllim!

Bu şeiri indiyə qədər Sizə vermədiyimə görə üzrlü sayın.

Mərdəkanda yubileyinizə həsr olunmuş gözəl bir məclisə gecikdiyim üçün bir şer də borcluyam. Yüz yaşınızda o şeirin əlyazmasını çapdan qabaq özünüzə verəcəyəm.

8 dekabr, 2004

SÖZÜN ÇƏKİSİ VƏ... SÖZ ƏHLİ

Fərəhli haldı ki, ədəbiyyatımızı təmsil etmək niyyətilə poetik təfəkkürü olan yeni gənclər gəlir. Əslində artıq gəliblər. Mən onları məmnuniyyətlə “Gənc varislər” adlan-dırmaq və bununla da sevincimi bildirmək istəyirəm.

Belə gənclərin hərislik iddiası yoxdu, ilhamlı ürəyi var; ədəbi karyerası yoxdu, ədəbi taleyi var; yazıçı mühiti yoxdu, yazıçı təbiəti var. Qədim Roma atalar sözündə deyildiyi kimi, şair - doğulmalıdır. Onlar da doğulurlar.

Mirdamət Yusifoğlu da füsunkar təbiəti və gözəl insanları olan Ağdaşın Ağcayazı kəndində dünyaya göz açmış, amma həyatı tez dərk etmişdir.

“Qonacaq alnına bəxt quşu bəlkə, o da tapsırıqla uçur tərs kimi”, — deyəndə də şair yanılmamışdı. Çünkü vaxtilə ulu babası Şeyx Nizami istedadın yox, hər şeyi bəxtin həll etdiyi- ni deyir və dünyadan şikayət edirdi.

Maraqlıdır, qədim Yunan dramaturqu Evripid də yazırkı ki, bütün həyat — mübarizədir... Və bunlar taleyin oyunudur.

Bəlkə də bu paradokslara görə — dünyani Zərurət qanunu idarə edir, — deyən qədim dünya filosofları taleyin əleyhinə mübarizə aparmağı tövsiyə edirdilər.

Istedad — vəhy deməkdi, həm də fəhmdi. Mirdamət də istedadlı bir insan kimi öz fəhmilə taleyin oyunlarını duyur, görür, ifadə edir. O, yaşadığı ictimai mühitə, onu əhatə edən real varlığa adi gözlə baxıb, qeyri-adiliyi görən və göstərən şairlərdəndi.

Bu, obrazlı müşahidə deməkdi. Büyük türk şairi Nazim Hikmət söhbətlərinin birində deyirdi ki, bədii obraz odur ki, gözlə görəsən, əlinlə də tutmaq istəyəsən. Mirdamətin şeirlərindən:

də olduğu kimi: “Hər zəmi — bir səməni”. Aydın və səmimi deyilmişdir.

O, həqiqətən sözlərə ürəyinin gözüylə baxır, təşbehləri qələmlə yox, sanki fırça ilə çəkir.

*Hər həftəm bir həmcins cümlə üzvüdür,
bazar aralıqda – vergülə bənzər.*

Yaxud:

*...dərsdən çıxan kimi gərək
sürünəydi buluular tək,
topa-topa küçələrdə.*

Və yaxud:

*Mən sinfin gərginlik dalğalarını
çəkirəm radio dalğaları tək.
...Gözlər gur işıqlı obyektiv kimi
dörd yandan şəklini çəkir elə bil.
...Bir sınfə sevimli dil müəllimi,
bir qızə dilbilməz sevgili oldum.*

Şair dünyani təzadlarda gördüyündən, fikirlərini də bu təzadlar üstə qurur, gözəlliyi (oxucusunu da) belə əks qütblərdə axtarır və dünyani dərk etmək iddiası ilə yaşayır.

Çünki “əkdiyi hərflərin bitməsinə” inanır, elə buna görə də “Naşı tərəziyə qoysa da hərdən, sözün çəkisini söz əhli bilər” — deyir.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, qələm sahibinin də özünə inamı /“maniyası” demirəm!/ onu daxilən səfərbər edir, uzaq uçuşlara hazırlayıır, yaradıcılığına güclü təkan verir. Bu müqəddəs insani hissləri Mirdamət necə səmimiyyətlə ifadə edir:

*Siz mənə susmağı görməyin rəva,
hər şeirim bir dünya səyahətimdi.
Mənim kitabımı açmağa nə var,
mənim kitabımı örtmək çətindi.*

Nadir istedadları, bu ətirli çiçəkləri alaq otlarının (epiqonçuların da demək olar) içində qorumaq, onların “nazını” çəkmək milli borc, vətəndaşlıq vəzifəsi olmalıdır. Bu “Çiçəklər” istiyə, soyuğa dözümlü çiçəklərdi. Çaxan şimşəklərə də tab gətirir! Yəni, bu Çiçək o Çiçəkdən deyil.

Mirdamətin dili aydın və obrazlıdır, ifadə tərzi səmimidir. Mütləisi, dünyagörüşü genişdir. Mən də onun kitabını açdım və örtə bilmədim.

Bir vətəndaş kimi o, yaxşı bilir ki, “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələrilə ikiyə bölünmüş Azərbaycanın şairidir. Doxsanıncı ildə 20 Yanvar faciəsini yaşıyan bir xalqın oğludur. Qaçqınların, köçkünlərin müqəddəs qəmi onun gözlərində əbədi həkk olub.

Bizim tanışlığımız isə sonuncu Yazıçılar qurultayında oldu. Mənə avtoqrafi ilə şeirlər kitabını bağışladı. Oxudum və səhərisi poçtda işləyən tanışimdən xahiş etdim ki, mənim adımdan Ağdaşa telegram vursun.

“Biz tərcümeyi-halda qohumuq” dedim və ilhamlı ürəyini təbrik etdim. Yeni yaradıcılıq uğurları arzuladım.

Yazıçılar qurultayından sonrakı ilk sevincim bu idi.

07.07.04
Şeirlər kitabına ön söz

POEZİYAMIZ VARİSSİZ QALA BİLMƏZ

Bədii əsərlərə adətən, ikili münasibət olur: müəllifin sağlığında da, dünyasını dəyişəndən sonra da. Bunun müqabilində bəzən qısa ömürlü bir qələm sahibinin uzun ömürlü əsəri də olur.

Müxtəlif münasibətlər oxucuların ailə tərbiyəsindən, təhsilindən, dünyagörüşündən, yaşadığı mühitdən də çox asılı olur. Ədəbiyyatın taleyini həll edən isə bu amillər olmur. Yəziçi yazdığı əsərin istirablarını və sevincini yaşayırsa, başqa sözlə, ağlayırsa — ağladacaq, gülürsə — güldürəcək. Estetik fikir tarixinin təcrübəsi bunu daha aydın şəkildə göstərir. Nizami sadə və müdrikcəsinə deyir ki, ürəkdən gələn söz ürəklərə yol tapır. Bu, həqiqətdir.

Bəlkə də bütün bunlar həyatın qanuna uyğunluqlarıdır. Və bu qanuna uyğunluğun insan təbiətinə güclü təsiri və yaxud sadəcə olaraq, əksidi. Çünkü insan da, fərd kimi təbiətin zərərsi, cəmiyyətin üzvüdü. "Dünya bir güzgüdürsə" /Nizami/, mühit də şüurun aynasıdır. Belə münasibətlərdən ehtiyat etmək, yaxud dəhşətə gəlməyə dəyməz.

Mən get-gedə təfəkkür adamlarının daban-dabana zidd dedikləri fikirlərinə də təbii baxmağa başlayıram. Hərçənd bu mürəkkəbliyin özünün təkcə ədəbi yox, həm də fəlsəfi izahı gərəkdi.

Sözcülik olmasın deyə, həm də üzümü yaradıcı gəncliyə tutub danışdıǵıma görə, bir-iki misal çəkmək istəyirəm ki, onların təsəvvüründə nisbi aydınlıq yarada bilim.

M.F.Axundov Füzulini qəbul etmir və bütün dinləri puç, mənasız hesab edir.

Volter Şeksprin faciələrini oxuyandan sonra, müəllifi "Sərxoş vəhşi" adlandırır, Lev Tolstoy isə demək olar ki, bu böyük sənətkarı tamam inkar edirdi.

Belinski "Allahdan başqa Allah yoxdu və Məhəmməd Allahın peyğəmbəridir" fikrinə "ağılıqlıq" kimi məna verir, Şekspir müsəlmanların ünvanına kobud ifadələr işlədirdi.

Belinski Puşkinin "Yevgeni Onegin" mənzum romanını "Rus həyatının ensiklopediyası" deyə qiymətləndirəndə, başqa bir görkəmli tənqidçi /Nikitiç/ "Məhəbbət haqqında cəfəngiyyat" kimi nəzərdən salmaq istəyirdi.

Puşkin — Homerin "İliada"ını tərcümə etdiyinə görə, şair Qnediçə yazdığı məktubunda onun rus dilini zənginləşdiriyini yazdığını halda, Belinski Qnediçin adını istedadsız, zəif şairlər sırasında çəkirdi. Rus ədəbiyyatının və poeziyasının yalnız Puşkindən başlandığını yazırıdı.

Yeri gəlmışkən Nizaminin də bir fikrini xatırlatmaq istəyirəm: deyirdi ki, "...Dastançı dastançını bəyənməz". Sözsüz ki, bu fikir sözün geniş mənasında işlədilmişdir.

Bütün bu tənqid olunan və danılan müəlliflərin əsərləri yüz illər boyu nəşr olunur və indi də oxucuların arayıb-axtardığı kitablardandır.

Olan şeyi danmaq, yaxud "belə olsaydı", "başqa cürə deyilsəydi" kimi tələblərlə əsərə yanaşmaq estetik fikrin ziddinədir.

Kulturologiya elmi bunu qəbul etmir. Çünkü "...estetika al-qebra deyil, burada ağıl və təhsildən savayı, gözəlliyi duymaq qabiliyyəti də var, bunu da xüsusi olaraq istedad təşkil edir ki, bu da hamiya verilmir" (Belinski).

Göründüyü kimi, söhbət istedaddan və istedadla yazılmış əsərlərdən gedir. Müxtəlif dünyagörüşlərin bəhrəsi olan ədəbi-fəlsəfi cərəyanlardan bəhs olunmur. Bu, başqa bir söhbətin mövzusudur.

Sənətdə ümumi ədəbi-bədii meyarlar da var. Adətən yeni yaranan əsərlərə (bəzən qədimdə yarananlarla da) bu ədəbi-bədii kontekstdə yanaşırlar.

Misal üçün, kimsə Leonardo da Vinçinin "Cakonda" əsərini indi bəyənməyə bilər. Bu, meyar deyil. Əksinə, bu sənət əsəri "tələbkar" tamaşaçının zövqünü müəyyən edə bilər. Bax, bu, meyardı. Çünkü artıq beş yüz il yaşayın və ümum-bəşəri bədii fikri formalaşdırın bir əsərin tamaşaçı fikrinə daha ehtiyacı yoxdur. Həm də bir ədəbi meyarı başqa bir sənətkarın yaradıcılığına tətbiq etmək, ondan da həmin şeyi tələb etmək yanlışdı.

Vaxtilə sovet məkanında yaşayan müxtəlif xalqların şeirindən poeziya nümunəsi kimi şeridə Demyan Bednileşdirmək, yəni D.Bedni kimi yazmaq tələb olunurdu. Bir az sonra Mayakovski ədəbi meyarnı tələb edirdilər. Hətta ona "şeirimizin komandanı" deyirdilər.

Bir anlığa təsəvvür edin ki, "Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı" deyən Aşıq Ali, yaxud, "İki könül bir-birini tutmasa, alan da yazıqdı, gedən də yazılıq" — deyən Aşıq Ələsgər kimi aşiq və şairlərimizin hamısı onun kimi yazayı. Onda bircə Mayakovskini oxumaq kifayət etməzdimi?!

Bu da həqiqətdir ki, xalqın, zamanın müəyyən tarixi mərhələsində yetişən hər bir böyük sənətkar ədəbi meyarlar çərçivəsinə sığışdırır. Özü ayrıca ədəbi meyar olur. O cümlədən V.Mayakovski də. Böyük sənətkar kimi öz ədəbi meyarnı yaratmışdır.

Homerin "İliada" əsərini yüksək qiymətləndirən Belinski Vergilinin "Eneida" və Xeraskovun "Rossiada" poemalarını nəzirə kimi təqdim edir, onları epiqonçuluqda (varislikdən məhrum, zatiqırıq ədəbiyyat - *Nizami Cəfərov*) günahlandırırı. Yeni, təzədən "İliada" yazmağa ehtiyac yoxdur, — deyirdi.

Milli olan ədəbi meyar, həm də bəşəridir. Əksinə heç vaxt olmur.

Məlumdur ki, sosial-mədəni təcrübənin ən vacib vəzifəsi tarixi varislik məsələsidir. Bu elə bir yeganə mexanizmdir ki, onun vasitəsilə toplanmış sosial təcrübəni nəsildən-nəslə, epoxadan-epoxaya, bir ölkədən başqa ölkəyə ötürmək mümkün olur. Təsadüfi deyil ki, bu yüksək mədəniyyəti bəşəriyyətin sosial yaddaşı sayırlar. Bu əlaqələrin məhv olması yeni nəslin sosial yaddaşını itirməsinə gətirib çıxardır və nəticədə manqurtluq fenomeni başlayır.

Sabirə qədər Sabir şeiri yox idi. Ələkbər Sabirdən sonra Azərbaycan şeirində milli kökə bağlı "Sabir ədəbi meyarı" yarandı. Səttar Bəhlulzadəyə qədər Azərbaycan rəngkarlığında Səttar rəngləri olmayıb. Səttar əsərlərinə təkcə işığın kölgəsini yox, rənglərin işığını da əlavə edirdi.

Gənclərin mənə təqdim olunan əlyazmalarını oxuyub, bu ədəbi qeydlərimi yazası oldum. Onların ürəyimə yol açan çox səmimi şeirləri, poetik deyilmiş obrazlı fikirləri var, şeirimizin sabahına ümid doğurur. Gələcək görkəmli istedad sahiblərindən kimsə bəlkə də məhz bu yaradıcı gənclərin arasındadır. Səməndər quşu kimi oddan töreyəcəkdi.

Azərbaycan poeziyası varissiz qala bilməz.

07.01.04

POETİK SƏSİN RƏNGLƏRİ - TƏZƏDİR

Səadət xanımın şerlərini məmnuniyyətlə oxudum. Bu yazınlarda dünyanın derkedilməzliyini dərk etməyə çalışan və yaşıdığı mühitə humanist nəzərlə baxıb onda bir harmoniya axtaran insanın ürəyi bütün mənəvi sarsıntıların episentrinə çevrilmişdir.

Oxucusu ilə hisslərinin dililə danışmağı sevir və onu ilahi saydığı bir aləmə aparmaq istəyir: “Bu, sevdamı, nağılmı?!” - deyə özünə də, ona da sual verir, lakin açıqca duyursan ki, bu suallar cavab almaq üçün verilmir; bəlkə də bir qadın taleyinin ağrısı, acısı, sevgisi bütün bu poetik münasibətlərdə açıldığı üçün Həyatın, Yaşayışın özünü göstərir, özü də görmək istəyir.

O, dünyayla, dünyanın puçluğu və gözəlliyilə qarşılaşır; heyrətini də, heyranlığını da gizlədə bilmir. Beləliklə, həssas Qadın təbiəti - dünya sırlarının Açıarı olmaq iddiası ilə yaşayır. Və maraqlıdır ki, yenə özünü və oxucusunu sual qarşısında qoyur:

*Haçansa tate yazıldı,
dünyanın baxtını aldım.
Bilmirəm, ömür yaşadım,
ya elə vaxtını aldım?! - deyir.*

Bu hökmü verməyə onun mənəvi haqqı var:

*...Ürəyim qəm dəyirməni,
can üyünər, dən yerinə.*

Bu misralar gənc şairin poetik axtarışı deyil, poetik tapıntısı kimi qiymətləndirilməlidir. Başqa bir şerində bu fikri o belə əsaslandırır:

*Ürəyimlə ütülməkdən,
dərd bezikdi caadan betər.*

Lakin o məyusluğa səsləmir:

Elə doğuldugum gündən

ağlamağa bəhanə var, - deyir, müasirlərinə təsəlli vermir, ümid aşılıdır, iztirablarla dolu dünyani sevməyə çağırır. İnsanın böyüklüğünə inanır və onu məhv olmağa qoymur.

Bu şeirlərin müəllifi - namərd qonşuların və onların himayədarlarının əlindən qaçqın düşən böyük bir ailənin, nəslin qızıdır. Xan qızı Natəvanın qadın varisidi.

Ulu babalarının yad əllərdə qalan torpaqlarını xatırlayan, əslində unuda bilməyən müəllif bir şerində ürək sözlərini belə ümumiləşdirir:

*O boyla qalxa bilməsək,
adımızla deyilməsək,
Torpağına əyilməsək,
ölümüzü gora qoyma.*

Namərdin, vəfasızın, insafsızın təbiətindəki naqisliyi gör-düyü üçün, sanki bunların fəlsəfi-riyazi açıqlamalarını vermək istəyir.

...Kölgəmdə azdırdı məni əl verib günə çəkdiyim, - demək-lə insanın aldanmağa meylli olduğunu da etiraf edir.

Vəfasıza, aldandığı kəsə üz tutur:

*...Ürəyim albomundu
vərəqlə şəkillərini.*

Belə misralar, həyatı sevən bir qəlbin siziltiləri, bəlkə də sonuncu etiraz səsidir.

Bədii təfəkkürünün gücünü və ilhamlı ürəyinin çırpıntılarını şerlərində hörmətlə izlədiyimiz bir qadın şairimizin səmiyyətinə bəzən heyran qalmamaq olmur.

*Varından yox olan canım,
nələrə yoxluq deyirəm.
Dərdimi badə qaldırıb,
özümə sağlıq deyirəm.*

Yaxud:

*Qəm ürəkdə sorğu çəkir,
gözlərim su arxi çəkir.
Kim bilir nə ağrı çəkir,
dişlərimiz tamah üstə...*

Şerimizə gözəl bir səs, isti bir nəfəs gəlir. Bu səslərin rəngi və bu rənglərin səsi - təzədir.

May, 2004

*S.Qabilqızı.
“Bu, sevdamı, nağılımu!?”
kitabına ön söz.*

SƏNƏTKAR ÜRƏYİ

Görkəmli qələm dostum yazıçı Əfqanın bu yaxınlarda "Şahlar şahi" romanı çapdan çıxmışdır. Bu, trilogianın "Bey İnal"dan sonra ikinci kitabıdır.

İri həcmli romanlar müəllifi bu tədqiqat əsərində yazıçı Şərqi ən qədim qaynaqlarını və milli-mənəvi dəyərlərimizin dərin köklərini araşdırır, oxunaqlı və düşündürücü bir dillə VI əsr Sasanilər dövrünün ədəbi-bədii-fəlsəfi səlnaməsini yaradır. Müəllif bu əsəri "tarixi, əfsanəvi roman" adlandırırsa da, bir sıra hallarda insanın daxili aləmini açıb göstərir; onun əsr-əsr keçdiyi dolaşış yollarda ağlın, təmkinin nə qədər lazımlığını, eləcə də adı bir səhvin belə bağışlanmadığını inandırıcı epizodlarla təsvir edir, mənalandırır.

Əsərin yeniliyi, mənim fikrimcə, tək onda deyil ki, müəllif Şah Qubad, Xosrov Ənuşirəvan, Şahzadə Xosrov, yaxud vəzir Bozorgmehr zəmanəsinə qiymət vermək üçün fəlsəfi ümumiləşmələr yolu ilə oxucusunu hazırlayır, bizim adət etdiyimiz tarix və şahlıq məfhümlərinə yeni bir nəzərlə baxır, həm də ondadır ki, seçilən epiqraflar, hadisələr zaman və məkan çərçivəsindən çıxır, romanın janrı epoxaların bizə yaxınlaşmasına aydınlıq götürir.

Hər fəsli, yaxud yarımfəsli "izah" edən fəlsəfi-etik-sosioloji məzmun daşıyan epiqrafların hərəsi ayrılıqda müəllifin dünyagörüşünü "izah" edir və kolliziyaların açılışında paralel zəmin rolunu oynayır: "Qalxanı yox, qılincı öpərlər". Buna bənzər "Oğlan evi alınca, qız evi ölüncə yalvarır", yaxud "Ən yaxşı məsləhətçi insanın nəfsidir" kimi epiqraflar həmin məqsədi güdür.

Əfqan - min illik milli yaddaşımızı oyatmağa çalışan, adət və ənənələrimizin qədimliyi qədər də müasirliyini görən və göstərən güclü təfəkkür sahibidir. Şübhəsiz ki, bu yüksək mil-

li əxlaq zəminində formalaşan yazıçı, ziyalı mədəniyyəti kimi qiymətləndirilməlidir.

Çinlilər adətən, tarixə - keçmiş, unudulmuş bir dövr kimi yox, cəmiyyətin inkişaf prosesi kimi baxırlar; mədəniyyət isə - cəmiyyətin inkişaf prosesi deyil, cəmiyyətin yaşamaq vasitəsidir.

Onların heroqlif yazı abidələri tarixlə bu günü birləşdirir. Hər bir savadlı çinli ən qədim tarixi məxəzləri bu heroqliflərin köməyilə oxuya bilər və ona öz nəfəsinin istisini verməklə arada olan minilliklərin "toz örtüyünü" götürə bilər. Əslində heç bu örtük də yoxdur. Yəni, ən qədim tarix bu gündür və bu gün də ən qədim tarixdir.

Əfqan heroqliflərlə deyil, zəkasıyla, fəhmi lə tariximizi bu günlə bağlayır, milli yaddaşa qayğılış üçün ədəbi-bədii vəsətlərindən istifadə edir.

Əlbəttə, bu, çətin və mürəkkəbdi. Bizim əlifbalarımız dəyişikcə və tariximiz hər dəfə yenidən yazıldıqca bizi bizdən ayırdılar.

Əfqan bir vətəndaş kimi bu hissələrdən ayrı yaşaya-yarada bilməzdi.

"Qeyrəti axtarmırlar, oyadırlar" epiqrafi ilə başlanan fəsildə müəllif yazır:

"Şahzadə Xosrov türklərin və özərlərin qıpçaqlarla necə ığidliklə, bacarıqla vuruşduqlarının şahidi olmuşdu. Türkzadə suvarılər olmasayıdı, şah qoşunları nəinki Kürü, Arazi da keçib qaçardılar. Belə bir qüvvəyə arxa çevirmək, səadətinə arxa çevirməyə bərabər idi.

İndi döyüsdən qələbə ilə dönən türk süvarilərinin önündə xan Polad vəliəhd Xosrov Ənuşiravanla və vəzir Bozorğ-mehrə yanaşı at süründü. Yenə də irəlidə keşikçi tərxanlar gedirdi."

Vaxtilə onun vətənə, torpağa bağlılığını xalq şairi Rəsul Rza böyük ürəklə alqışlamışdı. Tarixi və müasir mövzularda

yazdığı əsərləri "həyatdan səhifələr" adlandıran mərhum xalq şairimiz "Gülyanaq" romanında "vətəndaşlıq pafosunun güclülüyüünü" xüsusilə qiymətləndirmişdir. O, gənc qələm dostuna göndərdiyi məktubda əsərin ayrı-ayrı epizodları barədə fikir söyləyir, surətləri təhlil edir, baş qəhrəman məsələsinə toxunur və açıq ürəklə məsləhətlərini verirdi.

Romanın ona yüksək zövq verdiyini bildirən ustad şair əsərin nəşrimizdə hadisə olduğunu vurgulayır və "bunu tənqidçilərimiz görməli və gur səslə deməlidirlər" deyə müdrik və xeyirxah tövsiyələrini verirdi.

Əfqanın roman və povestləri, hekayə və pyesləri oxucuların nəzərindən heç vaxt yayınmamış, ona əsl yəzici nüfuzu qazandırmışdır.

Hələ universitet tələbəsi ikən onun ilk pyesi müsabiqədə qalib gəlmış və müəllif müsabiqənin laureatı adına layiq görülmüşdür. Pyesləri bir-birinin ardınca Gənc Tamaşaçılar Teatrında, Gəncədə, Dərbənddə və başqa dövlət teatrlarında tamaşaşa qoyulmuşdur.

Dramaturqun "Qız atası" pyesi beş yüz dəfədən artıq göstərilmişdir. Bu, həqiqətən teatral hadisədir.

Əfqan əsl yəzici təbiətinə malik alicənab, mötəbər insandır. Çox mütaliə edir, fəlsəfəni, din tarixini, öz tariximizi, Antik və İntibah dövrü ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair tarixi əsərləri müntəzəm oxuyur. Onun alımlərlə, savadlı ziyalilarla söhbətlərinin dəfələrlə şahidi olmuşam. Yəzici hərtərəfli biliyə malik olanda daha çox sevilir və yazdıqları ədəbiyyat tariximizi zənginləşdirir.

Hörmətli qələm dostum Əfqan müxtəlif illərdə Respublika qəzetlərində işləmiş və onun redaktəsilə çıxan "Həyat", "Sovet kəndi" qəzetləri ədəbi əsərlərin təbliğinə geniş yer ayırdı.

Ümumiyyətlə götürsək, onun jurnalistlik fəaliyyəti – yəzici həyatının ayrılmaz bir hissəsi, bəlkə də stixiyasıdır.

"Kommunist" qəzetində şöbə müdürü işlədiyi vaxtlarda da o, yazıçı yoldaşlarının yaradıcılığına geniş yer verir: yeni şeirlər, hekayələr, povestlər, ədəbi-tənqidi məqalələr çap etdirməklə respublikanın baş mətbuat orqanını siyasiləşməkdən, quru didaktikadan xilas etməyə çalışırı.

Hazırda "İqtisadçı" qəzetiinin redaktoru vəzifəsində yaradıcılıq ənənəsinə sadıqdır: o yenə bu hörmətli qəzetiñ səhifələrində ədəbiyyata, fəlsəfəyə, din tariximizə aid qiymətli materiallar hazırlayıır. Tanınmış müxtəlif sahə adamları ilə onun yaradıcılıq əlaqələri indi də bu oxunaqlı qəzetiñ səhifələrində öz bəhrəsini verir.

Əfqan görkəmli yazıçı, tarixi qaynaqları araşdırın yorulmaz tədqiqatçı, professional jurnalist qələminə yiyələnmiş qəzetçidirsə, eyni zamanda ədəbiyyatımızın sözün geniş mənasında təbliğatçısıdır.

Respublikamızda gedən böyük quruculuq işləri və xalq həyatının elə bir əlamətdar sahəsi olmaz ki, onun publisistikasından kənardə qalsın.

Müntəzəm olaraq qəzetçiliklə və son illərdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq və Əfqan miqyaslı yazıçılığı tənzimləmək, heç də hər kəsə müyəssər olmur.

Bu illər ərzində o, bir neçə hekayə, povest kitabını nəşr etdirmiş, "Halal çörək", "Gülyanaq", "Katib", "Dünya gözəlliyyindir" kimi romanlarını yazmış, kolliziyalar qurmuş, xarakterlər qalareyası yaratmışdır.

Bələ bir gündə yazıçı dostuma yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram; bilirəm ki, trilogiyanın üçüncü kitabı üzərində işləyir. Halal süfrəsində, ailəsilə birgə gözəl əhval-ruhiyyə arzulayıram.

**Sənətkar ürəyinin buna haqqı var.
Sənətkar ürəyi həmişə dolu olur.**

"Ədəbiyyat" qəzeti, 15.09.04

RUHLAR YAŞAYIR

Hüseyin Kürdoğlu görkəmli və milli Azərbaycan şairiydi. Qədim tariximizi gözəl bilən, tədqiqatla məşğul olan və öz taleyini yazan şair idi. İpək təbiətli Azərbaycan ziyalılarından idi.

Kürdoğlu “peygəmbərdən sonra gələn” şairlərin sırasında gözə görünməyə çalışmayan zehnli, zəkalı qələm dostlarımızdan idi. Lakin arxaya daradığı çal saçlarını, iri mənalı gözlərini, uca boyunu onu istəyənlər həmişə görürdülər, sevirdilər. Hüseynlə bir dəfə əl tutmaq kifayət idi ki, “stres” dediyimiz sinir ağrısı adamın canından çıxayıdı. Yerdə yerin işığıydı. Dostunu, tanışını görəndə, bu müdrik insan uşaq kimi sevinir, bu sevincdən qarşısında dayanana da pay düşürdü. Tanrıının şair bəndəsiydi. Bir də Nizami adına tədqiqat institutunun sıravi, öz hörmət-izzətini saxlamağı bacaran əməkdaşıydı.

Göz öündə gözə “az göründüyündən” ədəbi, ictimai titullardan, rütbələrdən uzaq qalmışdı.

Hüseyin kresloya keçsəydi, səmimiyyət gətirər, inzibati-amiranəlik yoxa çıxar, insanın şəxsiyyətinə, ləyaqətinə xüsusi hörmət qoyulardı. Məsuliyyət hissinin böyük mədəniyyət olduğunu öz nümunəsində göstərərdi.

Heyif, Sovet dövrü adət etdiyimiz streetiplər hələ canımızdan çıxmayıb. Sabir elə-belə deməyib ki: “Çıxmaz, çıxa bilməz də bu adət başımızdan”.

Yəqin ki, əməkdaşı olduğu Ədəbiyyat İnstitutu da yeni “Ədəbiyyat tarixi”ni yazanda, Hüseynə ayrıca portret ocerki həsr etməyəcək. Adət etdiyimiz “tarazlıq” pozular axı. Ümumi icmallarda adı getsə, kifayət etməzmi?! Axı, buna da “adət etmişik”.

Hüseynin poetik nəfəsi istiydi, dediyi söz ürəyimizi qızdırırdı.

“Dördlüklər”ə bir ədəbi janr kimi poetik məna verən və ayrıca bir kitab həsr edən şairin tapıntıları “təbiətdəki rənglərin poeziya çaları”, “poetik tilsim”, “mögüzə”, “dördlükdə bütöv bir dastan süjeti” /Y.Qarayev/ kimi qiymətləndirilmiş, şairin əslində təbiətlə qaynayıb-qarışdığını, insani hisslerin ifadə tərzinə olduqca həssas yanaşdığını vurğulamışlar.

Rəssamlarsayağı rəngləri bir-birinə qatıb yeni rəng alan mərhum şairimiz də “dördlüklər”də sanki rübai ilə bayatının epik-estetik çalarlarını axtarır tapmış və bu yeni ədəbi janrda İnsan, Zaman, Təbiət və Cəmiyyət haqqında (əsərin baş qəhrəmanı müəllif özü olmaqla) gözəl fəlsəfi poemalar yazmışdır. Sanki bütöv poema bir “dördlük”də qərar tutub, yaxud əksinə, yuxarıda misal götirdiyim kimi, bir “dördlükdə bütöv dastan süjeti” danışılır. Şairin bu üslubu şeirimizdə təzəydi. Bunu özü belə mənalandırır:

*Saz tutub, dərdimi saza deyirəm,
sözü şax deyirəm, üzə deyirəm.
şərimin əynində öz donumuz var,
bu donda hər şeyi təzə deyirəm.*

Yaxud:

*Ömrümüz bir şirin sevda qonağı,
əzəl sevdiyimiz röya qonağı.
Əlliylə çatınca - dünya sahibi,
əllidən keçəli - dünya qonağı.*

Cavanlıqla, ahıl yaşıın mənəvi-psixoloji duyumunu şair necə də həssaslıqla açmışdır! Sanki günəşlə kölgənin sərhəddini müəyyən edir. Təbiidir ki, bu fərqləri riyazi hesablamalar kimi qəbul etmək lazım deyil.

Maraqlıdır ki, böyük Nizami də “İsgəndərnamə”də əlli yaşdan sonra, dünyadan köç eyləməyə hazırlıq görmək lazımdır, - deyir.

H.Kürdoğlu yaşadığı hissləri sənətkarlıqla ifadə etmiş və “şeirimin əynində öz donumuz var”, - deməklə uluların varisi olduğunu eyhamla xatırlatmışdır.

Hüseyn Kürdoğlu təkcə şairliyilə yox, həm də daxili mədəniyyətilə də gözəl ziyalılarımızdır idi. O, işlətdiyi hər bir ifadənin məna tutumunu bilirdi və beləliklə də, öz qədir-qiyəmətini artırır, sözün nüfuzunu saxlayırdı.

O, şeir kitablarının birini “Ziyalımız-ziyamız” adlandırmışdı. Burada ayrı-ayrı ziyalılarımıza həsr etdiyi şeirlərini toplamışdır. Şair ithafları barədə görün necə səmimiyyətlə söhbət açır: “İthaf anlayışı çox genişdir. Bədii əsərlərin bütün janrlarında ithaflar mövcuddur”.

Bu “... poetik örnəklər xalqımızın məşhur çağdaş ziyalılarının yaradıcılığından və həyatından alındığım dərin təəssüratın ifadəsidir”.

“...sovət dövründə bədii sənət ən çox fəhlə və kəndlə nümayəndələrinin ad-san çıxaranlarını vəsf edirdi, ziyalılar sanki kölgədə qalırdı”.

“İdeologiya və emblem arada müəyyən hədd yaranmasına səbəb olurdu”.

Hüseyn insanları sevirdi. İnsanpərvər idi. O, hansı yaşda dünyasını dəyişsəydi belə, taleyin haqsız oyunu sayılmalıdır. Bəlkə də buna görə hələ qədim Misirdə belə insanların ölümünə etiraz, üsyən edirdilər. Mumiyalar kəşf edir, ehramlar tikir, tabutları mumiya ilə saxlayırdılar ki, ruh qayıdanda sahibini tapsın.

Hüseynin ruhu yaşayır.

Onu xatırladıqca, bizim ruhlarımız danışındı. Mən onu gördüm - kitablarındakı şeir misralarına səpələnmişdim.

*“Bir şeir bulağıydum” kitabı.
“Sabah” nəşriyyatı, 2005-ci il*

ŞƏRƏFLİ ALİM, MÜƏLLİM VƏ İNSAN ÖMRÜ

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
kafedra müdürü, professor Yavuz Axundovun
80 illik yubileyinə*

Hörmətli Yavuz müəllim, Sizi zəngin həyat yolu keçmiş yüksək insani keyfiyyətlərə malik görkəmli bir ziyalı, Azərbaycan ədəbiyyatının (xüsusilə nəşrinin) yorulmaz tədqiqatçısı kimi demək olar ki, otuz ilə yaxın bir müddətdi tanıyıram və desəm ki, dərin rəğbətim var, səmimiyyətimə inanın.

Sizin Türkiyədə, İranda, Bakıda nəşr etdirdiyiniz elmi-ədəbi-pedaqoji-publisistik kitablarınızdan əlavə, son vaxtlarda bir-birinin ardınca çap olunan və bir-birini tamamlayan qiymətli kitablarınızla da tanış olmuşam. "Mənim ədəbi dünyam", "Ürəyimdən keçənlər", "Ədəbi mühit və sənətkar", "Əlimdədir hələ qələm", "Müəllimlərim və müəllim dostlarım" kimi əsərlərinizdə öz portret cizgilərinizi də görmüşəm. Əlbəttə, ədəbi-fəlsəfi-estetik janrlar bildiyiniz kimi, mütləq olmur, əslində nisbi xarakterdə olur. Mən bu əsərlərinizin bəzilərini yazıçı qələmindən çıxan esse, sənədli povest kimi oxudum və məmnuun qaldım. Elə bil mən Əli Sultanlı, Məmməd Cəfəri, Mir Cəlalı yenidən gördüm. Niyə də onların büstləri Sizin və bizim sağlığımızda Bakı Dövlət Universitetinin foyesində qoyulmasın? Mən qədim Roma filosofu Siseronun, yaxud Lomonosovun büstlərini görəndə dünyagörüşlərinə və şəxsiyyətlərinə görə cəmiyyətdə seçilən alımlarımızın də abidələrini görmək arzusu ürəyimdən keçir. Artıq müstəqil dövlətçiliyimiz şəraitində biz öz təfəkkürümüzün əsl əks-sədası olmalıyıq.

Sizə, Yavuz müəllim, vaxtilə Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatının və elminin yaradıcıları və elitası dərs deyib, siz onların yetirməsi (həm də varisi) kimi öz müasirlərinizə nümunəsiniz. Mir Cəfər Mirişlidən, Şeyx Məhəmməd-dən - Mir Cəlala, Məmməd Arifə, Məmməd Cəfərə qədər! Siz Əli Sultanlının, M.H.Təhmasibin, Abbas Zamanovun, Lətif Hüseynzadənin mühazirələrini dinləyib, onlardan qiymət alıbsınız; Yəhya Seyidov, Fərhad Zeynalov, Həsən Şirəliyev, Firudin Hüseynov, İnayət Bəktaşı kimi adamlarla müəllim-tələbə münasibətləriniz olub.

Mir Cəlal "Ədəbiyyatşünaslığa giriş" dən H.M.Təhmasib "Folklor"dan, Hadi Mirzəzadə "Dilçiliyə giriş" dən, Əli Sultanlı "Antik ədəbiyyat tarixi"ndən, Əlövsət Quliyev "Tarix" dən mühazirələr oxuyublar və s.

Mən bu kitablardakı məqalələrinizi Sizə minnətdarlıqla oxuyurdum. Onların çıxışlarının bir lent yazılısı belə qalmayıb ki, bugünkü tələbələrə nümunə olaraq təqdim edəsən. Onların səsini eşidəsən, sözlərin vurğusuna qulaq asasan...

Siz imtahan verəndə Əlövsət Quliyev Yavuz adından qan qoxusu gəlir, - deyirsə, tərif kimi qəbul edin, sonra axı atanızın adını soruşur və Sizə bu adı qoyan kişiye əhsən, - söyləyir. Əlövsət müəllimi mən tanıyırdım. Siyasi xadim idi, sözünü eləbelə işlətməzdidi. Sizin türk ailəsi olduğunu, türkçülüyünüzü həssaslıqla hiss edibmiş.

Siz bir ədəbiyyat nəzəriyyəcisi, pedaqoq və mədəniyyət tarixçisi kimi müasir fəlsəfi dünyagörüşlə bizim mənəvi dəyərlərimizi dünya ədəbiyyatı, dünya mədəniyyəti kontekstində təhlil etməklə geniş tədqiqatçı istedadınızı da nümayiş etdirirsiniz. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (onun roman janrı və dramaturgiyası ilə birlikdə) nəzərdən keçirilir, elmi-məntiqi

nəticələrə gəlirsiniz. Biz Sizin ədəbi-estetik zirvədə durduğunuzu görür, zövqünüzlə hesablaşırıq. Çünkü Siz böyük ədəbiyyat tələb edir və bu uğurda mübarizəyə çağırırsınız. Bütün bunlar torpağımıza, xalqımıza, onun tarixinə sonsuz məhəbbətinizdən irəli gəlir.

Siz Qərbin və Şərqiñ görkəmli sənətkarlarından yazanda da, Ordubadinin, M.Hüseynin, R.Rzanın, M.Cəfərin, Cavidin, Müşfiqin, Haqverdiyevin, C.Məmmədquluzadənin və b. yaradıcılıqlarına geniş təhlili məqalələr həsr edəndə də, Naxçıvan ədəbi mühitində yazış-yaradan qələm dostlarımızdan danışanda da onların istedadlı əsərlərini respublika miqyasında tanıtmağa çalışır və tanıdırsınız da.

Hörmətli Yavuz müəllim, siz tənqidçi-ədəbiyyatşunas alim kimi dünya və Azərbaycan tənqid fikrinə ədəbi-fəlsəfi cərəyanlara əsaslanır, yeri gəldikcə misallar çəkərək mülahizələrinizi sübut edirsiniz ki, bu, birinci növbədə Sizin bilik dairənizin göstəricisi kimi qiymətlənməlidir. Siz Aristoteldən, Horasidən, Bualodan, Belinskidən, M.Arif və Y.Qarayevdən üzü bəri ədəbi-tənqid mühiti qiymətləndirəndə, çox gözəl bilirsiniz ki, artıq bu və ya başqa bir əsər haqqında resenziya yazmaq dövrü çoxdan keçmişdir. Bəlkə də buna görə, Sizin adlarını çəkdiyim korifeylərin yazı manerasından yeri gəldikcə öz istifadənizi də hiss edir və buna yaxşı hal kimi baxıram.

Sizin kitablarınızı mütaliə etdikcə görürom ki, necə də fenomen hafızəniz, güclü qan yaddığınız var. Milli ədəbiyyatımızın halal təəssübkeşi kimi, onun (Qətran Təbrizi, Balasaqunlu, Nizami, Füzuli kimi sənətkarlarının, "Dədə Qorqud" da daxil olmaqla) humanist hissələr carçası olduğunu müasirlərimizə çağırış kimi səsləndirirsınız. Və mən buna təbii baxıram. Siz qədim Naxçıvanın gözəl Ordubad torpağında doğulmusunuz.

Nəriman Həsənzadə

Bəlkə də XX əsrin ən böyük humanisti akademik Yusif Məmmədəliyevin pak ruhu Sizin də damarlarınızda axan qana hopub?! Siz onun muzey qapılarını inamlı açırsınız.

Hörmətli qələm qardaşım və dostum Yavuz müəllim, bütün bunlardan əlavə, Siz görkəmli pedaqoqsunuz. Böyük hərflərlə yazılmışa layiq - MÜƏLLİM! Təəssüf ki, müəllimə hələ Antik dövrdə də balaca, sadə, adı nəzərlə baxmışlar. Böyük yunan dramaturqu Sofokl da buna təəssüflənmişdir.

Siz Naxçıvan Dövlət Universitetinin kafedra müdürü, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimisiniz. Tənmiş pedaqoq kimi dərsliklərin və metodiki vəsaitlərin yüksək səviyyədə, elmi yazılmışından tutmuş cədvəllərin aydın tərtibinə və dərs yüklerinin düzgün hesablanması qədər dəfələrlə təkliflər verib nümunələr götərmişiniz. Təhsildə yeni islahatlar barədə mətbuat səhifələrində çıxış etmişiniz və bir sıra pedaqoji-metodiki dəyişikliklərə nail olmusunuz.

Əzizim Yavuz müəllim, bu il sizin şərəfli 80 yaşınız tamam olur. Böyük bir ailənin başçısınız və böyük nüfuz sahibiniz.

Atabəylər diyarında Validə xanım adlı bir bacımız yaşayır. Sizin evdə o Sizinlə fəxr edir. Çünkü ömür-gün dostusunuz. Artıq o nənə, Siz babanız. Möminə xatun torpağının qızıdır. Belə bir gündə Sizinlə birlikdə Validə xanımı təbrik edirəm - Sizin ilk oxucunuuzu.

**“525”-ci qəzet,
29 dekabr 2006-ci il**

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİMİZ

“...Nəriman, Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələri xam torpaqdır. Sənə belə bir dissertasiya mövzusu təklif edirəm. Otur, işlə”. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrasının müdürü, professor, mütəfəkkir yazıçı Mir Cəlal Paşayev məni bu sözlərlə qarşıladı və Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspiranturasına qəbul (1962) olmağım münasibətilə təbrik etdi. Əsl sənin mövzundur. Bir də təkrar etdi, otur, işlə.

Mir Cəlal müəllimi böyük yazıçı və alim kimi tələbələri, aspirantları sevirdilər, o da onları sevirdi. Ürəyinin istisindən hamiya pay düşürdü. Məndə elə bir inam yaratmışdı ki, bir il səkkiz aydan sonra müdafiə kürsüsünə qalxdım. Qarşıda bir il iki ay vaxtim qalırdı. Elmi rəhbərim sevinirdi. Hələ universitetdə bu cür müdafiə olmayıb - kafedranın iclasında deyirdi. Bir gün də dedi ki, səndə Avropa işgüzarlığı, Şərq istiqanlılığı var. Mir Cəlalin yanında insan ucalırdı.

Ukrayna xalqı haqqında xoş sözlər deyir, Taras Şevçenkonun, İvan Frankonun, Lesya Ukrainkanın, Nikolay Qulakin, Oles Qonçarın, Aleksandr Dovjenkonun adlarını hörmətlə çəkirdi.

Yeri gəlmışkən demək lazımdır ki, ədəbi əlaqələr mövzusunun Azərbaycanda geniş elmi miqyas alması Mir Cəlal Paşayevin adı ilə bağlıdır. Lakin o vaxt "Ukrayna ilə hansı ədəbi əlaqələrimiz ola bilər?" – deyən başqa ali məktəblərin kafedra müdirləri də var idi. Onlar sonradan Mir Cəlalin yolunu tutaraq, ədəbi əlaqələri elmi iş kimi öz aspirantlarına verirdilər.

Coxlarına məlum oldu ki, ukraynalılar dünyanın qədim xalqlarından biri olmaqla, zəngin tarixə, yüksək mədəniyyətə

malikdirlər. Dilləri musiqili, özləri vətənpərvər və insanpərvərdilər.

Kiyevə elmi ezamiyyətə getdim. Görkəmli Ukrayna yazıçıları, alımları ilə görüşdüm, redaksiyalarda və arxivlərdə oldum...

Tədqiqat zamanı mən gördüm ki, böyük Ukrayna şairi və ictimai xadimi İvan Franko M.V. Vidaninin təsirilə qəzəl janrında klassik şeir yazmış; İkinci Dünya müharibəsinin ilk illərində vətənindən köçürülmüş ukraynalılar Azərbaycan ailələrində yerləşdirilmiş, dar günün dostu kimi bir yerdə işləmiş, yaşamışlar; "Ukrayna partizanları" şeirilə Kovpak hərəkatını birinci tərənnüm edən Səməd Vurğun olmuşdur; şair və akademik Maksim Rılski Azərbaycan poeziyasını yüksək qiymətləndirmişdir; Azərbaycan yazıçısı Ənvər Məmmədxanlı ilə Ukrayna yazıçısı Aleksandr Dovjenkonun cəbhə dostluğu nümunəvi olmuşdur və s. və i.a.. Ukrayna Yazıçılar İttifaqının o vaxtkı sədri Oles Qonçar (onun bir çox əsəri dilimizə tərcümə edilib), yazıçı Mikola Şumilo, şair Dmitri Pavličko və b. mənim vasitənlə Mir Cəlala salam göndərir, "Literatura i mistetstvo" ("Ədəbiyyat və incəsənət") qəzeti bizim ədəbi əlaqələrimizdən yazırıdı.

Ukraynalılarla dostluq etməyi böyük Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayev həmişə tövsiyə edirdi.

**Bakı,
26.07.07**

İLHAM QAYNAQLARI VƏ ƏDƏBİ TALE

Qələm dostum İmir Məmmədli "İmirə dediklərim" adlı yeni kitabınnı əlyazmasını mənə verəndə özünəməxsus yüksək mədəniyyətlə sadəcə olaraq "zəhmət olmasa, vaxtınız olsa, oxuyarsınız", - dedi. Üzündəki tanış təbəssümədən bildim ki, "ilk rəy", bəlkə də kitaba "önsözvari" bir şey istəyir. Amma İmirə dediklərini mənə demədi.

İmir Məmmədli Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar içindən yetişən tanınmış yazıçı, dramaturq və görkəmli ictimai xadimdir. Bir neçə ədəbi və dövlət mükafatı laureatıdır.

Azərbaycan və gürcü tarixi, ədəbiyyatı, kulturoloji təfəkkür tərzini gözəl bilən nadir şəxsiyyətlərdəndir. Ona görə də hər iki xalqın ədəbi-ictimai mühitində onun öz mənəvi çəkisi var.

Ona "İki xalqın sevimlisi" deyirlər. Bu fəxri adı da öz istedadı ilə qazanıb.

İmir son illərdə Gürcü klassiki Ş.Rustavelinin "Pələng dərili cəngavər" kimi ağır bir əsərini (həm də görkəmli Azərbaycan şairlərinin tərcüməsindən sonra) gürcücedən dilimizə çevirmiş və Hidayət Orucovun redaktə mədəniyyətilə (Hidayət Orucov uzun müddət nəşriyyat işçisi olmuş görkəmli şairdir) poema işiq üzü görmüşdür. Əsərin tərcüməsi oxuların dərin rəğbətini qazanmışdır.

Yeri gəlmışkən, bir sıra Azərbaycan yazıçılarının əsərləri ilə yanaşı, mənim "Pompeyin Qafqaza yürüşü" mənzum pye-simin İmir tərəfindən gürcü dilinə uğurlu tərcüməsini də məmənuniyyətlə xatırlayıram.

Azərbaycan və Gürcüstan Yaziçılar Birliyinin üzvü İmir Məmmədli çoxşaxəli yaradıcılıq (şerif, nəşr, dramaturgiya, publisistika, satira-yumor, siyasi pamflet) sahəsində istedadla çalıshan nüfuzlu qələm sahibidir.

Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımız, eləcə də gürcü ziyalıları İmir Məmmədlini sevirlər. Mən dəfələrlə bunun şahidi olmuşam: Tiflisdə və Borçalıda olanda da, Tiflis Mədəniyyət Mərkəzində mənim görüşlərim keçiriləndə də.

Mehriban, istedadlı, milli və dövlətçilik təfəkkürü olan yaçıdır. Azərbaycanda da oxucuları çoxdur və onu sevirlər.

Azərbaycan ziyalılarının Gürcüstanda tanınmasında, hörmət qazanmasında, eyni zamanda gürcü ziyalıları ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin yaranmasında İmir Məmmədlinin nüfuzlu ədib kimi rolü az olmamışdır. O, mütaliəçi yazıçı kimi həmişə öz xeyirxah fikirlərini söyləmiş, rəylərini yazmışdır.

Azərbaycan və gürcü dillərində əsərlər yazan, hər iki dildə məzmunlu, siyasi çıxışlar edən, mənsub olduğu xalqı layiqincə təmsil edən yazıçının "İmirə dediklərim" kitabı onun "ikinci səsi", bədii təfəkkürün özünüdərki kimi qiymətlidir. Müəllifin İmirə dedikləri təkcə İmirə aid deyil, bəlkə müasirlərinə müraciətdir.

Bu ritmik avazı olan poetik nümunələr bütövlükdə bir növ fəlsəfi-kulturoloji traktat təsiri bağışlayır - mənim ilk təəssüratım belədir - böyük Nizaminin "Sokrat xəlvətdə yanmış şam" kəlamını yada salır.

Nə bilim, İmir müəllim, bəlkə də ağır zehni işlə məşğul olan yaradıcı ziyalıların bir çoxu məhz "xəlvətdə yanmış şam" vəziyyətindədir. Öz ziyalarını istədikləri kimi yaya bilmir; onların işığı, ən uzaq ulduzlarda olduğu kimi, çox gec gəlib yerə çatır. Bəzən uzaq oxucular yaxın olur, yanındakılar - uzaq.

Sizin bədii təfəkkürünüzə həmişə hörmətim olub, çünkü özünüz buna layiqsiniz - bu kitabdakı yaradıcılıq intuisiyası, fikir axını, güclü həyat eşqi xüsusi təhsil görmüş "müqəddəs azlıqla" səmimi dialoqa da bənzəyir. Görürsünüzümü, sizin ədəbi-fəlsəfi axtarışlarınız və tapıntılarınız, məni də janr axtarışlarına sövq edir. Əlbəttə, əsərin gücü onun janrında deyil - siz gözəl bilirsiniz.

Nədir İmirin dedikləri?

*Elə havadı,
havayı görünür bütün arzular.
Elə havadı,
ümidləri yuyub aparır sular.
Elə havadı,
dərdlər itlər kimi boşuna ular.
Elə havadı...*

"Çənli-çiskinli hava".

Yaxud:

*Nələr, nələr olub mənim həyatımda,
bağlasam, - dastana siğmaz,
saxlasam - sandığa.
Ağlasam -
bir damla göz yaşına siğar
mənim həyatımda olanlar.*

"Olanlar"

Başqa bir nümunə:

*O məni görəndə karıxdı, durdu,
sonra məndən qorxub gərildi, baxdı.
Elə bil enişə calanmış sudu,
yaşıl kərtənkələ deşiyə axdı.*

Kərtənkələ qədim ucuq məbədin divarlarında məskunlaşan aciz heyvandır. Onu indi deyil, uşaqlığında görmüşəm, amma indi yaddaşımın deşiyindən o elə sıvrilib çıxdı, elə bil dağılmış məbədin divarından çıxdı qəflətən, amma məni görüb... Sonrası şeirdə necə varsa, elə baş verdi.

"Kərtənkələ"

Yaxud:

*...Çoxları üçün yaşadım amma,
öləndə heç kəşcün ölmərəm.
Ölüm var ki,
sənin uğrunda
mənim üçündür.*

"Mənim üçün"

Göründüyü kimi insan və cəmiyyət, sənətkar və zaman obrazı etik-estetik və sosial məsələ kimi ortaya çıxır.

Məlumdur ki, hazırda Avropada elitar mədəniyyətin görkəmli nümayəndələri artıq ədəbi əsərlərində cəmiyyətin fəlsəfi-sosial problemlərini mədəniyyət, ədəbiyyat problemləri kimi təhlil edir, mədəniyyətlə müqayisədə isə fəlsəfə yalnız "xülasə", yaxud "nəticə" rolunu oynayır. Yəni müasir filosof həm də məşhur yazıçı olmalıdır ki /misal üçün Kamyu və Sartr kimi/ onun fəlsəfi konsepsiyası yeni ədəbi-bədii əsərlərin yaranmasına təkan versin.

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, İmir Məmmədlinin ilham qaynaqları - hər iki xalqın (azərbaycanlıların və gürcülərin) qədim, zəngin ənənələri olan məişətidi, insani münasibətləridi, cəmiyyətin özüdü. "Eyham janrı"nda qənaətlə işlətdiyi ədəbi-fəlsəfi rənglərdi, boyalardı. Və bir də onlara səxavətlə verdiyi ürək, ilham qaynaqları isə İmir Məmmədlinin - ədəbi taleyidir.

"Kaspi" qəzeti, 4 sentyabr, 2007

ŞAİRLİK TALEDİR

Hazırda Almaniyada yaşayıb-yazan həmyerlimiz Simax Şeyda bu günlərdə yenə doğmaları, dostları görmək üçün və-tənə gəlmışdı. Ötən saylarımızın birində redaksiyamızın qo-nağı kimi onunla səhbəti oxuculara təqdim etmişdik.

Simax Şeyda xaricə yola düşməzdən əvvəl Bakıda "Araz" nəş-riyyatında təzəcə çapdan çıxmış "Məndən istər hər gözəl yar qə-zəllər" adlı kitabını bızə bağışladı.

Qələm dostumuzun yeni kitabının nəşri münasibətilə təbrik edir, xalq şairi Nəriman Həsənzadənin əsərə yazdığı ön sözdən bir hissəsini diqqətinizə yetiririk.

Almanianın Münhen şəhərinin Alfred Şmid küçəsindəki yaşlı küknar ağaclarının əhatə etdiyi göz oxşayan tiki-lilərin birində 5 sayılı binada, Azərbaycan və dağ yəhudilərinin dilində gözəl əsərlər yazan və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaxşı tanınan nəgməkar şair yaşıyır. Simax Şeydadır.

Şeyda onun təxəllüsüdür. Adı, soyadı Simax Yuşvayevdir. Əllinci illərin əvvəlində biz qədim Gəncədə tanış olanda, o təzə-təzə uşaq şeirləri yazırı. O qədər səlis, axıcı dili var idi ki, oxuyan kimi əzbərlənirdi. Bəzən yeni ayaq açan, dişi mirix uşaqların öz dilində yazır, əslində onların könlünü oxşayırdı.

*...Göy dənizi dalğalar,
Hehrə kimi çalxalar.*

Nəhayət, onun ilk "Təyyarə" adlı kitabı nəşr olundu. Həm tənindı, həm də sevilməyə başlandı.

Simax Şeyda Oğuz rayonunda doğulub. 1940-cı ildə dörd yaşında ikən valideynləri ilə birlikdə Gəncəyə köçüb. Gəncəli

uşaqlarla qaynayıb qarışıb, onların ləhcəsində danışıb, şeirlər yazıb.

On səkkiz yaşında sevib-seçdiyi Məryəm adlı qızla ailə həyatı qurub və xoşbəxt ömür sürməkdədir.

İndi oğlanları, qızları, on nəfərdən artıq nəvə-nəticələri toyda-düyündə, ad günlərində Simax Şeyda ilə Məryəm xanımın başına toplaşır, xoş əhval-ruhiyyə, əsl bayram şənliyi yaradırlar.

Yuşvayevlər ailəsi dünyanın hər yanına səpələnib. Neçəneçə ölkədən məktub, teleqram alırlar. Övladlarının bəziləri Bakıda, Moskvada, Amerikada, İsraildə ailə qurub yaşıyırlar. Amma o gün olmur ki, evlərinə zəng çalıb valideynlərindən hal-əhval tutmasınlar.

Şairin Almaniyadakı evinə xarici ölkələrdən də çoxlu müsafir, məktub, teleqram gəlir: ondan məsləhət alırlar, poeziya simpoziumlarına, ədəbi müsabiqələrə dəvət edirlər. Almaniyinin müxtəlif şəhərlərində yaşayan azərbaycanlılar onu öz şənliklərinə qonaq çağırır, məclisin başında ona yer verirlər.

İsrail Dağ Yəhudiləri Yazıçılar Birliyinin sədri Eldar Gürşümov qələm dostu S.Şeydanı haqlı olaraq "iki xalqın şairi" adlandırır. Yəhudi və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqələri sahəsində Simax Şeydanın xidmətləri əvəzsizdir. O İsrailə köçdükdən sonra hər iki dildə "Şirvanlı qız" və "Sor məni" əssərlərini nəşr etdirib. Ümumiyyətlə, şairin on üç kitabının yarısından çoxu Azərbaycandan bəhs edir. O doğulduğu, yaşadığı torpağı, xalqı heç vaxt unutmur, əksinə, harada yaşamağından asılı olmayaraq, Odlar yurdunun ədəbi elçisi funksiyasından məmənluq duyur. Bu nəcib xidmətlərə görə mən qələm qardaşımı minnətdarlığımı bildirirəm. Onda hər şey təbii alınır - Qarabağ yarasından ürək ağrısı ilə danışması da, yəhudi-Azərbaycan dostluğundan, qədim əlaqələrimizdən hərarətlə bəhs etməsiydi.

Bakı Dövlət Universitetini bitirdikdən sonra Simax Şeyda Gəncədə və Bakıda müxtəlif dövlət vəzifələrində işləyib. Azə-

baycan mədəniyyətinin, xalq teatrının inkişafı yolunda gücünü əsirgəməyib. Onun ilhamının ən qaynar çağlarında yazdığı mənim pyeslər, nağıllar, poemalar, nəşr etdiriyi kitablar, eləcə də publisist məqalələr Azərbaycan həyatını ləyaqətlə təmsil edib. O indi də ailəsi ilə birlikdə Almaniyadakı evində Azərbaycan televiziyasının "Lider" və Az.TV kanallarına tamaşa edir. Qələm dostumun evi Azərbaycan müğamları yazılmış videokasetlərlə doludur. Elimizin folkloru, aşiq havaları onun dərindən bildiyi və vaxtilə elmi cəhətdən tədqiq etdiyi sahələrdəndir.

Xalq artistləri Mustafa Mərdanovla, Məmmədrza Şıxzamnovla, Ələddin Abbasovla, çəfakesh şair Borsunlu Məzahirli, dramaturq - alim Altay Məmmədovla, yazıçı-publisist Əhməd İsayevlə və bu məqalənin müəllifi ilə uzun müddət dostluğu, paklığı, səmimiliyi ilə qazandığı böyük nüfuz onu bir insan kimi xarakterizə edən cəhətdir.

2006-cı il iyun ayının ortalarında bu gözəl sənətkarın anadan olmasının 70 illiyini ölkənin ədəbi ictimaiyyəti, Azərbaycan Yazarları Birliyi, Quba və Oğuz eli təntənə ilə qeyd edib.

"Ədəbiyyat qəzeti" yubilyara ayrıca səhifə ayırib. Digər mətbuat orqanlarında da maraqlı yazılar dərc olunub. İsrail bəstəkarı Qod Mixaylov Simax Şeydanın 25-dən artıq şerinə musiqi bəstələyib. Yusif Ben Yuxay kimi görkəmli müğənninin ifasında bu mahnılar Azərbaycanda, İsraildə, Almaniyada, Amerika qitəsində söslənib.

Səhhəti ilə əlaqədar olaraq, Simax Şeyda əvvəl İsrailə köçüb. Burada sənətkarın ürəyində ağır əməliyyat aparılıb, bunun ardınca gözlərini müalicə etdirilib. Lakin istənilən nəticə alınmayıb. Sağlamlıq ümidiilə sonra Almaniyaya gəlib. Təəssüf ki, dava-dərmanın bir faydası görünmüür.

Oğuzdan Gəncəyə, Gəncədən Bakıya, ata-anasını itirəndən sonra isə Bakıdan İsrailə, İsraildən də Almaniyadan Münhen şəhərinə köçüblər. Məryəm xanım deyir ki, hər dəfə "xarici ölkə-

yə köçürük" - deyəndə evdə qab-qacaqdan tutmuş yorğan-döşeyə qədər qohum-qonşuya bağışlayıram ki, yüngül olsun. Yalnız uşaqları, bir az da əyin-baş götürüb çıxırıq. Almaniyada yetmiş yaşıımızda, təzə-təzə ev-eşik qurmağa başlamışıq.

Ailənin bir əvəzsiz sərvəti vardır ki, bu, mənəviyyatca zənginliyi və gözü-könlü toxluğu, dünya malına tamahlarının yoxluğudur. Mən bunu evlərində iki gün qonaq qalandan özlərinə də dedim.

Məryəm xanım ilahi bir qadındır. Simax Şeydaya uşaq kimi xidmət edir; bu ailə həyatının sədaqət notlarıdır ki, hər gün, hər an səslənir. Evdə onlarla bir yerdə yaşayan Teymuru (ona ailədə Telman deyirlər) o qədər həssas, o qədər ürəyiyumşaq və istiqanlıdır ki, məni "əmi" deyə çağırır, oğlum Nazimə doğma qardaş gözü ilə baxırdı. Muğamatdan, aşiq havalarından doymaq bilmirdi. Bu il onun əlli yaşı tamam olub, bir az xəstəhaldır və müalicə alır. Ürəyi genişdir. Ona verilmiş taksi və metro bilet-lərini bizə təklif edirdi.

Simax Şeydanın oğlu Müşfiq və qızı Firuzə ev-eşik sahibi-ndlər. Hərəsi şəhərin bir tərəfində yaşayır, amma elə gün olmaz ki, gəlib valideynlərini yoxlamasınlar. Rahilə adlı qızları isə ailəsi ilə Amerikada məskunlaşmışdır.

Simaxın 70 illik yubileyində övladları, qohum-əqrəbaları, nəvə-nəticələri, dostları, qələm yoldaşları, onu təbrik üçün bizim Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubuna toplaşmışdılar. Onu təbrik edir, haqqında xoş sözlər deyirdilər. Həmin günlərdə mən səhhətimlə əlaqədar Bakıda deyildim. Yubiley videokassetinə Münhəndə, Simaxgildə baxdım. Birliyin sədri, xalq yazıçısı Anar ölkənin yazıçıları adından yubilyara qızılqül dəstəsi bağışladı, əlli illik ədəbi fəaliyyətindən, uşaqlar və böyükələr üçün yazdığını sənət incilərindən, habelə ədəbi əlaqələr sahəsindəki xidmətlərindən danışdı. Sonra da sözü şair Qabilə verdi.

Tədbir xeyli davam etdi. Şairin dostları bir-birinin ardınca kürsüyə qalxıb, ürək sözlərini söylədilər. Qabilin humorları görüşə bayram şənliyi gətirirdi. Milli məclisin üzvü, dağ yəhudiləri - Yevda Abramovun hərarətli çıxışı, dağ yəhudiləri icmasının sədri Semyon Borisoviçin Simaxın şərəfinə dediyi sözlər hamının ürəyindən idi.

Şair dostumuz Abbas Abdulla Simax Şeydanın heca vəznində yazdığı qəzəlləri janın özündə yenilik adlandırır və bir nümunə oxuyur.

Simax Şeyda yəhudi və Azərbaycan dillərini incəliklərinə qədər bilir. Kitablarında da onları bir-birindən ayırmır, bir yerdə təqdim edir. O, yeni nəgmə mətnləri üzərində işləyir. Azərbaycan və yəhudi şairlərindən elədiyi tərcümələr antologiyasını həvəslə çapa hazırlayır.

Simaxın çöhrəsində ədəbi bir nur var. Üzü ürəyi kimi işıqlıdır. Onun pak ürəyindən süzülüb gələn bulaq suyu kimi duru şeirlər Azərbaycan və yəhudi xalqlarının həmrəylik simfoniyası kimi səslənir, bundan sonra da səslənəcək, könülləri səhər mehi kimi oxşayacaq.

**“Ədəbiyyat qəzeti”,
6 iyul 2007-ci il**

SÖZLƏRİN TƏSNİFATI - MÜDRİKLİYİN POETİKASIDIR

Dünya gör-götür dünyasıdır, – deyiblər. Həqiqətən kör-pəlikdən, ağlımız kəsəndən gördüyüümüzü görürük, hətta bu təqlidçilik yaradıcılığa çevrilir, özümüzünküləşir. Təsadüfü deməyiblər ki, yaponlar çinlilərin fərasətli şagirdləridir. İstedadlı insan da, isdedadlı xalq da ağlı kəsəni götürür, sonra onu elə təqdim edir ki, götürülən tərəf üslub yeniliyini, yaradıcı axarışlarını, bir sözlə müəlliflik hüququnu təsdiq edir.

Kulturoloji mənbələrdə deyilir ki, qədim yunanlar dövlət quruluşunu Misirdən, riyazi hesablamaları Babilistandan, əlifbanı isə Funikiyadan götürüb'lər. Lakin onları nümunəvi səviyyəyə qaldırıblar. Hələ dünyanın bir çox ictimai şüur və təbiət elmlərini tədqiq edən, bütün dövrlərin böyük alimi sayılan Aristotel isə vaxt tapıb ilk dəfə yunan atalar sözlərini toplamışdır.

Sonralar Vizantiyadan Kiyevə xüsusi dəvətlə gələn Kiril və Mefodiy qardaşları da Slavyan (və rus) əlifbasını qədim yunan əlifbası əsasında tərtib etmişlər və s.

Yəqin qədimdən bəri bütün dünya xalqlarının həyatı bu baxımdan uyğun pərdələr üstə köklənib; xalqlar da, insanlar kimi bir-birinə oxşayır. Bu atalar sözlərində daha aydın özünü göstərir.

Məlumdur ki, atalar sözlərimiz indiyə kimi dəfələrlə toplanıb nəşr edilmişdir. Amma şifahi xalq yaradıcılığının bu sahəsinə yenə maraq azalmamış, bəlkə də heç vaxt azalmayacaqdır.

Bu dəfə Azərbaycan atalar sözlərinin təsnifatı verilir və nəzmə çəkilir. Bu, orijinal poetik tədqiqat nümunəsidir. Bu gözəl elmi-ədəbi sintez məncə yenidir, oxunaqlıdır və düşündürücüdür; buna görə də maraqlıdır.

Görkəmli təbiətşünas alim və televiziya ilə keçən əsrən bəri çıxışlarına hörmətlə qulaq asdığımız, professor Qara Mustafa-

yevin istedadlı şair (*həm də tədqiqatçı alimdir*) Anar Məmmədovla yaradıcılıq əlaqələri "Atalar sözü - xalqın gözü" adlandırdıqları gözəl bir kitaba həsr olunmuşdur.

Atalar sözlərinin mənşəyi mənə elə gəlir ki, hər bir xalqın fəlsəfi dünyagörüşü zəminində, eləcə də etnoqrafik tarixi baxımdan öyrənilməlidir. O zaman görərik ki, xalqın adından deyilən sözlər şəxsi və milli suverenliyə, məişətdə paklığa və ailə səadətinə, insanları ədalətə çağırışdır. Millətin xarakterini, cəmiyyətin güzəranını göstərən açıq kitabdır.

Bir atalar sözü - bir romandır, bütöv bir epoxadır, xalqın tərəcumeyi halıdır. Reallıqdan uzaq didaktika deyil, bəlkə fəaliyyət üçün kodlaşmış programdır. Bu necə hikmətdir ki, şifahi deyilən bir kəlam, yazanda bir dəftərə sığışdır. Bu necə fikirdi ki, era-dan qabaq deyilsə də müasirdir, nəsil-nəsil oxunur; bir xalqın dilindən çıxır, bir neçə xalqın taleyinə aid olur...

Qara müəllimlə Anarın birlikdə yaratdıqları "Atalar sözü - xalqın gözü" kitabı milli bədii təfəkkürün obrazlı ifadəsi kimi də qiymətlidir.

Müəlliflər atalar sözünə atalar sözü ilə təsnifat verməklə orijinal bir üslub da seçiblər ki, bu əsərin dəyərini daha da artırır.

Bir misal: "Göz gördüğünü unutmaz" - atalar sözünün təsnifatı: Göz bədənin aynasıdır, könülsə pəncərəsidir. İstədiyi gözələ baxar. "Göz görər, könül sevər, sevənin nə günahı var?". "Göz gördüğünü inanar və gördüyündən qorxar". "Gözdə olmayan, könüldə də olmaz". "Göz yaddaşı güclü olar". "Gözə göz dəyər, qəlbə köz". "Göz yola, qulaq səsə yönələr". "Göz ilə görən hamidan yaxşı bilər". "Ac adamın qarnı doyar, gözü doymaz".

İnanıram ki, atalar sözləri kimi mənəvi dəyərlərimizin bu şəkildə təqdimatı oxucuların həvəslə oxuduqları kitablardan olacaq və müəlliflərin imzasına hörmət gətirəcəkdir. Atalar sözlərinin təsnifatı - müdrikliyin poetikasıdır.

Bakı, 23.11.2008

"Atalar sözü - xalqın gözü" kitabına ön söz

GƏLİN, BİRLİKDƏ DÜŞÜNƏK

Nizami Cəfərov ilə Rüstəm İbrahimbəyov arasında davam edən ağırılı-acılı müsahibələri mən də nigarançılıqla izləyirəm və mənəvi sıxıntılar keçirirəm. Bütün oxuduqlarım bir daha göstərir ki, onların arasında indiyə qədər belə açıq şəkildə heç bir inciklik-filan olmayıb. Bəs ədəbi-ictimai mühiti gərginləşdirən məsələnin əsas mahiyyəti nədədir?!

Nizami Cəfərov "müdrik" və "bu qədər məşhur olan bir insanın", yəni Rüstəm İbrahimbəyovun "Pravda-ru" qəzetiñə verdiyi müsahibənin müddəalarında (təkcə o qəzətdə çap olunduğuna görə yox) deyilənləri öz millətinə qarşı "qeyri-ciddi", "qeyri-intellektual bəyanatlar" kimi pişləyir və rədd edir. Azərbaycan ziyalılarının "elitar" və "qeyri-elitar" şəkildə bölünməsinin əleyhinə çıxır, Bakını ölkənin qalan hissəsindən ayırmاسına ciddi etiraz edir.

Rüstəm İbrahimbəyov yazır ki, şəhər həyatının normal ritmi pozulub, bu da demoqrafik müsibətdir. Yəni demək istəyir ki, əvvəllər Bakıda yaşayan müxtəlif millətlərin tərkibi pozulub və şəhərdə yaşayan milyon yarımla əhalinin yarısı hansı səbəbdənsə (səbəbini göstərmir) çıxıb gedib. O cümlədən azərbaycanlılar da gedib. Onların əvəzinə şəhər həyatına öyrəşməmiş 2 milyon insan gəlib. Bunlar sizin fikrinizdir hörmətli Rüstəm müəllim!

Bu dövrdə baş verən hadisələrin səbəbini siz də yaxşı bilirsiniz mən də. Muğam beşiyi Qarabağdan, Ermənistən SSR-in ərazisi sayılan qədim türk torpaqlarından qovulan azərbaycanlılar haraya üz tutmaliydlar?! Təpədən-dırnağadək silahlanmış sovet ordusunun köməyi ilə erməni qoşunu millətimizi qırırdı. Qaçqınlar təkcə Bakıya yox, bizim Qazax-Ağstafa bölgələrinə və başqa rayonlarımıza da köçürüldü. Belə bir atalar

sözü var: "El elə sıgar, ev-evə sığmaz". Nizami Cəfərovun atası Qulu kişi də qacqın idi. Hələ 1948-ci ildə Vedibasardan didərgin salmışdır. Vaxtilə xaricə qaçan daşnak balalarını və erməni "elitasi"ni SSRİ-yə qaytarmaq məqsədilə milyon yarımdan artıq azərbaycanlısı ev-eşiyindən qovmuşdular. Stalinin məşhur 4083 sayılı 23 dekabr 1947-ci il sərəncamı bunu tələb edirdi. Axı bu da müsibət idi.

Erməni yazılısının da "Karvanlar hələ yoldadır" kitabından mən bilirom ki, xəbəriniz var. Siz baş verənlərə "hansı səbəbdənsə" deyirsiniz. Daha tutarlı söz işlədə bilərdiniz. Necə ki, Azərbaycanda 90-cı ilin mart qırğını zamanı Paris televiziyası ilə çıxışınızda işlətmüşdiniz. Bunu Parisdə bir dostunuz danışmışdı mənə. Bakıya qayıdan kimi mən də bu barədə qəzətdə yazdım. Haqqınızda səmimiyyətlə xoş sözlər işlətmışdım. Özünüzə də o vaxtlar demişdim. Bəlkə sizin buna heç ehtiyacınız yoxdur. 286 nəfərin imzası ilə parlamentə göndərilən məktubda (onların arasında mənim də hörmət elədiyim görkəmli qələm sahibləri, tənmiş sənətkarlar var) sizin barənizdə daha yaxşı sözlər işlədilmişdir.

Hörmətli Rüstəm müəllim! Bilirsiniz ki, Nizami Cəfərov millət vəkilidir. Onun dostlarından əlavə, seçiciləri də var. 18 min 260 bülleten alan seçicinin 10 min 45-i ona səs verib. Bu, 55% edir. Bütün namızədlərin topladığı səsdən artıqdır.

Parlamentə göndərilən 286 imza azmış kimi, Amerika-Avropa kino cəmiyyətlərinə və başqa təşkilatlara müraciət etmək isteyirsiniz ki, Azərbaycanda insan haqları pozulur. Bu cür təşkilatların işgal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına və çadırlarda yaşayan Azərbaycanlılara münasibəti göz qabağındadır. Üzvü olduğunuz həmin "humanist" təşkilatlar hüquqları pozulmuş xalqımızı sizin vasitənizlə müdafiə edən müracətlər də qəbul edə bilərdilər.

Nizami Cəfərovu mən yaxşı tanıyıram, Rüstəm müəllim! "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində bir yerdə işləmişik. Ədəbi-

tənqid şöbəsinin müdürü idi. Müstəqil adamdır. Heç vaxt sifarişlə düşünmür və yazmır. Düşündüyü kimi danışır.

Bəzən polemikalarınızda onun haqqında elə sözlər işlənir ki, düzü mən xəcalət çəkirəm. "Əleyhimə danışanlar nökər psixologiyasına malikdirlər". Ağır sözdü. Nizami Cəfərov azad doğulub, "nökər psixologiyasına malik" olmadığı üçün söz götürməyib, həmişə haqsızlığa etiraz edib. Heç kəsi səbəbsiz ittiham etməyib.

Onun mənim müdafiəmə ehtiyacı yoxdur, ancaq mən bir vətəndaş kimi öz mövqeyimi bildirməliydim.

Müharibə şəraitində olan, müstəqilliyini yenicə qazanmış Azərbaycanda təbiidir ki, problemlər də var. Və belə də olmalıdır. Bu problemləri həll etmək üçün isə qərəzlə, ittihamla yox, vətəndaş mövqeyi göstərib, birlikdə çıxış yolları axtarıb tapmalıyıq.

Bakı gördünüz kimi, tamam yenidən tikilir, qurulur, təbii ki, gözəlləşir. Bu yenilikləri görməmək mümkün deyil. Xaricdən gələn qonaqlar Bakını "Şərqi Parisi" adlandırır. Mən ölkəmizdə yeniliyə doğru xırda bir dəyişikliyi görəndə də sevinirəm.

Rüstəm müəllim! Azərbaycan xalqı çox gərgin sınaq dövrünü şərəflə yaşayır. Torpaqlarımızın işgalı, bəzi dövlətlərin ikili siyaseti məni də bir ziyalı kimi daim düşündürür və narahat edir. Belə məqamlarda xalqın müdrik insanlara böyük ehtiyacı olur.

Bu gün biz "elitar", "qeyri elitar" təbəqələrə bölünməklə yox, birləşməklə nəyəsə nail ola bilərik.

Gəlin, birlikdə düşünək!!!

**"525-ci qəzet",
6 dekabr 2008-ci il**

İSTİNTAQ MATERİALLARINA ÖTÜRÜLƏN ŞAH MİSRALAR

"Cavad əfəndi - kişi adamdı"

Hüseyin Cavid

Sürgün ayağında Cavidin Müşkünaz xanıma dediyi son söz bu olub: "Cavad əfəndi - kişi adamdı". Görüşün vaxtı bitdiyindən onları ayıriblar.

Göründüyü kimi, 37-də kişilər içində Kişi axtaran Cavid kimi Kişi'lər də olub. Yəni kimi həbsxanaya kişi kimi düşüb, dustaq olub, kimi də yaddaşda "kişi" ləqəbilə qalib. 1937-ci il iyunun 4-də isə Cavidi, Cavadi, Müşfiqi evlərindən eyni vaxtda aparıblar. O axşam yazılıçı Mir Cəlal ailəsilə birlikdə Cavidgildə qonaqlıqda olub, səhərisi eşidiblər ki, Cavidi apardılar.

Mən altmışinci illərdə Mir Cəlalın aspirantıydım, görüşlərimiz zamanı tutulan qələm dostlarından təfərrüatı ilə danışmasa da, ürək ağrısı ilə arabir xatırlayırdı.

Əhməd Cavadgilin aparılmasını mən birinci dəfə onun dilindən eşitmışəm. Hiss edirdim ki, Cavadi Gəncə illərindən daha yaxşı tanıyor.

Onlar (Ə.Cavad, S.Vurğun, Mir Cəlal, Ə.Cəmil və b.) Azərbaycan Proletar Yazıçıları İttifaqı Gəncə şöbəsinin üzvü olublar. Müşfiq də Mir Cəlalla Püstə xanımın nigah mərasimində yaxın qələm dostu kimi iştirak edib.

Əhməd Cavadın bir neçə dili mükəmməl bilməsi, çoxlu və keyfiyyətli tərcümələri, insani münasibətləri, elmi-pedaqoji fəaliyyəti, ən nəhayət, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin Dövlət himnini Üzeyir bəylə birlikdə yazması ürəyimdə dərin rəğbət hissələri oyadırdı.

Ən romantik vaxtlarımда sanki bir az cavadlaşirdım, bir az cavidləşirdim, bir az da müşfiqləşirdim.

Onlara nəinki yazıb-yaratmağa, heç həyatda adicə yaşa-mağə belə macal verilməyib; tarixi mənbələrdən də bilirik ki, Antik dövrlərdən bəri, bütün əsrlərdə təqib olunublar. Bəlkə də Orta əsr Avropa inkivizisiyasını xatırlamaq kifayət edər.

O vaxtin mətbuat səhifələrində yazırlar ki, "formaca milli, məzmunca sosialist qulturu uğrunda" AQ(b)P XIII qurultayında M.C.Bağirovun məruzəsində adları çəkilənlər sə-hərisi gün həbs ediliblər. Ə.Cavadı isə bir neçə aydan sonra Bakıda güllələyiblər. Müşfiq də Bakıda ikən güllələnib. Cavid 1-2 il sonra sürgünə göndərilib. Yeri gələndə onların biri haqqında danışıb, o birinin adını çəkməmək mümkün deyil. Bu görkəmli qələm sahibləri bəzi fərqlərinə baxmayaraq, artıq tərcüməyi-halda ən yaxın qohum, tale yolcuları olmuşdular. Azərbaycan türkülüyüünü, Azərbaycançılığı Azərbaycanda yaşatdıqlarına görə, yeni ictimai quruluşda yaşamaq hüquqları yox idi. Zəmanə dəyişmişdi.

Qədim Yunan əsatirində göstərilir ki, Prometey işığı insanlara paylaşıguna görə, Zefs allahı onu Qafqazda qayalara zəncirlətmişdi. Ə.Cavad da, onun qələm və məslək dostları da "qırmızı qaranlıq"da işiq kimi yanır və öz ürəklərinin nurunu insanlara paylayırdılar.

Belə parlaq işıqlardan biri Azərbaycan Demokratik Cüm-huriyyətinin ilk səhiyyə naziri, Gəncənin general-qubernatoru, yüksək, kübar bir nəslin nümayəndəsi Xudadat bəyi də artıq gətirib Bakıda — Nargin adasında güllələmişdilər. Onun yeganə qızı, Xalq şairi Nigar Rəfibəylinin sürgünlər siyahisindəkə adının qabağında M.C.Bağirov "ostavit" (yəni hələ "saxlayın") sözünü yazmışdı. Cavidin radiodan "Yad eylə-dikcə vəslini, ey mahi-tələtim" qəzəlini dinləyən AQ(b)P-nin birinci katibi müğənni Həşim Kələntərlinin dediyinə görə ağ-lamışdır.

Bunlar zəmanənin paradokslarıydı...

Özü tutulanda isə ağlayanı qalmamışdı. İnandığı sumbatovlar, markaryanlar, qriqoryanlar, topuridzelər, borşakovlar, atakişiyevlər və başqa "yevlər" və "yanlar" onun imzası ilə millətə dağ çəkmişdilər.

Azərbaycanın XIII partiya qurultayında ədəbiyyatımıza "...hökumətin müstəsna diqqətindən" danışılır, amma gündən-günə ən görkəmli ziyalilərimiz həbs olunur, mühakimələrdə təhqir edilir, sürgünlərə göndərilirdi. Azərbaycan Sovet Yaziçıları İttifaqı İdarə Heyətinə rəsmi olaraq həvalə edilirdi ki, "...gündəlik rəhbərliklə Azərbaycanda erməni sovet ədəbiyyatının inkişafını təmin etsin".

Bu, Azərbaycanda daha Cavad dövrəni deyildi. Vətəni əlindən alınmışdı, amma "Vətən!" deyə yenə ötürdü. İnana bilmirdi ki, indi onun vətəni həbsxanalardı.

Ömrünün çoxunu "xalqlar dostluğu"na həsr edən Əhməd Cavad kimi istedadın sonrakı şəxsi və ədəbi taleyi hələ qabaqdaydı. Altı ay gecə-gündüz üzərində işlədiyi və orijinaldan tərcümə etdiyi Ş.Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasının şairin həbsindən sonra nəşriyyatda "yoxa çıxməsi", yalnız bəraət aldıqdan uzun müddət sonra "tapılması" da qabaqdaydı. Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri sahəsində mütəxəssis, filologiya elmləri doktoru Dilarə Əliyevanın məzmunlu bir müqəddimə ilə poemanı 1978-ci ildə Ə.Cavadın tərcüməsində nəşr etdirməsinə də hələ xeyli qalırdı.

Nadir ədəbi hadisələrdən idi ki, yeddi min misralıq gürcü poemasının tərcüməsi hələ çap olunmamış, 1937-ci ildə elan edilmiş müsabiqədə 1-ci yeri tutaraq mükafata layiq görülmüşdü.

Böyük və cəfakesh şairimiz Ə.Cavadın əruz vəzni ilə dilişimə tərcümə etdiyi "Otello" pyesini oxumuşdum. Maraq üçün Şeksprin Rusiyada ən yaxşı tərcüməçisi sayılan B.Pas-

ternakin tərcüməsi ilə tutuşturdu və nədənsə çox sevindim. Mənə bir anlıq elə gəldi ki, Şeksprin özü də "Otello"nu əruz vəznində yazmışdır. Ə.Cavad əsərin ikinci müəllifiydi.

Lakin, Moskvadan Azərbaycan ədəbi mühitinə gələn 37-ci il "vəba epidemiyası" ən nadir sənətkarımızı, görkəmli ziyalımızı apardı; tədris kitablarında, mətbuat səhifələrində, fəxri xiyabanlarda onun yeri boş qaldı. Xalq isə şairini ürəyindən çıxarmadı.

Hərislər başa düşürdü ki, şairlər ölmür, Şekspir vaxtilə elə bunlara da üzünü tutub Hamletin dililə deyirdi ki, ...məni hansı çalğı alətinə bənzədirsinizsə, bənzədin, - siz hərçənd məni sindirə bilərsiniz, ancaq məndə istədiyiniz havanı çala bilməzsınız..

Həqiqətən artıq gec idi. Cavad məşhur sənətkar idi, xalqın ürəyində özünə yer tutmuşdu. Cavadı fiziki öldürənlər, onun yox, bəlkə özlərinin qatili oldular.

Bakıya gəldiyim 1953-cü ili gözəl xatırlayıram; İndiki Gəncə Pedaqoji Universitetini təzəcə bitirmişdim. Bakı şəhər kitabxanasının fəal oxucularından idim. Orada Məsumə Ağazadə adlı bir gəncəli qızı işləyirdi. Şöbə müdürüydi. Mən də ona müraciət etdim. Yəqin Gəncədən gəldiyimi bildiyi üçün, Əhməd Cavadın "Göy göl" şeirini gəttirdi ki, oxuyum. Göy göl haqqında yazılın ən gözəl şeirlərdən biri, bəlkə də birincisiydi.

*Yorğanı buluddan, yastiğı yosun,
kəsin eyşi-nuşu, gələnlər, susun.
Bir yorğun pəri var, qoyun uyusun,
uyusun dağların maralı Göy göl.*

Bu şeirə görə şairi 1925-ci ildə həbs ediblər.

Böyük sənətkarın ədəbi taleyi və onu təqib edən əsəbi təbəqə elə dumanlara bürünmüştü ki, nə desəydi, nə yazsaydı,

haqlı-haqsız nöqsan axtarırıdlar. Proletar yazıçıları mühitinin "içində və çölündə", fəaliyyətdə olan aylıq-sayıq, maaşlı-maaşsız, eynəkli-eynəksiz işçiləri hər gün yeni bir siyasi sensasiya marağındaydı. Ədəbiyyatı "astar üzündən" "oxuyurdular".

Şairin "Pambıq" poemasını yenə astar üzündən oxuyan "sensasiya tədqiqatçıları" bu dəfə də sədaqət göstərərək, əsərdən ayrı-ayrı şah misraları götürüb istintaq materiallarına ötürür, yeni quruluş əleyhinə yeni bir "fakt" kimi istifadə edirdilər.

*Sən Muğana gələli,
bız yaylağa köçmədik.
Sərin-sərin sulardan
bir əyilib içmədik.*

Eləcə də:

*Əyil Kürüm, əyil keç,
dövran sənin deyil, keç! -*

kimi poetik beytlər onlarda Zəmanənin, Dövranın əleyhinə deyilmiş şübhəli fikirlər kimi ittiham edilirdi.

Əhməd Cavadın yaradıcılığı və haqqında yazılan tədqiqatlarla tanış olanlar bilirlər ki, şair həmişə mübariz olmuş, böhtanlara, təqiblərə cəsarətlə cavab vermişdir. O deyəndə ki:

*Bürümüş dövranı...
Mənə həm it hürür, həm qara çaqqal... -*

kimi misralar yəqin ki, qaragüruhu daha da qıcıqlandırır, şair yeni hücumlara məruz qalırdı. Lakin o, qorxmaz idi.

Qədim filosoflardan biri vaxtilə yazırı ki, insanlar yuxulu yaşayırlar. Cavid əfəndinin "Cavad əfəndi kişi adamdı" - kəlamı isə bizim kimi gəncləri sanki yuxudan oyadırıdı.

Nəriman Həsənzadə

Şairin sonbeşiyi Yılmaz Axundovu yaxından tanıyırdım. 1991-ci ildə Ali Sovetə deputat seçilmişdi. İkimiz də o vaxt Müstəqillik Aktına ilk qol çəkən deputatlardan idik. Dövlət atributlarının bərpası zamanı yaradılan komissiyada himnimizin bərpası həm deputat, həm də şair kimi mənə (mətni nəzərdə tutulur) həvalə edilmişdi.

Müzakirələrdə müxtəlif fikirlər səsləndi. Hətta himnin mətninin və musiqisinin yenidən yazılmasını təklif edənlər də oldu...

Nəhayət, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin 1919-cu ildə yaradılmış Dövlət himni bərpa edildi.

Bu il — 2008-ci ildə Müstəqil dövlətçiliyimizin 90 illik tariхini bayram etdiyimiz günlərdə bütün rəsmi tədbirlərin Dövlət himnimizlə açılışı zamanı şair Əhməd Cavad da bizimlə oldu.

12 oktyabr, 2008

*“Əsrlərdən əsrlərə”
(Çağdaş yazıçılar klassiklər və
müasirlər haqqında).*

*“Nurlan” nəşriyyatı,
Bakı, 2010. s.329-333.*

ULU QAZAX ÇOX ULULAR YETİRİB

*(Dostum şair Qurban və onun şeirləri haqqında
düşüncələr)*

2007-ci ildə Bakıda bizim Qazax rayonundan çıxan şair, yazıçı və aşıqların həyatına, yaradıcılığına həsr edilmiş "Qazaxdadır" adlı almanax buraxılmışdı. Kitab bir növ tədqiqat xarakteri daşıyır. Orada Qurban müəllimin haqqında qısa məlumatla yanaşı, iki şeirini nümunə veriblər.

Bu kitabda deyildiyi kimi, Qurban müəllim Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstytutunu bitirəndən sonra, qayıdır öz kəndlərində - II Şıxlıda müəllimlik etmiş. Sarıvəlli kəndində direktor işlənmişdir. Ali məktəbdə oxuduğu illərdən şeirlər yazırdı, lakin onları üzə çıxarmırdı. Sənət eşqi həmişə onun ürəyində alovlanır. Rahatlıq vermirdi. Bu isə onun özündən asılı deyildi. O şair doğulmuşdu.

Qurban müəllimlə bizim ilk görüşümüz Qazaxda - "Səməd Vurğun poeziya günləri"ndə oldu. Şeirimi deyib camaata qarışanda, bəstəboylu bir adam mənə yaxınlaşış salam verdi. Əl tutub görüşdük.

- Mən Qurban Musayevəm, şair, sizi II Şıxlı kəndinə qonaq çağırıram. Bir əmliyim var, onu kəsmek isteyirəm.

O qədər səmimi dedi ki, elə bil yüz ilin dostu idik. Bəlkə eloğlu eloğlusuna (harada yaşamasından və harada işləməsindən asılı olmayaraq) elə belə yanaşmalı, hal-əhval tutmalı, yəni ərk etməlidir.

O vaxtdan bizim dostluğumuz başladı. Bakıya gələndə görüşdük. Gördüm ki, Qurban qaşa əsl şairdir. Yazdığı qoşmalar ürəyimə yatırdı. Özünə də bu barədə demişdim.

Oğlu Məhəmməd ali məktəbi bitirən ili yenə Bakıya gəlmişdi. Lökbatana qədər getdik. Qurban müəllim narahat idi, ali təhsili yüksək qiymətlərlə bitirən oğluna ikimiz bir iş tapa bilmirdik. Çox kövrək ürəyi var idi. Neyləyək, daha haraya gedək, - deyirdi. Məhəmməd elə atasının sağlığında öz biliyi, bacarığı sayəsində iqtisad-maliyyə sahəsində respublikada yüksək mərtəbələrə qalxdı və bizi sevindirdi. İndi də atasının yeni şeirlər kitabını çapa hazırlayır. Mən belə oğula afərin! - deyirəm.

Qurban müəllimlə növbəti görüşümüz Yazıçılar İttifaqında, unudulmaz xalq şairimiz Osman Sarıvəllinin yanında oldu. İçəri çox narazı girmişdi. Məni də orada görüb ərkyana dilləndi, salamsız-kəlamsız:

- Özünüz gündə bir gözələ şeir yazırsınız, sizə söz deyən yoxdur, mən bir gözəlləmə yazmışam, indi məni tutdururlar. Əlbəttə, narahat olduq. Kənddəki qaraguruh Qurban müəllimi lirik şeirlər yazdığını görə təqib edirmiş. Hələ onu məktəb direktorluğundan da kənar edib, tutdurmaq istəyiblər.

Qurban müəllim Osman Sarıvəlli ilə uşaqlıq-gənclik dostuydular. Onların belə səmimi, qohumsayağı danışmaları məni də sevindirdi. İstədim Qurban müəllim haqda bir-iki xoş söz deyim ki, Osman müəllim onun uca səslə danışmasından inciməsin. Əksinə, böyük şairin özü tanışlıq verdi və Qurban müəllimə yer göstərdi ki, əyləşsin. Bir stəkan da çay gətizdirdi. Osman qaşa uşaqlıq-gənclik illərindən söhbət açır, Qurban müəllim də Sarıvəlli kənddində direktorluğundan danışındı.

Şair dostum Vilayət Rüstəmzadə ilə mən də oturub SSRİ Ali Soveti sədrinin adına məktub tərtib edirdik, kənd müəllimini və kənddə yaşayan şairi böhtanlardan qorusun. Vilayət məktubu ruscaya gözəl tərcümə etdi və elə o gün göndərdik Moskvaya. Bəlkə də ondan sonra Qurban müəllimə dəyib-toxunan olmadı. Yoxsa, əvəzsiz məhəbbət şeirlərindən indi məhrum olardıq. Bu, qaraguruhun milli dəyərlərə bir başa qəsdiydi.

Qurban müəllim bir-birinin ardınca belə oynaq, estetik zövqü oxşayan şeirlər yazmağa və kitablarını nəşr etdirməyə başladı. Bizim Qazax Xeyriyyə Cəmiyyəti Bakıda onun yetmiş illik yubileyini təntənə ilə keçirdi. Şair Qurban yeni şeirlərindən oxudu. Bütün zal alqışlayırdı. Mən də o yubiley gecəsində möhtərəm dostum şair Qurbanın şərəfinə yazdığını şeirimi oxudum.

Şairlik onun həyatıydı. İçindən qaynayır, üzündən nur yağırdı.

Bu kitabda toplanan şeirlər Qazax haqqında, şairin tanıdığı, sevdiyi insanlar haqqında, ümumi götürsək Azərbaycan haqqında gözəl bir nəgmədir, şairin yaşadığı mühitin poetik salnaməsidir. Oxunur və sevilir.

İndi şair Qurbanın adı dərs dediyi məktəbə də, II Şıxlı kəndinə də, Qazağın özünə də şərəf, şöhrət gətirir. Artıq şair Qurban bir gözəlin, bir kəndin şairi deyil, Azərbaycanın şeir səsidir, Kürün-Arazın nəgməli sularına qarışib axır.

Yubiley gündündən bir il sonra, biz şairi itirdik. Dünyasını dəyişdi. Əsl şairlər ölmürlər. O da gedib Vaqiflərə, Vurğunlara, Osmanlara, Hüseynlərə qarışdı. Yəqin bu kitabın təqdimatı onun doğulduğu kənddə də keçriləcək. Şairlər dünyasını dəyişəndən sonra da, doğma kəndlərinə qayıdır, həmişə elinin-obasının yanında olurlar. Şairin yatdığı torpaq müqəddəsdi.

Məhdud dünyagörüşlü adamlar şair haqqında nə düşünsələr, nə desələr də, o öz poetik manifestini şeirlərinin birində belə elan edirdi:

*Məni düz anlayan yoxdur hələ də,
Mən torpaq, el dərdi çəkən Qurbanam.
Çadırda ölnin, əsir düşənin
Önündə diz üstə çökən Qurbanam.*

Şairin çox rəvan, xalq dili ilə yazılmış bir silsilə satirik şeirləri də var ki, bunlar da gözəl istedadı ilə seçilən, xalq içində

yaşayan qələm əhlinin həyatda gördüyü yaramazlıqlara biganə qalmadığını, onları sərrast nişan aldığı göstərir. "Nəf də ticarətdədi, kef də ticarətdədi", "Müdirin menyusu", "Ay dələdüz", "Sırtıq" kimi bir oxunuşla əzbərlənən şeirləri dediyimə misal ola bilər.

Görün şair bir balaca şeirində yaşadığı mühiti necə tanışlığını, insanların psixologiyasına necə bələd olduğunu hansı yapışqlı dillə və sarkazm ilə ifadə edir.

*Əvvəlcə kim gəldi, siftə - bir manat,
beş noxudlu piti, küftə - bir manat,
Bir xiyardan iki salat - bir manat,
bir porsiya sac iççalat - bir manat,
Dolma, kotlet, küftə, bozbaş - bir manat,
Döymə kabab, borş və qulyaş - bir manat,
Sup-xarço, kişmişli aş - bir manat,
Kəl dirnağı, üçgünlük xas - bir manat,
Bozartmaya olsa qonaq - bir manat,
Üçcə qram saxta araq - bir manat,
Dörd sümüklü "yağlı kabab" - bir manat
Nə istəsə verin cavab - bir manat,
Müştəriyə sən bunları belə sat,
Yuxuda da sayaqlasın - bir manat.*

("Müdirin menyusu")

Sözsüz ki, şairin poetik hüneri təkcə "Bir manat"ları sadala-maqda deyildi, bəlkə cəmiyyətdəki insani münasibətləri, sosial həyatın düzülməz vəziyyətini açıb göstərmək və bunları acı gü-lüşlərlə eşitmək idi.

Başqa bir satirasında şair rişxənd dililə danışır:

*Gördün ki, bahadir mal,
Üç-dörd qoca qoyun al.*

*Kəs, sat erkək adına,
Xəya da as, buduna.
Burax, getsin-səkkizdən,
Milis də olsun sizdən.
Nəf də ticarətdədi,
Kef də ticarətdədi.*

("Nəf də ticarətdədi, kef də ticarətdədi")

Bu alovlu misralardan böyük şairimiz Sabirin ruhuna bir yاخınlıq, doğmalıq duyulur. Başqa satirik şeirlərində də avazı belədir. Şair Qurban haqqında inamla və açıq ürəklə danışmaq lazımdır.

Kənddə yaşayan bu görkəmli Azərbaycan şairinin satirik dili nə qədər sərt və ifşa edicidirsə, məhəbbət şeirlərinin dili bir o qədər sadə və səlistirdir, axıcıdır, bakırədir. Lirik qəhrəman ürəkdən-ürəyə yol axtarır, keçirdiyi istirablara tab gətirmək üçün. Tanrıdan möhlət isteyir. Şeirlərdən hiss olunur ki, şair Qurbanın sevdiyi gözəl-başqa aşiq şairlərimizin sevdiyi gözəllərdən fərqlənir-əvvəla, o çox gəncdi, lirik qəhrəmanın alovlanan və sönmək bilməyən duyğuları onu Məcnunluğa doğru aparır. Və o özü bundan məmnundu.

*Özü güldən gözəl bu bəxtəvərə
Bir baxın, əlində gül də gəzdirir.
Qaşları, gözləri nələr danışır,
ərinmir, ağızında dil də gəzdirir.*

*Gülür qaməti də, gülür gözü də,
Gülüşlər içində gedir sözü də.
Zülfünə şanəyəm, görür özü də,
Hələ bir telində əl də gəzdirir.*

*Qurbani olduğum o qara tağlar,
Üst-üstən çəkibdi sinəmə dağlar.*

Nəriman Həsənzadə

*Qurban səni gözdə-könüldə saxlar,
O məni ağızda dildə gəzdirir.*

Burada gözəlin portretindən əlavə, onun ədalarına xasiyyətinə də işaret olunur; şairin rəngləri, boyaları o qədər aydın və işıqlıdır ki, biz də o gözəli sevir, təşbehlərin bədii məntiqini görürük; hətta şairin qınağına da şərik çıxırıq. Lirik qəhrəman gözələ eşqini, məhəbbətini məhz bu qınaq vasitəsilə bildirir, bu da mənim fikrimcə, oxucunun daxili aləminə nüfuz edir, həm də əsərin bədii dəyərini artırır.

Başqa bir məhəbbət şerində o özünü "Nakam" adlandırır:

*Nakam yadındamı dedin gedirəm,
Səni yola saldım... salmamış olum.*

Yaxud:

*Sinəmi sinənə bağlayan teldə
Bircə hava çaldım...çalmamış ilum.
("Çalmamış olum")*

Yenə:

*Ceyran baxışına üç-dörd bənd desəm,
görünərmi yazı-pozu gözünə?
("A bəxtəvər")*

Misralarda şairin işlətdiyi sözoyunu mütləq poetik obrazlara gətirib çıxarır ki, bu da onun sənətkarlığı, özünəməxsusluğuydu.

Şairin başqa əsərlərində də biz bu məcazi bənzətmələri bir daha parlaq şəkillərdə görürük.

*Sən mənim sırrimi özgəyə verdin,
Sənin sırrın mənim özümdə qaldı.*

Yaxud:

*Sənin gözün qədirbilməzə baxdı,
Mənim gözüm sənin üzündə qaldı.*

Yenə:

*Qurban adı sənə lazımlımadı,
Sənin adın mənim qızımda qaldı.
("Özümdə qaldı")*

Bu görkəmli şairimiz uzun müddət öz oxucularından kənardan qalmış, hətta onu yuxarıda xatırladığım kimi, təqib etmişlər. Təsəvvür edin ki, bülbülü oxuduğuna görə, şəlaləni dağdan töküldüyü görə, bulağı pıçıltı ilə zümrüdəsinə görə, ocağı istisinə görə, qızılıgülü gözəl etrinə görə məhkəməyə verirdilər.

Görəsən o hansı mühitdə, hansı zəmanədə yazıb-yaradırdı?! Axı, bizim müasirimiziydi. Bir vaxtda, bir ölkədə, hətta bir bölgədə yaşayırırdıq.

37-38-ci illərdə böyük söz sənətkarlarını "siyasi səhvlərinə" görə Sovet dövləti tutub sürgünə göndərirdi. İndi də növbə şair Qurbana çatmışdı. Ahıl yanında gözəllərə şeir yazdığını görə, onu alqışlamaq, daha da istəmək əvəzinə məhsər ayağına çekirdilər.

Qədim Şuşada böyük Vaqifin də başına məhəbbət üstündə bu oyunu açmadılar - oğlu Əlibəylə birlikdə qayadan atmadılar mı?

Dünya xalqlarından yunanlar - Homerin, ruslar - Puşkinin, biz azərbaycanlılar da indi Vaqifin gözəllərə həsr etdiyi qosmaların, gəraylıların dilində danışırıq. Böyük şair "Xumar-xummar baxmaq göz qaydasıdır" deyəndə, gözü kəlləsinə çıxanlar vardı. XVIII əsrənə bəri Vaqif şeirlərinin "əxlaqsızlığından" danışanlar varıydı, bəlkə indi də var. Qədim İtaliyada isə Fran-

Nəriman Həsənzadə

çesko Petrarka yazdığı lirik sonetlərə görə, poeziya çələngini onun başına qoydular. Petrarka sevdiyi qadına hansı bir dillə müraciət edirdisə, italyalılar da indi o musiqili dildə danışırlar.

Şair Qurban özündən sonra ilahi məhəbbət şeirləri qoyub getdi. Təqib etməsəyidilər, yəqin ki, bir az da artıq yaşayardı.

Şair Qurban sadə təbiəti, sadə geyimiylə, açıq ürəyilə papiroso damağında, təbəssümü üzündə, orta boyu və açıq alnıyla, məşhur bir az rus şairi Vladimir Vişotskini xatırladan xırıltılı səsile, iti yerişiyələ bir az da ərkyana ucadan danışışı ilə yadımızda qaldı.

Şair altmış yaşı münasibətilə özünə şeir həsr etmişdi. O necə pak sənətkar olduğunu gözəl bilir, oxucularına da bunu deyirdi.

*Sixlı sizi şirin nübar yetirib,
Dadan deyir nə gözəl bar yetirib.
Ulu Qazax çox ulular yetirib
Torpağın mübarək, ay şair Qurban.*

Sən haqlıydın, ay şair Qurban.
Həqiqətən, “Ulu Qazax çox ulular yetirib”.

Bakı,
11 dekabr, 2009

*“Balasıyam bu torpağın”
kitabına müqəddimə.*

YADDA QALAN YUBİLEY TAMAŞASI

“**Ö**lüləri qəbiristanlıqda basdırın” xalq yaziçisi İsmayıł Şıxlının son əsərlərindəndi. Oğlu Elçinin dediyinə görə, bu pyesi atasının yazı stolunun gözündən təsadüfən tapmışdır. Maraqlıdır ki, İsmayıł müəllim bu əsəri çapa verməyib. Ya yadından çıxıb qalıb, ya da nə isə başqa hir səbəb olub. Demək çötindi. Elçin Şıxlı deyirdi ki, bu pyes iki hekayənin əsasında yenidən yazılıb. Bu yeni əsər yaxşı ki, müəllifin yazı masasından sonra Milli Akademik Dram Teatrının səhnəsində göründü.

Həqiqətən, qiymətli əsərdi. "Ölüləri qəbiristanlıqda basdırın" kəlamı ilə yaziçı tarixi-fəlsəfi ümumiləşdirmədən əlavə, milli və bəşəri dəyərləri, cəmiyyət və şəxsiyyət kimi insanı keyfiyyətləri gündəmə gətirmişdir. İstedadlı rejissor Rövşən Almuradlı pyesin səhnə həllini tapmış, gözəl, milli və müasir bir tamaşa hazırlamaqla bir sıra mənəvi gözəllikləri (məhz gözəllikləri!) xüsusi aktyor vurğuları ilə eşitdirə bilmışdır. Beləliklə, rejissor böyük yaziçının demək istədiyi fikri nəinki tuta bilmış, həm də personajların oyunundakı rənglərin, boyaların (vəziyyətlərin, vurğuların, jestlərin) bolluluğuna şərait yaratmışdır. Buna görə də, aktyorlar, demək olar ki, "sərbəst" oynayırıdlar: həm yaradıcıydılar, həm də ifaçı. Rejissorun diktəsi yox, tövsiyəsi görünürdü. Bu aktyorun özünütəsdiqi üçün müsbət yaradıcılıq mühiti deməkdir.

Mən bəşəri dəyərlər deyəndə, təbii ki, birinci növbədə Azərbaycan, yaxud Azərbaycan türkünün xarakterini, İsmayıł Şıxlı yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən özünəməxsusluğu nəzərdə tuturam.

Anadan qul doğulanları yox, azad doğulanları. Andsız səda-qəti və məqsədsiz deyilən sözübütövlüyü nəzərdə tuturam.

Pyesin adı tamaşaçılara nə deyir?

Ölünüzün yiyəsi olun. Onları qəbiristanlıqda basdırın ki, sonra urvatsız olmasın. Cəmiyyətdə yaşamaqla cəmiyyəti də yaşadın və s.

Yazıcı-dramaturq nə istəyirdi?

İnsandakı insanlığı. Sədaqətli və ədalətli olmağı. Belə olmasa, cəmiyyət çürüyər.

Əsərin qısa məğzi nədir?

Sovet hakimiyyəti uğrunda vuruşan gənc bolşeviki, Cavanşiri (aktyor Rövşən Kərimduxt) qətlə yetirirlər. Guya şərəfli olsun deyə, onu qəbiristanda yox, parkda dəfn edirlər. Zəmanə dəyişir. Qəbri götürüb atırlar və yerində restoran, kafə tikib işlədirlər və s.

Göründüyü kimi, vacib mətləblərə toxunulur.

Pyesdə aktyorlar gözəl seçildiyindən, hər kəs sanki öz rolunu öz tərcüməyi-halı kimi oynayır. Tamaşada təsvirçilik və ləng hərəkət yoxdu, əksinə detalları açmaq və onları axıra çatdırmaqla fikir söyləmək, tamaşaçı ilə səhnənin həmrəyliyi var idi.

Pyesdə, tamaşa boyu, əlisilahlı bolşevik xarakterilə milli Azərbaycan mentaliteti üz-üzə dayanmışdı. Zərifliklə kobudluq qarşı-qarşıyaydı. Piçılıtı ilə qeyri-səmimi pafosun dialoquydu. Qətllər baş alıb gedirdi. Bir növ Avropa inkvizisiyası tətbiq edilirdi.

Humanist yazıçı bu müsibətləri gördü va göstərirdi; özü-nəxas təmkinlə də "Ölüləri qəbiristanlıqda basdırın" deyirdi. Bu sənətkarın həyəcan təbili, bəlkə də, sonuncu çağırışydı?! Əslindən-nəslindən, kimliyindən asılı olmayaraq yazıçı insanın bu cürə və ümumiyyətlə, təhqir olunmasını istəmirdi. Müasirlərdən daha səmimi, daha fəlsəfi düşünürdü. İsmayıł içində intibah yaşadırdı. Belə olmasaydı, əsər alınmazdı.

Bu kontekstdə əsərin baş qəhrəmanı müəllif ola bilməzmi?! Məncə, bu da rejissor traktovkası ilə incə şəkildə tamaşaçılara çatdırılırdı.

Həcərin (əməkdar aktrisa Münəvvər Əliyeva) cəsarətli addımlarındakı bir sıra məqamları, yaxud Şəmistan ağanın (əməkdar artist Kazım Abdullayev) bütöv, kişi xarakterini görəndə tamaşaçıların "Dəli Kür"dəki Cahandar Ağanı və b. obrazları xatırlaması, eləcə də hər iki mürəkkəb dövrün koloritli bədii əksini müqayisə etməsi dediklərimə misal ola bilər. Bu bir tərəfdən yazıcının Azərbaycan gerçəkliyini epik-dramatik lövhələrlə göstərmək niyyətindən irəli gəlirdisə, o biri tərəfdən geniş mütaliəsi, müşahidələri, soykokünün paklığı ilə bağlı məsələlər idi. Bu hadisələrin bir-birini belə tamamlaması, bəlkə də, yazıcının silsilə romanlar üzərində düşündüyündən xəbər verir. Azərbaycan epopeyası yaratmaq arzusuna düşdüyüնü deyir?!

Bu fikirlər hələ "Dəli Kür" romanını təzəcə oxuduğum vaxtlarda da ürəyimdən keçmişdi.

İsmayıł Şıxlı sözünü dedi, demədiyi sözü də eşitdirdi. Büyyük yazıçılara xas olan xüsusiyyətdi. Onları bir dəfə oxuyurlar, nəsil-nəsil dərk edirlər.

Fabula sanki şəxsiyyət, insan məfhumu üzərində qurulmuşdur.

Şəmistan ağa şəxsiyyətdi. Yaşadılarının, yaşadığı mühitin, nəhayət, ailəsinin ləyaqət ölçüsüdü, sözü çəkilidi. İnqilabçı Cavanşir qızının nişanlısı olsa da, ona yaddı, işgalçdı. O, vəzifəcə qalxdıqca kiçilir, simasını itirirsə, bu, təqib olunduqca böyükür. O, torpaqdan qaratikan kolu kimi qalxıbsa, bu, torpağın üstə palıd ağacı kimi dayanıb. O, yerli olsa da, gəlmədi, vəzifə onu milli adət-ənənələrin düşməninə çevirib. Bu biri millətimizi, tariximizi, məişətimizi təmsil edən qüvvədir və s. Lakin mövcud şərait onu ölümə məhkum etmişdir. Bax buna görə deyirlər ki, fəndlər ölürlər, cəmiyyət yaşayır. Şəmistan ağa belələrindəndi.

Nəriman Həsənzadə

Həcər nişanlısı inqilabçı Cavanşiri məhz bir satqın kimi tūfənglə nişan alır. Əlbəttə, bütün bunlar xalqın üsyən səsiydi. Yaziçi xalqın daxili böyüklüyünü gördü. Böyük yazıçılar bu böyüklüyün tədqiqatçısı olurlar.

Artist Məzahir Cəlilov sahibkarlığı can atan dayaz iş adamının obrazını gözəl canlandırır. Onun üçün heç bir müqəddəs şey yoxdur. Rüşvətlə satın aldığı yerdə restoran tikir, qəbri çıxardıb atdırır, yerində əyləncəli rəqsler üçün meydança düzəltdirir və s.

Burada dediklərim böyük yazıçının 90 illik yubileyini keçirdiyimiz Dövlət Musiqili Komediya Teatrının səhnəsində akademik teatrda tamaşaşa qoyulan "Ölüləri qəbiristanlıqda basdırın" tamaşasına baxdım zaman ürəyimdən keçən fikirlər idi.

Akademik Milli Dövlət Dram Teatrının direktoru Maqbet Bünyadovu da, baş rejissor, xalq artisti Mərahim Fərzəlibəyovu da tamaşanın göstərildiyi Musiqili Komediya Teatrının foyesində gördüm. Onlar da həyəcan keçirirdilər ki, yubiley tamaşası uğurla keçsin. Elə də oldu. Əsərə akademik teatrın gözəl tamaşalarından biri kimi baxıldı və yadda qaldı.

“Ayna” qəzeti, 23 may 2009

BÖYÜK FİLOSOF

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, elm xadimi Camal Mustafayev haqqında düşünərkən onun üç qaynaqdan qidalandığını görürəm: Antik dövr fəlsəfi fikri və tarixi, Avropa və rus fəlsəfi fikri, estetikası, kulturoloji tarixi.

Əlbəttə, Nizami və Nizami epoxası, xalq yaradıcılığı və aşiq poeziyası onun beşik laylasıdır.

Camal müəllimi Səməd Vurğun Moskvaya, aspiranturaya oxumağa göndərmiş, ondakı istedadı, şəxsi insani keyfiyyətləri ilk görənlərdən və qiymətləndirənlərdən olmuşdur. Yəqin ki, bu da təsadüfi deyildi.

O, sadə (adi yox) və mötəbərdi. Bu böyük alimin biliyini nümayiş etdirdiyini, özünü gözə soxmaq istədiyini görməmişəm, eşitməmişəm.

Camal Mustafayev fəlsəfənin və estetikanın müxtəlif problemlərindən, həm də müasir və klassik Azərbaycan ədəbiyyatından yetərincə məqalələr yazmış, ədəbi prosesi daima izləmişdir və indi də izləyir. Tədqiqatdan yorulmur və bu, onun stixiyasıdır.

Maraqlı bir detalı demək istəyirəm: o bizi, yəni şair və yaçı dostlarını çox gözəl tanır, amma oturub-durduğu dostları isə yuxarıda adlarını çəkdiyim Aristoteli, Platondı, Hegeldi, Belinskidi, Nizamidi, aşiq Qurbanidi və s. Onun görüşünə, "Xəzər" universitetinə gedəndə, dəfələrlə bunun şahidi olmuşam. Həmişə onlardan misallar çəkir, öyrəndiyini, bildiyini istəyir ki, sənə də desin. Və bundan zövq alır. Ucalır və ucaldır.

Mən də qədim dövrlə, tarixlə maraqlanan şairlərdənəm. Camal müəllim bir dəfə yenə öz adətilə Plutarxdan danışırıdı. Dedi ki, İskəndər Makedoniyalıya Daranın mücrüsünü gəti-rəndə, o həmin mücrünü oradaca boşaldır. Ehtiyacı olma-dığını deyir. Ətrafi mat qalır ki, bu daş-qasıların əvəzində oraya nə qoyacaq? Böyük sərkərdəyə belə sual verəndə o, düşünmədən cavab verir ki, Homerin "İliada"sını.

Etiraf edim ki, bu faktı Plutarxdan oxumuşdum. Amma nədənsə yadımda qalmamışdı. Ötüb keçmişdim. Görünür, bir dəfə oxumaq (əsasən Antik dövrü nəzərdə tuturam), istə-diyyin biliyi vermir.

Bu dəfə beynimə həkk oldu və İskəndərin — bu "Taxtda oturan filosofun" və "Cəlladın" mənəviyyatına bir daha heyran qaldım.

Camal müəllim bizi özümüzə göstərir və bizi bir-birimizə oxutdurur (bəzən haqlı-haqsız deyirlər ki, şairlər bir-birini oxumurlar).

Mən Camal Mustafayevin şəxsində Azərbaycan fəlsəfi fikrinin bu qədər zəngin və qədim olduğunu görürəm. Buna da sevinirəm ki, onu şəxsən və ailəlikcə tanıyıram; onlar da məni tanıyırlar. Camalın ürəyi təmizdi, insanları sevir. Elə bil o dünyaya sevindirmək üçün gəlmışdır. Bu da onun stixiyasıdır.

Camal müəllim mənə əzizdir. Onun şərəfinə şeirlər də həsr etmişəm. Bu qısa yazımı isə bir zarafatla bitirmək istəyirəm.

Milli Aviasiya Akademiyasında keçirilən tədbirdən sonra rektor, akademik Arif Paşayev (Moskvadan tələbəlik illərin-dən tanış və dostdurlar) ziyafət verirdi. Deyilənləri yekunlaşdırmaq istəyəndə, mən xahiş etdim ki, qoy Camal müəllim də xörəyini yeyib qurtarsın, sonra süfrədən qalxaq. Arif müəllim, məclisdə iştirak edən professor, "Xəzər"in rektoru Ham-

let İsaxanlı ürəkdən gülüşdülər. Mən də onlara qoşuldum. Məsələ ondaydı ki, Camal müəllim ümumiyyətlə heç bir məclisdə yemir, bir stəkan su belə içmir. Sanki hava ilə dolanır. Bu da onun stixiyasıdır.

Arif müəllim Camal müəllimin bu qeyri-adi adətini özü-nəxas yumorla açdı. Hamı gülüdü.

Amma məclis Camal Mustafayevin gülüşü ilə başa çatdı. Tədbirə və məclisə ac gedib, ac qayıdan filosof tox adamlar kimi ürəkdən, qəhqəhə ilə gülürdü.

27 may, 2008

ŞAİR TALEYİ

Istedadlı radiojurnalist kimi tanıdım, xətrini istədiyim Hidayət Səfərli mənə zəng vurmuşdu. Qardaşı, mənim qonşum mərhum İslam Səfərlini xatırladıq, unudulmaz günləri dəftər kimi varaqladıq. Görkəmli şairimizin yubiley gününə az qaldığını bildirdi.

İslam Səfərli haqqında bir neçə söz demək ehtiyacı duydum. Biz Bakının keçmiş "Vaqif", indiki "Həsən Seyidbəyli" küçəsində - "Yazıcılar evi"ndə yaşayırırdıq. Binanın birinci qapısının ağızına şair İslam Səfərlinin, üçüncü qapısının qabağına isə akademik Məmməd Cəfərin və şair Əli Tudənin barelyefləri vurulubdu.

İslam müəllimi bir şair, dramaturq, nəgməkar şair kimi təniyirdim və onun ədəbi gecələrdə, görüşlərdə pafosla şeir deməyini çox xoşlayırdım. Bizim gəncliyimizdə onun "Ağ xalatlı qız" pyesi (sonralar Akademik teatrda "Göy həkimi" adı ilə oynanıldı), "Aşiq Ələsgər" poeması, darülfünuna (oxuduğu

universitetə) həsr etdiyi silsilə şeirləri, "Ana", "Piçıldaşın ləpələr", "Ay qara qız" kimi populyar nəğmə mətnləri onun ədəbi yaradıcılığına xüsusi rəğbət oyadır və oxulara sevdirirdi.

Biz, 1964-cü ildə indi yaşadığımız binaya köçəndən sonra daha yaxın olduq; xanımı Anaxanım bacının açdığı süfrələrdə çay içmişik, yazdığını nəğmə mətnlərini mənə və qonşumuz, İslamin yaxın dostu görkəmli yazıçı Əlfı Qasımovaya oxuyub, indi dünyasını dəyişmiş, onda isə məşhur bəstəkarların, müğənnilərin bir neçəsini mən onların evində görmüşəm.

İslam "Aşıq Ələsgər" poemasının əsasında bir opera mətni — libretto yazmaq istəyirdi. İslam deyirdi ki, birinin şeirinə nəğmə bəstələnən kimi adını "Nəğməkar şair" yazdırır. Bu, düzgün deyil. Hamı nəğmə mətni yaza bilməz. Çətin sahədir.

O, nəğmə mətnləri yazanda mənayla, məzmunla yanaşı, qalın-ince saitlərin bir-birini izləməsini (yəni dilimizin baş düsturu olan ahəng qanununu, həmcins üzvlü cümlələri) istəyirdi. Sözlər elə rəvan seçilməliydi ki, dil ağızda vəziyyətdən-vəziyyətə düşməsin.

Bəndlərindən birini xatırlayıram:

*Mən Dədə Qorqudam, ozan şairəm,
Eşqimi göylərə yazan şairəm.
İslamam, zirvədə süzən şairəm,
Səni ley çalanda bir laçın ollam,
Çalmalı dağlarda harayçın ollam.*

Bununla yanaşı, o, şairdən böyük ədəbiyyat, böyük ideal-lar uğrunda mübarizə aparmağı da tələb edirdi.

İslam cəbhəçi şair idi. Rus-alman müharibəsinə yola düşəndə on səkkiz yaşına yenicə keçmişdi. Ukrayna torpağının azadlığı üçün vuruşan və Berlinə qədər piyada gedən Azərbaycanlılardan ibarət 416-ci diviziyanın əsgərləri sırasındaydı.

Səngərdə yazdığı ilk şeirlərinin birində gənc şair qanlı səhnələrin şahidi olduğunu göstərirdi. Hələ o vaxt "Cəbhə şeirləri" adlı almanaxın müqəddiməsində Məmməd Rahim qeyd edirdi ki, "...öz döyüşü qardaşının vətən uğrunda nakam öldürünü təsvir edən serjant İslam Səfərli bu nakam eşqin qisasını almaq üçün döyüslərə atılıb and içir".

İslam Səfərli Ukrayna cəbhəsində fədakarlıq göstərən qorxmaz kəşfiyyatçılarından idi. Lakin o heç vaxt şairliyini unutmur, vaxt tapan kimi ədəbi yaradıcılığı ilə də məşğul olurdu. Qeydlərinin birində yazırı ki, "...mən 416-ci Təqanroq atıcı diviziyasının həqiqi döyük tarixindən "Şərqi qalibləri" adlı bir kinossenari yazmışam.

Mən hələ 1942-ci ildən Moskvadan başlamış, ta ki qoca Dnepr çayının sahilərinə qədər Azərbaycan oğullarının göstərdikləri hünər və rəşadət haqqında, onlarla soyuq səngərlərdə ciyin-ciyinə gedib onların daxılıq duyğularını əks etdirmişəm. Mənim əsərimə rus yazıçısı M.Şoloxov yoldaş da baxmışdır..."

Sonralar təəssüf ki, əsərə heç bir yerdə rast gəlmədim.

Aşağıda misal göstərəcəyim ağır səhnənin "Şərqi qalibləri" əsərində istifadə edilib-edilmədiyini bilmirəm. Lakin bu döyük epizodunun nə qədər ağır olduğunu, hər hansı əsərə gözəl ədəbi material ola biləcəyini görürəm. İslam Səfərli bu hadisəni müharibədən Süleyman Rüstəmə göndərdiyi məktubunda belə təsvir edir: "Sizin "Gün o gün olsun ki..." adlı kitabınızı qəhrəmanlıqla həlak olmuş azərbaycanlı bir zabitin qoltuq cibindən tapdıq..."

İslam Səfərli böyük yazıçı və böyük alim Mir Cəlala göndərdiyi məktubda deyirdi: "Qüdrətov familyası bütün döyüşülərin dilinin əzbəri olmuşdur. Mən həyatda o qədər

Gəldiyevlər, Verdiyevlər tanıyıram ki, "Açıq ktab" əsərini oxuduqda, bu simalar nəzərimdə bir daha canlandı".

Bizim cəbhəçi gənc yazıçılar S.Vurğunə, S.Rəhimova, M.İbrahimova, R.Rzaya, Ə.Cəmilə və b. məktublar göndərildilər.

İndi bu məktubları toplayıb ayrıca kitab şəklində burax-sayıdlar, müharibə şəraitində olan Azərbaycan üçün yəqin ki, gərəkli olardı.

İslam Səfərli ilə bir sırada Azərbaycanın qırxa qədər gənc qələm sahibi silaha sarılmışdı. Burada onların bir neçəsinin adını xatırlatmaq istərdim: Əbülhəsən, Ənvər Məmmədxanlı, Ənvər Əlibəyli, Nurəddin Babayev, Qılman İlkin (Musayev), Məmməd Aranlı, Yusif Şirvan, Hidayət Əfəndiyev, Əhməd Cəmil, Zeynal Cabbarzadə, Cəfər Xəndan, İslam Səfərli, Əbil Yusifov, Böyükəga Qasimzadə, Süleyman Vəliyev, Əvəz Sadıq, Hüseyn Natiq, İosif Oratovski, Sergey İvanov, Hüseyn Abbaszadə və bir çox başqları ordu sıralarında hərbi xidmətdə idilər.

Mərhum İslam Səfərli ilə biz on il yaxın qonşuluq etmişik. O, əlli bir yaşında, yaradıcılığının ən qaynar çağlarında dünyasını dəyişdi(1974). Sağlığında səngər dostlarını xatırlayırdı.

Biz İslamlı görüşlərə də getmişik. Naxçıvana, Qəbələyə (o vaxt Qutqaşen deyirdilər), Şəmkirə və bəzi Bakı kəndlərinə. İnsanı, həyatı sevir, gözəllikdən zövq alırdı. Gözəl yol yoldaşlığı var idi. Bir əli havada, pafosla şeirlər dediyi yadimdadır. Şeiri gözəl oxuyurdu: "Nənəm sənə qurban, Azərbaycanım!" — deyəndə onu alqışlarla qarşılıyır, nə qədər səmimi və mehriban olduğunu bir daha görürdülər. Biz (İ.Səfərli, Maqsud Əlioğlu və mən) qatarda Naxçıvana da getmişik; sərhəd dirəklərini görüb kədərlənirdik. Arazın hər iki sahili Azərbaycan torpaqlarıydı.

İslam Səfərlinin taleyi elə gətirmişdi ki, o bizə Araz qırğında tikanlı məftilləri çəkən hakim millətin yolunda döyüşməsdü və yaralanmışdı. Əlifbamızı dəfələrlə dəyişən, Cavidləri, Müşfiqləri sürgünə göndərən bir dövlətin yolunda qan tökmüşdü. Maqsud Əlioğlu Caviddən sinədəftər danışır, şeirlərini əzbərdən deyirdi. İslam ilk gəncliyinin səngərlərdə itirdiyini sanki indi görür, Maqsud Əlioğluya diqqətlə qulaq asırdı. — Nə qədər şeirlərim, poemalarım çıxar, nə qədər pyeslərim oynanardı — deyirdi. Ömrümün ən gözəl çağları getdi...

Gözünü sərhəd dirəklərindən ayırib susurdu. - Yox, mən faşist çumasına qarşı vuruşmuşam. Mən bəşəriyyətə xidmət etmişəm. - İslam bunu da deyirdi.

O, həssas, qəlbikövrək, xeyirxah bir insan idi. Dost sevən idi. Yaziçi Əlfı Qasımovla onun dostluğu çoxlarına nümunə idi. Əsl qardaş idilər. Qonşuluqda bunu hamı görürdü. Elə İttifaqda da (o vaxt "Yazıcılar Birliyi" əvəzinə, "Yazıcılar İttifaqı" deyirdik).

Ötən il bizim "Yazıcılar Birliyi"nin Natəvan adına klubunda keçirilən bir tədbirdə mənim qələm yoldaşlarımından biri Kələntər Kələntərli etiraf etdi ki, İslam Səfərli ilə Əlfı Qasımov şair Nəriman Həsənzadənin qanının arasına girdilər. Yəni məni xilas etdilər. Məsələ qısaca belə olubmuş: mənim "Azərnəşr"də "Könlüm şeir istəyir" adlı kitabım çapdan çıxan kimi (1964) Azərbaycan KP MK katibi "Azərbaycan gəncləri" qəzetinin redaktoruna dövlət telefonu ilə zəng vurub, tapşırıq verir ki, kitabdakı "Adsız bulaq" və başqa "siyasi səhv'lərlə dolu" şeirləri, eləcə də müəllifin özünü kəskin təqnid etmək, əslində isə "vurmaq" lazımdır.

Məqsəd bu imiş ki, nəşriyyatın direktorunu - on yeddi il sürgündə yatıb qayıdan görkəmli yazıçı Seyfulla Şamilovu və məni işdən çıxartsınlar. Qəzətdə şöbə müdürü işləyən qələm yoldaşım K.Kələntərli tapşırığı yerinə yetirir, yeddi səhifəlik

məqalə yazır. Bu arada o, Yaziçilar İttifaqına gələsi olur, İslamlı, Əlfiyə görüşür. Onlar Kələntəri də nahar yeməyinə dəvət edirlər. O da deyir ki, məqaləni mətbəəyə verim qayıdim. Məqalənin nədən bəhs etdiyi məlum olanda, onlar xahiş edirlər ki, hələ vermə, biz redaktordan xahiş edərik. Nərimani "vurmayın". Qəzətin redaktorunun mənim yaradıcılığımı hörməti var idi. Yəqin ki, tapşırıq onun istəyinin əleyhinə olubmuş. Beləliklə, məqalə o qalan qalır...

Mən elə bil təzədən ayılmışdım. Dünyaya təzədən ayıq gözlə baxmaq, hər şeyi olduğu kimi görmək istəyirdim. Amma gec idi. İndi bu hadisədən düz qırx üç il keçib.

Mən bəlkə də unudulmaz şairimiz İ.Səfərlinin doğum günü ərefəsində bu söhbəti yada salmazdım. Lakin bəzən adı bir detal insanın ürəyindəki xeyirxahlıq dediyimiz işığın, nurun olduğunu açıb göstərmirmi? İslam Səfərli və onun dostu Əlfə müəllim bax, belə nur qaynaqları olmayıblarmı? Əsl yaziçinin, yaxud şairin ürəyi başqa cür olurmu? Qoy mənim bu gecikmiş təşəkkürüm və minnətdarlığım onların ruhlarını şad etsin. Bəlkə yaxşılıq - insanlıq sözünün sinonimidir? Qələm yoldaşım şair K.Kələntərli də bu sırrı qırx üç ildən sonra açıb dediyinə görə sağ olsun. Yəqin ki, deməyə də bilərdi.

İslamın bu gözəl ürəyini, şair təbiətini birinci olaraq dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov Naxçıvanda ikən, seckilərdə iştirak etdiyi vaxtlarda görmüşdü. Cəbhədən yenicə qayidan və sinəsi orden-medalla dolu olan bu gəncin pafosla oxuduğu şeirlərdən xoş gəlmış, Bakıya, Dövlət universitetində təhsilini davam etdirmək üçün dəvət etmiş, sonra da universitetin rektoru görkəmli Azərbaycan alimi Abdulla Qarayevdən xahiş etmişdi.

Böyük xalq şairimiz Səməd Vurğun "Ayə, sən mənə oxşa-yırsan", - deyə onu "Qara İslam" çağırırmış. Bunları mənə şairin qardaşı Hidayət Səfərli danışmışdı.

İslam müəllim həmişə fərəh hissilə deyirdi ki, mən böyük astronom Nəsirəddin Tusinin yaxın qohumlarındanam və Tusi nəslindən olan görkəmli şəxsiyyətlərin adlarını çəkirdi. Bir də özünəxas qürurla eşitdirirdi ki, oğlum İlham Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) rəssamlıq Akademiyasında oxuyur. Həqiqətən bu qan yaddaşı bir şair, bir ata ömrünü yaşıdan müqəddəs duyğular idi.

İndi şair İslam Səfərlinin evində onun varisi - oğlu İlham Səfərli yaşayır. Biz yenə İslam Səfərli ilə görüşürük, amma şairlə yox, nəvəsi — iqtisadçı İslam Səfərli ilə. Bu, şairin təleyidir.

25.01.08

YESENİN — PUŞKINDƏN SONRAKİ RUSİYADIR

(Müəllifə məktub)

Əzizim İsaxan müəllim, əsərinizi birnəfəsə oxudum. Səbəbi o idi ki, Yesenini bir şair kimi mən də çox sevirəm. Sizin də biliyinizə, dünyagörüşünüzə nisbətən bələd olduğum üçün sevindim. Yeseninlə Sizin dialoquuz maraqlıydı. Tərcümə məsələlərinə, tərcümələrin özünə münasibətinizi də bilməyə tələsirdim.

Bir daha yəqin etdim ki, tədqiqatçı, araşdırıcı ürəyinə yaxın, doğma olan mövzular üzərində işləyəndə, mütləq tələblərində haqlı olduğu kimi, mühakimələrində də düzgün elmi nəticələrə gəlir.

Uzun illərin tədqiqatı əsasında yazılan bu monoqrafiyanı filoloji dəyərinə, yazı mədəniyyətinə və araşdırımaların tam elmi təfsilatına görə böyük rus şairinin ədəbi yaradıcılığının Bakı

dövrünə, bütünlükdə isə onun öz xatirəsinə layiqli Azərbaycan töhfəsi adlandırmaq olar. Məşhur şairin həyatına aid hadisələri ümumiləşdirərək, Azərbaycan kontekstində təqdim etməyin özü bir ədəbi fədakarlıqdır.

Siz monoqrafiyanın “Yesenin Bakıda” adlı bölməsində sanki böyük şairi Bakıda addım-addım izləmiş, nəticədə, bir sıra maraqlı məqamları üzə çıxartmaqla, onun Bakı həyatını tam təfsilati ilə dolğun çəkildə verməyə müvəffəq olmusunuz.

Siz “İran nəgmələri” silsiləsinə daxil olan şeirlərin hər birinin Azərbaycan dilinə bütün tərcümələrini ətraflı təhlil etmiş, yeni, orijinal fikirlər söyləməklə yanaşı, yeri gəldikcə əvvəlki tədqiqatlar və tədqiqatçılar haqqında səmimi, maraqlı fikirlərinizi bildirmisiniz.

Sizin Yesenindən tərcümələriniz, Yeseninə həsr etdiyiniz şeir də onun poeziyasına sonsuz bağlılığınıza, hədsiz sevginizin layiqli bir təcəssümüdür. Sizi böyük şairin vətəninə aparan, doğma kəndini “qarış-qarış gəzdirən” də elə bu sevgi, bu məhəbbətdir. Bu sevgi, bu məhəbbətlə də öz şeirinizdə böyük şairin “özgə arvadıtək qucaqladığı” ağcaqayını ondan “əziz bir xatır kimi” qucaqlayıb öpürsünüz.

Monoqrafiyanın sonunda müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlı müəlliflərin Yeseninə həsr etdikləri şeirləri bir yerə yığmaqla, Yeseninin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş şeirlərini, onların dərc olunduğu mənbə və tərcüməçilərlə bağlı ətraflı məlumat verməklə, eləcə də Yeseninin Bakı həyatı ilə bağlı təqdim etdiyiniz Azərbaycan və rus dillərində 300-dən artıq ədəbiyyat siyahısı ilə Yesenin ırsinin gələcək tədqiqatçıları üçün dolğun, əvəzedilməz bir mənbə hazırlamışınız. Bütün bunlar Sizin bu əsər üzərində nə qədər əzmlə və sistemli şəkildə işlədiyinizin bariz nümunəsidir.

Siz tərcümə zamanı orijinalın əsas mənasını və poetikasını, sözün ifadə etdiyi psixoloji duyumu, eləcə də yaradıcılıq profilini əsas şərt kimi tələb etməkdə tam haqlısınız. Əks təqdirdə,

tərcümə olunan əsərdən söhbət gedə bilərmi? Tərcüməçi - bərpaçı rəssamdır. Əlbəttə, o, yaradıcıdır. O da öz yaradıcılıq əlavələrini etməkdə haqlıdır, lakin çalışmalıdır ki, məzmunu və mənanı təhrif etmədən, orijinalın bakirəliyini qoruya bilsin. Yəqin bütün bunların nəticəsiydi ki, A.S.Puşkin “İliada”nın tərcüməsinə görə Qnediçə yazdığı məktubunda təşəkkürünü bildirir və bu tərcümə ilə rus dilini zənginləşdirdiyi üçün ona xüsusi razılıq edirdi.

Sergey Yeseninin “Iran nəgmələri” Azərbaycanın işgal olunmasının ilk illərində, əsasən, Bakıda yaransa da, həm şairin öz yaradıcılığına, həm də rus poeziyasına yeni bir ab-hava gətirmişdir. Bu ona görə belə olmuşdur ki, böyük rus şairi Mərdəkanda yox, İranda olduğunu xəyal etmiş, özünü Şərq aləmi ruhunda kökləmiş, bir növ, Sədi, Hafiz, Firdovsi, Xəyyam kimi korifeylərin ilham pərisi ilə görüşmüşdür. Məhz buna görə də, rus yeseninçiləri şairin Bakı dövrü yaradıcılığını “qızıl dövr” adlandırmaqla, Puşkinin “Boldino payızı” yaradıcılıq dövrü ilə müqayisə edirlər.

Bildiyim kimi, Qafqaz həmişə rus şairlərinin ilham mənbəyi olub. Belinski Qafqazı daha poetik, “poeziya beşiyi” adlandırırıdı.

Qədim romalılar Yunanistanı əsir edəndə, Afina mədəniyyətinin qarşısında özləri əsir olduqları kimi, rus hərbçi məmurları da Qafqazı işgal edəndə Rusyanın dahi oğulları Lev Tolstoy da, Puşkin də, Lermontov da, Bestujev-Marlinski də Yeseninə qədər Qafqazın nəinki təbiətinə, həm də insanlarına, məişətinə, mənəvi paklığına və mərdiliyinə də özləri əsir olmuşlar. O yaradıcı rus ziyanları Qafqazı olduğu kimi görə bilirdilər. Onlarda xalq ruhu güclüydü. Lev Tolstoy qraf olsa da, malikanəsində təhkimli kəndlilər əhatəsindəydi. Puşkin Arina Rodionovnanın tərbiyəsindən çıxmışdı (*Tatyananın xarakterindəki rus milli koloriti xatırlayın*), Yesenin də həmişə kənd deyir, rus deyirdi. Millətinin ruhuna bağlı böyük şəxsiyyət idi. A.Tvardovski onu Rusyanın simvolu ağaçqayın ağacına təsadüfən bənzətmirdi ki?!

“Bəs belə bir şöhrətli şairlə Bakıda Azərbaycan yazıçıları, ziyalıları necə oldu ki, görüşə bilmədilər?!” Bu sualı mən vermirəm, “A был ли Есенин в Азербайджане?” məqaləsinin müəllifi verir. Sualın cavabını da siyasıləşdirir: “...Necə ola bilərdi ki, (*Bu heyrət lazımdır mı? – N. H.*) həmişə rus mədəniyyəti, rus ədəbiyyatı ilə maraqlanan Azərbaycan yazıçıları, o cumlədən N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, A.Şaiq və başqaları böyük rus şairinə bu qədər biganə oldular və onunla görüşə can atmadılar?” (səh.42).

Əvvəla, Azərbaycanın bu böyük yazıçı və şairləri nəinki Rusyanın böyük şairi Yeseninə, dünyanın heç bir yaradıcı şəxsiyyətinə biganə olmamışlar, ikincisi, bu görüşə icazə yox idi. Yesenin Bakıda yox, “İrandaydı”. Onun dostu S.M.Kirov ehtiyat edərək, şairi İrana göndərə bilməmişdi. Yesenin də yuxarıda dediyim kimi, “İranda” Sədinin, Hafizin, Firdovsinin, Xeyyamin ruhlar dünyasında qərar tutmuşdu.

Müəllifin sualına isə Siz səmimi və məntiqi cavab verirsiniz: “...görüşlərin baş tutmamasının əsas səbəbini ziyalılarımızın təşəbbüs göstərməməsində deyil, sadəcə, Yesenini dostları olan hökumət adamlarının belə görüşlərdən təcrid etməsində axtarmaq daha doğru, daha məntiqli görünür. Yeseninin məhz hökumət adamı olan P.İ.Çaqqinin bağ evində qalmasının əsas səbəblərindən biri də, əslində, elə bu “təcridetmə planı” idi” (səh.43).

Bakıda Yesenin üçün “İran illüziyası” yaratmışdilar. “P.İ.Çaqqinin bağ evi isə özünün bütün memarlıq üslubu və özünəməxsus gözəlliyyi ilə bu ideyaya tam uyğun gəlirdi” (səh.30). Mərhum yazıçı Qılman İlkin də xatirələrində yazır: “...Sergey Kirov onu aldadıb paroma oturtmuş və Xəzərə çıxardıb Zirə, Hövsan, Zığ sahilləri ilə gətirib çıxartmışdilar Mərdəkana ki,

bura İrandır. Əvvəl inanmışdı. Sonra başa düşəndə o qədər də inciməmişdi. Çünkü bura da onun ürəyincə idi” (səh.30).

Bu məqamda bir şeyi də demək yerinə düşərdi. Ötən əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Heydər Əliyev Murtuza Muxtarovun Mərdəkandakı bağını böyük rus şairi Sergey Yeseninin şərəfinə təmir və bərpa etdirdi. Azərbaycanın böyük sənətkarları Füzuli, Nəsimi, Vəqif, Cavid, Cabbarlı ilə yanaşı, Yeseninə də abidə ucaldı, Çaqının Mərdəkandakı bağında Rusyanın rəmzi kimi bir ağcaqayın ağacı da əkdirdi. Beləliklə, Azərbaycan rus şairini Rusiyaya yenidən təqdim etdi. Yesenin bu dəfə Hafizdən, Xəyyamdan, Firdovsidən, Sədiddən Bakı - Mərdəkan beşiyində doğuldu. Qafqaz Puşkindən, Lermontovdan sonra Yeseninin də poeziya beşiyi oldu.

Sizin Sergey Yesenin sənətinə olan dərin məhəbbətiniz bu sanballı və oxunaqlı monoqrafiyanın hər bir səhifəsində hiss olunur. Burada A.K.Voronskinin və Firudin Şuşinskinin yazdığı xatirələrdən gətirdiyiniz misallar da - şairin böyük muğam ustası Cabbar Qaryagdioğlunun məclisində iştirakı və onu “Şərq musiqisinin peyğəmbəri” adlandırması, Mustafa Topçubaşovun Səməd Vurğunun yuxuda Yesenini görməsi ilə bağlı xatirələri tərcümə olunmuş şeirlərin xronoloji təhlillərinə həyat verir, əslində, şairin ədəbi portretinin açılmasına köməklik göstərir. Bu dəmdə istər-istəməz Sizdə səmimi bir sual da yaranır: “Görəsən, Yeseninin şeirləri, xüsusən də “Iran nəğmələri” Səməd Vurğun kimi bir tərcümə dühasının qələmindən süzülsəydi, necə səslənərdi?” (səh.67-68)

Yəqin ki, böyük Vurğunun fərdi üslubundan və poetik ruhundan (Profili nəzərdə tuturam) savayı, yenə də hər şey orijinalda olduğu kimi səslənməliydi. Siz özünüz də “Iran nəğmələri”nin bütün tərcümələrində, təbii olaraq, Yeseninin özünü axtarırsınız. Bütün iradlarınız da bunun üstədir. Əlbəttə, “müəllif tərcümələri”, “sərbəst tərcümələr” də olur. Lakin söhbət bədii tərcümə

prinsiplərindən gedirə, bizim dediklərimiz reallıqdır. Bax, bu mənada, Siz “Прощай, Баку!” şeirinin yeddi tərcüməsini, “До свиданья, друг мой, до свиданья” şeirinin on bir tərcüməsini, “Іран нəғмəлəri”nə daxil olan şeirlərin müxtəlif tərcümələrini, ümumilikdə iyirmidən çox şairin tərcüməçilik qabiliyyətini müqayisə etməklə, üstünlük çələngini yenə də kiməsə verirsiniz. Mən bu təhlillərdə Sizin təbiətinizdə olan yüksək insani keyfiyyətləri də görürüm - təvazökarlıq, sevgi, prinsipiallıq... Araşdırmanız bu hislər zəminində başlayır və başa çatır.

Yesenin mənim nəzərimdə ideal rus sadəlövhələyünün rəmzidir. Buna görə də, oxunduqca oxunur, sevildikcə də sevilir. İçərisindən çıxdığı xalqın ruhunda və dilində danışır. Obrazlı ifadələr, poetik məcazlar, aforizmlər və s. - hamısı o xalqdan gəlir. Buna görə də, bu rənglər, boyalar daimidir. Heç nə: zamanın küləkləri, yaşışı-qarı onları soldura bilmir. Belinski bu şeirləri oxusaydı, bəlkə, Puşkin və Qoqol haqqında dediyi qiymətli sözləri Yesenin haqqında da deyərdi: “Здесь русский дух, здесь русью пахнет”.

Yesenin milli rus rənglərinə Şərq - Azərbaycan rəngləri də qatdı. Azərbaycan naxışları alındı - Yeseninin toxuduğu Şərq - Azərbaycan xalçası! Bu pozulmaz rənglər dünyanın on bir iqlimindən doqquzunu özündə cəmləşdirən Azərbaycandadır - Mərdəkanda.

O, Bakıya “dost” deyə müraciət edir, “Bir daha səni görə bil-məyəcəyəm”, - deyə mənəvi üzüntülər keçirir, ürəyindən “Əlvida, Bakı!” nidası həsrətlə qopurdu. Əlbəttə, belə bir şeirin təkcə sözləri deyil, ruhu da saxlanmalıdır ki, oxucuya təsir edə bilsin.

Siz “Прощай, Баку!” şeirinin mövcud bütün tərcümələrini diqqətlə təhlil etmiş, şeirin yazılıma tarixi və məzmunu ilə bağlı maraqlı məqamları üzə çıxartmışınız.

Böyük şair “rus” dedikcə saflaşır, bu dəmdə onun misraları canlı varlıq kimi bütün hüceyrələri ilə nəfəs alır:

*Но и тогда,
Когда во всей планете
Пройдет вражда племен.
Исчезнет ложь, и грусть, -
Я буду воспевать,
Всем существом в поэте
Шестую часть земли
С названием кратким «Русь».*

Bu, Yeseninin qanıyla yazdığı şeirlərin fəlsəfi açıqlamasıydı.

Bu mənada, əlbəttə, belə bir milli və bəşəri şairin şeirlərinin təhlilində poetik yozum məsələsində həssas olmaq vacibdir.

Siz rus yeseninşünasları ilə yanaşı, şairin Bakı dövrünün tədqiqatçıları ilə polemik dialoqa girəndə də (onların xidmətlərini danmadan) olduqca səmimisiniz.

Çox gözəl deyirsiniz: “...hər hansı bir mənbədə verilmiş məlumat sonrakı tədqiqatçılar üçün istinad mənbəyidir». Doğrudan da, necə olur ki, “Qadına məktub” adı ilə dərc olunan poema yenidən “Anna Snegina” adı ilə təqdim edilsin? Yaxud, bir tədqiqatçı “...ikinci kitabın 1971-ci ildə deyil, 1970-ci ildə şairin anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə” dərc edildiyini bilməsin? Sizin tədqiqatçı məharətiniz həm də ondadır ki, bu iradları deməklə kifayətlənmirsınız, onları düzütləşdirir, haradan gəldiyini, neçə variasiyalara əl atıldığı da göstərirsiniz. Böyük tədqiqatlar məhz belə elmi-məntiqi tələblər üstə qurulur, uzunömürlü olur.

Bütün bunlardan əlavə, müxtəlif şeirlərdə məhz yeseninvari, Sizin qeyd etdiyiniz kimi, “Yesenin stilində” işlədilən “сиреневые ночи”, “сиреновый дым”, “балаханский май”, “кра-

сивое страдание” кими bir çox belə təşbehlər və tərkiblər təbibidir ki, heç vaxt hərfi tərcümədə səslənməyəcək və Sizi razı salmayacaq. Belə hallarda əsərin tərcümə edildiyi xalqın dilindəki ideomatik tərkib və sözlərdən yaradıcılıqla istifadə etmək əsas şərtlərdəndir. Yesenin milli şairdir. Yادимdadır, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstytutunda bizə mühazirə oxuyan şair və tərcüməçi Mixail Arkadyeviç Svetlov deyirdi ki, milli şairlər tərcüməyə çətin gəlir. O, S.Vurğunun “Aygün” poemasını misal çəkirdi. Samuil Yakovleviç Marşakla görüş zamanı o da tərcüməçilik işindən danışanda orijinala sadıq qalmağın çətinliyini etiraf edirdi. Qədim və yeni ingilis dilini bilməsinə baxmayaraq, Şekspirin sonetlərini səkkiz ilə çevirdiyini və hər sonetin səkkiz tərcümə variantı olduğunu deyirdi.

Mən bir dəfə Əhməd Cavadın Azərbaycan dilinə çevirdiyi “Maqbet”i Boris Pasternakin eyniadlı əsərin tərcüməsi ilə tutuşdurдум. Düzü, hər iki tərcümə əsərinin bir-biri ilə necə uyğun gəlməsi, oxşarlığı, bir-birini tamamlaması məni heyran qoydu. Ə.Cavad Şekspiri əruzla tərcümə etmişdir.

Yeseninin tərcümələrində Siz də bu məsələləri önə çəkirsiniz – əruzda, hecada, ya “qoşma dili”ndə. Heç şübhəsiz, vəzn seçilməlidir. Sizin tədqiqatınız boyu Yeseninin hecada necə gözəl səsləndiyinin şahidi olduq.

Əzizim İsaxan müəllim, Siz Yeseninin tədqiqinə çox əmək sərf etmisiniz. Əlbəttə, dəyər: Yesenin – Puşkindən sonrakı Rüssiadır. S.Vurğunun yuxusu elə bil ki, çin oldu: Ömür vəfa etmədiyinə görə, Vurğun Yeseninin ona yuxuda dediyi ağaqqayını əkə bilmədi. O ağaqqayını Azərbaycanda (Mərdəkanda) Heydər Əliyev əkdi. İnanıram ki, Siz də bu qiymətli elmi əsərinizlə ədəbi mühitdə yaxşı bir yeseninşunas alım kimi tanınacaqsınız. Hər halda, bu, mənim gəldiyim qənaətdir.

Moskvada oxuduğum illərdə bizim tələbə yataqxanamız böyük türk şairi Nazim Hikmətin yaşadığı bağ evinin qonşuluğundan

da idi – Peredelkino deyilən yazıçılar şəhərciyində. Mən təkcə institutda yox, orada qaldığım dörd-beş il müddətində Nazim Hikmətdən də dərs almışam, onun müdrik tövsiyələrini eşitmışəm. Günlərin bir günü tələbə dostum Xəlil Rza ilə (Sonralar bu azadlıq carçası və böyük şair haqqında şeirlər və məqalələr yazmışam, müsahibələrimdə haqqında danışmışam) şeiri necə yazmaq üstündə mübahisəmiz düşmüştü. Mən dedim, Yesenin kimi, təbii, qışqırmadan, sadə dildə yazmaq lazımdır. Xəlil dedi ki, Mayakovski kimi var səsimizlə bağıraraq yazmalıyıq. Fikrimiz haçalandı. Nazim Hikmətin yanına getdik. Fikrimizi bildirmədən bu sualı ona da verdik. Nazim əyləşdiyi divandan qalxdı, gedib pəncərənin qabağında dayandı və “Şair, nə tez qocaldın sən?!” şeirini astadan dedi.

– Şeiri, canım, ananla hansı dildə danışırsansa, o dildə də yazmalısan. Qışqırıb-bağırmadan. Sadə dildə.

Xəlil etiraz etdi:

*“Şərqdən gəliyorum,
Şərqiñ dərdlərini
bağıra-bağıra gəliyorum!
Sən yanmasan,
mən yanmasam,
biz yanmasaq,
necə çıxar
qaranlıqlar aydınlığa!”* – şeirini əzbərdən

söylədi.

Nazim Hikmət belə cavab verdi: – Mayakovski ruhlu şeir lazımlı olanda qoy Türkiyəmdə mənim şeirimi oxusunlar, onunkunu yox.

Bununla da söhbət bitdi.

Nazim Hikmət şeirlərini aramla oxuyurdu – anasıyla, sevdiyi bir qadınla danışan kimi.

Yeseninlə bağlı mən bir məqamı da xatırlayıram: Dövlət imtahanını verib yataqxanaya qayıtmışdım. Bərk yorğun idim. And içmişdim ki, düz bir il əlimə kitab alan deyiləm. O axşam çarpayıya uzananda özümdən asılı olmayaraq, Sergey Yeseninin kitabını götürüb “Anna Sneginə” poemasını yenidən oxumağa başladım.

Belə şairləri orijinaldan oxuyanda istər-istəməz ona qovuşursan, qaynayıb-qarışırsan. Tərcümədə nəfəs dəyişir. Buna görə də, şairlərin nəfəs qohumluğu da əsas şərtdir. Tərcümə ağır işdir. Mən həyatda elə istedadlı şairlər görmüşəm ki, tərcümə eləyə-eləyə özləri şair kimi yoxa çıxıblar. Böyük şairlər, yazıçılar da olur ki, onlar tərcümə elədikcə sanki poetika təhsili alırlar, yetişirlər, zənginləşirlər və yeni bir ilhamla öz əsərlərini yazırlar. B.Pasternak, S.Marşak - Şekspir məktəbini; Puşkin, Lermontov - Bayron məktəbini; S.Vurğun - Nizami və Puşkin məktəbini; Ə.Cavad - Şekspir və Ş.Rustaveli məktəbini keçdikləri kimi.

Yeseninin azərbaycanlı tərcüməçilərinə gəldikdə deməliyəm ki, onlar böyük istedad, sevgi və əmək sərf ediblər. Onların hər biri Yesenin tarının pərdəsi üstə onun havasını calmağa çalışıblar. Ürəklə çalışıblar. Tərcümə əsərlərini oxuduqca bunlar açıq/aydın hiss olunur. Kimsə müvəffəq olub, kimsə istədiyi qədər yox. Bütün bunlar təbiidir. Bir həqiqət də budur ki, böyük şairlər vətəni Azərbaycan Yesenin poeziyasının da beşiyi oldu.

Yesenin Rusiyaya qayıldanda “Əlvida, Bakı!” - dedi. Bakı onun əlini sıxdı, bağırna basdı, səmimiyyətinə inandığı üçün “-əlvida” demədi. Bakı - Azərbaycan onun “Şərq şirniyyatı”nı qorudu, saxladı. Şərq məclislərinin ədəbi bəzəyinə çevirdi, həm mənəvi, həm də estetik zövq verdi. Böyük şairin səyyar ruhu ruhlarla görüşür, hislərlə qaynayıb-qarışır, ilhamlı anlarında

şərqləşirdi. Şair oxocularını sevəndə oxocuları da onu beləcə sevirlər:

*... Я - северный ваш друг
И брат!
Поэты - все единой крови.
И сам я тоже азиат
В поступках, в помыслах
И слове.
И потому в чужой
Стране
Вы близки
И приятны мне.*

Əzizim İsaxan müəllim, Yesenin haqqında yazdığınıza çətin işin öhdəsindən hünərlə, şərəflə gəlmisiniz. Sizə yeni “çətinliklər” və onların öhdəsindən gələn güc, qüdrət arzulayıram. Bu sözləri mənə institutu bitirəndə Rusyanın böyük şekspirçi alimi, Yesenini sevən Aleksandr Abramoviç Anikst demişdi.

Sizin tükənməz istedadınıza və Yeseninə heyran olduğunuzu heyran oldum.

Qarşınıza çıxan hər “çətinlik” Sizi bir pillə ucaldacaq.

*“525-ci qəzet”.
28 sentyabr, 2010-cu il*

* * *

**Həsən Qasımov,
Böyükəga Qasımzadə,
Zeynal Cabbarzadə,
Ənvər Əlibəyli,
İslam Səfərli,
Əbülhəsən, Əhməd Cəmil,
Hüseyn Abbaszadə,
Ənvər Məmmədxanlı,
Cəfər Xəndan,
Süleyman Vəliyev və b. əyninə əsgər şineli geyib cəbhəyə
yola düşmüşdülər.**

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 11 mart 1942-ci il tarixli sayında M.S.Ordubadinin, S.Vurğunun, M.Rahimin, M.İbrahimovun, M.Arifin, Mir Cəlalın, M.C.Cəfərovun və başqalarının imzaladıqları “Qızıl ordu sıralarındaki yazılı yoldaşlarımıza” adlı məktubunda deyilirdi:

“Öziz və hörmətli yazılı yoldaşlarımız! Siz bu gün Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində Lev Tolstoyların, Puşkinlərin, Sevçenkoların, Adam Mitskeyeviçlərin mirasını qoruyur, onların sənətinə edilən hörmətsizliyin qarşısını alırsınız...”

Azərbaycan yazıçıları Ukraynada, Belorusiyada, Leninqrad ətrafinda, Krimda, Taqanroqda, Sevastopolda, yəni müharibənin ən ağır yerlərində döyüşürdülər.

B.Qasımzadə 1942-ci ilin əvvəllərində Əhməd Cəmilə görərdiyi məktubunda yazırkı ki, “mən hal-hazırda rota komandiri vəzifəsində çalışıram. Doğrudan da onlar /almanlar - H.N./ silahlanmış soyğunçu dəstələrindən başqa bir şey deyilmişlər.”

Məktubunu belə bitirirdi: “Şevçenko yurdunun, Şevçenko poeziyasının azadlığı uğrunda ölməkdən şərəfli bir şey yoxdur.”

“Ədəbiyyat qəzeti” redaksiya məqaləsində hələ o zaman “gənc, talantlı şair, rota komandiri” Böyükəga Qasimzadənin döyüş məharətindən, qəhrəmanlığından və qorxmazlığından yazdı.

Bir çox cəbhə şeirlərilə yanaşı, Böyükəga Qasimzadə 1943-cü ilin mayında “İntiqam” adlı şeirdə yazmışdı.

Bəlkə oğlu İntiqamın adı da o məşhur şeirdən sonra qoyulmuşdur.

Böyükəganın böyük qardaşı Ukrayna cəbhəsindən Səməd Vurguna yazdığı məktubda müharibənin ağrılarını, acılarını açıb göstərirdi. İki qardaş Ukraynanın azadlığı yolunda vuruşurdular.

“Anarsan məni” adlı şeirində Böyükəga Qasimzadə müharibənin qələbə ilə bitəcəyinə ümid bəsləyir, ağır yaralandığı üçün təəssüflənmirdi.

*Gülər yer üzünüñ bəzəyi insan
Mahnilar bürüyər azad vətəni.
Bax; belə bir gündə olmasam ey dost,
Bir anlıq yad edib anarsan məni, - deyə yazdı.*

Təssüf ki, anmadıq!

Böyük yunan dramaturqu Esxil də, Safokl da səngərdə vuruşub, yaralanıb, xərəkdə hospitala aparılıblar. Hələ mən sovet dövrü yazıçıları demirəm.

Böyükəga Qasimzadənin müharibə dövrü bənzərsiz cəbhə şeirləri toplanıb ayrıca kitab halında nəşr edilsə, milli poeziya tariximizin bir mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar.

Eləcə də Ənvər Əlibəylinin, Əhməd Cəmilin, Zeynal Cabbarzadənin, İslam Səfərlinin, o vaxt cəbhə şeirlərilə mətbuatda çıxış edən Hüseyn Abbaszadənin yazılarını bir yerdə yığıb, qiyamətli bir almanax tərtib etmək olar.

Sonralar bildiyimiz kimi, Böyükəga Qasimzadə daha çox tərcümə ilə məşğul oldu, biz gənclərə köməyini qayğısını əsir-

gəmədi. Mənim şeirlərimi “Azərbaycan” jurnalında çap etdirdi. Bizdən çox özü sevinirdi. Müşfiqi sinədəftər deyirdi. Gözəl insan idi. Millətə, torpağa bağlıydı. Sadə və mehriban idi.

Elə bil o indi üzünü mənə tutub deyir:

*Bax belə bir gündə olmasam, ey dost,
Bir anlıq yad edib anarsan məni!*

Qəbrin nurla dolsun Böyükağa müəllim! Biz sizi layiqincə ana bilmədik. Bəzən də unutduq. Qiymət vermək özü də ürək istəyir.

Bu gün 85 yaşında Sizi anırıq. Dostunuz, cəbhədən məktublar yazdığınız böyük şairimiz Səməd Vurğunun xatirə evində adınızı çekirik.

Sözə, sənətkara gərək birinci növbədə öz qələm yoldaşları qiymət versin, sonra başqaları.

YADİGAR SÖZ

Sair İftixar Gürcüstanın Qaraçöp deyilən gözəl və bir az da mənim uşaqlıq xəyalımda əfsanələşmiş diyarındandır. Uşaqlıq yaddaşımdan silinməyən və dərin izlər buraxan odur ki, orada keçmiş sovet dövründə olduğu kimi yəqin indi də atlı, silahlı, vəznəli, xançallı kişilər yaşayır, namuslu-qeyrətli gəlinlər onlara xidmət eləyir. Xasiyyətcə təmkinli və əliaçıqdırlar. Qonaqcıldırlar. Amma hər ora gedib çıxanı evlərinə dəvət etmir-lər. Kimdən birinin evini xəbər alsan, gərək gedib o ev yiyəsinə bildirsinlər, sonra yolu-izi göstərsinlər ki, gedib o evə çıxasan.

Dostluqda, sədaqətdə əvəzsizdirlər. Dara düşənin dadına cətəndilər. Yəqin bu ənənə Qaraçöpdə nəsil-nəsil formalaşıb və orada doğulanların qanına-iliyinə hopub.

Sovet-alman müharibəsi başlananından bir-iki il sonra camaatın vəziyyəti çox ağır idi. Mən onda uşaq idim. Yadimdadır jımix yeyirdilər. Çörək tapılmırıldı. Mənim doğulduğum Poylu stansiyasında kişilər danışıldılardı ki, Qaraçöpdə yaxşı dostlarımız var. Atlanıb ordan arpa, buğda, dari, qarğıdalı gətirirdilər. Poylu camaati müharibə illərində mala-hevvana verilən jımıxı yemədi. Qaraçöpdən kim Poylu stansiyasına - bizim Kür qıraqına gəlirdisə, dost idi, qardaş idi, qonaq idi. Qapılar onların üzünə açıq olardı.

Uşaqlıq yaddaşımnda Qaraçöp ən nümunəvi insanların yaşadıqları yer, ölkə içərisində bir ölkə kimi qalıb. Bu mənim minnətdarlıq istəyimdir.

Oxuduğum bu qafiyəli, qafiyəsiz şeirlərdə Qaraçöplü şairin ürək çırpıntılarını eşidirəm və ona şerik oluram. O həyatı fəlsəfi üümü mileşdirmələrdə görür, varlıqla yoxluq arasında axtardığı mənanın izahını açmağa çalışır, özünü dərk etdikcə dərk edilməzliyə gedir, həyatın, insanın vəfəsizliğinə heyrət etmir və s.

Həcməcə bu qısa fikir poetikasında dünyanın təzadları, əbədiyyət qanunları ilə üzləşir: "ölüm", "insan", "Allah", "əzrayıl", "günəş", "qəbir", "yuxu", "həyat", "ömür" kimi sözlər arasında dolaşır və oxucusuna təsəlli verir kimi deyir:

*Bir atımlıq barıt kimi
bir ölümlük ömrəm.
Gülüm, məni ağlama
atılmağa gəlmışəm.*

Bu yazınlarda mən Qaraçöp torpağının müdrikliyini də görürrəm.

*Mən qorxuram özümə,
vallah, şair deməyə.*

*Çünkü şeir yazıram
birdən şair olmasam,
demək qəbir qazıram.*

Böyük fikirdi. Bəzən insan barama qurdu kimi ömrü boyu özünə həbsxana da toxuya bilər. Bu fikir şairin yalnız ehtiyatlılığından deyil, həm də özünə inamından doğur. O şairliyinə inanmasaydı, bu sözləri dilinə gətirə bilməzdi. Elə buna görə də başqa bir yazısında inam hissi ilə yazır:

*Başımda bir şeir uçur,
vərəqə qonanadək.
Ömrümdə bir İftixar uçur,
yxılıb ölənədək.*

Şairin oğlu Fərhada, qızı balaca Zərifəyə, balaca İsaya yazdığı şeirlər işıqlı və poetikdir.

*Gözlərimi yumanda
Açanda gördükərimi
Görmək istəyirəm.
Gözlərimi açanda
Yumanda gördükərimi
Görmək istəyirəm.*

Bu da şairin əbədiyyət arzusudur.

Əsasən İftixar qısa yazmağa, sanki ayaqüstü poetik "replikalar" atmağa, düşünməyə və düşündürməyə çox meylli şairdi. Bu əbədi vasitə artıq onun bu ikinci kitabında "yaşadığım bir ömür" birinci kitabıydı /poetik üsluba çevrilmişdir.

Klassik poeziyamızdakı qıtələr dərin məna daşıyır. Əlbəttə məna ilə yanaşı, şeirin vəzni, ahəngi də şərtdi. İxtiyarın vəzni belədir. Yaponlarda və çinlərdə iki, üç, misradan ibarət "tank" deyilən bir şeir növü var. Antik yunan və roma şairlərinin bəziləri də fikirlərini qısa, aydın, lakonik deməyə çalışırdılar. Bunu tədqiqatçılar gözəl bilirlər.

Unudulmaz S.Vurğun gözəl demişdir:

*... De, gəlsin hər nəyin vardır,
deyilən söz yadigarıdır.*

İftixarın yadigar sözü /bütün kitab boyu bu, onun arzusudu/ bizim hamımız üçün qiymətlidi.

Kitabın içindəkilər

DƏYƏRLİ TƏDQİQAT ƏSƏRİ	281
“GÜLBƏSLƏYƏN QIZ”	284
“GECİKMIŞ BAHAR”	287
YETİMİN SƏHNƏDƏ XOŞBƏXT TALEYİ	290
HƏMİŞƏYAŞIL YARPAQLAR	294
YERİYƏN SƏRV AĞACI..	296
UĞURLU YOL	298
AŞIQ ƏLƏSGƏR	300
И ДРУГ, И СТАРШИЙ БРАТ	301
“İNSAN HƏR YAŞDA GƏNCDİR”	303
“SƏFƏRƏ ÇIXIRAM”	305
QISA TƏMSİLLƏR	309
ŞAİRİN İLHAM MƏNBƏYİ	313
HƏSSAS ŞAİR QƏLBİ	316
HÜSEYN ARİF - 50	318
HÜNƏRİN TƏRƏNNÜMÜ	320
İKİ ŞEİR KİTABI	324
“MEŞƏ MAHNISI”	329
İNCƏ RÜBAB	332
ПЕВЕЦ ГОР	335
ЛЕТОПИСЕЦ ВЕЛИКОЙ ЭПОХИ	338
ŞAİRİN ŞÖHRƏTİ	342
UNUDULMAZ SƏNƏTKAR	349
ƏLİAĞA VAHİD HAQQINDA TƏDQİQAT	351
EL NƏĞMƏKARI	354
ƏBƏDİYYƏTLƏ HƏYATIN GÖRÜŞÜ	360
ЯВЛЕНИЕ НАРОДНОЙ ЖИЗНИ	368
“ƏSRİN LAYLASI”	372
ŞAİR HAQQINDA SÖZ	376
SƏSİN İSTİSİ	379
AYRILIQ VƏ MÜBARİZƏ İLLƏRİ	385
PUŞKİNİN ŞƏRQ RƏSMLƏRİ	390
Mənim fikrimcə ədəbiyyatımızın, eləcə də mədəniyyətimizin tarixi kökləri...	394
NİYƏ ARXAYA BAXDIM...	396
ƏDƏBİ HƏQİQƏTLƏR TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİ TƏHRİR ETMİR	399
ARAZİN O TAYINDAKI ƏDƏBİYYATIMIZ	412
KÖVRƏK DUYĞULAR	416
VƏTƏNPƏRVƏR ÜRƏK	422
DÖYÜŞƏN KƏHD EVİ VƏ BİR ŞEİR TOPLUSU	424
ULUTÜRKƏ ULU MƏHƏBBƏTLƏ	428

ƏDƏBİ İRSİMİZ VƏ ƏDƏBİ ŞÖHRƏTİMİZ	440
ŞAİRİN ŞƏXSİYYƏTİ	444
BÖYÜK SƏNƏTKAR VƏ BİR NEÇƏ SÖZ	448
“GÜL VAR, XOCALIDAN SONRA AÇILMIR...”	452
ÜLFƏTƏ ÇAĞIRIŞ	455
QABİLİYYƏT İSTEDADDI	457
ƏDƏBİYYAT SƏMİMİYYƏTDƏN BAŞLAYIR	460
TARİXİMİZ, TARİXİ ŞƏHİDIMİZ	464
TARİXİMİZ, TALEYİMİZ	470
ŞAİRİN POETİK NƏFƏSİ	482
ANA SÜDÜ İLƏ YAZAN ŞAİR	487
ULU SABİRİN YADİGARI	490
BU DƏRDİN QIŞQIRIĞI PIÇİLTİDİR	494
TALEYİNİ OXUYAN ŞAİR	496
BİRİ — SƏNSƏN, BİRİ — SƏNƏ OXŞAYAN	502
GÜNƏŞDƏN GƏNCLİK İSTƏYƏN ŞAİR	508
TƏDQİQATLA MƏŞGUL OLΜAYAN BÖYÜK YAZICI TƏSƏVVÜR ETMİRƏM	519
SÖZÜN ÇƏKİSİ VƏ... SÖZ ƏHLİ	524
POEZİYAMIZ VARİSSİZ QALA BİLMƏZ	527
POETİK SƏSİN RƏNGLƏRİ - TƏZƏDİR	531
SƏNƏTKAR ÜRƏYİ	534
RUHLAR YAŞAYIR	538
ŞƏRƏFLİ ALİM, MÜƏLLİM VƏ İNSAN ÖMRÜ	541
ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİMİZ	545
İLHAM QAYNAQLARI VƏ ƏDƏBİ TALE	547
ŞAİRLİK TALEDİR	551
SÖZLƏRİN TƏSNİFATI - MÜDRİKLİYİN POETİKASIDIR	556
GƏLİN, BİRLİKDƏ DÜŞÜNƏK...	558
İSTİNTAQ MATERİALLARINA ÖTÜRÜLƏN ŞAH MİSRALAR	561
ULU QAZAX ÇOX ULULAR YETİRİB	567
YADDA QALAN YUBİLEY TAMAŞASI	575
BÖYÜK FİLOSOF	579
ŞAİR TALEYİ	581
YESENİN — PUŞKİNDƏN SONRAKİ RUSİYADIR	587
Həsən Qasımov, Böyükağa Qasızmadə...	598
YADİGAR SÖZ	600

Nəşriyyat redaktoru:

Gülzar İbrahimqızı

Kompyuter tərtibatçısı:

Aliyə Qabilqızı

Kompyuter yiğimi:

Afət Qabilqızı,

Rəvanə İlmanqızı

Yiğilmağa verilmiştir: 18.II.2011
Çapa imzalanmıştır: 22.IV.2011
Kağız formatı: 60x90 1/16
Həcmi: 38 ç.v.
Tirajı: 500

Kitab “Prometey” jurnalının
redaksiyasında yiğilib-səhifələnmiş,
“CBS” mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
çap edilmişdir